वैकुण्ठ-दीक्षित-प्रपन्न-धर्म-सार-समुच्चयः①

Table of Contents

वैकुण्ठ-दीक्षित-प्रपन्न-धर्म-सार-समुच्चयः 2
०१ परिभाषा 3
०१ इन्द्रियादि-शुद्धिः 4
शुभ-गुण-वर्णनम् 5
०२ उपक्रमः 7
आचार-लक्षणम् 7
०३ शास्त्र-नाम-निरूपणम् 8
०४ मोह-शास्त्र-निरूपणम् 11
शैव-पाशुपतादिष्व् आगम-नामधेयम् 12
उपागमाः 12
०५ वैदिक-शास्त्राणामपि गुण-त्रयात्मकत्वं, तेषां फल-भेदाश्च 14
०६ वैदिक-लक्षणम् 16
परम-वैदिक-लक्षणम् 16
०७ धर्म-शास्त्रोपयोगि-सञ्ज्ञा-निर्वचनम् 17
०८ कलि-युग-धर्माः 20
०९ पाषण्डि-लक्षणम् 22
१० देवलक-लक्षणम् 23
११ दश-विध-ब्राह्मणम् 27
१२ दश-विध-वैष्णवम् 28
१३ चक्रादि-धारणम् 31
१४ तप्त-मुद्रा-धारण-दीक्षा-कालः 38
१५ मन्त्राभ्यास-कालः 39
१६ पञ्च-संस्कार-प्रयोगः 40
ऊर्ध्व-पुण्ड्र-मन्त्र-संस्कार-होमः 43
मन्त्र-संस्कार-होमः 43
याग-होमः 44

दासनाम 45
मन्त्रोपदेशः 45
मन्त्रार्थ-बोधनम् 46
वृत्त्य्-उपदेशः 47
इज्या 48
समाप्तिः 48
१७ शिष्याचार्य-क्रमः 49
१८ वैष्णवेष्टि-प्रयोगः 52
१९ प्रपत्तिः, उत्तर-कृत्यम् 55
प्रपत्तिः 55
उत्तर-कृत्यम् 56
२० स्नातक-धर्माः 59
०२ अभिगमनम् 70
०१ वासादि 71
०२ नित्य-नैमित्तिकादि-कर्म-विभागः 73
०३ प्रातः काल-कृत्यम् 75
ब्राह्म-मुहूर्त-कर्तव्यम्, तत्-प्रयोगश् च 76
प्रातर्-निर्वेद-क्रमः 77
०४ अभिगमनादि-काल-पञ्चक-निरूपणम् 83
अभिगमनादि-सङ्कल्पः 84
०५ मल-मूत्रोत्सर्जन-विधिः 86
शौच-विधिः 86
शौचार्ह-मृन्निरूपणम् 86
वाप्यादिषु बाह्य-मृत्तिका-निषेधः 86
उत्सर्गात्पूर्वमेव मृद्-गृहणम् 87
आर्द्र-वाससा मलाद्य्-उत्सर्गे 87
उत्सर्ग-काले जल-पात्र-धारण-निषेधः 88
मृत्-सङ्ख्या मृत्-परिमाणम् 89
दक्षिण-हस्तेन शौच-निषेधः 89
०६ आचमन-विधिः 91

आचमन-प्रकारः 93
द्विराचमन-विधिः 94
०७ दन्त-धावन-विधिः 96
विधवादीनां दन्त-धावन-निषेधः 96
दन्त-धावने निषिद्ध-तिथयः 96
दन्त-धावन-मन्त्रः 97
०८ स्नान-विधिः 98
स्नानार्थं नदी-तरण-निषेधः 98
परकीय-जलाशयेषु स्नान-निषेधः 98
उष्णोदक-स्नानम् 99
स्नान-भेदाः 100
समुद्र-स्नान-विधिः 101
समुद्र-स्नान-निषेधः 103
सेतु-स्नान-प्रकारः 104
सङ्क्रमण-स्नान-क्रमः 108
माघ-स्नानम् 109
तैलाभ्यङ्ग-विधिः 109
स्नान-निषेधः 111
नैमित्तिक-स्नानम् 111
वृषल-चाण्डालादि-स्पर्शे 111
श्वपाकादि-छाया-स्पर्शे 112
शिशोः रजस्वलादि-स्पर्शे 112
विवाह-यात्रादिषु भगवद्-उत्सवादिषु च स्पृष्टि-दोषाभावः 113
पुनस्-स्नान-निमित्तम् 113
आमलक-स्नान-निषेधः 114
मृत्तिका-स्नान--तिल-तर्पण-निषेधः 114
प्रातस्स्नान-विधिः 115
स्नान-प्रयोगः 115
स्नानाङ्ग-तर्पणम् 118
वस्त्र-धारण-विधिः 119
अहत-वास-लक्षणम् 123

एक-वस्त्र-धारण-निषेधः 123
नग्न-स्वरूप-निरूपणम् 123
धौत-वस्त्राभावे क्षौमादि-धारणानुज्ञा 124
स्कन्द-देशे अर्द्र-वस्त्र-धारण-निषेधः 125
स्नान-प्रयोजन-निरूपणम् 125
मन्त्र-स्नान-प्रकारः 126
स्नान-तर्पणे स्नान-वस्त्र-निष्पीडने च प्रपन्न-विषये विशेषः 127
०९ ऊर्ध्व-पुण्ड्र-विधिः 129
ऊर्ध्व-पुण्ड्रान्तराले हरिद्रा-धारण-विधिः 131
ऊर्ध्व-पुण्ड्र-धारण-प्रयोगः 133
ऊर्ध्व-पुण्ड्र-ध्यानम् 134
१० तुलसी-पद्माक्ष-मणि-मालिका-धारणम् 135
११ सन्ध्योपासन-विधिः 136
सन्ध्या-काल-निरूपणम् 136
सन्ध्या-शब्दार्थ-निर्णयः 137
प्रातर्-आदि-सन्ध्या-प्रयोगः 137
अर्घ्य-प्रदानास्त्रोप-संहार-क्रम-प्रतिपादनम् 142
सूतकादौ सन्ध्या-विधिः 144
भगवत्-सेवा-समये सन्ध्यातिक्रमे दोषाभावः 144
सन्ध्या-कालातिक्रम-प्रायश्चित्तम् 145
जप-विधिः 145
प्राणायाम-विधिः 146
जप-प्रयोगः 148
जप्यमन्त्राणां ऋष्यादयः 149
मन्त्र-न्यासादयः 150
चतुर्विंशति-मुद्राः 151
मुद्राणाङ् गोप्यत्व-वर्णनञ्च 152
गायत्री-ध्यानम् 152
तुर्य-गायत्री-विधिश्च 152
प्रणवादीनां व्याख्या 153
जप-नियमाः 155

जपोपस्थानम् 161
उत्तम-इत्यादीनां व्याख्यानम् 161
१२ अभिवादन-विधिः 162
यति-विषय-विशेषः 163
१३ सन्ध्यादि नित्य-लोप-प्रायश्चित्तम् 165
१४ आधार-शक्त्य्-आदि-तर्पण-क्रमः 167
१५ अभ्युक्षण-विधिः 169
१६ होम-विधिः 171
होम-काल-निर्णयः 172
हविष्य-निर्णयः 173
समिद्-इध्म-निर्णयः 173
श्रौत-पूर्वत्वादि विधिः 174
पात्र-तोय-स्पर्श-विधिः 174
पुनराधान-निमित्तम् 174
औपासनाग्नि-द्वय-संसर्गः 175
१७ ब्रह्म-यज्ञ-विधिः 177
नित्यम् प्रश्नः, अनध्यायाभावः 178
विधुरस्य ब्रह्म-यज्ञाद्य्-अनधिकारः 179
ब्रह्म-चारिणा ब्रह्म-यज्ञाधिकारः 179
१८ भगवत्-सेवा 181
प्रदक्षिण-क्रमः 181
प्रदक्षिण-सङ्ख्या 181
अवैष्णव-स्थापित-प्रतिमा-दर्शन-निषेधः 183
स्त्री-शूद्राराधित-भगवद्वन्दन-निषेधः 183
अष्टाङ्गादि प्रणाम-विशेषः 185
एक-हस्त-प्रणाम-निषेधः क्वचित् तद्-अनुज्ञा च 186
फलम् 187
भगवत्-तीर्थ-प्रसाद-महिमा 187
भगवद्-अपचाराः 188
१९ जपः 191

अथाष्टाक्षरः 191
द्वय-मन्त्रः 194
द्वादशाक्षरः 195
षड्-अक्षरः 195
समाप्तिः 196
०३ उपादानम् 197
०१ सङ्कल्पादि 198
०२ तुलस्य्-आद्य्-आहरणम् 199
मन्वादिः, युगादिः 200
०३ कुशाहरणम् 202
०४ पवित्र-विधिः 204
०५ क्षौर-विधिः 207
विधवायाः केश-धारण निषेधः 209
०६ यज्ञोपवीत-विधिः 210
यज्ञोपवीत-प्रतिष्ठा 210
यज्ञोपवीत-धारण-क्रमः 212
०७ वेदाभ्यासः 213
०८ पोषणम्, आहाराद्य्-अर्जनम् 214
पोष्य-वर्ग-विचारः 214
ब्राह्मणादि-वृत्तयः 214
०९ हविष्-पाक-विधिः 218
भक्ष्याभक्ष्य-नियामन्तरम् 222
१० द्रव्य-शुद्धिः 228
११ मध्याह्न-स्नान-विधिः 231
मृत्तिका-स्नानम् 231
परमैकान्ति-मृत्तिका-स्नानम् 233
१२ माध्याह्निकम् 235
१३ पुरुष-सूक्त-जपः 239
१४ ब्रह्म-यज्ञः, तर्पणानि 240

१५ याग-भूमि-प्रवेशः 241
०४ इज्या-प्रयोगः 242
०१ परिभाषा 243
०१ अधिकारादि 244
कार्यता 244
सर्वाधिकारः 245
नित्यता 247
आत्मीय-निवेदनम् 248
०२ कालः 249
कालत्रये 249
काल-नियमः 249
अशक्तौ 249
०३ स्थानम् 251
६ स्थानानि 251
बिम्बम् 251
पूजा-स्थानम् 252
०४ अङ्गानि 253
०५ अर्चा-विग्रहः 255
गृहार्चाया मानं द्रव्यं च 255
श्री-साहित्यम् 256
प्रतिमाभावे 257
सालग्रामादि 257
प्रशस्तिः 259
आवाहन-कार्यता 260
०६ प्रतिष्ठा 262
आवाहनम् 264
स्नानम् 266
कलश-स्थापनम् 266
पात्र-सादनम् 267
अभिषेकः 267

अलङ्कारादि 268
अग्नि-क्रिया 269
वैष्णवाग्निः 269
प्रधान-होमः 271
उत्थापनादि 271
पुनर्-होमः 271
उत्तराङ्गादि 271
०७ गृहार्चा-सम्प्रोक्षण-विधिः 273
चोदनम् 273
सङ्कल्पादि 274
बिम्ब-मार्जनम् 274
आवाहनम् 274
कुम्भाः 274
अभिषेकः 275
उपचारः 275
होमः 275
समाप्तिः 276
०८ अर्घ्यादि-द्रव्याणि 277
०९ अर्घ्यादि-दान-स्थान-क्रमे 278
१० घण्टा 279
११ यम-नियमाः, भागवतार्चा 280
१२ महा-भागवतार्चा 281
१३ शठ-कोप-देवत्वम् 283
०२ सङ्कल्पादि 285
०१ सङ्कल्पः 286
०२ भूत-शुद्धिः 287
प्राणायामाः 287
पञ्चोपनिषदां संहार-न्यासः 287
तत्त्व-सङ्क्षयः 288
आत्म-स्नपनम् 289

शोषणम् 289
दाहनम् 289
अभिषेकः 290
सात्त्विक-पकृत्य्-आसनम् 290
तत्त्वेत्पत्तिः 291
पञ्चोपनिषदां सृष्टि-न्यासः 292
आत्मनोः प्रवेशः 293
प्राण-प्रतिष्ठा 293
आभरणास्त्र-कल्पनम् 295
०३ मातृका-न्यासः 296
वर्ण-न्यासः 296
सदेवताक-न्यासः 296
०४ प्रणव-जपः 299
०५ हौं-जपः 300
०६ अजपा-जपः 301
०७ मूल-मन्त्र-जपः 302
०८ सात्त्विक-त्यागान्तम् 306
०३ हृद्-यागः 307
०४ बहिर्-यागः 308
०१ जल-साधनम् 309
०२ अर्घ्यादि-पूरणम् 310
०३ विरजया प्रोक्षणम् 311
०४ आसन-कल्पनम् 312
०५ गुरु-कल्पनादि 313
०६ आवाहनम् 314
मन्त्र-न्यासः 314
समाह्वानम् 314
कर-पुष्पोपदर्शनम् 314
बिम्बोपवेशनम् 315
योग-विग्रह--चिन्तनम् 315

प्रणामोत्थान-स्वागतादि 316
सान्निध्य-याचनम् 316
श्री-भू-नीलाः 317
मन्त्र-न्यासः 317
मुद्राः 317
श्री-भू-नीलाः 317
परिजनाः 318
०७ निवेदनम् 319
०८ मन्त्रासनम् 320
आसन-कल्पनम् 320
अर्घ्यम् 320
पाद्यम् 320
आचमनीयम् 321
समापनम् 321
अग्रे नयनम् 322
०९ स्नानासनम् 323
निवेदनम् 323
वस्त्रादि-निष्कासनम् 323
उपकरणानि 323
स्नानम् 324
निर्गतिः 324
१० अलङ्कारासनम् 325
अलङ्कारः 325
पुष्पादि 325
प्रदक्षिणम् 325
स्तोत्रादि 326
मात्रा-दानादि 326
निर्गतिः 327
११ भोगासनम् 328
मधु-पर्कः 328
भोग-निवेदनम् 328

शोधनादि 329
निर्गतिः 330
१२ पुनर्-मन्त्रासनम् 331
निर्गतिः 331
१३ पर्यङ्कासनम् 332
शायनादि 332
सात्त्विक-त्यागः 332
विष्वक्सेनाद्य्-अर्चना 332
उद्वासनम् 333
क्षमा-याचनम् 333
रक्षा-विधानम् 334
१४ समाप्तिः 335
०५ सङ्क्षेपः 336
०१ पुरुष-सूक्तेन सङ्क्षेपः 337
छन्द-ऋषि-देवताः 337
न्यासः 338
अर्चनम् 338
०२ तद्-विष्णोर् इत्यनेन 340
०६ संविभागः 341
०१ तीर्थम् 342
०२ विष्वक्सेन-निर्माल्यम् 343
०३ अपात्रे न 345
०४ पञ्च-महा-यज्ञादि-चोदनम् 347
अनुकल्पः 349
नियमः 350
सर्वैः कार्यम् 351
मनुष्य-यज्ञ-विवृतिः 351
०५ स्व-भुक्तेः प्राक् 353
०६ वैश्वदेव-प्रयोगस् तैत्तिरीयकः 354
०७ पितृ-यज्ञः 355

अनुकल्पः 355
०८ अनग्निकस्य यज्ञाः 356
०९ यति-भिक्षा 358
दान-चोदना 358
पात्रम् 358
वैश्वदेवम् 359
वन्दन-निषेधः 359
ग्रहणाधिकारः 359
मात्रा 360
दर्वी 360
१० अतिथि-पूजनम् 362
११ वैकुण्ठ-होमः 365
१२ वैष्णवार्हणम् 367
०७ भोजन-विधिः 369
०१ निवेदितान्न-निवेदनम् 370
०२ आचमनम् 371
०३ कालः 372
द्विर्-भोजन-निषिद्ध-दिवसाः 372
०४ स्थानम् 373
०५ दिग्-वेषादि 375
पवित्रम् 375
०६ पात्रम् 377
०७ आसनम् 381
०८ परिषेचनादि 383
क्रमः 383
आपोशन-विधिः 384
तीर्थम् 385
पात्र-स्पर्शः 385
प्राणाहुति-नियमः 386
मनसा निवेदनम् 387

दूषण-वारणम् 388
शेष-भुक्त्व-प्रशंसा 389
परिषेचनात् पूर्वम् अन्न-परिमर्दन-निषेधः 392
०९ यतेः पृथग् भोजनम् 393
१० भोजन-काले 394
पान-भाषणादि 394
केशादि-दुष्टान्ने 395
स-शब्दता-निषेधः 396
प्रकाश-दर्शनादि 397
श्लेष्म 398
उच्चिष्टम्, पङ्क्तिः 398
स्त्री-अपाङ्क्तेयादि-पङ्क्ति-भोजने प्रायश्चित्तम् 401
वस्त्रम् 402
क्रमः 403
११ श्राद्ध-भोजन-प्रायश्चित्तम् 404
क्रमशो वृद्धिः 404
अपात्रान् उद्दिश्य 405
अस्नातैः 405
साधारण-नियमः 406
अभ्यासो मा भूत् 406
१२ गर्हितान्नानि 408
शूद्रादि-शिष्टान्न-निषेधः 408
दीर्घ-सत्र-भोजन-निषेधः 408
शूद्र-सत्र-भोजने प्रायश्चित्तम् 409
वैश्य-शूद्र-गृहेषु आम-पाक-निषेधः 409
क्रीतान्न-भोजने प्रायश्चित्तम् 410
सङ्घान्न-भोजने प्रायश्चित्तम् 411
चौल-सीमन्ताद्य्-अन्न-भोजने प्रायश्चित्तम् 411
व्रात्य-कुष्ठ्य्-अन्न-भोजने प्रायश्चित्तम् 412
ताम्र-पात्र-स्थित-गव्यादि-निषेधः 412
पर-निवेदितम् 412

अप-पात्रान्तरम् 413
परपाकः 413
ब्रह्म-विद्-अन्नम् 414
श्राद्धे शिष्टान्नम् 414
यत्यन्नादि-निषेधः 415
१३ प्राजापत्यादि-प्रत्याम्नायाः 417
पञ्च-गव्य-विधिः 417
सर्व-पाप-हरम् 421
१४ गण्डूषादि 422
उत्तरापोऽशनम् 422
पवित्र-त्यागः 422
क्षालनादि 423
न गण्डूष-पानम् 423
आचमनम्, शोधनम् 424
१५ देव-स्मृतिः 425
३२-३६ प्राणे निविष्टः 426
तुलसी-भक्षः 428
१६ ताम्बूल-चर्वण-विधिः 430
निषेधः 430
१७ चलनम् 432
०८ इज्या-समाप्तिः 433
०५ स्वाध्यायादि 434
स्वाध्यायः 434
०६ उत्सवादि 436
०१ मार्गशीर्षादि-नैमित्तिकाराधनम् 437
०२ श्री-राम-नवमी 439
०३ वैशाख-पूर्णिमायां फल-पूजा 441
०४ वैशाख-पूर्णिमायां धात्री-स्नानम् 442
०५ श्री-नृसिंह-जयन्ती 443
०६ कृष्ण-जयन्ती-निर्णयः 444

पारणम् 446
०७ एकादशी द्वादशी च 447
उपवास-लक्षणम् 447
एकादशी-श्राद्ध-विचारः 450
अनुकल्पाः 451
नियमाः 452
एकादशी-वेध-निर्णयः 455
नवमी-शेष-संयुक्त-दशमी-विचारः 458
विद्धैकादश्य्-उपवासे प्रायश्चित्तम् 461
अधिक-द्वादशी-विषयः 462
श्रवण-द्वादशी-विचारः 462
कला-मात्रावशिष्ट-द्वादशी-पारण-विचारः 464
०८ चातुर्मास्यम् 468
०९ कृत्तिका-दीप-निर्णयः 471
१० उपाकर्म-निर्णयः 474
यज्ञोपवीत-धारण-विधिः 480
११ स्थाली-पाक-निर्णयः 481
१२ आग्रयणम् 484
आग्रयण-स्थाली-पाक-प्रयोगः 485
१३ अमावास्या-निर्णयः 486
१४ पूजा न त्याज्या 487
०७ योगान्तम् 488
सन्ध्या-वन्दनम् 488
सङ्कल्पान्तम् 490
प्राशनम् 490
सरस्वती-ध्यानम् 491
वरुण-वन्दनम् 492
Appendix - +Dyugangā द्युगङ्गा 494
Goals ध्येयानि 494
संस्कृतानुवादः 494

वैकुण्ठ-दीक्षित-प्रपन्न-धर्म-सार-समुच्चयः①

Source: TW

अन्ते उप-विंशति-पृष्ठानि लुप्तानि।
मध्ये मध्ये ऽक्षराण्य् अस्पष्टानि।
TODO: अस्य ग्रन्थस्य प्रत्य्-अन्तरे लब्धे प्रेषयत।
ग्रन्थलिप्याप्य् अयं ग्रन्थ उपलभ्यत इति श्रूयते।

०१ परिभाषा①

०१ इन्द्रियादि-शुद्धिः①

इन्द्रियादि-शुद्धिः।

> द्वि-विधानाम् इन्द्रियाणां मनो बुद्ध्योश् च वर्ष्मणाम्।
> द्रव्य-देश-क्रियाणां या शुद्धिस् साचार-उच्यते।
> भगवद्-गुरु-विप्राणां निन्दाञ् च सत्य-भाषणम्।
> अशृण्वन् तामसं शास्त्रं यच्छान्यदपि निन्दितम्।
> माहात्म्यं स्तोत्र-नामानि पद्मा-कान्तस्य सर्वदा।
> संशृण्वन् सात्विकं शास्त्रं शोत्रं शुद्धम् उदाहृतम्।
> परस्त्री-पतितादीनाम् अङ्ग-स्पर्शन-वर्जिता।
> जाह्नव्यादि-महातीर्थ-स्नान-निर्धूत-कल्मषा।
> वैष्णवालिङ्गन-प्राप्त-परमानन्द-निर्भरा।
> अलोलुपा चन्दनादौ त्वक्छुद्धा-परिकीर्तिता॥
> पाषण्ड-पतितान्य-स्त्री-मल-मूत्रादि-वीक्षणे।
> पराङ्मुखी-भागवता लोकनादि-स्पृहान्विता।
> रमा-रमण-पादादि-चूडान्ताङ्गे क्षणोद्यता॥
> आरूक्षार्येषु [[??]] द्धा दृष्टिरुदाहृता॥
> कालाश्रय-निमित्तैश् च क्रिया-संसर्ग[[??]] दुष्टमन्नमनिच्छन्ती परमापत्स्वपि क्वचित्।
> [[??]] विनिवेदितम् अन्वहम्। स्वीकुर्वन्ती यथा-काल [[??]] ता बुधैः।
> मद्य-मांस-मलादीनां गन्धाघ्राण-विवर्जनम्।
> तुलसी-कुसुमादीनां लक्ष्मी-पति-पदाब्जयोः।
> समर्पितानामाघ्राणं घ्राण-शुद्धिरुदाहृता।
> परापवादं पारुष्यं पैशुन्यम् अतिवादताम्।
> असच्छास्त्रस्य पठनम् असद्भिस् सह भाषणम्।
> वर्जयित्वैवमादीनि भगवन्नाम-कीर्तनम्।
> वेद-सच्छास्त्र-पठनं सदा मधुर-भाषणम्।
> एवमादीनि कुर्वन्ती वाक्छुद्धा समुदाहृता।
> परदार-परद्रव्य-स्पर्श-बालादि ताडने।
> हित्वा वृथा तृणच्छेदम् अन्यच्चापि विगर्हितम्।
> दिव्यालङ्कार-करणे कुशलः कमला-पतेः।
> सम्मार्जनादि कृद्धाम्नि शुद्धः पाणिरुदाहृतः।
> भगवन्मन्दिराचार्याद्याभि मुख्य-प्रसारणम्।
> धावनं भूमि-घातञ् च हित्वान्यदपि निन्दितम्।
> तीर्थ-यात्रोत्सवाद्यर्थं सञ्चरिष्णु-मृदु-क्रमम्।
> महत्-कर-स्पर्ष-हीनं शुद्धं पाद-द्वयं मतम्॥

सतां समीपे ऽधो वायु-विसर्जन-विवर्जितः।
सर्वदा वाससाच्छन्नः पायु-शुद्धि उदाहृतः॥
अन्य-योषित्-स्व-काले वा यद्युल्बण-विवर्जितम्। ऋतु-गामि-स्व-स्त्रीयाञ् चेद् उपस्थं शुद्धम् उच्यते॥
परहिंसा-द्रव्य-योषिद्-द्वेष-वैरानुचिन्तनम्॥
असद्विषय-सन्तुष्टम् अलभ्यार्थानु चिन्तनम्।
अन्यच्च निन्दितं त्यक्त्वा हृषीकदमकं सदा।

[[15]]

श्री-पति-ध्यान-विमलं मनश् शुद्धम् उदाहृतम्॥
श्री-पतिस् सर्वदोपास्यो भोग-मोक्षेच्छुभिर् जनैः।
अन्ये ब्रह्मादयो देवानोपास्यास्तु मुमुक्षुभिः।
महा-भागवतास् सेव्यास् सच्छास्त्रं तदुदीरितम्।
इति विज्ञाय तत्त्वार्थं पदवाक्योपदेशतः।
शुष्क-तार्किक-चार्वाक-नास्तिक-प्रमुखैर् जनैः।
अभेद्या[[??]] अदृढा-नित्यं बुद्धिश् शुद्धोदिता-बुधैः।
[[??]] निमज्जनैः।
मल-मूत्रादि-शौचेन शास्त्रोक्त-विधिना मृदा।
नासिका-कर्ण-नेत्रादि-मल-निर्हरणे न च।
नैर्मल्यं यच्छरिरे सा देहशुद्धिरुदाहृता॥
सत्वादि-गुण-भेदेन त्रि-विधं द्रव्यम् उच्यते।
तत्रैकैकं बहु-विधं द्रव्यं ज्ञेयं मनीषिभिः॥
द्रव्येष्वेतेषु संशुद्धं सात्विकं द्रव्यम् उच्यते॥
धार्मिकाधिष्ठितो राज्ञा धार्मिकेणाभिपालितः॥
म्लेच्छ-पाषण्ड-पतित-सिंह-व्याघ्रादि-वर्जितः।
दिव्यापगा देव-खात-शिखि-सारङ्ग-संयुतः॥
आसन्नो यो जलैः पुष्प-तुलसी-समिदादिभिः।
युक्तश् च तृण-काष्ठाद्यैर् देशश् शुद्ध उदाहृतः ॥
इत्यादि गुण-संयुक्ते दृष्टि-रम्ये मनोहरे।
गो-शकृत्-सलिलालिप्ते देशे जननि-वर्जिते।
यत्-कर्म क्रियते हीन-नर-वीक्षिण-वर्जितम्।
लक्ष्मी-पति-पदाम्भोज-सन्तत-ध्यान-संयुतम्।
सङ्कल्प-पूर्व-मारब्धं सात्विक-त्याग-संयुतम्।
विशुद्धङ्कर्म-विज्ञेयं श्री-शायां ते समर्पितम् ॥
शुद्धिरुक्तेन्द्रियादीनां प्रोच्यं ते ऽथ गुणाश् शुभाः॥

शुभ-गुण-वर्णनम्②

> विद्यानसूया-कार्पण्यम् अक्रोधस् सत्य-भाषणम्।
> सतां पूजा-दया-क्षन्तिस् सन्तोषो ऽस्तेय-मार्जवम्।
> ज्ञानं ध्यानं तपश् शौचम् अस्पृहेन्द्रिय-निग्रहः।
> ह्रीर् मङ्गलम् अनायासो धृतीर् दानं शमोदमः।
> अहिंसाध्ययनं यज्ञः प्रोक्ता एते गुणाश् शुभाः ॥

[[16]]

०२ उपक्रमः①

श्रियै नमः।

श्रीमते रामानुजाय नमः।

श्रीमते निगमान्त-महा-देशिकाय नमः।

श्री-वङ्गि-वंश-कलश-पयोराशिराकासुधाकरैः श्री-वैकुण्ठ-दीक्षिताचार्यैर् अनुगृहीतम् प्रपन्न-धर्म-सार-समुच्चयाख्यम् आह्निक-रत्नम्।

> श्रीमान् वेङ्कट-नाथार्यः कवि-तार्किक-केसरी।
> वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्तां सदा हृदि॥
> श्री-निवासं नमस्कृत्य-शेषाचल-निवासिनम्
> परमैकान्तिनां सम्यग् वक्ष्याम्याहं[[??]] विनिर्णयम्।

आचार-लक्षणम्②

आचार-लक्षणमाह शाण्डित्यः ॥

> पञ्चेन्द्रियस्य देहस्य बुद्धेश् च मनसस् तथा।
> द्रव्य-देश-क्रियाणाञ् च शुद्धिर् आचारयिष्यते।

०३ शास्त्र-नाम-निरूपणम्①

अथ परिभाषा -- तत्रादौ शास्त्र-नाम-निरूपणम्॥ ऋग्यजुस् सामाथर्वणाख्याश् चत्वारो वेदाः। आयुर् वेद-नाट्य-वेद-गान्धर्व-वेद-धनुर् वेदाख्याश् चत्वार उपवेदाः। ज्योतिषं व्याकरणं शीक्षा कल्पः छन्दः निरुक्तमेतानि षड् वेदाङ्गा ऋग्वेदोपनिषत्, यजुर्वेदोपनिषत्, सामवेदोपनिषत्, तैत्तिरीयम्, बृहदारण्यकम्, शारीरकं, लैङ्गं, नारसिंहं, शत-पथ-ब्राह्मणम्, गारुडं, छान्दोग्यं, कठ-वल्ली, मुण्डकम्, मुद्गलम्, ब्रह्म-बिन्दुः, तापनीयम्, ज्ञान-वर्गम् याज्ञवल्क्यम्, मैत्रावरुणम्, कालाग्नि-रुद्रम्, जाबालम्, अथर्व-शिखा, श्वेताश्वतरम्, सुबालम्, पारमात्म्यम्, चिद्-गुणालयम्, मन्त्रोपनिषत्, अथर्व-शीर्षम्, महोपनिषत्, श्वानोपनिषत्, नारायणोपनिषत्, एता द्वात्रिंशद् उपनिषदः।

[[1]]

> अथातस् सूत्र-गणान् व्याख्यास्यामो बोधायनम्, आपस्तम्बः[[??]], सत्याषाढम्, द्राह्यायणम्, आगस्त्यम्, शाकल्यम्, आश्वलायनीयम्, शाम्भवीयम्, कात्यायनम्
>
> इति नव-पूर्व-सूत्राणि।
>
> > वैखानसम्, शौनकीयं, भारद्वाजम्, आग्नि-वैश्यम्, जैमिनीयम्, माधुलम्, माध्यन्दिनम्, कौण्डिन्यम्, कौषीतकम्
>
> इति नवापर-सूत्राणि।
>
> > अष्टादश-सङ्ख्याकाश् शारीरास् संस्कारा

इति। एतान्यष्टादश-सूत्राणि।

अथ

> वासिष्ठञ् चैव हारीतं व्यासं पाराशरं तथा।
> भारद्वाजं काश्यपञ् च सात्विका-मुक्ति-दायिनः॥
> मानवं याज्ञवल्क्यञ् च आत्रेयं दाक्ष्यमेव च।
> कात्यायनं वैष्णवञ् च राजसास् स्वर्ग-दायिनः॥
> गौतमं बार्हस्पत्यं च सान्नर्तञ्च[[??]] यम-स्मृतिः।
> शाङ्खं चौशनसं देवि-तामसा निरय-प्रदाः

एताह्यष्टादश-स्मृतयः

शातातपम्, शाण्डिल्यम्, लिखितम्, आङ्गीरसम्, पैठीनसम्, बृहद्धारीतम्, वृद्ध-मनुः जाबालम्, वृद्ध-बार्हस्पत्यं, वृद्ध-वासिष्ठम्, सनकम्, दत्तात्रेयम्, क्रतुः, दाल्भ्यम्, प्राजापत्यम्, बोधायनम्,

जातुकर्ण्यम्, लोकाक्षि, एताह्यष्टादशोपस्मृतयः।

[[2]]

> पाद्मं पद्मोद्भवं चैव पुष्करं वैभवं तथा।
> नल-कूबरं नारदीयं सनत्कुमारन्तु सात्वतम्॥
> वासिष्ठं जनकं चैव ऐन्द्रं भुवन-मोहनम्।
> भविष्यं तिलकं[[??]] चैव विजयं परमेश्वरम्॥
> ततस् सद्-वाक्यं परमं ह्यष्टादशात्मकागमाः।
> वैष्णवं नारदीयञ् च तथा भागवतं शुभम्।
> गारुडञ् च तथा पाद्मं वाराहं शुभ-दर्शने॥
> षडेतानि पुराणानि सात्विकानि मतानि वै॥
> ब्रह्माण्डं ब्रह्म-कैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च।
> भविष्यद्वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोध षट्॥
> मात्स्यं कौर्म्यं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च।
> आग्नेयञ् च षडेतानि तामसा निरय-प्रदाः॥

एतान्यष्टादश-पुराणानि।

> वायव्यं भार्गवं सौम्यं ब्राह्मं काशीतकं तथा।
> पाराशर्यं नारदीयं नारसिंहन् तु कापीलम्॥
> वासिष्ठं शिवधर्मञ् च मारीचं मानवं तथा॥
> स्कान्दं दौर्वासम् आदित्यं वारुणं शाबरं तथा॥

एतान्यष्टादशोपपुराणानि।

पातञ्जलं कापिलं सांख्यं जैमिनि-सूत्रं वैशेषिकं गौतम-सूत्रं व्यास-सूत्रम्; एतानि षड्दर्शनानि।

श्री-रामायणादय इतिहासाः।

> भारतं भारद्वाज-संहिता विहगेन्द्र-संहिता अगस्त्य-संहिता पराशर-संहिता वासिष्ठ-संहिता

इत्यादयस् संहिताः,

> श्री-पाञ्चरात्रं दिव्य-शास्त्रम्

इत्युक्तं पाद्मपुराणे।

> श्रौतं वैखानसं प्रोक्तं वाशिष्ठं स्मार्तम् उच्यते।
> पञ्चरात्राभिधं शास्त्रं दिव्यागममितीरितम्

तदष्टोत्तर-शत-संहितात्मकं, तासां नामानि विस्तरभयादत्र न लिख्यन्ते।

> विश्व-कर्मं विश्व-वेषं विश्व-सारन् तु जैत्रकम्।
> वास्तु-बोधं महा-तन्त्रम् आर्षिकं चित्र-कापिलम्॥
> कल्पाख्यं भानुमान् वृत्तं विद्या-पति-बहु-श्रुतम्।
> विश्व-बोधं मान-बोधं शास्त्रकं विश्व-काश्यपम्।
> काल(धूपं)यापं नील-मयं(पा॥ नल-मयं) विशालं मा(धवं) नवं मनुः।
> पाराशर्यं चातिसारं सङ्कीर्णं साम-संहिता।
> वाक्ष्र्य ब्राह्मं सौरमैन्द्रं वज्रं सृष्टं मान-सारम्॥
> एतानि शिल्प-शास्त्राणि षट्त्रिंशत्परिकीर्तिताः।

ऋगादि-शिल्प-शास्त्रान्तानि सर्वाणि शास्त्राणि वैदिकानि।

[[3]]

०४ मोह-शास्त्र-निरूपणम्①

अथ मोह-शास्त्र-निरूपणम्,

पद्मोत्तर-खण्डे द्वि-चत्वारिंशे ऽध्याये॥ पार्वती ॥

> तामसानि च शास्त्राणि समाचक्ष्व ममानघ।
> सम्प्रोक्ता निर्भयैर् विप्रैर् भगवद्-भक्ति-वर्जितैः।
> तेषां नामानि कार्त्स्न्येन समाचक्ष्व सुरेश्वर॥

श्री-रुद्रः॥

> शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथा-क्रमात्।
> येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनाम् अपि॥
> प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशु-पतादिकम्।
> मच्छक्त्या वेशितैस् सर्वैस् सम्प्रोक्तानि ततः परम्;

इति तत्रेव,

> धिषणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकम् अतिगर्हितम्
> दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्ध-रुपिणा
> बौद्धशास्त्रमसत् प्रोक्तं नग्न-नील-पटादिकम्॥
> माया वादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धम् उच्यते।
> मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मण-रूपिणा।
> अपार्थं श्रुति-वाक्यानां दर्शय लोक-गर्हितम्॥
> कर्म-स्वरूपत्याज्यत्वम्[[??]] अत्रैव प्रतिपाद्यते।
> सर्व-कर्म-परिभ्रष्टं विकर्मस्थं तदुच्यते॥
> परात्म-जीवयोर् ऐक्यं मयाऽत्र प्रतिपाद्यते।
> ब्रह्मणस् तु परं रूपं निर्गुणं वक्ष्य ते मया॥
> सर्वस्य जगतोप्यत्र मोहनार्थं कलौ युगे॥
> वेदार्थवन्महा-शास्त्रं मायावादम् अवैदिकम्।
> मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाश-कारणात्॥

एवं भविष्यत्-पुराणे चतुर् अशीति-तमे ऽध्याये वाराह-पुराणे एक-सप्तति-तमे ऽध्याये आदित्य-पुराणे त्रयस् त्रिंशे ऽध्याये प्राजापत्य-स्मृतौ विज्ञानेश्वरे पराशर-संहितायां नारदीय-ब्रह्माण्ड-गापड-वामनादि पुराणेषु च मोह-शास्त्रोत्पत्ति-स्वरूसं द्रष्टव्यम्।

[[4]]

शैव-पाशुपतादिष्व् आगम-नामधेयम्②

अथ शैव-पाशुपतादिष्वागम-नामधेयम् --

> विजयं कारणं किरणं
> सुप्रभेदं च वातुलम्।
> मकुटं कामिकं चिन्त्यं
> वीरनामागमं तथा॥
> चन्द्र-ज्ञानं शर्म-युक्तं*(=??)*
> सन्तानं परमेश्वरम्।
> प्रोद्गीतं अंशुमान् सूक्ष्मं
> विमलं चित्-प्रियं[[??]] तथा
> निश्वासं ललितं बिम्बं
> भुवनन्तु जगत्-स्थिरम्।
> योगच्छायं ज्ञान-पुञ्जं
> अनलं ललितं तथा॥
> अष्टाविंशतिरेते ऽपि
> आगमाः परिकीर्तिताः॥

▼ विश्वास-टिप्पनी

अत्र तु २७ दृश्यन्ते।
इमे नाभिज्ञायन्ते -
2. Yogajāgama 5. Ajitāgama 6. Diptāgama 8. Sahasrāgama 13. Svayambhuvāgama 16. Rauravāgama 23. Sidhāgama 25. Sarvoktāgama

एते मुख्यागमाः

उपागमाः③

अथ उपागमाः॥

> तत्व-सारं मन्त्र-गोप्यं शिव-सायुज्यं पौष्करं परमार्थं शैन-धर्मं वीर-माहेश्वरं शत-रुद्रीयं ज्ञान-वासं शैव-सिद्धान्तं जैन-धर्मान्तरं परम-रहस्यं हरि-हर-संवादं स्वरूप-प्रवेशं वज्र-सूचि इत्यादय उपागमाः।

एतत्-सर्वं मोह-शास्त्रं वैदिकैस् सुदूरतस्त्याज्यम्। तथा व्यासेनापि "पत्युरसामञ्जस्या" दित्यत्र प्रतिपादितम्; तद्भाष्यकारैश् शङ्करादिभिस् सर्वैरपि "पत्युरसामञ्जस्यात् – पशुपतेर्मतम्

असमञ्जसं स्यात्, "वेद-विरुद्धत्वादसङ्गतं स्यादित्यर्थ" इति स्व-स्व-भाष्ये प्रतिपादितम्। तथा वैदिक-शास्त्रैष्वपि आसुर-मोहनार्थ-कल्पित-मोह-शास्त्रम्। क्वचिदध्यायाः क्वचित् कति कति श्लोकाः मिलितानर्तन्ते, तदपि ज्ञानिभिस् त्याज्यम्। तल्लक्षणमाह गारुडे॥

> अनीशम् ईश्वरं सक्ति असन्तं सन्तमित्यपि।
> मोह-शास्त्रञ् च सकलं परत्वम् अपरं त्विति॥

पद्म-पुराणे च,

> किमत्र बहुनोक्तेन पुराणेषु स्मृतिष्वपि।
> तामसा निरयायैव वर्जतेत्तान् विचक्षणः

इति। अत्र मनुः --

> या वेद-बाह्याः स्मृतयो याश् च काश् च कुदृष्टयः।
> सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमो निष्ठाहितास् स्मृताः

॥ अत्र श्रुतिः ॥ यद्वै किञ् च मनुर् अवदत् तद्-भेषजम् ॥ तस्मात् शिवादिकं सर्वं वैदिकैस् त्याज्यमेवेति सिद्धम्।

[[5]]

०५ वैदिक-शास्त्राणामपि गुण-त्रयात्मकत्वं, तेषां फल-भेदाश्च①

वैदिकान्यपि गुणत्रयात्मकानि; तल्लक्ष्मणं पुराणसं ग्रहे॥

> शास्त्रेषु च पुराणेषु वेदेषूपनिषत्सु च।
> यत्र यत्र जगन्नाथं मुकुन्दं विष्णुमच्युतम्॥
> वदन्ति तानि शास्त्राणि सात्विकानि मतानि वै।
> यत्र यत्र चतुर्वक्त्रं त्रि-मूर्त्यैक्यञ् च तुल्यताम् ॥ शिव-केशवमोर् ऐक्यं समत्वं पावकं रविम्। वदन्ति यानि शास्त्राणि राजसानि च तानि वै॥
> यत्र यत्र उमा-नाथं शङ्करं भैरवं यमम्।
> दुर्गां गण-पतिं कालं यानि तानि वदन्ति वै॥
> तामसानि मुनि-श्रेष्ठ विविधान्यफलानि वै॥

स्कान्दे;

> आगमास् त्रि-विधाः प्रोक्तास् सात्व-राजस-तामसाः।
> सात्विका मोक्ष-फलदा राजसाः स्वर्गदाः स्मृताः
> तथैव तामसा देवि-निरय-प्राप्ति-हेतवः॥

वैदिकाश् च सत्व-रजस्तमो भेदेन त्रि-विधाः॥ आदित्य-पुराणे

> परमं दैविकं यत्-तत्-सात्विकं परिकीर्तितम्।
> राजसं वैदिकं प्रोक्तं तामसं मिश्र-वैदिकम्॥

तथा;

> वैदिक-त्रयम् इत्याहुर् आद्यं परम-वैदिकम्।
> द्वितीयं वैदिकं प्रोक्तं तृतीयं मिश्र-वैदिकम्॥

परम-वैदिकं श्री-वैष्णवम्। वैदिकं तत्व-वादम्, विष्णु-स्वामि-सम्प्रदायञ् च। मिश्र-वैदिकं माया-वादम्। श्री-पाञ्चरात्रे;

> राजसं वैदिकं प्रोक्तं सात्वतं परम-वैदिकम्।
> शैवञ् च तामसं प्रोक्तं तत्-त्रितभिर् मिश्र-वैदिकम्॥
> तमः परस्तात्परमं पदं प्राप्नोति वैष्णवः।
> स्वर्गादि ब्रह्मलोकास् तं पथं प्राप्नोति वैदिकः॥
> ऐहिकञ्चामुष्मिकञ् च मोक्षमेतत्-फल-त्रयम्।

> यद्-भावेन क्रमादिच्छेत् तद्-भावं मिश्र-वैदिकम्॥
> कैलास-नाम-आधारं पदं प्राप्नोति शैव-भाक्॥

इति।

[[6]]

> भस्म-स्नानं त्रि-पुण्ड्रञ् च बिल्वं पञ्चाक्षरी-जपः।
> लिङ्गार्चनन् तु तन्नाम सोमवार-व्रतं तथा॥
> ततश् शिव-योग-सारं शास्त्रं शैवाष्टकं मुने॥

एतच्छैव-विषयम्।

> आदित्यम् अम्बिकां विष्णुं गण-नाथं महेश्वरम्।
> पूजयेत् पञ्च-पूजाश् च तत्-तत्-फलम् अवाप्नुयात्॥

एतन्मिश्र-वैदिक-विषयम्।

०६ वैदिक-लक्षणम्①

> उपवीतं शिखा-बन्धं सवित्रं चोर्ध्व-पुण्ड्रकम्।
> धौत-वस्त्र-द्वयञ् चैव विप्र-मुद्राः प्रकीर्तिताः॥
> गङ्गा गीता च गायत्री तुलसी गोपि-चन्दनम्।
> एकादशी हरेर् नाम सालग्राम-शिलार्चनम्॥
> वैदिकाष्टकम् एतानि नियमेन दिने दिने।
> ये भजन्ति महा-भक्त्या तेषामपि नमो नमः॥

इदं वैदिक-लक्षणं सामान्यम्।

परम-वैदिक-लक्षणम्②

अथ परम-वैदिक-लक्षणम्

> प्रतप्तैर् भगवद्दिव्यायुधैर् गात्रेषु लाञ्छनम्।
> सततं च हरि-क्षेत्रोद्धृतमृत्स्नोर्ध्व-पुण्ड्रकम्॥
> पद्म-बीज-मयी माला तुलसी-दिव्य-चूर्णकम्॥
> पवित्रञ् चाथ कौपीनं व्यति-सूत्रेण मेखले॥
> पञ्चायुधाब्जतार्क्षादि-लक्षणाभरणादिकम्।
> वेषश्छानुल्बणश् शौक्ष्यं दन्तमृत्पुण्ड्र-वाससाम्॥
> इत्येतैर् लक्षणैर् युक्ता वैष्णवा वीतकल्म षाः॥
> आख्यया व्यपदेशैश् च लक्षणानि सतां विदुः

इति।

०७ धर्म-शास्त्रोपयोगि-सञ्ज्ञा-निर्वचनम्①

अथ धर्म-शास्त्रोपयोगि-सञ्ज्ञा-निर्वचनम्॥ स्मृत्यन्तरे;

> अकाले चेत् कृतं कर्म कालं प्राप्य पुनः क्रिया।
> कालातीतं तु यत्-कर्म अकृतं तद्विनिर्दिशेत्॥

गर्गः ॥

> श्रुति-स्मृतिषु यत्-कर्म चोदितं विधि-शासनात्।
> प्राणानायम्य सङ्कल्प्य कुर्यात् तत्-कर्मचादरात्॥

[[7]]

स्मृति-रत्नाकरे

> हव्यार्थं गो-घृतं ग्राह्यं तद् अलाभे तु माहिषम्।
> आजं वा तद् अलाभे तु साक्षात् तैलं तु गृह्यते॥
> येषां केषाञ्चिद् अन्येषां हविषाम् अप्यसम्भवे।
> सर्वत्राज्यम् उपादेयं भरद्वाज-मुनेर् मतात्॥
> इक्षून् अपः फलं मूलं ताम्बूलं पय औषधम्।
> भक्षयित्वापि कर्तव्याः स्नान-दानादिकाः क्रियाः॥

तत्रैव;

> दिवोदितानि कर्माणि प्रमादाद् अकृतानि तु।
> रात्रौ प्रहर-पर्यन्तं दिवा-कर्माणि कारयेत्॥
> अवगाहं च सौरञ् च वर्जयित्वा विशेषतः॥

भरद्वाजः;

> अज्ञाता यदि वा मन्त्राः स्व-स्व गृह्येषु चोदिताः।
> उपनीत-प्रमुख्यानां तेषां ते धारणे द्विजाः॥
> केवलं प्रणवं वापि व्याहृति त्रितयन्तु वा।
> स्यातां विप्रादिवर्णेषु द्वावेतौ सर्व-शाखिनाम्॥

काल-निर्णये।

> यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः।
> तया कर्माणि कुर्वीत ह्रास-वृद्धी न कारणम्॥

एतच्च प्रत्याब्दिक-दर्शादि व्यतिरेकेण; तत्र विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात्। अन्यापवादम् आह हारीतः --

> उत्पत्तौ च विपत्तौ च मैथुने धन्त-धावने।
> अभ्यङ्गे ऽप्य् उदधि-स्नाने तिथिस् तात्कालिकी स्मृता।

रत्नाकरे;

> कुण्डाशी गोल-काशी च तथैव ग्राम-याजकः।
> अयाज्य याजकश् चैव महा-पातकिनः स्मृताः॥
> व्रात्यस् संस्कार-हीनस् स्याद् अवकीर्णी क्षत-व्रतः॥

दक्षः ॥

योहि हित्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते।
अन्नं तस्य न भोक्तन्यं वृथावाकोहि न स्मृतः॥

तत्र श्रुतिः ;

> वीरहा वा एष देवानां योग्निम् उद्वासयते।

[[8]]

पराशरः॥

> अग्नि-कार्य-परिभष्टास् सन्ध्योपासन-वर्जिताः।
> वेदञ् च ह्यनधीयानास् ते सर्वे वृषलास् स्मृताः॥

वसिष्ठः॥

कपालस्थं यथा तोयं श्वदृतौ च यथा पयः।
दुष्टं स्यात् स्थान-दोषेण वृत्त-हीने तथा श्रुतम्॥
अग्निदो गरदश् चैव शस्त्रपाणिर् धनापहः।
क्षेत्र-दार-हरश् चैव षडैते आततायिनः॥

सुधी-विलोचने --

> श्रवणाश्वि-धनिष्ठाऽऽर्द्रा-नाग-दैवत-मस्तकैः [[परिष्कृतम्]] अमा स्याद् भानुवारेण व्यतीपातस् स उच्यते॥

मस्तकः -- मृग-शीर्षः। अत्रिः -

> अमार्क-पात-श्रवणैर् युक्ता चेत् पुष्य-माघयोः।
> अर्धोदयस् स विज्ञेयः कोट्यर्क-ग्रह-सन्निभः॥

“एको नाचेन्महोदयः” इति पाठान्तरम्॥

मनुः --

> निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथा-विधि।
> संभावयति चान्नेन स विप्रो गुरुर् उच्यते॥
> उपनीय तु यश् शिष्यं वेदम् अध्यासयेद् द्विजः।
> सकल्पं स रहस्यञ् च तम् आचार्यं प्रचक्षते॥

याज्ञवल्क्यः --

> उपनीय ददद्वेदम् आचार्यस् स उदाहृतः।
> एक-देश मुसाध्यायो[[??]] ऋत्विग् यज्ञ-कृदुच्यते॥

मनुः --

अर्थ-कामेष्वसक्तानां धर्म-ज्ञानं विधीयते।
धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं प्रथमं श्रुतिः॥
द्वितीयं धर्म शास्त्रञ् च तृतीयं लोक-सङ्ग्रहः॥

स्मृत्यन्तरे --

> यथेक्षुहेतोस् सलिलं निषेचितम्
> तृणानि वल्लीरपि च प्रसिञ्चति।
> एवं नरो धर्म-पथेन वर्तयन्
> यशश् च कामांश् च वसूनि चाश्नुते॥

०८ कलि-युग-धर्माः①

अथ कलि-युग-धर्माः - नारदीय संहितायाम्॥

> राक्षसाः कलिम् आश्रित्य जायन्ते ब्रह्म-योनिषु।
> विष्णु-वैष्णव-विद्वेषाः प्रचरन्ति हि तामसाः॥

(ब्राह्मणानेव बाधन्ते तत्रापि श्रोत्रियान् कृशान्
इति पाठान्तरं)

> अन्तश् शाक्तं बहिश् शैवं सभा-मध्ये तु वैष्णवम्।
> कलौ केचित् प्रवर्तन्ते वर्णाश्रम-जना मुने॥

[[9]]

लिखित-स्मृतौ --

> प्राप्ते कलि-युगे घोरे सम्भविष्यन्ति चासुराः।
> वेदार्थं चान्यथा सर्वे प्रवक्ष्यन्ति कलौ युगे॥

वामनपुराणे --

> दैत्यानां बहु-मानित्वं मात्सर्यं सत्स्वसत्क्रिया।
> निन्दन्ति नीति-शास्त्राणि शिव-भक्तिर् अनूपमा॥

श्री-विष्णु-पुराणे --

> सर्वे ब्रह्म-वदिष्यन्ति सम्प्राप्ते तु कलौ युगे।
> नानुतिष्ठन्ति मैत्रेय-शिश्नोदर-परायणाः॥
> मुखं दग्धं परान्नेन हस्तौ दग्धौ प्रतिग्रहात्।
> मनू-दग्धं पर-स्त्रीभिः ब्रह्म-शापः कुतः कलौ॥

व्यासः --

> ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैः त्रेतायां द्वापरे ऽर्चयन्।
> यथाप्नोति तथाप्नोति कलौ सङ्कीर्त्य-केशवम्॥
> ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गो-वधं तथा।
> कलौ पञ्च-सकुर्वीत भ्रातृ-जायां कमण्डलुम्॥

स्मृत्यर्थ-सारे --

> असवर्णासु कन्यासु विवाहश् च द्वि-जातिषु।
> वृत्तं स्वाध्याय-सापेक्षम् अघ-सङ्कोचनं तथा॥
> अस्थि-सञ्चयनाद् ऊर्ध्वम् अङ्ग-स्पर्शनम् एव च।
> प्रायश्चित्त-विधानञ् च विप्राणां मरणान्तिकम्॥
> संसर्ग-दोषः पापेषु मधु-पर्के पशोर्वधः।
> दत्तौ रसेतरेषाञ् च पुत्रत्वेन परिग्रहः॥
> दीर्घ-कालं ब्रह्म-चर्यं नर-मेधाश्व-मेधकौ।
> कलौ युगेत्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाहुर् मनीषिणः॥

अत्र निषेधः नारिकेलादि-कमण्डलु-विषयः, न तत्-त्याज्यत्वादि-विषय-प्रकारः॥ पराशरः --

त्यजेद्देशं कृत-युगे त्रेतायां ग्रामम् उत्सृजेत्।
द्वापरे कुलम् एकन् तु कर्तारन् तु कलौ युगे॥
लवणं मधु-तैलञ् च दधि तक्रं घृतं पयः।
न दूष्येच्छूद्र-जातीनां कुर्वन् सर्वेषु विक्रयम्॥

[[10]]

०९ पाषण्डि-लक्षणम्①

अथ पाषण्डि-लक्षणम्॥ भागवते --

> विष्णोर् अन्यं परत्वेन चेतयान् ऊह्य-चेतनः।
> स पाषण्डीति विज्ञेयस् सर्व-कर्म-बहिष्कृतः॥

पाद्मे --

> ये तु सामान्य-भावेन मन्यन् ते पुरुषोत्तमम्।
> ते वै पाषण्डिनो ज्ञेयास् सर्व-कर्म-बहिष्कृताः।

प्राजापत्य-स्मृतौ बृहन्नारदीये च --

> यस् स्व-धर्म-परित्यागी पाषण्डीत्युच्यते बुधैः।
> तत्-संसर्गी तत्-समस् स्यात् तावुभावपि पापिनौ॥

वाराहे --

> कुबुद्धि-रचितं शास्त्रं पठित्वा ये कलौ युगे।
> न कुर्वन्ति विनिन्दन्ति यज्ञान् वर्णाश्रमोचितान्॥
> ते वै पाषण्डिनो ज्ञेयास् सर्व-कर्मसु गर्हिताः।
> तेषां संभाषणं स्पर्शं प्रमादेनापि नाचरेत्॥

आश्वमेधिके षण्णवति-तमे ऽध्याये --

> कुशीलैः कृत-शास्त्राणि पठित्वा ये नराधमाः।
> विप्रान् निन्दन्ति यज्ञांश् च वृथा जीवन्ति ते नराः॥

इति।

१० देवलक-लक्षणम्①

अथ देवलक-लक्षणम् सङ्कर्षण-संहितायाम्॥

> कर्म-देवलकाः केचित् कल्प-देवलकाः परे।
> शुद्ध-देवलकाः केचित् त्रिधा देवलकाः स्मृताः॥
> अर्थार्थी काल-निर्देशी यो देवं पूजयेत् सदा।
> कर्म-देवलको नाम सर्व-कर्म-बहिष्कृतः॥
> पञ्च-रात्र-विधानज्ञो दीक्षा-विरहितो ऽर्चकः।
> चतु(र्वेद्यपिकालेन) र्वेदाधिकारो ऽपि कल्प-देवलकस् स्मृतः॥
> आगमोक्त-विधानज्ञो रुद्र-काल्युपजीवकः।
> शुद्ध-देवलको नाम सर्व-कर्म-बहिष्कृतः॥

आश्वमेधिके देवलकत्व-प्राप्तेः काल-नियमम् आह॥

> देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थी वत्सर-त्रयम्।
> सतु देवलको नाम सर्व-कर्म-बहिष्कृतः॥

तथान्यत्रापि-

> न पञ्च-रात्र-विधिवान् न वैखानस-सूत्रवान्।
> न शैव-दीक्षितो विप्रः अर्थार्थी वत्सर-त्रयम्॥
> ग्राम-देवार्चनपरस् स वै देवलकः स्मृतः॥

पुराणे -

> देवार्चनपरो ह्यासीत् परार्थं वित्त-काङ्क्षया।
> चतुर्वेदधरो विप्रस् स चण्डाल-समो भवेत्॥

[[11]]

एवं सामान्येनोक्तस्य विषय-विभागेन रुद्राद्यर्चकस्य देवलकत्वं विष्ण्वर्चकस्य तद्रहितत्वञ् च स्पष्टम् उक्तं विष्णु-धर्मोत्तरे--

> चण्डिकायाश् च दुर्गाया ज्येष्ठाया भैरवस्य च।
> रुद्रस्य पूजका ये तु ते वै देवलकाः स्मृताः॥
> येन केन प्रकारेण विष्णोर् आराधनं परम्।
> तस्माद् देवलकत्वन् तु न विष्णु-विषयं क्वचित्॥

इति। तथा ऽत्रिश् च।

> वैदिकेनैव विधिना सङ्ग-लोभ-विवर्जितः।
> पूजयेद् भक्तितो विष्णुं स हि देवलको न वै॥

श्री-पाञ्च-रात्रे भगवतापि एतदुभयं विषय-भेदेन बहुधा प्रतिपादितम् अनन्ताख्य-संहितायाम् --

> दीक्षितस् सकलं कुर्याद् विष्णु-यागादि-पूजनम्।
> अदीक्षितश् चतुर्वेदी देव-स्पर्शञ् च विर्जयेत्॥

विष्णु-तत्वे --

> मद्भक्तो वैष्णवो विप्रः पञ्च-संस्कार-दीक्षितः।
> मच्छेषत्व-परिज्ञानी मम पूजा-परायणः॥
> मन्त्र-रत्नोक्त-मार्गेण महा-विश्वास-पूर्वकम्।
> आत्मार्थं वा परार्थं वा मम पूजापरस् सदा॥
> न च देवलको ज्ञेयस् स(दा)र्व-पूजां समाचरेत्॥

अनिरुद्ध-संहितायाम् --

> दीक्षितो भगवद्-भक्तस् समयाचार-तत्परः।
> गुरु-भक्ति-विशेषज्ञो न्यास-विद्या-विशारदः॥
> विष्णोर् आराधनरतस् तत्-प्रसादस्य जीवकः।
> सदा विष्णुं प्रपूज्याथ नासौ देवलको भवेत्॥

विष्णु-धर्मे --

> वैष्णवो विष्णु-सम्बन्धस् सदा विष्णुं प्रपूजयेत्।
> न भवेद् देवलकत्वन् तु वैष्णवस्य महात्मनः॥

खग-प्रश्न-संहितायाम् --

> दीक्षिताः पञ्च-संस्कारैः पञ्च-काल-परायणाः।
> आत्मार्थं वा परार्थं वा नित्यं हरिम् उपासते॥
> न च देवलका ज्ञेयास् सर्व-शास्त्रेषु निश्चयः॥

श्रीधर-संहितायाम् --

> वैष्णवो विष्णु-यजनं नित्यमेवं समाचरेत्।
> न च देवलको ज्ञेयस् सर्व-शास्त्रेषु निर्णयः॥

तथा हारीत-स्मृतावपी पञ्चमे ऽध्याये --

> महा-भागवतस् त्वेवं पूजयेत् सततं हरिम्।
> मन्त्र-रत्न-विधानेन महा-विश्वास-पूर्वकम्॥
> यो ऽर्चको वैष्णव-श्रेष्ठा न देवलक नामकः॥

[[12]]

पराशर-संहितायाम् --

> दीक्षितः पञ्च-संस्कारैर् अर्थ-पञ्चक-तत्ववित्।
> पञ्च-काल-परो नित्यं वैष्णवो मन्त्र-वित्तमः॥
> पौरुषेण विधानेन श्रीमदष्टाक्षरेण वा।
> मन्त्रद्वयेन वा कुर्यात् त्रि-कालं पूजनं हरेः॥
> शेष-शेषित्व-सम्बन्ध ज्ञान-भक्ति-समन्वितः।
> आत्मार्थं वा परार्थं वा न च देवलको भवेत्॥
> हरेर् अन्यत्र यत् क्षुद्र-देवतान्तर-पूजनम्।
> तत्-प्रसादोपजीवी च स वै देवलको भवेत्॥

मार्कण्डेय-संहितायाम् --

> देव-द्रव्यापहारार्थं दीक्षा-रहित-पूजकः।
> स वै देवलको नाम सर्व-कर्म बहिष्कृतः॥

सनत्कुमार-संहितायाम्।

> परार्थं यजनं यत्र दीक्षा-संस्कार-वर्जितः।
> चतुर् वेद-धरो विप्रस् स वै देवलको भवेत्॥

भरद्वाज-संहितायाम् --

> दीक्षा-संस्कार-रहितो मद्बिम्बं पूजयेन्नरः।
> स वै देवलको नाम सर्व-कर्म बहिष्कृतः॥

जयाख्य संहितायाम्।

> दीक्षा-विधि विहीनश् च वित्तार्थी देव-पूजकः।
> देव-कोशोपजीवी च स वै देवलको भवेत्॥

अनन्ताख्य-संहितायाम् --

> वेद वेद्यं ब्राह्मणेशं शुभ-कर्म-प्रियं हरिम्।
> यो ऽर्चको ब्राह्मण-श्रेष्ठो न देवलक-नामकः॥

> गणेशं भैरवं भीमं दुर्गादीर् उग्र-देवताः।
> यो ऽर्चको भक्तिमान् विप्रस् स वै देवलको भवेत्॥
> रुद्रान् (दुर्गां) भैरव-विघ्नेशौ भद्र-कालीञ् च मातृकाम्।
> यो ऽर्चयेद् भक्तिमान् विप्रस् सवै देवलकः स्मृतः॥

हारीतः --

> भरद्वाजानाम[[??]] ये तु विप्राश् शिव-परायणाः।
> ते च देवलका ज्ञेयास् सर्व-कर्मसु गर्हिताः।
> स्पृष्ट्वा देवलकान् विप्रान् सवासा[[??]] जलम् आविशेत्।
> वैखानसास् तु ये विप्रा हरि-पूजन तत्पराः।
> न ते देवलका ज्ञेया हरि-पादाब्ज संश्रयात्॥
> नापहृत्य हरेर् द्रव्यं ग्रामार्चन परो भवेत्।
> भक्त्या सम्पूज्य देवेशं ना सौ देवलकः स्मृतः॥
> भक्त्या यद्यर्चयेद् देवं ग्रामार्च्यं हरिम् अव्ययम्।
> प्रसाद-तीर्थ-स्वीकारान्नासौ देवलको भवेत्॥

[[13]]

अनन्ताख्य-संहितायाम् --

> भक्त्या योह्यर्चयेद् देवं ग्रामार्चां हरिम् अव्ययम्।
> प्रासाद-तीर्थ-सेवी च नासौ देवलको भवेत्॥

इत्यादिभिः।

११ दश-विध-ब्राह्मणम्①

अथ दश-विध-ब्राह्मणम्

> देवो मुनिर् द्विजो राजा वैश्यश् शूद्रो बिडालकः।
> पशुर् म्लेच्छश् च चण्डालो दश-विप्राः प्रकीर्तिताः॥
> उञ्छ-वृत्तिर् मिताहारस् सन्तुष्टो विजितेन्द्रियः।
> वेद-शास्त्रार्थ-तत्वज्ञो देवो विप्रस् स उच्यते॥१॥
> फल-मूलाशनो दान्तो तपस्वी वेद-शास्त्रवित्।
> कृत्याकृत्य विशेषज्ञो सत्य-वाङ्मुनिर् उच्यते॥२॥
> षट्क-कर्म-निरतो नित्यं देवता-तिथि-पूजकः।
> स्वाध्याय-निरतस् साधुस् सविप्रो द्विज उच्यते॥३॥
> धनुर् वेद विशेषज्ञो राज-सेवारतश् च सः।
> त्रि-कर्म-कृन् महोत्साही विप्रः क्षत्रिय उच्यते॥४॥
> स्वर्ण-रत्न-विशेषज्ञो गोपोषणक-तत्परः।
> क्रय-विक्रय-तत्वज्ञस् सविप्रो वैश्य उच्यते॥५॥
> कृषि-सेवाधमाचारो धान्य-सङ्ग्रह-तत्परः।
> गो-रक्षण-विशेषज्ञस् सविप्रश् शूद्र उच्यते॥६॥
> यत्र कुत्र प्रतिग्राही नित्यं ब्राह्मण-तत्परः।
> स्व-कार्यम् उद्दिश्य सदा स बिडालक उच्यते॥७॥
> गम्यागम्यां न जानाति स्त्रीयं यो ऽशौच निर्गुणः।
> कृत्याकृत्य-परिभ्रान्तस् सविप्रः पशुर् उच्यते॥८॥
> वापी-कूप-तटाकादि देवायतन-भेदकः।
> विप्र-वेदापवादी च स विप्रो म्लेच्छ उच्यते॥९॥
> शस्त्र-धार्यस्त्र-धारी च धनुर् धारी धनापहः।
> तिर्यत्पुण्ड्र-धरो विप्रस् स चण्डाल-समो भवेत्॥१०॥
> पर-हिंसारतः क्रूरः पर-दार-परायणः।
> पर-द्रव्याभिलाषी च स चण्डालो हि निर्दयः॥

इत्युक्तो वा।

[[14]]

१२ दश-विध-वैष्णवम्①

> अद्वेषश्चानुकूली[[??]] च दिव्य-नाम-धरस् तथा।
> चक्राङ्को मन्त्र-पाठश् च वैष्णवश् च ततः परम्॥
> श्री-वैष्णवः प्रपन्नश् च एकान्ती च ततः परम्।
> परमैकान्ति विख्यातो दशैते वैष्णवाः स्मृताः॥
> विष्णुं लोक-नियतारं वैष्णवान् लोकपावनान्।
> दृष्ट्वा न द्वेष्टि यो मर्त्यस् सो ऽद्वेषः[[??]] परिकीर्तितः॥१॥
> वासुदेवोत्सवांश् चैव महा-भागवतांस् तथा।
> अनुवर्तेत यो नित्यं अनुकूली उदाहृतः॥२॥
> स्मृत्युच्छारण-मात्रेण सर्व-पाप-प्रणाशनम्।
> विष्णु-नाम-धरः पुण्यो नाम-धारी स उच्यते॥३॥
> श्रुति-स्मृति-पुराणेषु विहितं चक्र-धारणम्।
> यो बिभर्ति हरेश् चक्रं चक्र-धारी स उच्यते॥४॥
> अष्टाक्षरस्य मन्त्रस्य स्मरणान्मुक्तिदो हरिः।
> तमावरैत यो नित्यं मन्त्र-पाठस् स उच्यते॥५॥
> देवतान्तरवन्नित्यं शब्दादीनपि कुत्सयन्न।
> विष्णु-प्राप्ति-फलाकाङ्क्षी भक्त्युपायो हि वैष्णवः॥६॥
> बाह्यार्थ-निरताजन् सर्वान् सम्यक् त्यक्त्वा सदा शुचिः।
> भक्तिमान् पुण्डरीकाङ्क्षो श्री-वैष्णव-उदाहृतः॥७॥
> शब्दादीन् विषयांश् चैव देहोपाधिक-बान्धवान्।
> त्यक्त्वा हरौ न्यस्तभरस् सप्रपन्न उदाहृतः॥८॥
> हरेर् आज्ञानुरूपेण कर्मज्ञानादि यो नरः।
> स एकान्ती भवेद् विप्रस् स हि भागवतः स्मृतः॥९॥
> प्रीत्यर्थं वासुदेवस्य कर्म-ज्ञानादिकं नरः।
> स विप्रः परमैकान्ती महा-भागवतः स्मृतः॥१०॥

[[15]]

यद्यच्छास्त्रं वैदिकं तत्-तत्-सर्वं ज्ञान-भक्ति-प्रपत्तीनां चतसृणां प्रतिपादकम्; तत्र विशेषेण कर्म-प्रतिपादकानि शास्त्राणि पूर्व-मीमांसादीनि; मन्वादि धर्म-शास्त्राणि ज्ञान-प्रतिपादकानि; उत्तर-मीमांसायां प्रथम-द्वितीयाध्यायौ पाद्मोत्तर-खण्डं श्री-विष्णु-पुराणमित्यादीनि भक्ति-प्रतिपादकानि; उत्तर-मीमांसायां तृतीय-चतुर्थाध्यायौ हरि-भक्ति-सुधो गयं श्री-भागवतमित्यादीनि प्रपत्ति-प्रतिपादकानि; भारद्वाज-संहिता श्री-रामायणमित्यादीनि विशेषेण चतसृणां प्रतिपादकानि; अष्टादश-पर्वयुक्तं श्री-महा-भारतं अष्टोत्तर-शत-संहीता-युक्तं श्री-पञ्च-रात्रञ् च। एतत्-सर्वं सत्वादि भेदेन त्रि-विधम्; तत्र मुमुक्षुभिस् सात्विका एव ग्राह्याः, उत्तर-गीतायाम् --

> असारम् अल्प-सारञ् च सारं सार-तरं त्यजेत्।
> भजेत् सार-तमं शास्त्रे (हंसः क्षीरमिवाम्भसि) रत्नाकर-इवामृतम्।
> ग्रन्थम् अभ्यस्य मेधावी ज्ञान-विज्ञान-तत्परः।
> पलालमिव धान्या(र्थः)र्थी त्यजेद् ग्रन्थम् अशेषतः॥

तत्र कर्म-ज्ञान-भक्ति-प्रपत्तय ऐहिकादि फल-प्रदत्व-भेदेन तामसा राजसास् सात्विकाश् च भवन्ति। तत्र मुमुक्षुभिस् सात्विका एवानुष्ठेयाः। तत्र कर्म-ज्ञाने भक्ति-प्रपत्ति-द्वारा मोक्ष-प्रदे, आद्यास्तिस्र स्त्रैवर्ण्याधिकाराः प्रपत्तिस् तु सर्वाधिकारा, तस्माद्भ भक्ति-प्रपत्ति विना मोक्षोपायो नास्ति। तथा श्रुतिः

> नान्यः पन्था अयनाय विद्यते॥ तस्मान्न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः

इत्यादि। तथा वेदान्ताचार्यैर् अप्युक्तम्

> प्रपन्नादन्येषां न दिशति मुकुन्दो निज-पदं प्रपन्नश् च द्वेधा सुचरित-परिपाक-भिदया। विलम्बेन प्राप्तिर् भजन-सुखमेकस्य विपुलं परस्याशु प्राप्तिः परिमित-रसा जीवित-दशा

इत्यादिना। सा प्रपत्तिः पञ्च-संस्कार-संस्कृतैर् एवानुष्ठेया, नत्वन्यैः; तथा श्री-प्रश्न-संहितायाम् --

> संस्कृताः पञ्च-संस्कारैस् तापाद्यैर् विमलैश् शुभैः। नारायणं प्रपद्येरन् नरा वै मोक्ष-काङ्क्षिणः॥

[[16]]

श्री-पराशर-धर्मशास्त्रे --

> अचक्र-धारिणं मन्त्रम् अध्यापयति देशिकः।
> शिष्येण नरकं याति कल्प-कोटि-शतं द्विजः॥
> तस्मात्तापादि संस्कारं कृत्वा मन्त्रम् अनुत्तमम्।
> अध्यापयेद् गुरुस् सम्यगन्यथा नरकं व्रजेत्॥

नारदः --

> मुमुक्षुश् चक्र-चिह्नादि-रहितो यदि माधवम्।
> प्रपद्येत नरो मोहात् स चण्डालो भवेद् ध्रुवम्॥

विष्णु-मन्दिरे --

> विप्राद्यास् तेन शूद्राश् च यदैव कृत-लक्षणाः।
> तदा तु योग्या विज्ञेया हरि-संश्रयणादिषु॥

पाद्मे उत्तर-खण्डे एकोन त्रिंशाध्याये --

> तस्मात् त्वमसि राजर्षे विष्णु-सायुज्यम् इच्छसि।
> दीक्षा-मार्ग-विधानेन धारयित्वा सुदर्शनम्॥
> नारायण-पद-द्वन्द्वं तदेकं शरणं व्रज॥

अतो मुमुक्षुभिः पञ्च-संस्कार संस्कृतैरेव भगवान् प्रपत्तव्य

इति सिद्धम्।

१३ चक्रादि-धारणम्①

तच्चक्रादि-धारणञ् च श्रुति-स्मृति-शत-सिद्धम्। अत्र श्रुतिः॥ अथर्वण-महोपनिषदि ब्रह्म-सूक्ते-

> दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम्।
> सव्ये तु शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्म-विदो विदुः॥

काण्व-वेदे --

> देवासोयेन विधृतेन बाहुना। सुदर्शनेन प्राचां स्वर्गमायान्ति नामनवपो लोक विसृष्टा तप्यन्ति ब्रा(ब्र)ह्मणस् तद्वयन्ति॥ सर्वा वै देवतानां सर्वा वै विप्राणां सर्वा वै क्षत्रियाणां सर्वा वै वैश्यानां सर्वा वै शूद्राणाम् [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इत्यग्निना वै होत्रा तप्त-चक्रं द्वि-भुजे धार्यं। अथोर्ध्व-पुण्ड्रम् आलिखेत्। तस्माद् द्विरेखम्भवति। पुनरागमनं न। ब्रह्मणस् सायुज्यं सलोकतामाप्नोति॥ अथर्वण-सुदर्शनोपनिषदि --

> यज्ञोपवीती धृत-चक्र-धारी यो ब्रह्न-विद्ब्रह्म-विदो मनीषाः [[TODO: परिष्कार्यम्]]

हिरण्यमादाय सुदर्शानं कृत्वे" त्यादि। "पवित्र"मित्यग्निः

> अग्निर्वै सवास्रारः सहस्रारो नेमिः। नेमिना तप्ततनुः ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोक तामाप्नोति॥ [[TODO: परिष्कार्यम्]]

[[17]]

यजुषि --

> येनदेवाः पवित्रेण + पुनातु॥

काठके --

> चरणं पवित्रं + सुधितान्दधातु॥

धृतोर्ध्व-पुण्ड्रः कृत-चक्र-धारी विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा। स्वरेण मन्त्रेण सदा हृदि स्थितं परात्परं यन्महतो महान्तम्॥

ऋचि --

> प्रते विष्णो अब्जचक्रे पवित्रे जन्माम्भोधिं तर्तवे चर्षणीन्द्राः। मूले बाह्वोर्दधतेन्ये पुराणा लिङ्गान्यङ्गे तानकान्यर्पयन्ति॥ [[TODO: परिष्कार्यम्]]

यजुषि च साम्नि च --

> पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते। प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः। अतप्ततनूर्नतदामो अश्नुते। शृतान इद्वहन्तस्तत्समाशत॥ [[TODO: परिष्कार्यम्]]

बृहदारण्यक-भेदे --

> निचिक्षेपनुषणं भिद्यमानं मध्ये बाहुमदधत्सुदर्शनम्। विष्णोरिदं भूरितेजः प्रधर्षयति दिवा नक्तं बिभृयुस्तञ्जनास [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति। किञ्च तप्त-मुद्रा-धारण-स्थानानि। अथर्वण-ब्रह्म-सूक्ते ऋचि बाष्कले यजुषि बृहदारण्यक-भेदे अथर्वणे सुदर्शनोपनिषदि ऋक्सामे त्रिष्वपि वेदेषु कठ-वल्ल्यां कैवल्य-तुङ्ग-शाखायाञ् च सन्ति । वासिष्ठ-स्मृतौ -

> अष्टमात् षोडशादब्दाद्धार्यं चक्रादि-धारणम्।
> प्रतप्तैर् अङ्कनं पश्चात् सदा वा भूषणं स्त्रियाः॥
> जात-कर्मणि वा कुर्याच्चौलोपनयनेपि वा।
> वेदाध्ययन-काले वा चक्र-चिह्नं विधान तः॥

पराशर-धर्म-शास्त्रे उत्तर-खण्डे त्रयोदशोध्याये -- श्री-पराशरः "वक्ष्यामि मुनयस् सर्व"मित्यारभ्य

> उद्वाह-समये स्त्रीणां पुंसां चैवोपनायने चक्रस्य धारणं प्रोक्तं मन्त्रैः पञ्चायुधानि वा

इत्यन्तेन सम्यक्प्रतिपादितम्। भारते श्री-कृष्णार्जुन-संवादे

> मच्चक्राङ्कित देहो यो मद्भक्तो भुवि दुर्लभः।
> नैवाप्नोति वशं मृत्योर् अप्याज्ञा-भङ्ग-कृन्नरः॥
> नान्यं देवं नमस्कुर्यान्नान्यं देवं निरीक्षयेत्।
> चक्राङ्कितस् सदा तिष्टेद् भक्तितः पाण्डु-नन्दन॥

[[18]]

विष्णु-तत्वे --

> चक्रादि-धारणं पुंसां परसम्बन्ध-वेदनम्।
> पति-व्रता-निमित्तं हि वलयादविभूषणम्[[??]]॥

भीष्म-पर्वणि चतुर्थे ऽह्नि देव-गुह्ये --

> ब्राह्मणैः क्षत्रियैर् वैश्यै शूद्रैश् च कृत-लक्षणैः।
> अर्चनीयश् च[[??]] सेव्यश् च नित्ययुक्तैस् स्व-कर्मसु॥

कृतलक्षणैः -- कृत-चक्रादि-धारणैः ; श्री-विष्णु-मन्दिरे

विप्राद्यास् ते च शूद्राश् च यदैव कृत-लक्षणाः ।
तदा तु योग्या विज्ञेया हरि-संश्रयणादिषु॥
शास्त्रादितासु सर्वासु सामग्रीषु महामते।
यागोपकरणान्येवम् अर्घ्य-पात्रादिकान्यपि॥
सुकार्याणि यथा-योगं शङ्ख-चक्रादि-लाञ्छनैः।
तथा यानासनादीनि विभोस् सर्वाणि यत्नतः॥
स्वात्मोपकरणं सर्वम् आसनादि विवर्जितम्।
अङ्गुलीयक-पर्यन्तं भूषणं कटकादिकम्॥
उत्तमाङ्ग-समुद्धार्यं सर्वम् उष्णीष-पूर्वकम्।
चक्रादि लाञ्छितं कुर्यात् तदीयाश् च गवादयः॥
विप्रादिवल्लाञ्छितव्यास् तदीयाः पुरुषादयः।
लाञ्छितव्या यथा-योगं शङ्ख-चक्रादि लक्षणैः।
आधारकाद्याः कर्मण्या एवं चक्रादि-लाञ्छिताः।
देवतान्तर-चिह्नैस् तु अकर्मण्यास्तु लाञ्छिताः॥
यत्र वा भगवन्मूर्तौ लाञ्छनं न प्रदृश्यते।
तत्रैव लक्षण-न्यासं न कुर्यात् स्वेच्छया द्विजः॥
यथा स्थितैव सा व्यक्तिः पूज्या व्यापक-मन्त्रतः।
तदन्ये लाञ्छितव्यास् स्युस् सर्वे पूर्वम् अलाञ्छिताः॥

श्री-विष्णु-तत्वे चतुर्थे पादे चतुर्थे पटले --

> ब्रह्म-चारी गृहस्थो वा वान-प्रस्थो ऽथ भिक्षुकः।
> एते ह्याश्रमिणः प्रोक्ताश् चत्वारः क्रम-योगतः॥

इत्यारभ्य-

> चक्र-लिङ्ग-धरास् सर्वे स्व-मत-व्रत-निष्ठिता

इति। भवेयुर् इति शेषः।

[[19]]

हारीतः --

> संस्काराः पञ्च-कर्तव्याः पारमैकान्त्य सिद्धये।
> प्रतिसंवत्सरं कुर्याद् उपाकर्माप्यनुत्तमम्॥
> सर्व-वेद-व्रतं हुत्वा तत्र सम्पूजयेद्धरिम्।
> दद्याद् अत्रोपवीतानि विष्णवे परमात्मने॥

> ब्राह्मणेभ्यश् च दत्वा तु बिभृयात् स्वयम् एव वा।
> तदग्नौ पूज्य सन्तर्प्य चक्रञ्चैवाङ्कयेद् भुजे॥
> एवं प्रत्याब्दिकं धार्यम् उपवीतं सुदर्शनम्।
> पुङ्रन् तु प्रतिसन्ध्यन् तु नित्यम् एव तु धारयेत्॥
> द्वि-जातीनाम् इदं प्रोक्तं तप्त-चक्रस्य धारणम्।
> अतप्तं वापि शूद्राणां भवेयुर् वैष्णवा यदि॥

श्री-भागवते।

> चक्राङ्कितस्य सान्निध्ये तथा कुर्यात् प्रयत्नतः।
> स्नानं दानं जपो होमस् तत्-सर्वं चाक्षयं भवेत्॥

शांडिल्यः --

> पशु-पुत्रादिकं सर्वं गृहोपकरणानि च।
> अङ्कयेच्छङ्ख-चक्राद्यैर् नाम कुर्याच्च वैष्णवम्॥
> संवत्सरेण यत्-पापं मनसा कर्मणा कृतम्।
> तत्-सर्वं नश्यते तेषां सकृच्चक्राङ्क-दर्शनात्॥

भविष्यत् पुराणे -

> चक्राङ्कित-भुजं दृष्ट्या यस् तु तं नाभिवादयेत्।
> तिर्यग्योनि-शतं प्राप्य विष्ठायां जायते क्रिमिः॥

ब्रह्मकैवर्ते --

> चक्राङ्कित-भुजं दृष्ट्वा यो निन्दयति सर्वदा। स याति नरकं घोरं यावद् आभूत-सम्प्लवम्॥

पराशरः --

> अचक्र-धारिणं विप्रं यश् श्राद्धे भोजयिष्यति।
> रेतो मूत्र-पुरीषाणि सपितृभ्यः प्रयच्छति॥

इत्यादीनि परश् शतानि सन्ति, विस्तर-भयाद् अत्र सलिख्यन्ते। किञ्च वृद्ध-मनु-वासिष्ठ-विहगेन्द्र-शाण्डिल्य-पराशर-विष्णु-तत्त्व-वामनादि-लैङ्गाग्नेय-स्कान्द-ब्रह्माण्ड-ब्रह्म-कैवर्त-पाद्म-वाराह-गारुड-शेष-धर्म-श्री-पञ्चरात्रादिषु तप्त-मुद्रा-धारण प्रमाणानि द्रष्टव्यानि।

[[20]]

यानि तु

> ब्राह्मणो यदि मोहेन तापयेद् वह्नि-मुद्रया।
> न कर्मार्हो भवेद् अत्र स वै पाषण्ड-सञ्ज्ञकः॥

नारदीये --

> ब्राह्मणस्य तनुर् ज्ञेया सर्व-वेदमया यतः।
> तस्मान्न तापयेद् विद्वान् चक्र-लिङ्गादि हेतिभिः॥
> चक्राङ्कित-तनुर् यत्र दृष्टो लिङ्गाङ्कितो ऽपि वा।
> जपेच्च पौरुषं सूक्तम् अन्यथा नरकं व्रजेत्॥

लिङ्ग-पुराणे --

> चक्र-शङ्खौ तापयित्वा यत्र देहे प्रदृश्यते।
> स जीवन् कुणपस् त्याज्यस् सर्व-कर्म-बहिष्कृतः॥

आदित्य-पुराणे --

> वेदेषु यज्ञ-भागेषु यस्य नास्त्यधिकारिता।
> स तापयित्वा चक्रादि धारयेत् स्व-भुज-द्वये॥
> ब्राह्मणो यदि मोहेन धारयेद्यदि मुद्रिकाम्।
> तस्य दर्शन-मात्रेण कुर्यात् सूर्यावलोकनम्॥

हेमाद्रौ --

> पूर्वजस् स्वतनुं दग्ध्वा शङ्ख-चक्रादिभिः पृथक्।
> न तस्य निष्कृतिर् नास्ति स्नान-दान-जपादिभिः॥
> तस्य निष्कृतिर् उत्पन्ना पाराशर्येण भाषिता।
> केशानां वपनं कृत्वा पुनः कर्म समाचरेत्॥
> गर्भ-गोलात् समुद्धृत्य गर्भाधानादि पूर्वकम्।
> षोढावृत्त्यैव कृछ्राणां प्रायश्चित्तम् उदीरितम्॥

परिषदुपस्थान-पूर्वकं षडब्द-कृच्छ्रं कृत्वा शुद्धिम् आप्नोति, प्रायश्चित्ताकरणे तेभ्यः प्रतिग्रह-प्रायश्चित्तम् आह -

> अज्ञात्वा मुखजो यत्र मुद्रा-दग्धेभ्य आदरात्।
> सुवर्ण-मात्रं सङ्गृह्य प्राजापत्यं समाचरेत्॥

देवलः --

> कुण्डश् च गोलकश् चैव अयाज्यानाञ् च याजकः।
> चक्राङ्कित-तनू राजन् तथा लिङ्गाङ्कितो ऽपि वा॥

> चार्वाको मालवश् चैव आत्महा कितवस् तथा।
> एतैरावेक्षिता पङ्क्तिस् सर्वदा परिवर्जिता॥
> एतस्याम् आन्न-भुग् विप्रः पापम् एव समाश्रयेत्।
> एकत्र भोजने राजन् चान्द्रायणम् अथाचरेत्॥
> मास-भोजी महा-पापी पराकं चान्द्रम् आचरेत्।
> वर्ष-भोजी महा-चान्द्रं कृत्वा शुद्धिम् अवाप्नुयात्॥

विधवा ब्रह्म-चारि सन्यासिनां पूर्ववद् विगुणं प्रायश्चित्तमिति।

[[21]]

किञ्च पद्म-पुराणे --

> शृणु राजन् महा-बाहो लिङ्ग-चक्रादि-धारणम्।
> शूद्र-धर्म-रतानां हि तेषां नास्ति पुनर्भवः॥
> विप्रस्यैतैर् विगर्ह्यत्वात् प्रायश्चित्तमुदीरितम्।
> पश्चात्ताप-समायुक्तः प्रायश्चित्तम् इदं चरेत्॥
> आदौ कृत्वा पुनः कर्म षडब्दं कृच्छ्रम् आचरेत्।
> तेभ्यो गृह्णन् द्विजो यस् तु सुवर्णं पादम् एव वा।
> तत् प्रतिग्रह-शुद्ध्यर्थं प्राजापत्यं समाचरेत्॥

सङ्ग्रहे --

> अङ्कनं शङ्ख-चक्राद्यैः द्विजो देहे न धारयेत्।
> एक-जातेर् अयं धर्मो न द्विजानां कदाचन॥
> सर्व-देवात्मकं ब्राह्मं शरीरं पावनं स्मृतम्।
> ब्रह्म-कोशश् शिवाकारस् तेजो राशिर् द्विजोत्तमः॥
> अपि देहे करिष्यन्ति मूढाश् चक्राब्जके ऽग्निना।
> तप्त-मुद्राङ्कितं दृष्ट्वा शिव-लिङ्ग-धरं तथा।
> आदित्य-मण्डलं वीक्ष्य नत्वा स्तुत्वा विशुद्ध्यति॥

इत्यादीनि तप्त-मुद्रा-धारण-निषेध-पराणि तानि सर्वाणि अविधि-पूर्वकं लौकिकाग्नि-प्रतप्त-चक्र-धारण-पराणि; अन्यथा तैर् एव नारदादिभिर् विप्राणामेव तप्त-चक्रादि-धारणं मुख्यमिति प्रतिपादकानां तद्- रहितानां पाषण्डत्वादि दोष-प्रतिपादकानां वचनानां च वैयर्थ्य-भ्रान्त-प्रलपित-तुल्यत्वादि प्रसङ्गस् स्यात्। अतोऽत्र सामान्य विशेषन्यायो द्रष्टव्यः; व्यर्थ-हिंसां निषिध्य शास्त्रीय-हिंसा-विधिवद् अशास्त्रीयं तप्त-चक्रादि-धारणं निषिध्य तन्त्राद्यनुसारेण विधि-पूर्वक-तप्त-चक्रादि-धारण-प्रतिपादनात्। अत्र नारदः --

> हुताग्नि-तप्त-चक्राद्यैर् आयुधैः पञ्चभिर् मारैः॥
> प्रतप्त-बाहु-मूला ये प्राप्नुयुस् ते परं पदम्॥

> लौकिकाग्निषु सन्तप्तैश् चक्राद्यैर् यदि लाञ्छिताः।
> द्विजादयो महा-राज प्राप्नुयुर् नरकं ध्रुवम्॥

[[22]]

पद्म-पुराणे उत्तर-खण्डे त्रिंशाध्याये --

> हुताग्निनैव सन्तप्य सर्व-पापापनुत्तये।
> चक्रं वा शङ्ख-चक्रे वा तथा पञ्चायुधानि वा॥
> धारयित्वैव विधिवद् ब्रह्म-कर्म समाचरेत्॥
> हुताग्नि-तप्त-चक्रेण शरीरं यस्य चिह्नितम्।
> तेन तीर्थानि यज्ञाश् च सम्प्राप्ता नात्र संशयः॥
> अधृत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणो ज्ञान-दुर्लभः।
> गर्हितस् सर्व-लोकेषु ब्राह्मण्यात्प्रच्युतो[[??]] भवेत्॥ अधृत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः प्राकृतो भवेत्।
> न तस्य किञ्चिदश्नीयद् अपि क्रतु-सहस्रिणः॥
> अधृत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः पतितो भवेत्।
> गर्हितस् सर्व-लोकेषु ब्राह्मण्यात्स्रच्युतो[[??]] भवेत्॥
> शङ्ख-चक्र-धरो देवो हरिः पूज्यो यथा ऽऽत्मभिः।
> तथैव सर्वैस् सम्पूज्यो विप्रश् चक्रादि चिह्नितः॥
> प्रकृति-स्पर्श-रहीतो वासुदेवो जनार्दनः।
> तथैव ब्राह्मणो देवि विष्णु-चक्रेण चिह्नितः॥
> तस्मात् प्रकृति-संसर्ग-पापौघ-दहनं हरेः।
> प्रतस्तं बिभृयाच्चक्रं शङ्खं च भुज-मूलयोः॥
> तप्तेनै[[??]] वाङ्कनं[[??]] कुर्याद् ब्राह्मणस्य विधानतः।
> श्रौत-स्मार्तादि(वैष्णवत्वस्य) सिद्ध्यर्थं मन्त्र-सिद्ध्यै तथैव च (ज्ञान-सिद्ध्यर्थम् एव च)
> हरेः पूजा-विधानार्थं चक्रं धार्यं विधानतः[[??]]।
> तस्मात् तु विधिना चक्रं विप्रैर्धार्यं शुभानने॥
> ब्राह्मणस्य मन्त्र-सिद्ध्यै च ज्ञान-सिद्ध्यै विमुक्तये।
> सर्वाश्रमेषु वसतां ब्राह्मणानां विशेषतः॥
> विधिना वैष्णवं चक्रं धार्यं हि श्रुति-चोदनात्॥

इति।

[[23]]

१४ तप्त-मुद्रा-धारण-दीक्षा-कालः①

अथ तप्त-मुद्रा-धारण-दीक्षा-कालम् आह कर्म-काण्डे द्वादशेऽध्याते -

> श्रृणु देवि यथा-न्याय्यं
> वर्णानुक्रमतो ऽपि वा।
> दीक्षाम् आचार-भेदञ् च
> कथ्यमानं समाहिता

इत्यारभ्य गुरु-संश्रयणादि-प्रकारम् उक्त्वा

> ततः परन् तु दीक्षाया
> वक्ष्ये कालं शुचि-स्मिते।
> वसन्ते दीक्षयेद् विप्रान्
> ग्रीष्मे राजन्यम् एव च॥
> शरदस् समते वैश्यं
> हेमन्ते शूद्रम् एव च।
> स्त्रीयश् च वार्षिके काले
> दीक्षयेत यथा-विधि॥

एवं सर्वत्र तप्त-मुद्रा-धारण (दीक्षा-प्रकरणे) विधान-प्रकरणे
"यथा-विधि विधिना विधि-पूर्वकं विधानत" इत्यादि विशेषणानाम् उक्तत्वात्
तन्निषेध-प्रकरणे तादृश-शब्दाभावाच्च द्विजानां विधि-पूर्वकं तप्त-चक्राङ्कनं कार्यम्।
स्त्री-शूद्रान् उपनीतानान् तु तान्त्रिकत्वेनेति निरवद्यम्। अत्र सङ्ग्रह-काराः --

> स्त्रीणाम् अनुपनीतानां शूद्राणाञ् च विशेषतः।
> लाञ्छनं शङ्ख-चक्राभ्यां तत्र होमं न कारयेत्॥

इति।

१५ मन्त्राभ्यास-कालः①

अथ मन्त्राभ्यास-कालः काल-प्रकाशिकायाम् -- अथात्रावसरे मन्त्र-स्वीकारे काल उच्यते॥

> मन्त्रारम्भे चैत्र-मासो बहु दुःख-फल-प्रदः।
> वैशाखे रत्न-लाभस् स्याज्ज्येष्टे तु मरणं भवेत्॥
> आषाढे सर्व-नाशस् स्याच्छ्रावणे बुद्धिर् उत्तमा। प्रजानाशो भाद्रपदे भवेद् आश्वयुजे सुखम्॥
> कार्तिक्यां ज्ञान-वृद्धिस् स्यान्मार्गशीर्षे सुखोदयम्।
> पुष्ये तु ज्ञान-नाशस् स्यान्माघे मेधावि-वर्धनम्॥
> फाल्गुने सर्व-वश्यं स्यान्मन्त्रारम्भे फलं स्मृतम्।
> उत्तरा-त्रितयं ब्रह्मा रेवती पुष्य-वासवाः॥
> वायु-मित्र-पितृत्वाष्ट्र नैऋतादिति शङ्कराः।
> इन्द्र-वैष्णव-हस्ताश् च दीक्षायान् तु शुभावहाः॥
> चतुर्दश्यष्टमि-पर्व-भौम-वाराश् च वर्जिताः।
> चर-स्थिरोभये श्रेष्ठ-निन्द्य-मध्याः क्रमात् स्मृताः॥
> दीक्षा-काले ग्रहास् सर्वे रन्ध्र-स्थाने विनाशदाः।
> मन्त्रारम्भे सदावर्ज्यं पितृ-मास-चतुष्टये॥
> ततो ऽन्ये शुभदा मासा इति केचित् प्रवक्षते॥
> जन्म-त्रयं सङ्क्रमश् च सौर-वाराश् च शोभनाः॥

इति।

[[24]]

१६ पञ्च-संस्कार-प्रयोगः①

अथातः परम (पञ्च) संस्कार-विधिं व्याख्यास्यामो तापरं[[??]] पुण्ड्र-धारणं दास्य-नामकरणं मन्त्रोपदेशः भगवदाराधनं चेत्यमी पञ्च-संस्काराः; तत्राद्वयं चक्र-धारणम्। तानन्नसहनेषु[[??]] दिनेषु वृध कृध ङ्कुर्यात्, एकस्मिन्नेवाह्नि द्वार[[??]] चतुरस् सर्वान्वा, एकस्मिन्ननेक-संस्कार-विधा-नपक्षे अग्निमुखान्ते तापादि संस्कारे[[??]] प्रधान-होमान् अन्यतम होमान्ते अन्यं सुमुखीकृत्य जुहुयात्। न प्रत्येकं पूर्वापर-तन्त्र-विधिः -- ब्राह्मणस्य विधिना कर्तव्यः, अन्येषां तन्त्रतो ऽपि वा।

अथ सदसद्विवेकादनतो[[??]] निर्विद्य विरक्तो घटक-द्वारा

> सिद्धं सत्-सम्प्रदाये स्थिर-धियम् अनघं श्रोत्रियं ब्रह्म-निष्ठं
> सत्वस्थं सत्य-वाचं समय-नियतया साधु-वृत्त्या समेतम्।
> डम्भासूयादि-मुक्तं जित-विषय-गणं दीर्घ-बन्धुं दयालुम्
> स्खलित्येशासितारं[[??]] स्व-परहित-परं देशिकं भूष्णुर् ईप्सेत्

इत्युक्त-लक्षणं गुरुम् उपयास्यन् तत्-प्रियाणि वस्तून्यासि समादाय उक्त-गुणम् आचार्यम् उपसङ्गम्य स्वावस्थां निवेद्य अनलसो वरिवस्यन्नुपासीत।

अथाचार्यः

> सद्-बुद्धिस् साधु-सेवी समुचित-चरितस् तत्व-बोधाभिलाषी
> शुश्रूषुस् त्यक्त-मानः प्रणिपतन-परः प्रश्न-काल-प्रतीक्षः।
> शान्तो दान्तो ऽनसूयुश् शरणम् उपगतश् शास्त्र-विश्वास-शाली
> शिष्यः प्राप्तः परीक्षां कृत-विदभिमतस् तत्वतश् शिक्षणीयः

इत्युक्त-लक्षणं शिष्यं वर्षं षाण्मासं त्रिमासं पक्ष-त्रयं त्रिदिनं वा नैश्चल्यदर्शं विविधोपायैः परीक्ष्य उक्त-लक्षणयुक्तम् अनन्य-चेतसं शिष्यं तापादिभिस् संस्कुर्यात् तस्य प्रयोगः --

[[25]]

पुण्य-दिने पुण्य-नक्षत्रे पूर्वाह्णे नद्यादिषु शिष्येण सह स्नात्वा कृत-नित्य-क्रियादिः गृहम् अलङ्कृत्य पुण्याहं वाचयित्वा स्व-गृह्योक्त-प्रकारेण प्रतिसरं संस्कृत्य स्नातं शिष्यं "विष्णोर्नुक"मिति धारयित्वा - अङ्कुरार्पण-पक्षे पूर्वेद्युर् एव तत्-कुर्नीत। अथाचार्यः प्राङ्मुख आसीनः त्रिः प्राणानायम्य महा-सङ्कल्पं कृत्वा

> अमुक-गोत्रस्य अमुक-शर्मणः भगवन्मङ्गलानुशासन-योग्यता-सिद्ध्यर्थं श्रीमन्-नारायणदास्य-सिद्ध्यर्थं दृष्टादृष्ट-परिपूर्त्यर्थं भगवदाज्ञा-नाभि-वृद्ध्यर्थं

> भगवदाज्ञानुज्ञा कैङ्कर्य-करण-योग्यता-सिद्ध्यर्थञ् च तापाद्यैः पञ्चभिः परम-संस्कारैर् अमुं संस्करिष्य

इति सङ्कल्प्य प्राग्भागे देवं सलक्ष्मीकं पश्चिमाभिमुखम् आराध्य तत्-पुरतः स्वर्णादि-निर्मितं सुदर्शनादिकं पूर्वम् एव प्रतिष्ठितं प्रत्यहम् अभिपूजितं पञ्चामृतैः पयसा वा अद्भिश् चाभिषिच्य पुरतो देवस्य निधायार्घ्यादिभिर् अभ्यर्च्य भगवत्सन्निधावच्छिद्रे नवे घटे सूत्र-वेष्टिते व्रीहि-तण्डुलोपरि स्थिते तीर्थ-जलम् अभिपूर्य - तस्योपर्यूर्ध्वाग्रं कूर्चं निधाय यथा-शक्ति सुवर्ण-प्रतिमां निधाय वरुण-रूपिणं भगवन्तम् आवाह्य अर्घ्यादिभिर् अभ्यर्च्य "आपोहिष्ठे"ति तिसृभिः "हिरण्यवर्णा" इति चतसृभिः "पवमानस्सुवर्जन" इत्येतेन अनुवाकेन पञ्चभिश् शान्तिभिः पुंसूक्तेन मूल-मन्त्रेण मन्त्र-रत्नेन चाभिमन्त्र्य - उपोद-कुम्भं गो-चर्म-मात्रं गोमयेनोपलिप्य सिकतान् सम्प्रकीर्य तत्र प्रागादिषु द्वादश मध्ये चत्वार्यूर्ध्व-पुण्ड्राणि विलिख्य अथवा प्रागादिष्व् अष्ट तन्मध्ये प्रागादिषु चत्वारि तेषु

[[26]]

> ॐ नमश् श्री-वासुदेवाय ॐ नमः श्रीमते केशवाय

इत्यादिभिस् तत्-तन्मन्त्रैर् वासु-देवादीन् केशवादींश् च यथा-क्रमं यथा-रूपं ध्यात्वा ऽऽवाह्यार्घ्यादिभिर् अभ्यर्च्य तत्र वा ऽन्यत्र स्थण्डिलं सैकती कृत्य संस्कार्यस्य यन्-नाम-दास्यं तन्नाम-देवतां भगवदात्मिकां प्रणवाद्येन नमोऽन्तेन मन्त्रेणावाह्यार्घ्यादिभिर् उपचार्य तन्मूर्ति-मन्त्रम् अष्टोत्तर-शतम् अष्टाविंशति-वारं वा यथा-रुचि जपित्वा - ततस् सकूर्च उद-कुम्भे दूर्वाग्रान् गौरसर्षपांश् च निक्षिप्य कौशेयेन परिवीय्य मूल-मन्त्रेण मन्त्र-रत्नेन च शतकृत्वो ऽभिमन्त्र्य कूर्चेन शिष्यं स्थण्डिलञ् च मूल-मन्त्रेण त्रिस् सम्प्रोक्ष्य देवस्य पश्चिमे भागे औपासनाग्नौ स्व-गृह्योक्त-विधिना अग्नेर् उपसमाधानाद्यग्नि-मुखान्तं कृत्वा विधिना वैष्णवाग्निं कुर्यात्।

तत्-प्रकारस् तु॥ वह्नि-मध्ये आधार-शक्त्यादि पाद-पीठान्तं कल्पयित्वा तत्र

> वैष्णवाग्नेस् तु कर्तव्यं गर्भाधानादिकं क्रमात्।
> अग्नौ च कल्पयेद् देवं योग-पीठादिकं क्रमात्॥
> वह्नि-मध्ये महालक्ष्मीं सर्वाभरण-भूषिताम्।
> सर्वावयव-सम्पूर्णां ऋतु-स्नातां विचिन्तयेत्॥
> देवं नारायणं ध्यात्वा सर्व-लक्षण-लक्षितम्।
> चतुर्-बाहुं विशालाक्षं कोमलं पीत-वाससम्॥
> शङ्ख-चक्र-गदा-पद्मैश् चतुर्भिः कृत-लक्षणम्।
> कञ्ज-पाणि-पद-द्वन्द्वं श्रीवत्साङ्कित-वक्षसम्॥
> काल-मेघ-निभं शान्तं चन्द्र-बिम्ब-निभाननम्।
> हार-केयूर-संयुक्तं किरीटेनोपशोभितम्॥
> एवं ध्यात्वा समभ्यर्च्य कुण्ड-मध्ये विशेषतः।
> ग्राम्य-धर्म-प्रकारेण चिन्तयेद् देशिकोत्तमः॥
> ततो ऽग्निं जनयेत् तत्र अग्नि-बीजेन साधकः।

> कुशेन प्रोक्षयेद् अग्निं कुण्ड-मध्ये तु विष्टरे॥
> गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं तथा।
> जातकं नामकरणम् अन्न-प्राशनम् एव च॥
> चौलं तथोपनयनं होतारं शुक्रियं तथा।
> वेद-व्रतञ् च गो-दानं समावर्तं विवाहकम्॥
> एभिष् षोडश-संस्कारैर् वैष्णवाङ्गिं च कारयेत्।
> अकारादि क्षकारान्तं विष्णु-मन्त्रेण देशिकः॥
> त्रीणि त्रीणि च होतव्यं गर्भाधानादिकान् क्रमात्॥

[[27]]

> ॐ ॥ गर्भाधानं संपादयामि ॐ आकाराय विष्णवे स्वाहा (विष्णव इदन्नमम) इति होमप्रकारः।

एवं वैष्णवाग्निं कृत्वा "अन्वारब्धे शिष्ये ताप-होमं करिष्य" इति संकल्प्य। आज्येन मूलमन्त्रेण एकाम् आहुतिं जुहुयात्। ततः प्रत्यक्षरम् अष्टावाहुतीः

> ॐ स्वाहा सं स्वाहा मं स्वाहा

इत्यादिभिः। पुनः मूल-मन्त्रेण एकां पुंसूक्तेन प्रत्यर्चं विष्णु-गायत्र्या पुनः पुनर् अभ्यावर्तया तिस्रः। "विष्णोर्नुकमि"त्येकां "विष्णोरराटमसी"त्यादिभिः प्रतिवाक्यं षट्॥ "तदस्य प्रियं प्रतद्विष्णुरि"ति द्वाभ्यां "परोमात्रये"त्येकां "विचक्रमे त्रिर्देव" इति द्वाभ्यां

> अतो देवा इदं विष्णुः त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णोः कर्माणि तद्विष्णोः तद्विप्रास

इति षड्वैष्णवैर् हुत्वा चरणं पवित्रम्॥ लोकस्यद्वारम्॥

> पवित्रवन्तः परिवाजमासते ऽपि तेषां पुत्रो अधिरक्षति व्रतं स्वाहा- पवित्रन्ते विततं ब्रह्मणस्पते। प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वत स्स्वाहा- अतप्ततनूर्नतदामोश्नुते शृतास इद्वहंतस्तत्समाशत स्वाहा [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति पञ्चभिः।

> येन देवाः ववित्रेण। आत्मानं पुनते सदा। तेन सहस्रधारेण। पावमान्यः पुनंतु मा स्वाहा- प्राजापत्यं पवित्रं शतोद्यामँ हिरण्मयम्। तेन ब्रह्मविदो वयम्। पूतं ब्रह्म पुनीमहे स्वाहा- इन्द्रस्सुनीती सह मा पुनातु। सोमस्वस्त्या वरुणस्समिच्या। यमो राजा प्रमृणाभिः पुनातु मा। जातवेदा मोर्जयन्त्वा पुनातु स्वाहा- सुदर्शनाय हेतीनामधिपतये स्वाहा-

इत्यादिभिः पञ्च-युधाहुतीर् हुत्वा। ततो भगवतो हविर् निवेद्य तन्मध्यतो ऽवदाय हस्तेन मूल-मन्त्रमारभ्याज्या-हुतिवत् सर्वं हुत्वा।

[[28]]

ऊर्ध्व-पुण्ड्र-मन्त्र-संस्कार-होमः②

> अथ उर्ध्व-पुण्ड्र-संस्कार-होमं करिष्य

इत्यागूर्य पुंसूक्तेन प्रत्यर्चं "ओं श्री-वासुदेवाय स्वाहे"त्याद्याश्चतस्रः॥ "ॐ केशवाय स्वाहे"त्याद्याश् च द्वादश॥ मूल-मन्त्रेण मन्त्र-रत्नेन च हुत्वा। नाम संस्कार-होमम् आचार्यः तन्मूर्ति-मन्त्रत आज्यतश् चरुतो वा शतम् आहुतीर् हुत्वा मूल-मन्त्रेण मन्त्र-रत्नेन चैकैकाम्॥

मन्त्र-संस्कार-होमः②

> अथ मन्त्र-संस्कार-होमं करिष्य

इति सङ्कल्प्य मूल-मन्त्रेण मन्त्र-रत्नेन च प्रत्येकम् अष्टोत्तर-शतम् आज्येन जुहुयात् -- विष्णु-गायत्र्या सकृत् पुंसूक्तेन च प्रत्यर्चम्॥

> हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजाम्। चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममावह स्वाह। ताम्म आवह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम्। यस्यां हिरण्यं विन्देयं गामश्वं पुरुषानहं स्वाहा। अश्वपूर्वां रथमध्यां हस्तिनादप्रबोधिनीम्। श्रियन्देवीमुपह्वये श्रीर्मादेवी जुषतां स्वाहा। कां सोस्मितां हिरण्यप्राकारामार्द्रां ज्वलन्तीं तृप्तां तर्पयन्तीम्। पद्मे स्थितां पद्मवर्णां तामिहोपह्वये श्रियं स्वाहा। चन्द्रां प्रभासां यशसा ज्वलन्तीं श्रियं लोके देवजुष्टामुदाराम्। तां पद्मनीमीं शरणमहं प्रपद्ये ऽलक्ष्मीर्मे नश्यतां त्वां वृणे स्वाहा। आदित्यवर्णे तपसो ऽधि जातो वनस्पतिस्तव वृक्षो ऽथ बिल्वः। तस्य फलानि तपसा नुदन्तु मायान्तरायाश् च बाह्यालक्ष्मीस्स्वाहा। उपैतु मां देवसखः कीर्तिश्च मणिना सह। [[TODO: परिष्कार्यम्]]

[[29]]

> प्रादुर्भूतोस्मिराष्ट्रेस्मिन् कीर्तिमृद्धिं ददातु मे स्वाहा। क्षुत्पिपासामलां ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहम्। अभूतिमसमृद्धिञ्च सर्वान्निर्णुद मे गृहात्स्वाहा। गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टाङ्करीषिणीम्। ईश्वरीं सर्वभूतानां ता (त्वा) मि होपह्वये श्रियं स्वाहा। मनसः काममाकूतिं वाचस्सत्यमशीमहि। पशूनाँ रूपमन्नस्य मयि श्रीश्श्रयतां यशस्स्वाहा। कर्दमेन प्रजाभूता मयि सम्भव कर्दमा। श्रियं वासय मे कुले मातरं पद्ममालिनीं स्वाहा। आपस्सृजन्तु स्निग्धानि चिक्लीत वस मे गृहे। निचदेवीं मातरं श्रियं वासय मे कुले स्वाहा। आर्द्रां यः करिणीं यष्टिं पिङ्गलां पद्ममालिनीम्। चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममावह स्वाहा- आर्द्रां पुष्करिणीं पुष्टिं सुवर्णां हेममालिनीम्। सूर्यां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममावह स्वाहा- तां म आवह

> जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम्। यस्यां हिरण्यम्। प्रभूतं गावो दास्यो ऽश्वान्विन्देयं पुरुषानहं स्वाहा। पद्मप्रिये पद्मिनि पद्महस्ते पद्मालये पद्मदलायताक्षि। विश्वप्रिये विष्णुमनोनुकूले त्वत्पादपद्मं मयि सन्निधत्स्व स्वाहा।

श्रिये" **जातः"**, श्रिय" आ" **नि"रियाय**
श्रि"यं व"यो*(=अन्नम्)* जरितृ"भ्यो **दधाति** ।
श्रि"यं व"साना अ-मृतत्व"म् **आयन्**
भ"वन्ति सत्या" समिथा"*(=युद्धानि)* मित"-द्रौ*(←द्रु) (सोमे)* ॥

श्रियैजात श्रिय आनिर्याय श्रीयं वयो जनितृभ्योददा[[??]] श्रियंवसाना अमृतत्वमायन् भवन्ति सद्यस्समिधा[[??]] स्वाहा। श्रिय एवैनं तत् श्रियामादधाति। सन्ततमृचावषट्कृतं सन्धत्तं सन्धीयते प्रजया पशुभिः। य एवं वेद स्वाहा। ॐ महादेव्यै च विद्महे विष्णुपत्न्यै च धीमहि। तन्नो लक्ष्मीः प्रचोदयात्स्वाहा। सर्वत्र (श्रिय इदं न मम) [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इत्युद्देश-त्यागः इत्याज्यं हुत्वा।

[[30]]

याग-होमः②

"अथ याग-होमङ्करिष्य" इति सङ्कल्प्य। मूल-मन्त्रेण मन्त्र-रत्नेन वा शतम् अष्टोत्तरं हविषा साज्येन जुहुयात्- पुंसूक्तेन च प्रत्यृचा मूल-मन्त्रैस् सकृत् सकृत्। अथावरण-देवताश् च तन्मन्त्रेण हुत्वा। अत्र प्रथमावरण-देवताः वासुदेव-सङ्कर्षण-प्रद्युम्नानिरुद्ध-लक्ष्मी-सरस्वती-शान्त्यः॥ द्वितीयावरण-देवताः केशवादयो द्वादश-सङ्कर्षण-प्रद्युमानिरुद्ध-पुसषोत्तमाधोक्षज-नारायणाच्युत-जनार्दनोपेन्द्राः॥ तृतीयावरण-देवताः मत्स्य-कूर्मादयो दश। चतुर्थावरण-देवताः अच्युतानन्त-दुर्गा विष्वक्सेन-जनार्दन-शङ्ख-निधयः॥ पञ्चमावरण-देवताः ऋग्यजुस् सामाथर्वणानि सावित्र-विहगेश-यम-धर्म*महाश् च॥ षष्ठावरण-देवताः शङ्ख-चक्र-गदा-पद्म-खड्ग-शार्ङ्ग-हल-मुसलानि॥ सप्तमावरण-देवताः इन्द्रादीशानान्ताः अष्टौ देवताः॥ एवं सप्तावरण-देवांश् च हुत्वा ततस् स्विष्टकृतं जुहुयात्- तत्र पवित्रादीनि पञ्च-भगवदायुधानि अग्नावुत्तरार्ध-पूर्वार्धे पवित्रं दक्षिणार्ध-पूर्वार्धे पाञ्चजन्यं यथावकाशम् इतराणि निधाय॥

> ॐ सुदर्शनाय हेतीनामधिपतये नमः। ॐ श्रीमन्तं सुदर्शनं हेतीनामधिपतिम् आवाहयामि

इति सुदर्शनम् आवाह्य। पाञ्चजन्यादिकं तत्तन्मन्त्रेणावाह्य। आवाहितेभ्यो ऽर्घ्य-पाद्याचमन-स्नान-वस्त्रोपवीत-गन्ध-पुष्प-धूप-दीप-नैवेद्य-ताम्बूलानि परिकल्प्य सुप्रसन्नानि ध्यात्वा - शिष्यस् संस्कर्ता च प्रदक्षिणम् अग्निं कृत्वा अग्निष्ठं भगवन्तं पवित्र-पाञ्चजन्यादीन् तद्धेतींश् च प्रणम्य आचार्यं संस्कार-स्वतन्त्रोपकरण-भूतं निध्यायात्मानं शिष्यं फलं चाविपर्यासयन् आचार्यस्तं पवित्रं पूर्वम् आदाय प्राङ्मुखस् सन् उन्मुखस्योपविष्टस्य शिष्यस्य दक्षिणे बाहावङ्कयन्

[[31]]

> सुदर्शन-महा-ज्वाल-कोटि-सूर्य-सम-प्रभ।
> अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर् मार्गं प्रदर्शय॥
> श्री-सुदर्शनाय हेतीनामधिपतये नमः

इति शिष्यं वाचयन् अङ्कयीत। ततः पाञ्चजन्यम् आदाय सव्ये बाहाव् अङ्कयिष्यन्

> पाञ्चजन्य-पाञ्चजन्य निज-ध्वान-ध्वस्त-पातक-सञ्चय। पाहि मां पापिनं घोर-संसारार्णव-पातिनम्॥
> श्री-पाञ्चजन्याय शङ्खाधिपतये नमः

इति वाचयन्नङ्कयीत -

> एवं गदा-धनुः-खड्गान् ललाटे मूर्ध्नि वक्षसि।
> चक्रं वा शङ्ख-चक्रे वा धारयेत् सर्वम् एव वा

इति विधानात् यथा-रुचि-विकलं तत्र यथा-पूर्वानुष्ठानं धारयेत्। अथ पञ्च-गव्येन पयसा वा शुद्धाभिर् अद्भिश् च विमृज्य निधाय पूर्ववद् गन्धादिभिर् अभ्यर्च्य।

ऊर्ध्व-पुण्ड्राणि धारयिष्यन् आचार्यो ऽधिकाल्पक-संस्कारेणान्तेवासिना नाम देवताः परीत्य प्रणम्य उपविश्य। प्रणिपत्योपसेदुषे तस्मै यथा-क्रमम् ऊर्ध्व-पुण्ड्राणि प्रदर्श्य। एषां नामानि रूपाणि यथावदुपदर्शयन् शिष्यो ऽपि नमस्कृत्य तानि क्रमेण हृदि निक्षिपेत्। अथाचार्यो मृत्स्नां श्वेतां विधिवन्निघृष्य मूल-मन्त्रेण मन्त्र-रत्नेन च समूह्य भगवदुपक्रमं स्वाचार्य-पर्यन्तेभ्यो गुरु-परम्पराभ्यस् समर्प्य स्वयञ् च धृत्वा अङ्गुलीभिर् आदाय शिष्य-ललाटादिष्वङ्गेषु द्वादश-त्रयोदश वा नमोन्तैस् तत्-तन्नामभिर्ध्यायन् तेषु केशवादीन् उपवेश्य सान्निध्यं सम्प्रार्थ्य "चतुश् चक्रं नमस्यामी"त्यादि श्लोकांश् च उपदिश्य तेषाम् अन्तरालेषु श्रीयं हरिद्रां धारयेत्।

[[32]]

दासनाम②

अथ नाम दास्यन्नाचार्यो ऽन्तेवासिना सह
नाम देवतां परिश्रयन्न् असौ
शिष्यं कौपीनं कटि-बन्धनम् अहत-वाससी ग्राहयित्वा
नाम देवता-प्रसाद-रूप-गन्ध-माल्यादिभिर् अलङ्कृत्य तन्मूर्तिं मनसा ध्यायन् नाम दासान्तं दद्यात्; "असावमुक-दान इति। ततस् तन्मूर्तये हविर् निवेद्य परीत्य प्रणम्य हृदि निक्षिपेत्।

मन्त्रोपदेशः②

अथ मन्त्रम् उपदेक्ष्यन्न् आचार्यो ऽन्तेवासिना सहाऽग्नि-ष्ठं देवं परीत्य प्रणम्य
यथा-स्थानम् उपविश्य प्रणिपत्य
उपसेदिवांसं शिष्यम् उद-कुम्भीयाभिर् अद्भिर् मूल-मन्त्रेण मन्त्र-रत्नेन चाभिमन्त्र्य
ताभिः कूर्चतश् शत-कृत्वस् सम्प्रोक्ष्य

ताभ्याम् एव मन्त्राभ्याम् अन्ततश् च प्राशयित्वा -
शोषणादिभिः परिशोधिते तच्छरीरे
अस्त्र-मन्त्रेण रक्षां विधाय

दीर्घं त्रिः प्रणतस्य मूर्ध्नि दक्षिण-हस्तं निक्षिप्य सव्यं हृदि,
कृपया समीक्ष्य *
स्वाचार्ये, परतन्त्रे शिष्ये च प्रकाशयन्
आत्मानं शिष्यं फलञ् चाविपर्यासयन्
उक्त-क्रमेणोपदिशन्

स्वाचार्योपक्रमं गुरु-परम्परां नमस्कृत्य
अथ श्रीयं

> त्वं माता सर्व-लोकानां
> सर्व-लोकेश्वर-प्रिये।
> आश्रयस्वेश्वरम् इमम्
> अपराध-शतैर् युतम्॥

इति सम्प्रार्थ्य
श्रीयं पुरस्कृत्य भगवन्तं च

> नारायण-दया-सिन्धो
> वात्सल्य-गुण-सागर।
> त्राह्येनं पापिनं देव
> कृपया समुपागतम्

इति प्रसाद्य

स्वाचार्यं हृदये ध्यायन्
तस्य दक्षिणे कर्णे गुरु-परम्परां स्वाचार्योपक्रमम् उपदिश्य
सर्षिछन्दो दैवतं सन्यासं समुद्रं मन्त्र-रत्नं प्रथमम् उपदिशेत्, अनृष्यादिकं वा।

मन्त्रार्थ-बोधनम्③

अर्थं सङ्ग्रहतो बोधयेत् -

> श्रीमन्-नारायणस् स्वामी
> दासस् त्वम् असि तस्य वै।
> परम् ईप्सुस् तम् एवार्थम्
> अनुकूलो, विसर्जय॥
> प्रातिकूल्यं, सुविस्रब्धः
> सम्प्रार्थ्य शरणं परम्।
> व्रज तस्यैव चरणौ
> तत्रैवात्मानम् अर्पय॥

इति सम्बोधितश् शिष्यः -

[[33]]

> श्रीमन्-नारायण-स्वामिन्
> दासो ऽहं तव तस्य वै।
> परम् ईप्सुस् तम् एवार्थम्
> अनुकूलो, विसर्जयन्॥ प्रातिकूल्यं सुविस्रब्धस्
> सम्प्रार्थ्य शरणं परम्।
> व्रजमि युष्मच्चरणौ
> तत्रैवाहम् अथार्पितः॥

इति वाचयन्

भगवत्-पादाब्जयोर् न्यासं कारयेत्।

वसुरण्यादि मन्त्रैर् ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-वैश्ययोर्
वैदिक-तान्त्रिक-मन्त्र-रत्नादिभि स्त्री-शूद्रादीनां
केवल-तान्त्रिकैर् भाषा-मन्त्रैर् अपि वा सर्वेषां
मन्त्र-रत्नेन भरन्यासस्
तत्-समानार्थं मन्त्रम् उपदिशेत्।

वृत्त्य्-उपदेशः②

तत आचार्यो वृत्तिम् उपदिशेत्।

> नित्यं विष्णु-परं कर्म कुरु निन्द्यानि माकृथाः।
> सदा ऽऽत्मानं विबुध्यस्व न पापेषु मनः कृथाः॥
> यजस्व नित्यम् आत्मेशं मा याजीर् अन्य-देवताः।
> लक्षस्व लक्षणैर् भर्तुर् लक्षिष्ठा मा ऽन्य-लक्षणैः।

> उपास्स्व वैष्णवान् नित्यम् अनतो मोपसीसरः।
> प्रीत्या देवं प्रणम्योमित्युक्त्वा ऽऽत्मानं नं निवेदयेत्॥

इज्या②

अथ याजयिष्यन् पूर्ववत् समाराधितं भगवन्तं प्रदक्षिणी कृत्य प्रणिपत्योपसेदुषे शिष्याय
प्राग् एव स्थापितं शुभ-विग्रहं देवं व्यक्त-परिवारं अव्यक्त-परिवारं वा
आचार्य-परिगृहीतेषु समाराधन-विधिष्व् अन्यतमेन इष्टेन विधिना सङ्गृह्य याजयेत्।

समाप्तिः②

ततः परिधि-प्रहरणादि-तन्त्र-शेषं परिसमाप्य
आशिषो वाचयित्वा
स्वे स्वे काले "अभिगमनोपादानेज्या स्वाध्याय-योगांश्" चेति पाञ्चकालिकान् धर्मान् उपदिशेत्।
अथ शिष्यो गुरुं प्रणम्य वस्त्र-भूषण-धनधान्यादिभिर् यथा-विभवम् अकृत्रिमं सम्भाव्य श्रीमतो
वैष्णवान् भोजयेद् आपूपैस् सक्तुभीर् ओदनैर् अनन्त-दक्षिणादिभिः।

[[34]]

१७ शिष्याचार्य-क्रमः①

अथ शिष्याचार्य क्रमः॥ शिष्यो यावज्जीवं यथा-गुरूपदेशम् उपतिष्ठन्नाचार्याधीन-वृत्तिस् तम् एव परं ब्रह्मेति मन्वानः तमेव सततं ध्यायन् जपन् नमन् अर्चयन् तन्नामोच्चारयन् तत्-पद-तीर्थं तदुच्छिष्टं तदुपभुक्तं वासोभूषणादि नित्यमुपयुञ्जानस् तदर्थम् एव शरीरादि धारयन् तदनुज्ञाप्रतीक्षको ऽवञ्चनया वरिवस्यन् सर्वदा स्वात्म-यात्राम् अनपेक्षयन् तच्छरीर-संरक्षण-परो भवन् [??]गुरून् अपि तत्-प्रीत्यै यनन् तद्धारादौ भागवतेष्वपि च सब्रह्मचारिषु गुरुवृत्तिर् यथा-योग्यञ् च तेषु वरिवस्यन् गुरु-कृतम् उपकारम् आदेह-पातम् अप्रत्युपकृत्यनुसन्दधन् सविस्मरन् तदाराध्ये भगवति अधिक-प्रीतिस् तम् एव उपायोपेय-भावेनालम्बमानस् सर्वशो न द्रुह्यन् गुरु-निन्दाद्यश्रृण्वन् ऐहिकामुष्मिकं सर्वं गुरुर् एवेति भावयन् नियमातिक्रमे रहसि बोधयेत्। पतनीयं वारयन् अति कृच्छ्र-गतं भगवत्-प्रपत्त्यादिभिस् समुद्धरन् अशक्य-वारणे तदन्तर्यामिणं तदाचार्यं वा भजन् तन्निवर्तनावकाशं प्रतीक्षमाणो जाते ऽवकाशे सम्बोध्य मार्गे स्थापयन् गुरु-सन्निधावप्रगल्भमानः स्व-समान-शीलैर् एव सह वसन् यावदायुषं गुरुम् उपासीत। गुरुरपि शिष्यम् औरसवत् पश्यन्नुपाधिं विना विद्यां ग्राहयन् स्व-देह-यात्रानपेक्षम् एतदुज्जीवनपरो यथा-गृहणम् औपनिषदीं विद्यां मातृवत् स्वयम् एवास्य रक्षणे प्रवृत्तो धर्मान् पूर्वाचार्य-परिगृहीतान् चिन्वन्नतिदुष्करे कर्मण्यनियोजयन् अर्थ-लोभेनागर्हयन् यावदर्पितैस् तुष्यन् तत्-समर्पितेषु परकीय-बुद्धिं वर्जयन् अन्तरान्तरावध्ययन-विघ्नं दास्येषु नियुञ्जानः स्खलने भर्त्सयन् स्खलनं वरेभ्यः अप्रकाशयन् स्खलित-मनालेपयन् अस्खलने उपलालयन् मनसि प्रियमाणे विद्यमानस्य गुणस्याभिनन्दयन् अविद्यमानस्य शिक्षयन् अनुगृह्णन् मार्गात् सतन्तं वारयन् अति कृच्छ्र-गतं भगवत्-प्रपत्त्यादिभिर् उद्धरन् अशक्य-वारणे ऽपि स्व-कृपया समुद्धरन् एवम् अन्यद्यथा शास्त्रम् आचरन् दीर्घ-बुन्धुर् भवेत्।

इत्येषः परम-संस्कार-विधिः।

[[35]]

अत्र संवाद-वचनानि जयत्सेन-संहितायां सात्विक-तन्त्रे च --

> नमस्कृत्य गुरुं दीर्घ-प्रणामैस् त्रिभिर् आदितः।
> तत्-पादौ गृह्य मूर्ध्नि स्वे निधाय नियमान्वितः॥
> गृह्णीयान्मन्त्र-राजानं निधि-कांक्षीव निर्धनः।
> लब्ध्वैवं मन्त्र-राजानं मां गच्छेच्छरणं नरः॥
> भक्त्या परमया वापि प्रपत्त्या वा महा-मुने।
> प्राप्योहं नान्यथा प्राप्यो मम कैंकर्य-लिप्सुभिः॥

अष्टाक्षर-ब्रह्म-विद्यायां द्वितीयाध्याये --

> सर्वेषां श्रुति-मूलानां नित्य-नैमित्तिकात्मनाम्। श्रौत-स्मार्ता विरुद्धेषु कालेषु जपम् आचरेत्॥

नारदीय ब्राह्म-विद्यायां प्रथमे ऽध्याये --

> सर्वस्वं वा तदर्धं वा तदर्धादर्धम् एव वा।
> गुरवे दक्षिणां दद्यात् यथा-शक्त्यपि वा पुनः॥

विष्णु-धर्मे --

> शरीरमर्थं प्राणञ् च सद्गुरुभ्यो निवेदयेत्।
> एवं लक्षण-सम्पन्नः शिष्य इत्यभिधीयते॥

इतिहास-समुच्चये त्रयोदशे ऽध्याये युधिष्ठिर-भीष्म-संवादे --

> यच्छ्रुतं न विरागाय न धर्माय न शान्तये।
> नु बद्धम् अपि शब्देन काक-वाशितम् एव तत्॥
> पण्डितैर् अर्थ-कार्पण्यात् पण्य-स्त्रीभिर् इव स्वयम्।
> आत्मा संस्कृत्य संस्कृत्य परोपकरणी-कृतः॥

मोक्ष-धर्मे पञ्चाशत्तमे ऽध्याये --

यश् चाधर्मेण विब्रूते यश् चाधर्मेण पृच्छति।
तयोर् अन्यतरः प्रैति विद्वेषं वा ऽधिगच्छति॥

शान्ति-पर्वणि मोक्ष-धर्मे द्वात्रिंशच्छततमे ऽध्याये वसिष्ठ-कराल-जनक-संवादे --

[[36]]

> नावेद-निष्ठस्य जनस्य राजन्
> प्रदेयम् एतत्-परमं त्वया भवेत्।
> विवित्समानस्य विबोध-कारकं
> प्रबोधहोतोः प्रणतस्य शासनम्॥
> न देयम् एतच् च तथा ऽनृतात्मने
> शठाय क्लीबाय न जिह्म-बुद्धये।
> न पण्डितज्ञाय परोपतापिने
> देयं त्वयेदं विनिबोध यादृशे॥
> श्रद्धान्वितायाथ गुणान्विताय
> परापवादाद् विरताय नित्यम्।
> विशुद्ध-योगाय बुधाय चैव क्रियावते ऽअथ क्षमिणे हिताय॥
> विविक्त-शीलाय विधि-प्रियाय विवाद-भीताय बहु-श्रुताय।

> विजानते चैव तथाहितं क्षमा दमाय नित्यात्मसमाय देहिनाम्॥
> एतैर् गुणैर् हीनतमे न देयम्
> एतत् तु नित्यं हि विशुद्धम् आहुः।
> न श्रेयसा योक्ष्यति तादृशे कृतं
> धर्म-प्रवक्तारम् अपात्र-दानात्॥
> पृथ्वीम् इमां यद्यपि रत्न-पूर्णां
> दद्यान्न देयं त्विदमव्रताय।
> जितेन्द्रियायैतद् असंशयं
> ते भवेत् प्रदेयं परमं नरेन्द्र॥

मनु-स्मृतौ द्वितीये ऽध्याये --

> विद्ययैव समं कामं
> मर्तव्यं ब्रह्म-वादिना।
> आपद्यपि च घोरायां
> नत्व् एनाम् इरिणे वपेत्॥

शाण्डिल्ये चतुर्थे ऽध्याये --

> आत्म-पूजार्थम् अर्थार्थं दम्भार्थम् अपि खिन्न-धीः।
> अयोग्येषु वदन् शास्त्रं सन्मार्गात् प्रच्युतो भवेत्॥
> ऊषरे निवपेद् बीजं षण्डे कन्यां प्रयोजयेत्।
> सृजेद् वा वानरे मालां नापात्रे शास्त्रम् उत्सृजेत्॥

नारदीये परम-रहस्य मन्त्रोपनिषद् अध्याये --

> ब्राह्मणं श्रुत-सम्पन्नं वैष्णवञ् च गुरुं विदुः।
> नारी वा वृषलो वापि गुरुत्वं यदि गच्छति॥
> जिह्वाच्छेदं तदा कुर्यात् तस्य दण्डं नराधिपः।
> शूद्र-शिष्यं तथा चैव नारी शिष्यं तथैव च॥
> चण्डाल-कर्मणा नित्यं योजयेत् तु नराधिपः॥
> क्षत्रियो नाथ वैश्यो वा गुरुत्वं नेच्छति प्रभो।
> सर्वेषाञ् च गुरुर् ज्ञेयो ब्राह्मणो वैष्णवस् सदा।

[[37]]

१८ वैष्णवेष्टि-प्रयोगः①

यस्य पित्रादयो ह्य् अ-वैष्णवा मृताः
यस् तु तेषां वैष्णवत्वं वाञ्छति
स वैष्णवेष्टिं कुर्यात्॥*(5)*

तथा वासिष्ठ-स्मृतौ सप्तमे ऽध्याये--

> पित्रादयो मृता यस्य भवेयुर् यद्यवैष्णवाः।
> इष्टिञ् च वैष्णवीं कुर्यात् तेषां पाप-विशुद्धये॥
> यः कुर्याद् वैष्णवीम् इष्टिं विधिना वैष्णवोत्तमः।
> वैष्णवत्वं प्रयात्येव कुलम् एकोत्तरं शतम्॥
> एकादश्यां शुक्ल-पक्षे समुपोष्य द्विजोत्तमः।
> धात्री-चूर्णेन लिप्ताङ्गो नद्यां स्नायाच्छुभे ऽमले॥
> नित्य-मुक्त-समेतञ् च देवशं तर्पयेद्धरिम्।
> गृहङ् गत्वा विधानेन पूजयेद् विष्णुम् अच्युतम्॥
> गन्ध-पुष्पैर् धूप-दीपैर् नैवेद्यैर् विविधैर् अपि।
> अष्टोत्तर-सहस्रन् तु मालती कुसुमानि च॥
> आदाय मन्त्र-रत्नेन एकैकं पूजयेत् क्रमात्।
> अभावे जाति-पुष्पाणां कोमलैस् तुलसी-दलैः॥
> पद्मैर्व वा शत-पत्रैर् वा मन्त्रेणैव प्रपूजयेत्।
> जपेच्च दश-साहस्रं मन्त्र-रत्नं समाहितः॥
> रात्रौ जागरणं कुर्यात् पूजयेन्मधु-सूदनम्।
> द्वादश्यान् तु प्रभाते तु स्नात्वा नद्यां यथा-विधि॥
> एकैकम् अञ्जलिं दद्यान्नित्यान् मुक्तांश् च वैष्णवान्।
> गृहङ् गत्वा हरेः पूजां प्रकुर्वीत यथोक्तवत्॥
> सुहृद्यैर् विविधैर् भक्ष्यैर् नैवेद्यं विनिवेदयेत्।
> ततो ऽग्नि-स्थापनं कृत्वा होमं कुर्याद्यथोक्तवत्॥
> इध्माधानानुपूर्व्येण जुहुयाद्वै समाहितः।
> तिलैश् च व्रीहिभिश् चैव समिद्भिः पिप्पलोद्भवैः॥
> तथैका ऽऽज्येन चरुणा जुहुयात् कमलैर् अपि।
> प्रत्येकम् अष्ट-साहस्रं होतव्यन् तु द्वयेन वै॥

[[38]]

> पश्चात् तु वैष्णवैस् सूक्तैर् होतव्यं पायसेन वै।
> आज्यम् एव तु होतव्यं पश्चाद् अष्टोत्तरं शतम्॥
> वैष्णव्या चैव गायत्र्या तथा मन्त्र-त्रयेण वा।

नामभिः केशवाद्यैश् च तथा सङ्कर्षणादिभिः॥
मत्स्य-कूर्मादिभिश् चैव एकैकं जुहुयात् क्रमात्।
वैष्णवाश् चैव होतव्या नित्य-मुक्तास् स्व-नामभिः॥
ततः स्विष्ट-कृतं हुत्वा होम-शेषं समापयेत्।
पुष्पाणि च ततो दद्याद् देवाय सुरभीणि च॥
प्रत्यृचं वैष्णवैस् सूक्तेर् नामभिः केशवादिभिः।
ततो विप्रान् समाहूय गन्ध-माल्यादि भूषणैः॥
पूजयेत् पूर्ववच्छक्त्या केशवाद्यैश् च नामभिः।
भोजयित्वा ततो विप्रान् दक्षिणाभिः प्रतोषयेत्॥
एवम् इष्टिं प्रकुर्वीत वैष्णवीं वैष्णवोत्तमः।
पितुः पूर्वोक्त विधिना संस्कारादि समाचरेत्॥
वैष्णवेष्टि-विधानेन कृत्वा वै द्विज-सत्तमः।
कुलम् एकोत्तर-शतं पुनात्येव न संशयः॥
अवैष्णव-पितुर् यस् तु कुर्यात् संस्कार-कर्म चेत्।
अकृत्वा वैष्णवीम् इष्टिं रौरवं नरकं व्रजेत्[[??]]॥
तस्माद् इष्टिं विधानेन कृत्वा वै वैष्णवोत्तमः।
अवैष्णवानां कुर्वीत सर्वम् अस्यौर्ध्व-दैहिकम्॥
एकस्मिन् दिवसे यत्र कर्तुम् इष्टिं न शक्यते।
द्वाभ्यां त्रिभिश् चतुर्भिर् वा दिवसैश् च समापयेत्॥
तावच्च धारयेद् अग्निं यावद् इष्टिस् समाप्यते।
एकादश्यां द्वादश्यां वा कृष्ण-पक्षे विशेषतः।
अमायां मंद-वारे वा राकायां वा शुभे दिने॥
यस्मिन् कास्मिन् प्रकुर्वीत वैष्णवीम् इष्टिम् उत्तमाम्।
यावत् समाप्यते यज्ञः तावद् वै दीक्षितो भवेत्॥
अधश् शायी ब्रह्मचारी तथैव नियताशनः।
सर्वत्रारम्भ-दिवसे उपवासो विधीयते॥

[[39]]

तिलालाभे यव-द्रव्यं तत्राज्यं जुहुयाद् बुधः।
एवम् इष्टिं प्रकुर्वीत वैष्णवीं वैष्णवोत्तमः॥
क्रियते वैष्णवेष्टिस् तु यद्-देशे च द्विजोत्तमैः।
तद्-देशं वैष्णवं प्रोक्तं सर्व-बन्ध-विमोचनम्॥
येन वै क्रियते यस्मिन् वैष्णवी पाप-नाशिनी।
तत्-कुलं वैष्णवं तस्य पवित्रं नात्र संशयः॥
तस्मात् तु वैष्णवीम् इष्टिं सदा कुर्यात् तु वैष्णवः।
कुलस्य पावनार्थाय देशस्यास्यभिवृद्धये॥

> यद्-देशे यजते सम्यग् इष्टिस् सा पाप-नाशिनी।
> दुर्भिक्ष पीडा नास्त्येव (अत्र ग्रन्थ-पातः)

१९ प्रपत्तिः, उत्तर-कृत्यम्①

प्रपत्तिः②

एवं पञ्चभिस् संस्कारैस् संस्कृतो मुमुक्षुस् सन्
भगवति प्रपत्तिङ् कुर्यात्।

प्रपत्तेस् सर्वाधिकारत्वं, देश-कालाद्य्-अनपेक्षत्वं तद्-अवान्तर-भेदञ् च
भरद्वाज आह भरद्वाज-संहितायां प्रथमे ऽध्याये --

> न जाति-भेदं न कुलं
> न लिङ्गं न गुण-क्रियाः।
> न देश-कालौ नावस्थां
> **योग्यो** ह्य् अयम् **अपेक्षते**॥
> ब्रह्म-क्षत्रिय-विट्-छूद्राः
> स्त्रियश् चान्तर-जास् तथा।
> सर्व एव **प्रपद्येरन्**
> सर्व-दातारम् अच्युतम्।
>
> एषा च त्रिविधा **ज्ञेया**
> करण-त्रय भेदतः।
> कायिकी वाचिकी चेति
> मानसी सा द्विधा पुनः॥
> प्रणामाङ्केन मुख्येन
> न्यास-लिङ्गेन केवलम्।
>
> गुर्व्-**अधीना** हि भवति
> प्रपत्तिः कायिकी शुभा॥
>
> अ-विज्ञातार्थ-तत्त्वस्य
> मन्त्रम् **ईरयतः** परम्।
> गुर्व्-अधीनस्य कस्यापि
> प्रपत्तिर् वाचिकी भवेत्॥
>
> न्यास-लिङ्गवता ऽङ्गेन
> धिया ऽर्थ-ज्ञस्य मन्त्रतः।
> उपासित-गुरोस् सम्यक्
> प्रपत्तिर् मानसी भवेत्॥

> बाल-मूक-जडान्धाश् च
> पङ्गवो बधिरास् तथा।
> सद्-आचार्येण **सन्दृष्टाः**
> **प्राप्नुवन्ति** पराङ् गतिम्॥
> ततश् च देव-देवेशं
> भोगैर् अभ्यर्चयेद् +धरिम्।
> अशुद्ध-वर्जं सकलैः
> परिवारैस् **समन्वितम्**॥

अशुद्धं - देवतान्तरम्॥

[[40]]

पाद्मे उत्तर-खण्डे-

> प्रपत्तिस् साधु विज्ञेया
> त्रिविधा संप्रकीर्तिता।
> तामसी राजसी चेति
> सात्त्विकीति त्रिधा स्मृता॥
> सापि त्रिधा कृता सिद्धिस्
> सामान्या सर्व-देहिनाम्॥

उत्तर-कृत्यम्②

भरद्वाज-संहितायां चतुर्थे ऽध्याये --

> वर्जयेद् अन्य-देवानाम्
> आलयाद्य्-उपसर्पणम्।
> तथा गौर-हर्म्यादि
> विमानस्यावलोकनम्॥
> न च मन्त्रोपजीवी स्यान्
> न चाप्य् अर्चोपजीवनः।
> न निवेदित-भोजी स्यान्
> न च निन्द्य-निवेदकः॥
>
> स एकान्त्य् अन्य-विमुखो
> हरिं सर्वेश्वरं परम्।
> यस् **समाश्रयते** किञ्चित्
> फलम् अभ्यर्थयन्नरः॥

> न्यस्ताशेष-भरः श्रीशे
> यस् तु दास्यैक-जीवनः।
> स एष परमैकान्ती
> द्वाव् एतौ वैष्णवौ स्मृतौ॥
>
> अन्ये त्व् अवैष्णवास् सर्वे
> मानुषा जिह्म-दृष्टयः।
> असतस् तान् **विदुर्** देवा
> तैस् सतां **नास्ति सङ्गमः॥**
> अ-वैष्णवात् स्व-धर्म-स्थात्
> वैष्णवः **स्खलितो** ऽपि सन्।
> श्रेयान् एव हि **मन्तव्यो**
> मूलात् स **न परिच्युतः॥**
>
> प्रपन्नैश् चान्य-भजनाद्
> युक्तापाय-समन्वितैः।
> वैष्णवो **वर्जयेत्** सङ्गं
> **प्रच्यावेत** ह्य् अ-वैष्णवात्॥
> दैवेषु पित्र्येषु तथा
> धर्मार्थेष्व् इतरेषु च।
> अवैष्णवं **न गृह्णीयात्**
> पात्रं दानेषु कर्हिचित्॥

तत्रैव पञ्चमे ऽध्याये --

> वैष्णवस्याङ्क-शय्यायां वैष्णवस्य गृहे ऽपि वा।
> देशे वा तद्विचरिते
> संस्थिता यान्ति सद्गतिम्॥

पाद्मे --

> नान्यं देवं नमस्कुर्यान्
> नान्यं देवं निरीक्षयेत्।
> नान्यं प्रासादम् आरोहेन्
> नान्यम् आयतनं विशेत्॥

भरद्वाजः --

> पितृ-मातृ-सुत-भ्रातृ-
> भार्यादि-मरणे सति।

> अश्रु-पातं प्रपन्नश् चेत्
> कुर्वीत पतितो भवेत्॥

सङ्ग्रहे --

> देवतान्तर-सम्बन्धि
> घंटा-भेर्य्-आदि-सम्भवम्।
> शृणुयान् न ध्वनिं विष्णौ
> न्यस्त-स्वात्म-भरो नरः॥

अनेन मुमुक्षुर् भगवति न्यस्त-स्वात्म-भरस् सन् वरमेकान्ती भूत्वा मन्वादिभिर् उक्ते धर्मे देशे यथा-विभवं प्रासादं वा कुटिं वा कारयित्वा तत्र स्थित्वा यथा-शक्ति स्व-वर्णाश्रमोचितं कर्म भगवत्-प्रीत्यर्थं एवं निरस्त-सर्व-सांसारिक-दुःखो यावच्छरीर-पातं कुर्यादिति सिद्धम्।

इति भरद्वाज-कुल-तिलक-वङ्गीश्वरान्वय-जातस्य श्री-सुन्दरार्य-पुत्रस्य श्री-वैकुण्ठ-नाथस्य कृतिषु प्रपन्न-धर्म-सार-समुच्चये परिभाषा नाम प्रथमः परिच्छेदः। श्रीमते निगमान्त-महा-देशिकाय नमः।

[[41]]

२० स्नातक-धर्माः①

...

> **न** जीर्ण-मलवद्-वासा
> **भवेच्** च विभवे सति।
> उपानहौ च वासश् च
> धृतम् अन्यैर् **न धारयेत्**॥
> उपवीतम् अलङ्कारं
> स्रजं करकम् एव च॥

विज्ञानेश्वरे --

> नीलं रक्तञ् च यद् वस्त्रं
> यस्य देहेषु **तिष्ठति**।
> अहो-रात्रोपौषितस् सन्
> पञ्च-गव्येन **शुध्यति**॥

संवर्तः --

> कटि-सूत्रं विना कर्म
> श्रौतं स्मार्तं **करोति** यः।
> सर्वं तन् **निष्फलं विद्यात्**
> सो ऽपि नग्न इति स्मृतः॥

सङ्ग्रहे --

> चण्डाल-निर्मितं वस्त्रं
> **धृत्वा** यत् **कुरुते** शुभम्।
> वैदिकं गार्हिकं वा ऽपि
> तत् सर्वं **निष्फलं भवेत्**।

गौतमः --

> न म्लेच्छाशुद्धाधार्मिकैस् सह सम्भाषेत, सम्भाष्य पुण्य-कृतो मनसा ध्यायेत्, ब्राहणे न वा सह सम्भाषेत।

आपस्तम्बः --

> देवताभिधानं चाप्रयतः।

तत्र पराशरः --

> अ-पवित्रः पवित्रो वा (पा॥ अ-पवित्रो ऽप्य् अ-नाचारः) सर्वावस्थाङ्गतो ऽपि वा॥
> यस् स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं सबाह्याभ्यन्तरश् शुचिः॥

अतो देवतान्तर-कीर्तनम् अ-शुचिना न कार्यम्;

> नारायणस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत्॥
> चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत्।
> नाशौचं कीर्तने तस्य पवित्रं भगवान् हरिः॥

> कबले कबले कुर्वन् गोविन्दस्यानुकीर्तनम्

इति स्मरणाद् विष्णु-कीर्तनं कार्यम् एव; अत एव हि श्मशानेप्य् अ-शौचादाव् अपि "नारायण-गोविन्दे"ति लोकः कीर्तयति, अतो भोजन-स्नानादौ मौन-व्रताद्य्-अ-प्रायत्ये[[??]] ऽपि देवतान्तर-कीर्तनम् एव निषिद्धम्।

[[300]]

> मौनं वाचो-निवृत्तिस् स्यान् नात्र भाषा न संस्कृतम्।
> नान्यद् एवेरणं विष्णुं सदा ध्यायेच् च कीर्तयेत्॥

प्रश्नञ् च न विब्रूयात्। अथाप्य् उदाहरन्ति -

> मूलं कालं बृहतिदुर्विवक्तुः प्रजां पशून् आयतनं हिनस्ति।

न विब्रूयाद् दुर्निरूपकम् -

इत्थम् एवेति सहसा विविच्य न ब्रूयाद् इत्य् अर्थः। मूलम् - पित्रादिः, कालम् - आगामिनी-सम्पत्तिः, बृहति - भिनत्ति।

बोधायनः --

> बहु-द्वारस्य धर्मस्य सूक्ष्मा दुर्-अनुगा गतिः।
> तस्माद् अवाच्यो ह्य् एकेन विधिज्ञेनापि संशये॥ सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम्।
> अब्रुवन् विब्रुवन् वा ऽपि नरो भवति किल्बषी॥

याज्ञवल्क्यः --

> न स्वाध्याय-विरोध्य्-अर्थम् ईहेत न यतस् ततः।
> न विरुद्ध-प्रसङ्गेन सन्तोषी च भवेत् सदा॥

विरुद्धम् - अ-याज्य-याजनादि, प्रसङ्गः - गीत-नृत्तादि, ताभ्याम् अर्थं नेहेत। मनुः --

> धर्मार्थ उच्यते श्रेयः कामार्थौ धर्म एव वा।
> अर्थ एवेह च श्रेयस् त्रि-वर्ग इति हि स्थितिः॥
> परित्यजेद् अर्थ-कामौ यौ स्यातां धर्म-वर्जितौ।
> धर्मं चाप्य्अ अ-सुखोदर्कं लोक-विद्विष्टम् (/विकृष्टम्) एव च॥

रत्ना-करे --

> नाप्सु स्वं प्रतिबिम्बं तु तेजस्-कामो निरीक्षयेत्।
> मयि तेज इन्द्रियम् इत्य् आत्म-छायेक्षणे जपेत्॥

मनुः --

> जल-क्षीरादिकं पेयं सर्वं नाञ्जलिना पिबेत्।
> जलं पिबेन् नाञ्जलिना न शयानं (न श्रेयांसं) प्रबोधयेत्॥
> नाक्षैः क्रीडेन् न धर्म-घ्नैः व्याधितैर् वा न संवसेत्॥

"न श्रेयांसं प्रबोधयेद्" इति विशेषाद् "आत्मनोधिकं शयानं न प्रबोदयेद्" इति; धर्म-घ्नैः - पशु-लङ्घनादि-कर्मभिः, व्याधितैः - अत्र स्मृतिः -

> अक्षि-रोगी ह्य् अपस्मारी ज्वरी कुष्ठी क्षयीन् अह।
> श्वास-खासी च तैर् युक्ताम् एक-शय्याञ् च वर्जयेत्॥
> विरुद्धं वर्जयेत् कर्म प्रेत-धूमं नदी-तटम्।
> केश--भस्म--तुषाङ्गार--कपालेषु च संस्थितिम्॥

विरुद्धम् - जन-पद ग्रामाद्य्-आचार-विरुद्धम्,

[[301]]

> विप्राग्न्योर् विप्रयोश् चैव दम्पत्योर् इषु-धन्वनोः।
> नान्तर् आगमनं कुर्याद् देवता-बलि-पीठयोः॥
> दिवा-स्वापं न कुर्वीत न गच्छेच् च दिवा स्त्रियम्।
> दिवा-निद्रा हरत्य् आयुर् दिवा स्त्री--पुण्य--नाशिनी॥
> वयो--बुद्ध्य्--अर्थ--वाग्--वेष--श्रुताभिजन-कर्मणाम्।
> आचरेत सदृशीं वृत्तिम् अ-जिह्वाम् अ-शरां तथा॥

वेषो - वस्त्र-माल्यादि-विन्यासः,

> हीन-कल्पं न कुर्वीत सति द्रव्ये ऽफल-प्रदम्।
> चण्डालो जायते यज्ञ-करणाच् छूद्र-भिक्षुकः॥

यमः --

> उपादाय धनं शूद्राद् यो ऽग्नि-होत्रम् उपासते।
> दाता तत्-फलम् आप्नोति कर्ता च नरकं व्रजेत्॥

मनुश् च --

> ये शूद्राद् अधिगम्यार्थम् अग्नि-होत्रम् उपासते।
> ऋत्विजस् ते हि शूद्रान्ना ब्रह्म-वादिषु गर्हिताः॥
> तेषां सतत-युक्तानां वृषलाद्य्-उपसेविनाम्।
> पदा-मस्तकम् आक्रम्य दाता दुर्गाणि (गच्छति) सन्तरेत्॥

अखण्डादर्शे --

> दाय-प्राप्तैस् स्व-कृष्या वा लब्धैश् शिष्ट-परिग्रहात्।
> यजेत श्रद्धया विष्णुं श्रेयो ऽर्थं नान्यथा यजेत्॥

चन्द्रिकायाम् --

> स्मार्तानि यानि कुर्वीत श्रद्-दधानो जितेन्द्रियः।
> स त्व् अल्प-दक्षिणैर् यज्ञैर् यजेतेह कथञ्चन॥
> अन्न-हीनो भवेद् इष्टिर् मन्त्र-हीना तथार्त्विजः।
> दक्षिणा-हीनो यजमानः नास्ति यज्ञ-समो रिपुः॥

शाण्डिल्यः --

> कुटुम्बिनो विना ऽन्येषां तीर्थ-यात्रा विशिष्यते।
> कुटुम्बिनो गृहे सर्वं निर्गतो विकलो भवेत्॥

विकलः - नित्य-लुप्त-कृत्यः,

> कुटुम्बी वर्जयेद् बिम्बं कार्यं शैलञ् च मृण्-मयम्।
> गृह-भित्तिषु संस्थञ् च योग-निद्रा रसोत्सुकम्॥

[[302]]

आश्वमेधिके --

> पचनाग्निं न गृह्णीयात् पर-वेश्मनि जातुचित्।
> तेन पक्वेन चान्नेन यत् कर्म[[??]] कुरुते शुभम्॥
> तच् छुभस्य फलस्यार्थम् अग्नि-दस्य [[??]]वम्॥

काञ्चन-माली --

> धर्मं भजस्व सततं त्यज भूत-हिंसां
> सेवस्व साधु पुरुषान् जहि काम-शत्रून्।
> अन्यस्य दोष-गुण-कीर्तनम् आशु मुञ्च
> सत्यं वदार्चय हरिं जय सर्व हानिम्॥

मनुः --

> ना धार्मिके वसेद् ग्रामे न व्याधि-बहुले वसेत्।
> न पाषण्ड-जनाक्रान्ते नोपसृष्टे ऽन्त्यजैर् नृभिः॥

सायणीये --

> पुंसां दीप-प्रशमनात् स्त्रीणां कूश्माण्ड-खण्डनात्।
> अ-चिरेणैव कालेन वंश-च्छेदो भविष्यति॥
> क्षुत-स्खलित-जृम्भेषु नृणाम् आयुः प्रहीयते।
> तत्-क्षणात् प्रतिकर्तव्यं जीव--धूल्य्--अङ्गुलि-स्वनैः॥

क्षुते शतं जीवेति प्रतिवक्तव्यम्, स्खलिते पांसून् आदाय ललाटे निधातव्यम्, जृम्भणे अङ्गुलि-स्फोटेन परिहार्यम् इत्य् अर्थः।

> अयो--बीज--जलान्नाग्नि--क्षीर--धान्यौषधादिकम्।
> रात्रौ दातुर् गृहं शून्यं प्रतिसङ्ग्रहणं शुभम्॥

यत् किञ्चिद् द्रव्य-प्रत्यादाने न दोष इत्य् अर्थः।

रत्ना-करे --

> कामः क्रोधश् च लोभश् च देहे तिष्ठन्ति तस्कराः।
> ज्ञान-रत्नापहाराय तस्माज् जाग्रत जाग्रत॥
> रागाद्य्-अपेतं हृदयं वाग् अ-दुष्टा ऽनृतादिना।
> हिंसादि-रहितः कायः केशवाराधनं त्रयम्॥
> चत्वारि यस्य द्वाराणि सुगुप्तानि मनीषिभिः।
> उपस्थम् उदरं पाणिर् वाक्-चतुर्थी स वै पुमान्॥

मनुः --

> वैणवीं **धारयेद्** यष्टिं
> सोदकञ् च कमण्डलुम्।
> यज्ञोपवीतं वेदञ् च

> शुभे रौक्मे च कुण्डले॥
> कलौ पञ्च **न कुर्वीत***(??)*
> भ्रातृ-जायां कमण्डलुम्॥

इति नारिकेल--मृण्-मय--पात्र--कमण्डलु-निषेधात्
स्वर्णादि-मयः कमण्डलुर् ग्राह्याः,
वेदो - दर्भ-मुष्टिः, गृहस्थ-विषये भृगुः -

> अ-निम्न-पर्यन्त-समाष्ट-पर्वका
> कल्माष-वर्णा सलिलावगाहा।
> मूलाच् छिखायां द्वि-गुण-प्रमाणा
> धार्या गृहस्थेन तु वेणु-यष्टिः॥

[[303]]

निषेधम् आह मरीचिः --

> एक-पर्वा च या यष्टिर् वज्र-नामा सुखावहा।
> द्वि-पर्वा राक्षसी नाम मांस--शोणित--भक्षिणी॥
> त्रि-पर्वा पद्मिनी नाम पद्मिनीं वर्जयेत् सदा।
> अ-ग्राह्या तु चतुः पर्वा पञ्च-पर्वा धन-प्रदा॥
> षट्-पर्वा कामिनी नाम सर्व-काम--फल-प्रदा।
> सप्त-पर्वा विपन् नाम विपदां कामिनी स्मृता॥
> अष्ट-पर्वा च या यष्टिर् नाम्ना नारायणी स्मृता।
> अत ऊर्ध्वं तु न ग्राह्या यष्टयस् सर्वदा नृभिः॥
> मूलात् तु द्वि-गुणं पुच्छं सङ्ग्राह्यं शुभ-वर्धनम्॥

विज्ञानेश्वरे --

> शैवान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिक-नास्तिकान्।
> विकर्म-स्थान् द्विजान् शूद्रान् स-चेलो जलम् आविशेत्॥

सङ्ग्रहे --

> आदर्श-दर्शी दर्शे च द्वादश्यां रवि-वासरे।
> सप्त-जन्म भवेद् अन्धो नरकञ् चापि न गच्छति॥

व्यासः --

> चत्वारश् चाश्रमाश् चैते ब्राह्मणस्य प्रकीर्तिताः।
> गार्हस्थ्यं ब्रह्म-चर्यञ् च वान-प्रस्थम् इति त्रयः॥

> क्षत्रियस्यापि कथिता य आचारा द्विजस्य च।
> ब्रह्म-चर्यञ् च गार्ह-स्थ्यम् आश्रम-द्वितयं विशः॥
> गार्ह-स्थ्यम् उदितञ् चैकं शूद्रस्य परिकीर्तितम् ।

हारीतः --

> योग-क्षेमार्थ-वृद्धिञ् च कुर्याच् छक्त्या यथार्हतः।
> ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यश् शूद्र-वर्णा यथा-क्रमात्॥
> आद्यास् त्रयो द्विजाः प्रोक्तास् तेषां वै मन्त्रवत् क्रियाः।
> स-वर्णेभ्यस् स-वर्णासु जायन्ते हि स-जातयः॥
> तेषां सङ्कर-योगाच् च प्रतिलोमानुलोमजाः।
> विप्रान् मूर्धान् अ-सिक्तस् तु क्षत्रियायाम् अजायत॥ वैश्यायां तु तथा ऽंबष्ठो
> निषादश् शूद्रियां तथा॥

[[304]]

> राजन्याद् वैश्य-शूद्रैस् तु महिष्याग्रौ सुतौ स्मृतौ।
> शूद्र्यां वैश्यात् तु करणस् तथैवैते ऽनुलोमजाः॥
> विप्रायां क्षत्रियात् सूतो वैश्याद् वै देहकस् तथा।
> चण्डालस् तु ततः शूद्रात् सर्व-कर्म-सुगर्हितः॥
> मागधः क्षत्रियायाञ् च वैश्यात् क्षत्ता तु शूद्रतः।
> शूद्राद् आयोगवं वैश्याज् जनयामास वै सुतम्॥

रथ-कारः करिण्यां तु माहिष्येण प्रजायते|
अ-सत् सत्रास् तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोम-जाः॥
प्रतिलोमासु वै जाता ग्रहितास् सर्व-कर्मसु।
एतेषां ब्राह्मणा एव षट्-कर्मसु नियोजिताः॥
त्रि-कर्मसु क्षत्र-विशः एकस्मिन् शूद्र-योनि-जः॥

भरद्वाजः --

> कृत्वा मन्त्रान्वयं तत्र विवाहं परिवर्जयेत्।
> वैवाहिको ऽन्वयः पूर्वो न तु मन्त्रं निवारयेत्॥

स्कान्दे सेतु-माहात्म्ये दशमे ऽध्याये --

> नाध्यापयेद् बुधश् शूद्रं तथा नैव च वाचयेत्।
> न पाठयेद् बुधश् शूद्रं शास्त्रं व्याकरणादिकम्॥
> काव्यं वा नाटकं वा ऽपि तथा ऽलङ्कारम् एव वा।
> पुराणम् इतिहासञ् च शूद्रं नैव च पाठयेत्॥

> यदि चोपदिशेद् विप्रश् शूद्रस्यैतानि कर्हिचित्।
> त्यजेयुर् ब्राह्मणा विप्रं तं ग्रामाद् ब्रह्म-सङ्कुलात्॥
> शूद्राय चोपदेष्टारं द्विजं चण्डालवत् त्यजेत्।
> शूद्रञ् चाक्षर-संयुक्तं दूरतः परिवर्जयेत्॥

नारदीये परम-रहस्य मन्त्रोपनिषद्-अध्याये --

> ब्राह्मणं श्रुत-सम्पन्नं वैष्णवञ् च गुरुं विदुः।
> नारी वा वृषलो वा ऽपि गुरुत्वं यदि गच्छति॥
> जिह्वाच्छेदं ततः कुर्यात् तस्य दण्डं नराधिपः।
> शूद्र-शिष्यं तथा चैव नारी-शिष्यं तथैव च॥
> चण्डाल-कर्मणा नित्यं योजयेत् तं नराधिपः॥
> क्षत्रियो वा ऽथ वैश्यो वा गुरुत्वं नेच्छति प्रभुः।
> सर्वेषाञ् च गुरुर् ज्ञेया ब्राह्मणो वैष्णवस् सदा॥

[[305]]

भरद्वाज-संहितायाम् --

> नाचार्यः कुल-जातो ऽपि ज्ञान--भक्त्य्-आदि--वर्जितः।
> न च हीन-वयो-जातिः प्रकृष्टानाम् अन्-आपदि॥
> न जातु मन्त्रदा नारी न शूद्रो नान्तरोद्भवः।
> नाभिशस्तो न पतितः काम-कामोप्य् अ-कामिनः॥ [[??]] स्त्रियश् शूद्रादयश् चापि बोधयेयुर् हिताहितम्।
> यथार्हं माननीयाश् च नार्हन्त्य् आचार्यतां क्वचित्॥
> किम् अप्य् अत्राभिजायन्ते योगिनस् सर्व-योनिषु।
> प्रत्यक्षितात्मनाथानां नैषां चिन्त्यं कुलादिकम्॥

आश्वमेधिके --

> तिलान् न पीडयेद् विप्रो यन्त्र-चक्रे स्वयं नृप।
> पीडयेच् चेद् द्विजो मोहान् नरकं याति रौरवम्॥
> इक्षु-वंशोद्भवस् सोमस् सोम-वंशोद्भवो द्विजः।
> इक्षून् न पीडयेत् तस्माद् इक्षु-घात्य् आत्म-घातकः॥
> इक्षु-दण्ड-सहस्रेण एकैकेन युधिष्ठिर।
> बह्म-हत्याम् अवाप्नोति ब्राह्मणो यन्त्र-पीडकः॥
> तस्मान् न पीडयेद् इक्षून् यन्त्र-चक्रे द्विजोत्तमः॥

भगवान् --

> कूप-स्नानं तु यो विप्रः कुर्याद् द्वादश-वार्षिकम्।
> स तेनैव शरीरेण शूद्रत्वं यात्य् अ-संशयः॥
> यस् तु राजाश्रयेणैव जीवेद् द्वादश-वार्षिकम्।
> स शूद्रत्वं वृजेद् विप्रो वेदानां पारगो ऽपि सन्॥
> पत्तने नगरे वा ऽपि यो द्वादश-समावसेत्।
> स शूद्रत्वं व्रजेद् विप्रो नात्र कार्या विचारणा॥
> उत्पादयति यः पुत्रं शूद्रायां काम-मोहितः।
> तस्य काय-गतं ब्रह्म सद्य एव विनश्यति॥
> मद्य-प--स्त्री-मुखं मोहाद् आस्वादयति यो द्विजः।
> तस्य काय-गतं ब्रह्म सद्य एव विनश्यति॥
> यस् सोम-लतीकां विप्रः केवलं भक्षयेद् वृथा।
> तस्य काय-गतं ब्रह्म सद्य एव विनश्यति॥
> मैथुनं कुरुते यस् तु जिह्वया ब्राह्मणो नृप।
> तस्य काय-गतं ब्रह्म सद्य एव विनश्यति॥

तस्माद् एतत् सर्वं न कार्यम् इत्य् अर्थः।

[[306]]

बोधायनः --

> मृताभावे यथा तैलं घृत-प्रतिनिधिर् भवेत्।
> पुत्त्राभावे तथा दाये पुत्री-पुत्रत्वम् अश्नुते॥

रत्नाकरे --

> आत्मनस् स्व-गुरोर् नाम नामाति कृपणस्य च।
> आयुष्कामो न गृह्णीयाज् ज्येष्ठ--पुत्र--कलत्रयोः॥
> नाहरेद् गोमयं रात्रौ गो-मूत्रं न च सन्ध्ययोः।
> न गृहं गोमयैस् सिञ्चेन् न रात्रौ जलम् आहरेत्॥

स्मृति-रत्ने --

> भौम-शुक्रे तथा भानौ मध्याह्ने निशि सन्ध्ययोः।
> नाश्वत्थ-सेवनं कुर्यात् कुल-क्षय-करं भवेत्॥

सङ्ग्रहे --

> शुभं वाप्य् अ-शुभं कर्म कुर्याद् अश्वत्थ-पर्णकैः।
> तत् सुराहुति-तुल्यं स्याद् इत्य् एवं मनुर् अब्रवीत्॥

> आमश् च पनसश् चैव द्वौ पलाश-सहोदरौ।
> यथोक्त वस्त्व्-अ-लाभे तु तेन कर्माणि कारयेत्॥

प्रपन्न-विषये श्री-पाञ्च-रात्रे पराशर-संहितायां प्रथमे ऽध्याये --

> अ-वैष्णव-कृतं तक्रं प्रपन्नो मद्यवत् त्यजेत्।
> अ-वैष्णवान्नं तच्-छेषं प्रपन्नो मांसवत् त्यजेत्॥

तत्रैव चतुर्थे ऽध्याये --

> द्विज-शूद्रादि-तक्त्रं वै यः पिबेद् वैष्णवोत्तमः।
> स चण्डालो भवेन् नित्यं जीवन्न् एव न संशयः॥ अ-वैष्णव-गृहानीतं तक्रं यो वैष्णवः पिबेत्।
> श्वान--योनि--शतं प्राप्य पश्चात् सो मुक्ति-भाग् भवेत्॥

भरद्वाजः --

> लोभाद् वा यदि वा मोहाच् छिष्यं शास्ति न चेद् गुरुः।
> न चास्माच् छ्रुणुते यश् च प्रच्युतौ ताव् उभाव् अपि॥

शाण्डिल्यः --

> कूपञ् च वृक्ष-मूलञ् च सह-वासं रिपोर् गृहे।
> शून्यायतनम् एवापि न विशेन्नक्तम् अञ्जसा॥

[[307]]

स एव --

> न विश्वासः क्वचित् कार्यो विशेषात् तु कलौ युगे।
> पापिष्ठा वाद-वर्षेण मोहयन्त्य् अ-विचक्षणान्॥
> गोपयेन् नोच्चरेद् धर्मं नापृष्टः किच्चिद् उच्चरेत्।
> पृष्टो ऽपि न वदेद् अर्थं गुह्यं सिद्धान्तम् एव च॥
> आश्रितायातिभक्ताय शास्त्र-श्रृद्धापराय च।
> न्यायेन पृच्छते सर्वं वक्तव्यं शौच-योगिने॥
> आत्म-पूजार्थम् अर्थार्थम् डम्बार्थम् अपि भिन्न-धीः।
> अ-योग्येषु वदन् शास्त्रं सन्-मर्गात् प्रच्युतो भवेत्॥
> उषरे निवपेद् बीजं षण्डे कन्यां प्रयोजयेत्।
> सृजेद् वा वानरे मालां नापात्रे शास्त्रम् उत्सृजेत्॥
> अ-च्छिद्र--कर्म-निरतश् शास्त्राभ्यास-रतस् सदा।
> स्वाध्यायाभ्यास-योगेन नयेत् कालम् अ-तन्द्रितः॥

शाण्डिल्यः --

> प्रयाणारम्भ-समये मध्ये विश्राम्य चोत्थिते।
> आचम्य पुनर् उत्थाने कर्मारम्भं जपेद् बुधः॥
> वल्मीकं गोमयञ् चैव छायाम् अश्वत्थ-तालयोः।
> न लङ्घयेद् द्विजान् विप्रो गवादिकम् अनापदि॥
> छायायां विश्रमेन् नापि कलिस् तत्र हि तिष्ठति॥
> बुद्ध-रुद्रादि-वसतिं श्मशानं शवम् एव च।
> अटवीं राज-धानीज् च दूरतः परिवर्जयेत्॥
> पुण्य-तीर्थं समासाद्य तीर्थं भागवतं तु वा।
> यथा बलं जपं दानम् उपवासं समाचरेत्॥

स एव --

> पशु-पुत्रादिकं सर्वं गृहोपकरणानि च।
> मुद्रयेच् छङ्ख-चक्राभ्यां नाम कुर्याच् च वैष्णवम्॥
> कारयित्वा सुवर्णेन पञ्चायुध-गणं हरेः।
> बध्नीयात् कण्ठ-देशे तु बालानां सूतिका-गृहे॥
> न मुद्रयेद् आसनानि शयनानि मही-तलम्।
> स्थापयेत् क्षेत्र-मध्ये तु शिलां चक्रादि-मुद्रिताम्॥
> मुक्ता--मणि--सुवर्णाद्यैः कृत्वा चक्रादि-भूषणम्।
> यथार्हं बिभृयुस् सर्वे पुमांसस् स्त्री-जनो ऽपि वा॥

व्यासः --

> हरिद्रां कुङ्कुमञ् चैव सिन्धूरं कज्जलं तथा।
> कूर्पासकञ् च ताम्बूलं मङ्गल्याभरणं शुभम्॥
> केश-संस्कार-कबरी कर-कङ्कण-भूषणम्।
> भर्तुर् आयुष्यम् इच्छन्ती दूषयेन् न पति-व्रता॥
> यद् गृहं रज्यते नित्यं रङ्ग-वल्य्-आदि-लेपनैः।
> तद्-गृहे वसते लक्ष्मीर् नित्यं पूर्ण-कलान्विता॥

इत्य् आदिनि स्नातक-व्रतानि दृष्टव्यानि

[[308]]

०२ अभिगमनम्①

०१ वासादि①

अथाभिगमनम् उच्यते; तत्रादौ सताम् आवास-योग्यान् धर्म-देशान् आह मनुः --

> स्वभावाद् यत्र विचरेत्
> कृष्ण-सार-मृगो द्विज।
> **विज्ञेयो** धार्मिको देशो
> म्लेच्छ-देशस् ततः परम्॥

शाण्डिल्यः --

> यत्र भागवता नित्यं
> पञ्च-काल-परायणाः।
> **निवसन्ति** सदा युक्तास्
> तत्-क्षेत्रं नैमिशं विदुः॥
> **निवसन्ति** महात्मानो
> यत्र चैकान्तिनो द्विजाः।
> देवा देवर्षयो नित्यं
> तद् देशं **पर्युपासते**॥

मनुः -- विष्णु-धर्मोत्तरे --

> प्रभासे पुष्करे काश्यां
> नैमिशे मणिकर्णिके।
> गङ्गायां सरयू-तीरे
> **निवसेद्** धार्मिको जनः॥

आश्व-मेधिके --

> नगरे पत्तने वापि
> यो द्वादश समा वसेत्।
> स **जीवन्न्** एव शूद्रत्वम्
> आशु **गच्छति** सान्वयः॥
> राजाश्रयेण यो मर्त्यो
> द्वादशाब्दं **वसेद्** बुधः।
> **जीवमानो भवेच् छूद्रो**
> नात्र कार्या विचारणा॥
> कूप-स्नानं सदा **कुर्याद्**
> यो द्वादश-समा द्विजः।

> स **जीवन्न्** एव शूद्रत्वम्
> आशु **गच्छत्य्** असंशयः॥

स्कान्दे --

> **भक्षयेत्** सोम-लतिकां
> विना यज्ञं द्विजाधमः।
> **जिह्वायां** मैथुनं वापि
> शूद्र-स्त्री-सङ्गमं तु वा॥
> लाक्षादि **विक्रयं** वापि
> कुर्वन् **शूद्रत्वम् आप्नुयात्**॥

[[42]]

०२ नित्य-नैमित्तिकादि-कर्म-विभागः①

अथ नित्य-नैमित्तिक-कर्म-विभाग उच्यते॥ लोके कर्म त्रिविधं भवति, "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चे"ति; मुमुक्षुणा प्रपन्ने स कार्यं कर्म नित्यमेव। नित्यं चतुर्धा भवति;

> नित्यं नित्य-तुल्य-नैमित्तिकं नित्य-तुल्य-काम्यं नित्य-तुल्य-प्रायश्चित्तञ् च

इति। तत्र गर्भाधानान्न-प्राशन-चौळोपनयन-तप्त-मुद्रा-धारण छिद्रोर्ध्व-पुण्ड्र-धारण-सन्ध्या गायत्री श्री-मदष्टाक्षर-द्वय-चरम-श्लोक-द्वादशाक्षर-षडक्षर-श्लोक-द्वयादि-जप-ध्यान-सालग्रामार्चनौपासन-पञ्च-महा-यज्ञैकादश्युपवासादिकं नित्यम्। जन्म-नक्षत्रम् अमावास्या पैतृकाचार्यादि दिवस श्री-नारसिंह-श्री-वामन-श्री-राम-कृष्ण-जयन्ती चतुष्टयोपवास-ग्रहण-काल-स्नानाग्नि-होत्र-दर्शपूर्ण-मासादिकञ्च नित्य-तुल्य-नैमित्तिकम्। अग्निष्टोमादिकं विष्णु-विग्रहार्चनादिकञ् च नित्य-तुल्य-काम्यम्। गृह-शुद्धि-भाण्डादि पदार्थ-शुद्धि-पुंसवन-सीमन्त-जात-कर्म-अन्न-प्राशन आग्रयण-वेदाध्ययन-स्तोत्र-भगवन्नाम-सङ्कीर्तन-भगवद्भागवत-श्री-पादतीर्थ-पान-तुलसी-दळ-भक्षणादिकं नित्य-तुल्य-प्रायश्चित्तम्। एतच्चतुष्टयं प्रपन्ने नावश्यं कार्यम्, अकरणे प्रत्यवाय-स्मरणात्। श्री-भगवान्॥

> श्रुति-स्मृतिर् ममैवाज्ञा यस् ताम् उल्लङ्घ्य नर्तते।
> आज्ञाच्छेदी मम द्रोही मद्भक्तो ऽपि न वैष्णवः॥

वाराहे श्री-वेङ्कट-गिरि-महात्म्ये एकोन-षष्टितमे ऽध्याये --

> न्यास-विद्या विनिष्ठस्य कर्मणां त्याग इष्यते।
> त्यागश् च फलतः प्रोक्तः स्व-रूपेण न च क्वचित्॥

हारीतः --

> तस्माद्दास्यतया[[??]] धर्मम् अच्युत-प्रीतये सदा। कर्तृत्व-फल-सङ्गित्व-त्याग-पूर्वं समाचरेत्॥

श्री-गीतायाम् --

> त्याज्यं दोषवद् इत्येके कर्म प्राहुर् मनीषिणः।
> यज्ञ-दान-तपः कर्म न त्याज्यम् इति चापरे॥
> निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरत-सत्तम।
> यज्ञ-दान-तपः कर्म सत्याज्यं कार्यम् एव तत्॥
> यज्ञो दानं तपश् चैव पावनानि मनीषिणाम्।
> एतान्यपि च कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च॥
> कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतम् उत्तमम्॥

[[43]]

अनेन फल-सङ्ग-कर्तृत्व-त्याग-पूर्वकं पूर्वोक्त्रं "चतुर्विधं कर्म कर्तव्यम्" इति सिद्धम्।
प्रायश्चित्तार्थं कर्म केवल-नैमित्तिकम्।

यज्ञान्न-दान-वापी-कूप-तटाकाद्य्-उपवन-ग्राम-**प्रतिष्ठा**
विष्णु-मन्दिर--श्री-वैष्णव--समाराधनाधिकम् अनिषिद्ध-काम्यम्,
एतद् यथा-शक्ति भगवत्-प्रीत्या **कृतञ्** चेद् अभ्युदयाय,
अ-करणे प्रत्यवायो नास्ति।
केवल-निषिद्ध-काम्यन् तु प्रपन्नस्य त्याज्यम् एव।*(5)*

०३ प्रातः काल-कृत्यम्①

अत्र मनुः --

> ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय
> धर्मार्थाव् **अनुचिन्तयेत्**।
> काय-क्लेशांश् च तन्-मूलान्
> वेद-तत्वार्थम् एव च।

अत्र वेद-तत्त्वार्थ-शब्देन परम् ब्रह्माभिधीयते,
परम् ब्रह्म च नारायणः,

> नारायण-परम् ब्रह्म-तत्त्वं नारायणः परः॥

> सर्वे वेदा यत्-पदम् आमनन्ति॥

> वेदैश् च सर्वैर् अहम् एव वेद्यः

इत्यादि श्रुति-स्मृतिभ्यः स्मृति-भास्करे --

> रात्रेस् तु पश्चिमो यामो मुहूर्तो ब्राह्म उच्यते॥

स्मृति-रत्नावल्याम् --

> गृह-मेधिनि यज्ञोक्तं स्वर्ग-भावनम् उत्तमम्।
> ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय तत्-सर्वं सम्यग् आचरेत्॥
> ब्राह्मे मुहूर्ते देवानां पितृणाञ् च समागमः।
> जागरस् तत्र कर्तव्यो देव-सम्माननं हि तत्॥
> य इच्चेच्छाश्वतीं सिद्धिं यमस्यादर्शनं तथा।
> सततं तेन कर्तव्यो ब्राह्मे काले प्रजागरः॥
> ब्राह्मे मुहूर्ते यौ निद्रां न कुर्यातां तु दम्पती।
> तद्-गृहं दैवतैस् सार्धं पितृभिस् सेव्यते सदा॥

[[44]]

> ब्राह्मे मुहूर्ते सेवेतां शयनं यत्र दम्पती।
> श्मशान-तुल्यं तद्वेश्म पितृभिः परिवर्ज्यते॥
> प्रत्यूष-काले निद्राञ् च कुरुते सर्वदा तु यः।
> अशुचिं तं विजानियाद् अनर्हस् सर्व-कर्मसु ॥
> ब्राह्मे मुहूर्ते या निद्रा सा पुण्य-क्षय-कारिणी।

> तां करोति तु यो मोहात् पाद-कृच्छ्रेण शुध्यति॥
> ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय ब्राह्मणश् शुद्ध-मानसः।
> हरिं स्मरेत् सप्त-कृत्वस् स्वाचार्याद्यान् श्रीयः पतिम्॥
> नमस्कृत्वा चतुर्थ्यन्तं पर-व्यूहादि भेदतः।
> स्तोत्राणि च पठेद् भूयो भगवत्-प्रीति-हेतवे॥
> ततो बहिर् विनिर्गत्य केशवायेत्युदीरयेत्॥

शाण्डिल्यः --

> उच्चैस् स्वरेण योगानै स्तुत्वा स्तोत्रैर् अनन्य-धीः।
> वासुदेवादि देवानां नाम्नां सङ्कीर्तनं चरेत्॥

अस्यार्थः --

> पापं तद्-विपाक-रूपं सर्वम् अनिष्टं हरति

इति हरिः। तथा पराशरः

> ब्रह्माणम् इन्द्रं रुद्रञ् च यमं वरुणम् एव च।
> निगृह्य हरते यस्मात् तस्माद्धरिर् इहोच्यते॥

श्री-विष्णु-धर्मे शौनकः --

> उत्तिष्ठंश्चिन्तय हरिं व्रजंश्चिन्तय केशवम्।
> भुञ्जन् चिन्तय गोविन्दं स्वपन् चिन्तय माधवम्

इति। तेनैव स्वकीय सूत्रे ऽपि सर्व-कर्मारम्भावसानेषु हरि-स्मरण मुक्तम्;

> हरिम् एप स्मरेन्नित्य-कर्म-पूर्वापरेषुच

इति।

ब्राह्म-मुहूर्त-कर्तव्यम्, तत्-प्रयोगश् च②

अथ प्रयोगः॥ ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय "हरिर्हरिर्हरिरि"ति सप्त-कृत्व उच्छार्य॥

> ग्राह-ग्रस्ते गजेन्द्रे रु(व)दत्रि सरभसं तार्क्ष्यम् आरुह्य धावन्
> व्याघार्णन्माल्यभूषावसन-परिकरो मेघ-गम्भीर-घोषः।
> आबिभ्राणो रथाङ्गं शरमसिमभयं शङ्खचासौ सखेटौ
> हस्तैः कौमोदकीमव्यवतु हरिरसावंहसां संहतेर् नः॥

[[45]]

> प्रातस् स्मरामि दधि-घोष-विधूत-निद्रं
> निद्रावसान-रमणीय-मुखारविन्दम्।
> हृद्यानपद्यवपुषं नयनाभिराम
> मुन्निद्र-पद्म-ननयनं नवनीत-चोरम्॥१॥
> प्रातर् नमामि मनसा वचसा च मूर्ध्ना
> पादारविन्द-युगळं परमस्य पुंसः।
> नारायणस्य नरकार्णव-तारणस्य
> पारायण-प्रवण-विप्र-परायणस्य॥२॥
> प्रातर् भजामि भजताम् अभयङ्करं तं
> प्राक्सर्व-जन्म-कृत-पाप-भयापनुत्त्यै।
> यो ग्राह-वक्त्र पतिताङ्घ्रि गजेद्र-घोर-
> शोक-प्रणाशन-करोद्धृत-शङ्ख-चक्रः॥३॥
> श्लोक-त्रयम् इदं पुण्यं प्रातर् उत्थाय यः पठेत्।
> लोक-त्रय-गुरुस् तस्मै दद्याद् आत्म-परं हरिः॥

इत्यनुसन्धाय तस्मिन्नेव शयने समासीनः श्रोत्राचमनं कृत्वा “वसुरण्ये” त्यात्मनो न्यास-मात्रान् जपेत्,

प्रातर्-निर्वेद-क्रमः②

> वसुरण्येति मन्त्रस्य याज्ञवल्क्यो भगवान् नारायण ऋषिः जगती-छन्दः परमात्मा नारायणो देवता॥

> वसुरण्यो विभूरसि प्राणेत्वमसि सन्धाता ब्रह्मन्त्वमसि
> विश्वसृक्तेजोदास्त्वमस्यग्नेर्वर्चोदास्त्वमपि सूर्यस्य द्युम्नोदास्त्वमसि चन्द्रमस उपयाम गृहीतोसि ब्रह्मणेत्वा महस ओमित्यात्मानं युञ्जीत॥ [[TODO: परिष्कार्यम्]]

ततस् समाहितो ऽतिक्रान्तम् अनन्त-कालं व्यर्थम् आलोक्य परमं निर्वेदम् आगच्छेत्। तत्-प्रकारस् तु वङ्गि-वंशेश्वरेण विस्तरेणोक्तः "ब्राह्मे मुहूर्त” इत्य् आरभ्य "कथयिष्यामि कस्यवे" त्यन्तैर् अष्टाविंशति-श्लोकैस् तान् अनुसन्धाय॥

> ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय निद्रां त्यक्त्वा प्रसन्न-धीः।
> हरिर् हरिर् हरिर् इति व्याहारेद् वैष्णवः पुमान्॥
> उत्थाय शयने तस्मिन्नासीनो नियतेन्द्रियः।
> त्रस्त-निर्विण्ण-हृदयो व्यर्थं वीक्ष्य गतं वयः॥

[[46]]

ताप-त्रयेण चाक्रान्तस् तीव्रेणाध्यात्मिकादिना।
दावजेनाग्निना लीढो भ्राम्यन्निव वने मृगः॥
संसारवागुरान्तस्स्थो लून-पक्ष इवांडजः।
अपश्यन्निर्गमोपायम् आगामिष्वपि जन्मसु॥
अकार्यैर् अतिबीभत्सैः क्रियमाणैः कृतैर् अपि।
लज्जितश् च विषण्णश् च स्मर्यमाणैस् स्व-कर्मभिः॥
अविनीतम् अशिक्षार्हम् असद्गुण-गणाकरम्।
अवधार्य स्वम् आत्मानम् अचिदाद्यशुभास्पदम्॥
दह्यमानेन्धनान्तस्थो विस्पुटन् इव कीटकः।
अलब्ध-निर्गमस् तिष्ठन् मध्ये मरण-जन्मनोः॥
विह्वलश् च विषण्णश् च विमृशन् स्वाम् इमां दशाम्।
चिन्तयन् प्रथमञ् चैवम् आचरन् प्रियम् आत्मनः॥
संसार-चक्रम् आरोप्य बलिभिः कर्म-रज्जुभिः।
कालेनाकृष्यमाणस्य जङ्गम-स्थावरात्मनः॥
अहो मे महती याता निष्फला जन्म-सन्ततिः।
अनाराधित-गोविन्द चरणाम्भो रुह-द्वया॥
अनास्वादित (तत्वार्थ) सत्-कर्म ज्ञान-भक्ति-सुधा-रसा।
अदृष्टानन्त-संसार-सागरोत्तारण-प्लवा॥
श्रुति-स्मृत्युदिताशेष सदाचार-पराङ्मुखी।
अनुपासित सद्वृद्धा स्वीकृता सत्समागमा॥
असम्पादित शुश्रूषा गुर्वाचार्य-पितृष्वपि।
त्यक्त-वर्ण-समाचारा भृष्टा-वैदिक-वर्त्मनः॥
निज-कर्मज-देवादि देहाध्यस्तात्म-भावना।
तद्-भावनानुगोद्भूत सुख-दुःख व्यवस्थितिः॥
अनुद्भूत स्वयाथात्म्य ज्ञानजोत्तम-निर्वृतिः।
पशुवत् प्राकृतैर् एव गुणैर् अधिक-निर्वृता॥
न कर्म-निष्ठा नात्म-ज्ञानापि भक्ति-युता हरौ।
नोद्युक्ता भक्ति-हीनत्वात् तत्-क्रियास्वर्चनादिषु॥
कर्मभिः पुण्य-पापाख्यैर् अविद्या-पर-नामभिः।
धूमैर् इवार्चिर् आग्नेयं ज्ञानम् आवृत्य देहिनः॥
भूषयित्वा स्वकं देहं शब्दाद्यैः स्वाश्रयैर् गुणैः।
दर्शयत्वा स्व-सौन्दर्यम् आत्मने तिष्ठमानया॥
निरस्तातिशयाह्लाद सुख-भावैक-लक्षणम्।
सञ्छाद्य स्व-गुणैर् एव स्वया पञ्च परात्मनः॥

[[47]]

> गुणमय्या प्रकृत्याख्य-भगवन्मायया ऽनया। स्व-सं लीलानन्त-जीव-कृत-(कर्मानुरूपया)जन्मानुरूपतः॥
> गुण-त्रयाश्रयानन्त-विचित्र-परिणामया।
> अति दुस्तरया देव-प्रपत्ति-रहितात्मभिः॥
> प्रलोभ्यमाना सततं तयैवात्यन्त-निर्वृता।
> अजानती (स्वहितं) गुर्वहितं मूक-स्वप्नानुकारिणी॥
> निष्पानीये निरालम्बे निच्छाये निरपाश्रये।
> द्राघीयस्य सुखे (शुभे) मार्गे यमस्य सदनं प्रति॥
> गच्छतो मे ऽसहायस्य वर्धयन्ती भयं महत्।
> अतीतापि सदैवैषा तिष्ठतीव पुरो मम॥
> गतयात्वीदृशं रूपं वर्तमानेपि जन्मनि।
> तथैव सुमहान् कालो गतः क्षण इवाल्पकः॥
> आलब्ध-सुख-संस्पर्शम् अकृताघौघ-निष्कृतिः।
> विनैव हरि-पादार्चाम् अहो पश्यत एव मे॥
> किङ् करिष्यामि पदयोर्निपतिष्यामि कस्य वा।
> मद्दशां (दुर्दशां) दुस्तराम् एतां कथयिष्यामि कस्य वा॥

इति निर्वेदम् अनुसन्धाय॥ “इत ऊर्ध्व”मित्यारभ्य “उदीरये”दित्यन्तं श्लोक-षट्कम् अनुसन्धाय॥

> इत ऊर्ध्वम् अहं तावद्यावज्जीवं श्रियश् श्रियः।
> पदयोर् अर्चनं कर्तुं यतमानस् समाहितः॥
> अभिगच्छन् हरिं प्रातः पश्चाद् द्रव्याणि चार्जयन्।
> अर्चयंश् च ततो देवं ततो मन्त्रान् जपन्नपि।
> ध्यायन्नपि परन् देवं कालेषुकैषु पञ्चसु।
> वर्तमानस् सदा चैवं पाञ्चकालिक-वर्त्मना॥
> स्वार्जितैर् गन्ध-पुष्पाद्यैश् शुभैश् शक्त्यनुरूपतः।
> आराधयन् हरिं भक्त्या गमयिष्यामि वासरान्॥
> एतत्-क्रिया-विरोधीनि प्राचीनान्यशुभानि मे।
> कर्माण्यनन्तान्यच्छेद्यान्यनादीन्यशुभानि च।
> स्वयैव कृपया देवो विनाश्यास्मन्मनो रथान्।
> पूरयत्विति सम्प्रार्थ्य मन्त्रम् एतद् उदीरयेत्॥
> त्वय्याराधन-कामो ऽयं व्रतं चरितुम् इच्छति।
> सङ्कल्प-सिद्ध्यै भगवन् पूरयास्य मनोरथान्॥

[[48]]

इत्यादिकं यथा-न्यायम् आचार्य-सकाशाद् अधीत्यैव अन्वहं प्रयोक्तव्यम्। एवम् एव हि सर्वेषाम् अपि मन्त्राणां समाधि-विपर्यये नैष्फल्यं द्रष्टव्यं प्रत्यवायश् च।

> यदृच्छया श्रुतो मन्त्रश्छन्नेनाथच्छलेन वा।
> प्रतेक्षितो वाप्यर्थस् स्यात्प्रत्युतानर्थथो भवेत्॥

तं जपेद्यद्यनर्थस् त्विति पाठान्तरम्।

अथ गुरु-परम्परा-पूर्वकं भगवत्-प्रपत्तिः कार्या। सर्वत्र च शास्त्रीय कर्मारम्भे भगवत्-पर्यन्त-गुरु-पङ्क्ति-प्रपदनं निश्रेयसे भवतीत्युक्तं रहस्याम्नाय-ब्राह्मणे

> स चाचार्यवंशो ज्ञेयो भवति, आचार्याणाम् असाव् असाव् इत्य् आ भगवत्तः

इति।

> देव-गुरु-भक्तिर् एव सर्वत्र प्रकाश-करणम्

इति कठ-वल्ल्याम्

> यस्य देवे पराभक्तिर् यथा देवे तथा गुरौ।
> तस्यैते कथिताह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः

इति। स्मर्यते चापस्तम्बादिभिश् च “देवम् इवाचार्यम् उपासीते"त्यादिभिः।

अथ

> ॐ वासुदेवाय नमः ॐ सङ्कर्षणाय नमः ॐ प्रद्युम्नाय नमः ॐ अनिरुद्धाय नमः।

> ॐ पुरस्तात् केशवः पातु चक्री जाम्बूनद-प्रभः।
> पश्चान् नारायणश् शङ्खी नील-जीमूत-सन्निभः॥
> इन्द्र-नील-निभश् श्यामो (इन्दीवरदळ श्यामो) माधवोर्ध्वं गदा-धरः।
> गोविन्दो दक्षिणे पार्श्वे धन्वी चन्द्र-प्रभो महान्॥
> उत्तरे हल-धृग् विष्णुः पद्म-किञ्जल्क-सन्निभः।
> आग्नेय्याम् अरविन्दा भो मुसली मधुसूदनः।
> त्रिविक्रमः खड्ग-पाणिर् नैऋत्यां ज्वलन-प्रभः।
> वायव्यां वामानो वज्री तरुणादित्य-दीप्तिमान्॥

[[49]]

> ईशान्यां पुण्डरीकाभः श्रीधरः पट्ट-सायुधः। विद्युत्-प्रभो हृषीकेशो ह्यवाच्यां दिशि मुद्गरी॥
> हृत्-पद्मे पद्मनाभो मे सहस्रार्क-सम-प्रभः।
> सर्वायुधस् सर्व-शक्तिस् सर्वज्ञस् सर्वतो मुखः॥
> इन्द्र-कोपक-सङ्काशः पाश-हस्तो ऽपराजितः।

> स बाह्याभ्यन्तरं देहं व्याप्य दामोदरः स्थितः॥
> एवं सर्वत्र निच्छिद्रं नाम-द्वादश-पञ्जरम्।
> प्रविष्टो ऽहं समे किञ्चिद् भयम् अस्ति कदाचन॥

इति तत्-तद्-ध्यान-पूर्वकम् अनुसन्धाय। "ॐ केशवाय नम" इत्य् आरभ्य प्रणवादि चतुर्थ्यन्तानि द्वादश-नामान्यनुसन्धाय॥

> ॐ मत्स्याय नमः ॐ कूर्माय नमः ॐ वराहाय नमः ॐ नरसिंहाय नमः ॐ वामनाय नमः ॐ भार्गव-रामाय नमः ॐ दशरथ-रामाय नमः ॐ भल-भद्र-रामाय नमः ॐ कृष्णाय नमः ॐ कल्किने नमः

इत्य् अनुसन्धाय। परमेश्वरे -

> ॐ नमो वासुदेवाय नमस् सङ्कर्षणाय ते

इत्य् आरभ्य "कल्कि-विष्णो नमस्ते ऽस्तु" इत्य् अन्तम् उक्तम्। अथ

> ॐ एक-शृङ्ग-वराहाय नमः ॐ जनार्दनाय नमः ॐ अच्युताय नमः ॐ अनन्ताय नमः ॐ गोविन्दाय नम

इत्त्य् उक्त्वा

> ॐ श्री-रङ्ग-मङ्गल-मणिं करुणा-निवासम्
> श्री-वेङ्कटाद्रि शिखरालय-कालमेघम्।
> श्री-हस्ति-शैल-शिखरो ज्वल-पारिजातम्
> श्रीशं नमामि शिरसा यदु-शैल-दीपम्॥

> ॐ रंगेश्वराय नमः ॐ वृष-गिरीश्वराय नमः ॐ करि-गिरीश्वराय नमः ॐ यदु-गिरीश्वराय नमः॥ ॐ श्रीं श्रियै नमः ॐ भूं भूम्यै नमः ॐ नीं नीळायै नमः॥

आथाष्टोत्तर-दिव्य-देशं स्मृत्वा - अथ "सत्-सङ्गा"दिति श्लोक-द्वयम् अनुसन्धाय॥

> सत्-सङ्गाद् **भव** निस्पृहो, गुरु-मुखाच् छ्रीशं **प्रपद्यात्मवान्**
> प्रारब्धं **परिभुज्य** कर्म-शकलं, **प्रक्षीण**-कर्मान्तरः।
> **न्यासाद्** एव निरङ्कुशेश्वर-दया--**निर्लून**-मायान्वयो
> हार्दानुग्रह-**लब्ध**-मध्य-धमनि-द्वाराद् बहिर् **निर्गतः**॥

[[50]]

> मुक्तो ऽर्चिर् दिन-पूर्व-पक्ष-षडुदङ्गासाब्दवातांशुमद्
> ग्लौ-विद्युद्-वरुणेन्द्र-धातृ-महितस् सीमान्त-सिन्ध्वाप्लुतः ।

> श्री-वैकुण्ठम् उपेत्य नित्यम् अजडं तस्मिन् परब्रह्मणः
> सायुज्यं समवाप्य नन्दति समं तेनैव धन्यः पुमान् ॥
> प्रातर् नित्यानुसन्धेयं परमार्थं मुमुक्षुभिः।
> श्लोक-द्वयेन सङ्क्षिप्तं सुव्यक्तं वरदो ऽब्रवीत्॥

इत्यन्तम् उक्त्वा तत्-कालोचित स्तोत्रादिकम् अनुसन्धाय। योगज्ञश् चद् "भगवान्" इत्यादिना योगं समापयेन्नोचेद्योग-शेषन्याध्यायम् एव समापयेत्॥ ॐ भगवान् एव स्व-नियाम्य स्व-रूप-स्थिति-प्रवृत्ति-स्व-शेष-भूतैक-रसेनानेनात्मना स्वकीयैश् च देहेन्द्रियान्तः करणैः स्वयम् एव स्व-प्रीत्यर्थं योग-शेष-स्वाध्यायं कारितवान्। "ॐ कृतञ् च करिष्यामि" "भगवन्नि"त्येव

> भगवत्-प्रीत्यर्थेन महा-विभूति चातुरात्म्य भगवद् वासुदेव-पादारविन्दार्चनेन योग-शेष-स्वाध्यायेन भगवत्-कर्मणा भगवान् प्रियतां

"वासुदेव" इति योगं योग-शेष-स्वाध्यायं वा समाप्य॥ अभिगमनादि पञ्च-काल-सङ्कल्पं कुर्यात्।

०४ अभिगमनादि-काल-पञ्चक-निरूपणम्①

प्रपन्नस्य विशेषेण पञ्च-कालानुष्ठानस्यावश्य-कर्तव्यतया श्री-पाञ्चरात्रे भगवतैव चतुर्ष्व् अपि सिद्धान्तेषु विहितत्वात्; चतुर् विध-सिद्धान्तः पाद्मे चर्या-पादे --

> प्रथमं मन्त्र-सिद्धान्तं द्वितीयं चागमाह्वयम्।
> तृतीयं तन्त्र-सिद्धान्तं तुर्यं तन्त्रान्तरं भवेत्॥

तद् इह तत्-तत्-सिद्धान्तोक्त-वर्त्मना चतुर् विध-पञ्च-रात्रिणाम् अपि साधारणम् अभिगमनादिकं पञ्चकम्। मन्त्र-सिद्धान्तादिष्व् अपि हि काल-पञ्चक-विभागो ऽयम् उपदिश्यते; यथोक्तं साक्षाद् भगवन्मुखोद्गततया "रत्न-त्रयम्" इति प्रसिद्धेषु जयाख्य-सात्वत-पौष्करेषु जयाख्य-संहितायां नारदः --

[[51]]

> एको हि श्रूयते देव कालो लोके न चापरः।
> पञ्च-काला स्वयोद्दिष्टाः किम् एतन् मे ऽत्र संशयः॥

श्री-भगवान् उवाच॥

> एकस्यैव हि कालस्य वासरीयस्य नारद।
> आप्रभातं निशान्तं वै पञ्चधा परिकल्पना॥
> पृथक् कर्म-वशात् कार्या न काला बहवः स्मृताः॥

नारदः॥

> एक-कालाश्रितानाञ् च कर्मणां लक्षणं वद।
> परिज्ञातैस् तु यैस् सद्यः कृत-कृत्यो भवाम्यहम्॥

श्री-भगवान् उवाच॥

> ब्राहन् मुहूर्ताद् आरभ्य प्राग् अंशं विप्र-वासरे।
> जप-ध्यानार्चन-स्तोत्रैः कर्म-वाक्-चित्त-संयुतैः॥
> अभिगच्छेज् जगद् योनिं तच्चाभिगमनं स्मृतम्।
> ततः पुष्प-फलादीनाम् उत्थायार्जनम् आचरेत्॥
> भगवद्याग-निष्पत्ति-कारणं प्रहरः परम्।
> तद् उपादान-सञ्ज्ञं वै कर्म-काल-पदाश्रितम्॥
> ततो ऽष्टाङ्गेन योगेन पूजयेत् परमेश्वरम्।
> साधिकं प्रहरं विप्र-इज्या-कालस् तु न स्मृतः॥

> श्रवणं चिन्तनं व्याख्या ततः (तपः) पाठ-समन्विता।
> स्वाध्याय-सञ्ज्ञं तद् विद्धि कालांशं मुनि-सत्तम॥
> दिनावसाने संप्राप्ते पूजां कृत्वा समभ्यसेत्।
> योगं निशावसाने च विश्रमैर् अन्तरीकृतम्॥
> पञ्चमो योग-सञ्ज्ञो ऽसौ कालांशो ब्रह्म-सिद्धिः।

अत्र श्री-रङ्ग-महात्म्ये --

> अभिगमनम् उपादानम् इज्या स्वाध्यायम् अन्वहं योगः।
> अनुसन्दधद् अच्छिद्रो भगवति भक्तः परं पदं याति ॥

[[52]]

अभिगमनादि-सङ्कल्पः②

अथ सङ्कल्पः -

> ॐ कृतञ् च करिष्यामि भगवन्नित्येन भगवत्-प्रीत्यर्थेन महा-विभूति-चातुरात्म्य-भगवद्-वासुदेव-पादारविन्दार्चनेन अभिगमनो पादानेज्या-स्वाध्याय-योग-शेष-स्वाध्याय-पर्यन्तेन भगवत्-कर्मणा भगवन्तम् अर्चयिष्यामि
>
> भगवतो बलेन भगवतो वीर्येण भगवतः कर्मणा भगवतः कर्म-करिष्यामि
>
> भगवतो वासुदेवस्य - भगवानेव स्वनियाम्य स्वरूप-स्थिति-प्रवृत्ति-स्व-शेष-भूतैकर-सेनानेनात्मना स्वकीयैश् च देहेन्द्रियान्तः करणैः स्वयम् एव स्व-प्रीत्यर्थम् अभिगमनो पादानेज्या-स्वाध्याय-योग-शेष-स्वाध्याय-पर्यन्तं मया कारयति॥

कृतञ् चेत्यादिना अभिगमनेन

> भगवत्-कर्मणा भगवन्तम् अर्चयिष्यामि
>
> भगवतो + वासुदेवस्य + भगवानेव अभिगमनं मया कारयति इति

पृधग् अभिगमनं सङ्कल्प्य॥ अथ तल्पाद् उत्थाय "ॐ नमः क्षिति-धराय श्री-वराहाये"ति श्री-वराहं नमस्कुर्यात्। पारमेश्वरे –

> नमः क्षिति-धरायोक्त्वा वाम-पादं महामते। ततो भू-धर-मन्त्रेण न्यसेद् द्वाराद् बहिर् भुवि॥

महाभारते श्री-वैष्णव-धर्म-शास्त्रे --

> नमो ऽस्तु प्रिय-दत्तायै तुभ्यं देवि वसुन्धरे।
> त्वं माता सर्व-लोकानां पाद-स्पर्शं क्षमस्व मे॥

इति वाम-पादं भूमौ विन्यस्य दक्षिण-पूर्वकं “विष्णोः क्रमोऽसी”ति चतुर्भिर् मन्त्रैश् चतुः क्रमणं कुर्यात्।

अथ स्नानीयादिकं सर्वं समाहृत्य तमस्तिरोहित-दुष्ट-जन्तु-पलायनाय निर्गमन-मार्गं सञ्चालयेत्। यथोक्तं परमेश्वरे --

> "बहिर् निर्गम-मार्गन् तु सञ्चाल्येत्य्-आदि।

ततो गृहान् निर्गच्छन् "ॐ केशवाय नम" इति केशवम् अनुध्यायेत्। "प्रविंश्चेन्तय[[??]] केशव"मित्युक्तत्वात्; केशाः-अंशवः, तद्वान् केशवः। गच्छतो मार्गादि प्रकाशनार्थं दिङ्मोहाद्यास्तर-तमो निरासार्थञ् च। किञ्च

> क इति ब्रह्मणो नाम ईशो ऽहं सर्व-देहिनाम्।
> अवां तवाङ्गे सम्भूतौ तस्मात् केशव-नामवान्

इति ब्रह्म-रुद्रोपलक्षित-विश्व-सृष्टि-रक्षा-हेतुत्वात् केशि-वधोपलक्षित-सर्व-दुष्ट-दमन-स्वभावत्वाच् च। असाहाय-दशा-साहाय्यार्थं तदा तच् चिन्तनम्।

[[53]]

०५ मल-मूत्रोत्सर्जन-विधिः①

प्रागादिकां शौच-क्षमां दिशं गत्वा श्मशान-हल-कृष्ट-मार्ग-भस्मोषर-सस्य-गुल्म-सैकत-चत्वरोदकान्त-गो-वास-देवालय-पार्श्व-नदी-पार्श्व-वल्मीक-करीष-रन्ध्रच्चाया-स्त्री-ब्राह्मण-सन्निधान-कृष्ण-भूमि-पर्वत-मस्तकादिकं विहाय दूरादावसधा दनार्द्रैर् अयाज्ञीयैस् तृणादिकैः

> भूत-वेताल-सर्पाद्या यक्ष-राक्षस-गुह्यकाः।
> परित्यजन् त्विमं देशं बहिश् शङ्कां करोम्य् अहम्॥

इति ब्रह्माण्डोक्तेन भुवं सञ्छाद्य उपवीतं दक्षिणे कर्णे निक्षिप्य गो-ब्राह्मणाद्य्-अनभिमुखो मौनी ष्ठीवनादिकम् अकुर्वन् दिवा-सन्ध्ययोश् चोदङ्मुखो रात्रौ दक्षिणा-मुखः सूर्य-चन्द्राग्न्यादिकम् अपश्यन् यथा वायुस् तथा मुखः वेष्टित-शिराः विण्-मूत्रे विसृजेत्।

शौच-विधिः②

रत्नाकरे --

> उत्थाय वाम-हस्तेन गृहीत्वा ऽध्वनि-मेहनम्।
> शौच-देशं समभ्येत्य कुर्याच्छौचं मृद्-अम्बुभिः॥

शौचार्ह-मृन्निरूपणम्②

ऋश्यशृङ्गः --

> यस्मिन् देशे कृतं शौचं वारिणा तन्तु शोधयेत्।
> अशुद्धस् तु भवेत् तावन् मृत्तिकां यो न शोधयेत्॥

अथवा ऽऽखु-पशु-कृष्ट-वल्मीक-कर्दम-मार्गोषर-परिशौचावशिष्ट-सिकता-मेध्य-भूताधिकां परिहृत्य शौच-योग्यां पूर्व-गृहीतां मृदं दक्षिण-हस्तेनादाय वामेन शिश्नाग्रं गृहीत्वा शौच-स्थलङ् गत्वा उद्धृताभिर् अद्भिर् एवं शौचङ् कुर्यात्। तद् अशक्तस् तु तटाकादिकं गत्वा अरत्निमात्रम् उदकं परिहृत्य कुर्यात्।

वाप्यादिषु बाह्य-मृत्तिका-निषेधः②

रत्नाकरे यमः --

> वापी-कूप-तटाकेषु नाहरेद् बाह्य-मृत्तिकाम्।
> अन्तर् जल-गता ग्राह्या परतो मणि-बन्धनात् ।

[[54]]

अत्र पाद्मे विशेषः --

> दक्षिणे मृत्तिकां हस्ते समुत्थाय जलाशयम्।
> प्राग् उदीच्याम् उदीच्यां वा गत्वा शौचं समाचरेत्॥

उत्सर्गात्पूर्वमेव मृद्-गृहणम्②

इदं प्राग्-गृहीत-मृत्तिका-विषयम्। उत्सर्गाद् ऊर्ध्वं तद्-ग्रहणे स्नान-स्मरणात्; तथा देवलः -

> मूत्र-करणात् पूर्वम् आदद्यान् मृत्तिकां सदा।
> आददानस् तु तां पश्चात् सवासा जलम् आविशेत्॥

> स-जलं भाजनं स्थाप्य मृत्तिकाञ् च

इति व्यासः। अतः पूर्व-गृहीत-निक्षिप्त-मृद्-ग्रहण-परमेवैतत्; "जलाशयङ्गत्वे"ति पुनर् जल-ग्रहणार्थं न तु शौचार्थम्। ततः प्राङ् मृत्तिका-ग्रहण-नियमाभावात् “नाहरेद् बाह्य-मृत्तिका"मिति निषेधाच्छ। तत्रैव रत्नाकरे --

> असम्पाद्य मृदं पूर्वं विण्-मूत्रं परिहृत्य च।
> पश्चाद् गृह्णाति यो मूढस् सवासा जलम् आविशेत्॥

इदम् उद्धृत-शौच-विषयम्। तटाकादिषु पश्चाद् एव "मृद्-ग्रहणमि"ति व्यवस्था। भरद्वाजः --

> मल-मूत्रं त्यजेद् यस् तु विस्मृत्यैवोपवीत-धृत्।
> तत् सूत्रन् तु परित्यज्य दध्याद् अन्यं नवं पुनः॥

आङ्गिराः --

> कृत्वा मूत्र-पुरीषं वा यदा नैवोदकं भवेत्।
> स्नात्वा लब्धोदकः पश्चात् सचेलन् तु विधीयते॥

आर्द्र-वाससा मलाद्य्-उत्सर्गे②

जाबालिः --

> स्नानं कृत्वा ऽऽर्द्र-वासास् तु विण्-मूत्रं सृजते यदि।
> प्राणायाम-त्रयं कृत्वा पुनस् स्नानेन शुद्ध्यति॥

उत्सर्ग-काले जल-पात्र-धारण-निषेधः②

यमः --

> प्रत्यादित्यं न मेहेत नपश्येद् आत्मनश् शकृत्।
> दृष्ट्वा ऽदित्यं निरीक्षेत गाम् अग्निं ब्राह्मणं तु वा॥
> गृहीतोदक-पात्रस् तु कुर्यान् मूत्र-पुरीषके।
> तत्-तोयं मूत्र-तुल्यं स्यात् पीत्वा चान्द्रायणं चरेत्॥

देवलः --

> उपविष्टस् तु विण्-मूत्रं कर्तुं यस् तं न विन्दति।
> तथापि कुर्याच्छौचार्धं स्वस्य शौचस्य सर्वदा॥
> भुञ्जानस्य तु विप्रस्य कदाचित् प्रस्रवेद् गुदम्।
> उच्छिष्टम् अशुचित्वञ् च तस्य शौचं कथम्भवेत्॥
> पूर्वं कृत्वा तु शौचन् तु पश्चात् स्नानं समाचरेत्।
> ततः कृत्वोपवासञ् च पञ्च-गव्येन शुध्यति॥

[[55]]

रत्नाकरे --

> एकां लिङ्गे मृदं दद्याद् वाम-हस्ते तु मृत्-त्रयम्।
> उभयोर् हस्तयोर् द्वे तु मूत्र-शौचे प्रचक्षते॥
> एकां लिङ्गे करे तिस्रः उभयोर् द्वे च मृत्तिके।
> पञ्चा [[??]] दशैकस्मिन् उभयोस् [[??]]सप्त-मृत्तिकाः॥
> पादयोः पञ्च पञ्च स्युर् इति शौच-विदां स्थितिः॥

इदं गृह-स्थ-विषयम्। मनुः --

एतच्छौचं गृह-स्थस्य द्विगुणं ब्रह्म-चारिणाम्।
त्रिगुणन् तु वसस्थानानं यतीनान् तु चतुर्-गुणम्॥

श्री-वैष्ण-विषये[[??]] शाण्डिल्यः --

> पञ्चथा लिङ्ग-शौचं स्याद्-गुद-शौचं त्रि-वेष्टितम्।
> मनः प्रसादनं कुर्याद् यावन् मूत्र-विलेपनम्॥

> पादयोर् लिङ्गवच्छौचं हस्तयोस् तु चतुर् गुणम्।
> कुर्वीत्व् एवं दिवा शौचं रात्रौ चेद् अर्धम् उच्यते॥
> अशक्तस्य यथा-शक्ति शौचम् उक्तं तथा ऽध्वनि।
> योषिता-मुक्त-शौचार्थं शूद्राणाम् अप्य् उदाहृतम्॥

मृत्-सङ्ख्या मृत्-परिमाणम्②

व्यासः --

> अर्ध-प्रवृति मात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता।
> द्वितीया च तृतीया च तत्-तद्-अर्धा तु कीर्तिता॥
> चतुर्थी पञ्चमी चैव तृतीया मृत्तिका यथा।
> विट्छौचं प्रथमं कुर्यान् मूत्र-शौचम् अतः परम्॥
> पाद-शौचं ततः कुर्याद् हस्त-शौचम् अतः परम्॥

संवर्तः --

> ब्रह्म-चारी यतिश् चैव नान्तर् लिङ्गं विशोधयेत्।
> अन्तर् लिङ्गस्य शौचेन तयोश् चान्द्रायणं स्मृतम्॥

दक्षिण-हस्तेन शौच-निषेधः②

भरद्वाजः --

> धर्म-विद्-दक्षिणं हस्तं नाधश् शौचे नियोजयेत्।
> तथैव वाम-हस्तेन नाभेर् ऊर्ध्वं न शोधयेत्॥

दक्षः --

> नाभेर् अधस्तात् सकलं क्षालयेत् सव्य-पाणिना।
> कुर्याद् आचमनादीनि सर्वाणीतर-पाणिना॥

मनुः --

> दूराद् आवसथान् मूत्रं दूरात् पादावने जनम्।
> उच्छिष्टान्न-निषेकं च दूराद् एव समाचरेत्॥

एतद्-दिवा-विषयम् -- स्मृति-सङ्ग्रहे --

> रात्रौ मूत्र-पुरीषे तु गृहाभ्याशे समाचरेत्।
> शौच-मूलाः क्रियास् सर्वाश् शौच-मूला द्विजास् स्मृताः॥
> शौचाचार-विहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः॥

[[56]]

०६ आचमन-विधिः①

याज्ञवल्क्यः --

> अन्तर् जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः।
> प्राङ्मुखो ब्रह्म-तीर्थेन द्विजो नित्यम् उपस्पृशेत्॥

भृगुः --

> विना यज्ञोपवीतेन तथा धौतेन वाससा।
> मुक्त्वा शिखां वा ऽऽचान्तेन कृतस्यैव पुनः क्रियाः॥

रत्नाकरे --

> तर्जनीं वर्जयेद् धीमान् आचामे दन्त-धावने।
> जपे च होम-काले च प्राणायामे विशेषतः॥

भरद्वाजः --

> सपवित्रस् सदर्भा वा कर्माङ्गाचमनं चरेत्।
> नोच्छिष्टं तत्-सदर्भश् च भुक्तोच्छिष्टन् तु वर्जयेत्॥

यत् तु

> ग्रन्थि-युक्त-पवित्रेण कुर्याद् आचमनं यदि।
> तत्-पवित्रं परित्यज्य पुनर् आचम्य शुद्ध्यति॥

इति तत्-केवलाचमन-विषयम्। कर्माङ्गाचमने स दोषः।

याज्ञवल्क्यः --

> कनिष्ठ-देशिन्यङ्गुष्ठ-मालान्य् अग्रं करस्य तु।
> प्रजा-पति-पितृ-ब्रह्मा देवतीर्थान्य् अनुक्रमात्॥

भरद्वाजः --

> पिबेद् आचमने वारि विक्षितं ब्रह्म-तीर्थतः।
> रात्रावविक्षितेनैव शुद्धिर् उक्ता मनीषिभिः॥

यमः --

> तावन्नोपस्पृशेद् विद्वान् यावद् वामेन संस्पृशेत्।
> वामे हि द्वादशादित्या वरुणश् च जलेश्वरः॥

व्यासः --

> गो-कर्णाकृति-हस्तेन माष-मग्न-जलं पिबेत्।
> तन्न्यूनम् अधिकं पीत्वा सुरापान-समं भवेत्॥
> संयताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः।
> मुक्त्वाङ्गुष्ठ-कनिष्ठाभ्यां माष-मग्नम् उदाहृतम्॥
> अङ्गुष्ठाग्रं समा-कुञ्च्य मध्यमा-मध्य-पर्वणि।
> संयोज्याचमनं कुर्याद् एतद्-गो-कर्ण-लक्षणम्॥
> *योजयित्वा ऽऽचमेद् विप्रो एष गो-कर्ण-संज्ञकः॥

[[57]]

याज्ञवल्क्यः -

हृत्-कण्ठ-तालु-तालुगाद्भिस् तु यथा-सङ्ख्यं द्विजातयः।
शुद्ध्येरन् स्त्री च शूद्राश् च सकृत् स्पृष्टाद्भिर् अन्ततः॥

अन्ततस् तालुना सकृत् स्पृष्टाभिर् अद्भिर् इत्य् अर्थः

याज्ञवल्क्यः --

शिरः कण्ठञ् च प्रावृत्य मुक्त-शिखो वा ऽकृत-पाद-शौचो वा जान्वोर् अधस्ताज्जले शुष्क-वासा आर्द्र-नानास् स्थले वा नाचामेत्। भरद्वाजः --

> ताम्र-चर्माश्ववालैश् च नालिकेराम्र-पात्रकैः।
> उपस्पृशेत् स्व-हस्त-स्थैर् एतैर् अपि विचक्षणः॥

स्मृति-रत्ने --

> एला-लवङ्ग-कर्पूर-गन्धाद्यैर् वासितैर् जलैः।
> नाचामेद् अद्भिर् उष्णाभिर् यथा-शौचावशेषितैः॥
> शस्तम् आचमनं तोयैर् उष्णैर् एवोष्ण-पायिनाम्॥

भरद्वाजः --

> पक्वं स-फेनं कलुषं सु-दुर्गन्धं स-बुद्बुदम्।
> उष्णं स-मृत्तिकं क्षारं त्यजेद् आचममे जलम्॥

तिष्ठन् नमन् हसन् जल्पन् अन्त्यज-भाषणं शृण्वन् अन्यं स्पृशन् दिशः पश्यन् काकश्वखर विट्क्रोड ताम्र-चूड रजस्वला व्रात्यान्त्यजाति पतितान् वा पश्यन् आसनस्थो वा नाचामेत्,यत्विदं वचनं

> उपविश्यासने शुद्धे कुर्याद् आचमनं बुध

इति तद् भुक्त्वा ऽऽचमन-विषयम्।

> भुक्त्वा ऽऽसनस्थो ऽप्याचामेन्नान्य-काले कदाचन

इति वचनात् ।

[[58]]

आचमन-प्रकारः②

आश्वलायनः -- अथाचमन-विधिं व्याख्यास्यामो हस्तौ पादौ प्रक्षाल्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा बद्ध-शिखो नियत-यज्ञोपवीती नानन्तर्जानुः स-विरलाङ्गुलीभिः स-बुद्बुदं न चोष्णं न तिष्ठन् नावलोकयन् नान्यद् विलोकयन्नाचामेत्॥ ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते पञ्च-तीर्थानि सन्ति । अङ्गुल्य्-अग्रे दैवं तीर्थं अङ्गुलि-मध्ये आर्षम् अङ्गुष्ठाङ्गुल्योर् मध्ये पैतृकं मध्ये ऽग्नि-तीर्थं कर-तल[[??]]सु ब्रह्म-तीर्थं गो-कर्णाकृतिमज्जलेन माष-मग्नेन त्रिर् आचामेत्। प्रथमं यत् पिबति तेन ऋग्-वेदं प्रीणाति द्वितीयं यत् पिबति तेन यजुर्-वेदं प्रीणाति तृतीयं यत् पिबति तेन साम-वेदं प्रीणाति द्विः परिमृजति तेनाथर्वणेतिहास-पुराणानि प्रीणाति यत्-पादाव् अभ्युक्षते तेन विष्णुं यन्मुखं तेनाग्निं यद्धृदयं तेन सरस्वतीं यन्नासिके तेन प्राणान् यच्चक्षुषि तेन चन्द्रादित्यौ यच्छ्रोत्रं तेन पृथिवीं यद्धृदयं तेन रुद्रं यच्छिरस् तेन सप्तर्षीन् यद्-बाहू तेन ब्रह्माणं यच्छिरस् तेन कुबेरादि सर्वा देवताः प्रीणाति ॥

अत्र पैठीनसिः --

> शुचौ देशे आसीनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरे कृत्वा यज्ञोपवीती प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा वाग्यतः प्रक्षाल्य पादौ पाणी च मणि-बन्धाद् दक्षिण-हस्त-तलं गो-कर्णाकारं विन्यस्य ब्राह्मेण-तीर्थेन अशब्दं माष-मग्न-मात्रं हृदयङ्गमास् त्रिर् आपो ऋग्-यजुस्-सामवेदान् ध्यायन् पीत्वा अथर्व-वेदेतिहास-पुराणानि ध्यायन् ब्रह्म-तीर्थेनोष्ठा संमृज्य मध्यमाभिस् त्रिभिर् अङ्गुलीभिस् सकृदोष्ठाव् उपस्पृश्य मुखं परिमृजेत्। अग्निन् ध्यायन् ततो दक्षिणेन पाणिना सव्यं पाणिं प्रोक्ष्य पादौ विष्णुं ध्यायन् प्रोक्षयेत्। ततश् शिरश् च प्रोक्ष्य अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां नयने चन्द्रादित्यौ ध्यात्वोपस्पृशेत्॥ तत अप उपस्पृश्य तर्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां नासिके प्राणान् ध्यात्वा तत अप उपस्पृश्य अङ्गुष्ठेन केवलेन नाभिं पृथ्वीं ध्यात्वा अप उपस्पृश्य तलेन हृदयं परमात्मानं ध्यात्वा

> तत अप उपस्पृश्य सर्वा अङ्गुलीश् श्रियं ध्यायन् मूर्ध्नि प्रक्षिपेत्। ततस् सव्ये पाणौ शेषा अपो निनयेद्

इति। भरद्वाजः --

> चण्डालैर् अन्त्यजैर् उक्ता मल-मूत्र-विमोचने।
> दक्षिणे श्रवणे विप्रो ब्रह्म-सूत्रं विनिक्षिपेत्॥

[[59]]

द्विराचमन-विधिः②

स्मृति-दर्पणे --

> रेतश् शकृन् मूत्र-विसर्जने च क्षुधाश्रुपातानृत भाषणेषु। स्पृष्ट्वा बिडालान् पिशुनं नरञ् च रथ्याश्मशानाक्रमणेषु[[??]] सुप्त्वा॥
> निष्ठीव्य नीवीं परिधा वायुं विसृज्य पायाद् अवतीर्य चाम्भः।
> द्विराचमे दन्तत एव पाने स्नाने द्विरन्ते सकृद् एव पूर्वम्॥
> स्वाध्याय-देवार्चन-होम-दान-जपे द्विरादाव् उभयत्र पित्र्ये।
> यज्ञोपवीतस्य विधारणे ऽपि सकृद् द्विर् आचामति भोजनादौ॥
> भुक्त्वा च सन्ध्या-त्रितयेषु तद्वन् न सोमपानेषु तिलौषधीषु।
> ताम्बूल-जग्धावपि भुक्त-शेषन्नेहानुलेपेन च दन्त-लग्ने।
> सोमार्क-वेदा नल-वायवश् च विप्रस्य वामेतर-कर्ण एते॥
> तिष्ठन्ति तस्माज् जप-होम-काले श्रोत्रं स्पृशेद् आचमना समर्थः॥
> पाने स्नाने क्षुदि भुजि कृतौ मूत्र-रेतः पुरीष
> त्यागे ष्ठीवे रुदित-वमन श्वासखा सानृतेषु।
> रथ्या रुद्र-क्षिति विचरणे पञ्चनख्यस्थि शुष्के
> स्पृष्टे चोष्टे वसव-विधृतौ स्यादुपस्पर्शनं द्विः॥

स्मृति-रत्ने --

> दाने प्रतिग्रहे होमे जपे सन्ध्या-त्रये तथा।
> बलि-कर्मणिचाचामेद् आदौ द्विस् सकृद् अन्ततः॥

देवलः --

> नान्तरीयैक-देशस्य कुर्याच् चैवोत्तरीय ताम्।
> केशान् नीवीम् अधः कायं न स्पृशेद्धरणीम् अपि॥
> यदि स्पृशति चैतानि भूयस् त्वाचमनं चरेत्॥

मार्कण्डेयः --

> पक्वान्नेन गृहीतेन विण्मूत्रं विसृजेत् तु यः।
> अनिधायैन तद्-द्रव्यम् अङ्के कृत्वा समाश्रितम्॥
> शौचं कृत्वा यथा-न्यायम् उपस्पृश्य यथा-विधि।
> अन्नम् अभ्युक्षयेच् चैवम् उद्धृत्यार्कस्य दर्शयेत्॥ त्यक्त्वाग्रमात्रं वातस्माच्छेषं प्रोक्ष्य विशुध्यति॥

[[60]]

०७ दन्त-धावन-विधिः①

वृद्ध-शातातपः --

> मुखे [[??]]षिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः।
> तस्माच्छुष्कम् अथार्द्रं वा भक्षयेद् दन्त-धावने॥

याज्ञवल्क्यः --

> कण्टक-क्षीर-वृक्षोत्थं द्वादशाङ्गुलम् अव्रणम्।
> कनिष्टिकाग्रवत् स्थूलं पराग्र-कृत-कूर्चकम्॥
> दन्त-धावनम् उद्दिष्टं जिह्वा-लेखनिका तथा॥

स्मृति-दर्पणे --

> पलाश-कार्पास-विभीतकाश् च
> श्लेष्मातकारिष्ट-कपित्थ-दूर्वाः।
> कदम्ब-बन्धूक-गुडाक-ताल
> वटेङ्गुदोत्थाः परिवर्जनीयाः॥

प्रयोगः॥ पादौ पाणी प्रक्षाल्य द्विराचम्य वस्त्र प्रावृत-शिराः[[??]] ईशान्याभिमुखः अन्तर् जानु-कर “आयुर् बल"मिति मन्त्रेण दन्त-काष्ठम् आदाय तेनैव मन्त्रेण खात्वा ऊर्ध्व-क्रमेण वाम-भागम् आरभ्य प्रदक्षिण-क्रमेण कुक्कुटासनस्थो दन्तान् धावयित्वा तस्य वैशाखां विदार्य भागेनैकेन मार्जयित्वा द्वितीयेन जिह्वां प्रक्षाल्य काष्ठं भुक्त्वा शुचौ देशे विसृजेत्।

विधवादीनां दन्त-धावन-निषेधः②

रत्नाकरे --

> विधवा कन्यका ब्रह्म-चारिणां नान्य-शोधनम्॥

भरद्वाजः --

> यावन्तो नियमाः प्रोक्ता द्विज-श्रेष्ठस्य भुञ्जतः।
> प्रेक्ष्या प्रेक्ष्या च कर्तव्या दन्त-धावन-कर्मणि॥

दन्त-धावने निषिद्ध-तिथयः②

दर्पणे --

> नन्दासु भूताष्टमि पर्वरिक्ता
> सङ्क्रान्ति जन्मर्क्ष दिनेषु यागे।
> श्राद्धे विवाहे च शुभाशुभेषु
> त्यजेन्निशायाम् अपि दन्त-काष्ठम्॥
> दिने निषिद्धे ऽपि च दन्त-काष्ठा
> भावे ऽप्य् अपां द्वादश-कृत्व एव।
> गण्डूषणाच्छुद्धिर् अपोमयेन
> स्त्रीणां भवेद् इष्टक-सैकताभिः॥

[[61]]

दन्त-धावन-मन्त्रः②

"आयुर्बणाल"मिति मन्त्रस्य

> प्रजापति ऋषिः अनुष्टुप् छन्दः वनस्पति देवता दन्त-काष्ट-भञ्जने विनियोगः।

> आयुर् बलं यशो वर्चः प्रजाः पशु वसूनि च।
> ब्रह्म-प्रज्ञाञ् च मेधां च त्वन्नो देहि वनस्पते॥

वृद्ध-याज्ञवल्क्यः --

> इष्टि-कालोष्ट-पाषाणैर् इतराङ्गुलिभिस् तथा।
> मुक्त्वा चानामिकाङ्गुष्ठौ वर्जयेद् दन्त-धावनम्॥

रत्नाकरे --

> तृण-पर्णैस् सदा कुर्याद् अमा एकादशीं विना।
> तयोर् अपि च कुर्वीत जम्बू-प्लक्ष-रसातलैः॥

०८ स्नान-विधिः①

रत्नाकरे मार्कण्डेयः --

> भूमिष्ठम् उद्धृतात् पुण्यं ततः प्रसवणोदकम्।
> ततो ऽपि सारसं पुण्यं तस्मान्नादेयम् उच्यते॥
> तीर्थ-तोयं ततः पुण्यं गोदावर्यास् तु सर्वशः॥

पाद्मे च --

> जलं शुद्धम् अशुद्धं वा विष्णु-वास्तु समीपतः।
> विष्णु-गङ्गा-समं तोयं महा-पातक-नाशनम्॥
> देवेन सह तत्-काले निमज्जन्ति हि ये नराः।
> ते निर्धूया शुभं सर्वं महापातकम् अप्य् अथ॥
> यान्ति ध्रुवं सुदुष्प्रापं स्थानम् आचन्द्र-तारकम्॥

स्नानार्थं नदी-तरण-निषेधः②

व्यासः --

> न मेहेत जल-द्रोण्यां स्नातुञ् च न नदीन् तरेत्।
> नातिक्रामेद् वृथा सिन्धुं नानुष्ठातुं नदीं तरेत्॥

सिन्धुर्नदी - अस्नात्वा अनाचम्य वा न लङ्घयेद् इत्य् अर्थः।

भरद्वाजः --

> शिशु-व्रत-त्रयं कृच्छ्रं गायत्र्या अयुतं जपेत्॥
> आह्लपनं महा-नद्यां तुल्यम् एतच्चतुष्टयम्॥
> उद्धूत्वा भूधरे ऽम्भोधिं प्रविशत्य् अम्बु सन्ततिः।
> या सा महा-नदी-ज्ञेया सर्व-पाप-प्रणाशिनी॥

परकीय-जलाशयेषु स्नान-निषेधः②

रत्नाकरे --

> अनूत्सृष्टेषु न स्नायात् तथैवासंस्कृतेषु च।

सर्व-सत्त्वोद्देशेन-कृतम् अनूत्सृष्टम्।

[[62]]

असंस्कृतम् अप्रतिष्ठितम्। मनुः --

> अलाभे देव-खातानां सरितां सरसाम् अपि।
> उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानम् आचरेत्॥
> त्रीन् पिण्डान् अथ वोद्धृत्य स्नायाद् आपत्सु नो सदा॥

इदम् अनुत्सृष्ट-विषयम्। उत्सृष्टे तु पिंडान् उद्धरणे ऽपि सदोषः।

षट्त्रिंशन्मते --

> आपस् स्वभावतो मेध्याः किम् पुनर् वह्नि-सयुताः।
> तस्मात् सन्तः प्रशंसन्ति स्नानम् उष्णेन वारिणा॥

तद्-आतुर-विषयम्। तथा यमः --

> आदित्य-किरणैः पूतं पुरः पूतन् तु वह्निना।
> अम्नातम् आतुर-स्नाने प्रशस्तन् तु श्रृतोदकम्॥

उष्णोदक-स्नानम्②

(उष्णोदक-स्नान-निषेधः, क्वचित् तदनुज्ञा, क्वचित् तदपवादः)

वृद्ध-मुनुः --

> मृते जन्मनि सङ्क्रान्त्यां श्राद्धे जन्म-दिने तथा। अस्पृश्य-स्पर्शने नैव न स्नायाद् उष्ण-वारिणा॥
> सरोहत्या-कृतं पापं प्राप्नोत्येव न संशयः।

> एतेनोक्तेषु मरणादिषु तीर्थाभावे ऽपि न क्वाप्युष्णोदकैः स्नायात्; सरोदकैर् उद्धृतैः कूपोदकैः स्नायाद्

इत्य् उक्तं भवति।

किञ्च भावहीनस्य पुण्य-क्षेत्र-वास पुण्य-तीर्थ-स्नानादिकं च निष्फलम् एव; तथा सात्वते --

> गङ्गादि तीर्थेषु वसन्ति मत्स्या
> देवालये पक्षि-सङ्घाश् च नित्यम्।

> भावोज्झितास् तेन फलं भजन्ति
> तीर्थानि देवायतनाश् च पुण्याः॥

व्यासः --

> मत्स्य-कच्छप-मण्डूकास् तोये मग्नादिवा निशम्।
> न तेषां हि स्नान-फलं तथैव विधिवर्जितम्॥

शाण्डिल्यः --

> स्नानन् तु न घटैः कार्यं न स्याद् द्रव्य-विवर्जितैः॥
> आर-नालं न सेवेत कदाचिद् भगवत्-परः।
> सुरा-कल्पं हि तज्ज्ञेयं तस्माद् यत्नेन वर्जयेत्॥

आर-नालं - काडि।

ग्रहादि-सेवित-देवतान्तर-संसर्गः अभ्र-जल-क्षार-जलादि-व्यतिरिक्ते ज्ञाते नद्यादौ शक्त-नित्यं वारुण-स्नान कुर्यात्, अशक्तस् तु दिव्यादिकं गौण-स्नानं कुर्यात्,

[[63]]

तत्राग्नेयन् तु पाशुपत-मात्र-विषयम्, वैदिकैस् तु त्याज्यम् एव। तथा अधर्व-शिखायाम् -- पाशुपत-व्रतं विधाय "अग्निरि"ति भस्मेत्यादिना तस्यैव तद्विधानात्। तस्य जटा-धारणेन स्नातुम् अशक्यत्वाच्च। अन्यस्य तु विप्रस्य

> विरुद्धं वर्जयेत् कर्म॥ प्रेत-धूमन् तद् इतरम्॥ केश-भस्म-तुषाङ्गार-कपालेषु च संस्थितिम्॥ न पर्ण-लोष्टाश्मादिभिर् मूत्र-पुरीषापकर्षणं कुर्यात्॥ न तु भस्म-केश-तुष-कपाला मेध्याव् अधितिष्ठेद्

इति योग-याज्ञवल्क्य-गौतमादिभिर् भस्म-वर्जनत्व-स्मरणात् स्पर्शे तु

> दीपाग्निं दीप-तैलञ् च भस्मचास्थि रजस्वलाम्।
> एतानि ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सवासा जलम् आविशेद्

इति स्नान-विधानाच्च हस्तौ मुक्त्वा देह-स्पर्शे स्नानमेवेति न चोद्यावकाशः।

स्नान-भेदाः②

योग-याज्ञवल्क्यः --

> शं न आपस् तु द्रुपद आपोहिष्ठाघमर्षणम्।
> एतैश् च पञ्चभिर् मन्त्रैर् मन्त्र-स्नानम् उदाहृतम्॥
> भुवि मूर्ध्नि तथा ऽऽकाशे मूर्ध्न्याकाशे तथा भुवि।
> आकाशे भुवि मूर्ध्नि स्यान् मन्त्र-स्नानं तथा परम्॥
> स्नानम् अब्दैवतैर् मन्त्रैर् जले मज्जन-गाहनैः।
> तर्पणं पितृ-देवानां स्नानं वारुणम् उच्यते॥

अनेन गौण-स्नानेषु तर्पणं न भवतीति गम्यते।

> प्रशस्त-पर्वताग्रादौ जातया श्वेत-मृत्स्नया।
> उच्चार्य केशवादीवि नामान्य् अङ्गे यथा क्रमम्॥
> ललाटादौ यद् विधानम् ऊर्ध्व-पुण्ड्रस्य तद् भवेत्।
> पार्थिवं स्नानम् अब्लिङ्गैर् मन्त्रैर् विप्र-करेरितैः॥
> अम्भोभिः प्रोक्षणं कुर्यात् तन्मन्त्र-स्नानम् इष्यते॥

अश्वत्थ-स्तवे --

> अश्वत्थस्य जले यत्र छाया भवति कुत्रचित्।
> तत्-प्रयोग-समं तीर्थं तत्र सन्निहितो हरिः॥

देवलः --

> नदीषु न नदीं ब्रूयात् पर्वतेषु न पर्वतम्।
> नान्यं प्रशंसेत् तत्रस्थः तीर्थेष्व् आयतनेषु च॥

[[64]]

श्री-रङ्ग-महात्म्ये --

> नद्यां स्नात्वा नदीम् अन्यां न प्रशंसेत कर्हिचित्। चन्द्र-पुष्करणीं गङ्गां सर्वत्र परिकीर्तयेत्॥

प्रयाग-तीर्थ-विषये श्रुतिः --

> सितासिते सरितौ यत्र सङ्गते तत्राप्लुतासो दिवम् उत्पतन्ति। ये वै तत् त्वां विसृजन्ति धीरास् ते जनसो[[??]] अमृतत्त्वं भजन्ते॥
> [[TODO: परिष्कार्यम्]]

समुद्र-स्नान-विधिः②

पराशरः --

> सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्म-हत्यां न्यपोहति।
> यजन्तं वा ऽश्व-मेधेन राजानं पृथिवी-पतिम्॥

तत्र सङ्ग्रह-श्लोकः --

> पाषाण-मन्त्रं प्रथमं पुरस्ताद्
> आवाहनं तत्र नमस्क्रिया च।
> अर्घ्यं तथा प्रार्थनम् अभ्यनुज्ञा
> स्नानञ् च कुर्याद्(अथ)दश-तर्पणञ् च॥

क्रमेण मन्त्रोदाहरणम्।

> पिप्पलाद-समुत्पन्ने कृत्ये लोक-भयङ्करि।
> पाषाणं ते मया दत्तं आहारार्थं प्रकल्पितम्॥
> विश्वाची च घृताची च विश्वयोने विशां पते।
> सान्निध्यं कुरु मे देव सागरे लवणाम्भसि॥
> नमस्ते विश्व-गुप्ताय नमो विष्णु-वपां पते।
> नमो जलधि-रूपाय नदीनां पतये नमः॥
> सर्व-रत्नमय-श्रीमन् सर्व-रत्नाकराकर।
> सर्व-रत्न-प्रदातस् त्वं गृहाणार्घ्यं महो दधे॥
> पृथिव्यां यानि तीर्थानि प्राविशंस्त्वां महो दधे।
> स्नातस्य मे फलं देहि सर्वस्मात् त्राहि चाऽंहसः।
> समस्त-जगदाधार-शङ्ख-चक्र-गदाधर।
> अनुज्ञां देहि मे देव युष्मत्-तीर्थ-निषेवणे॥
> वेदादयो वेद-वसिष्ठ-योनिः सरित्
> पतिस् सागर-रत्न-योनिः।
> अग्निश् च मे तेज इला च तेजो
> रेतोधा विष्णुर् (यज्ञम्) अमृतस्य नाभिः॥

[[65]]

> इदं ते ऽन्याभिर् असमानम् अद्भिर् याः काश् च सिन्धुं प्रविशान्त्य् आपः। सर्पो जीर्णाम् इव त्वचं जहाति पापं शरीरात् सशिरस्को ऽभ्युपेत्य॥ [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इदं द्वयं स्नान-मन्त्रः ॥ तर्पण-मन्त्रः --

> पिप्पिलादं कविं कण्वं कृतान्तं जीवितेश्वरम्।
> मन्युञ् च कालरात्रिञ् च विद्याञ् चाहर्गणेश्वरम्॥

ततो देवर्षि-तर्पणादि-समानम्।

पापाण-सङ्ख्या सेतु-माहात्म्ये --

> पाषाण-सप्तकं दद्याद् एकं वा विप्र-सत्तम।
> पाषाण-दानात् सफलं स्नानं भवति नान्यथा॥

अत्र विशेषम् आह भरद्वाजः --

> दर्भाक्षत-तिलैस् सार्थं गत्वा तीरं महो दधेः।
> प्रणम्य दण्डवद् भूमौ दत्त्वा पुष्पाक्षताञ्जलिम्॥
> दद्याद् एतैस् त्रीभिर् मन्त्रैः प्रणमेद् दण्डवद् बुधः।
> नमस्ते सर्व-तोयेश नमो गम्भीर-मूर्तये॥ नमो मेघ-निनादाय नमस् ते परमात्मने।
> विविधाघौघ-नाशाय सुधागर्भाय ते नमः॥
> महा-नद्य् अधिनाथाय महा-रत्नोद्भवाय ते।
> महा-प्राण्य् अधिवासाय महा-वारिधये नमः॥
> समुद्रस् सागरो ऽभो-धिः पारावारो ऽमृतोद्भवः॥
> नामधेयैश् चतुर्थ्य् अन्तैः प्रणवादि नमो ऽन्तकैः।
> एतैर् मन्त्रैर् नमस्कृत्य वगुणं प्रणमेत् ततः॥
> इमम्मेवरुणेत्यादि द्वाभ्याञ् च वरुणं स्तुवन्।
> मुहूर्त-द्वितयं तत्र संसेव्यासीत कोविदः॥
> मुहूर्तम् अथवा तत्र ततस् स्नानम् उपक्रमेत्।
> तिलान् पुष्पाणि दर्भांश् च दत्त्वा स्नायाद् यथा-विधि॥

ततः पाषाणमन्त्रादि समानम्।

[[66]]

समुद्र-स्नान-निषेधः②

> अश्वत्थश् चोदधिश् चैव न स्प्रष्टव्यौ कदाचन।
> मन्द-वारे स्पृशेत् पूर्वम् अपरं पर्वणि स्पृणेत्॥

रत्नाकरे --

> पर्वणि स्नपनं शस्तं सर्वेषां लवणाम्बुधौ।
> सागरेषु तथा ऽन्येषु शुभमाप्लवनं स्मृतम्॥

> सौरारवारयोर् अब्धौ पर्वणोर् उभयोर् अपि।
> सन्तान-कामी न स्नानं कुर्यात् तु ग्रहणं विना॥
> विद्धे पर्वणि न स्नायाच्चतुर्दश्यां महो दधौ।
> नाचेद् भौमयुता स्नायात् ताम् अतिक्रम्य पर्वणि॥

अस्यापवाद स्कान्दे सेतु-माहात्ये --

> सर्वत्र सागरः पुण्यस् सदा पर्वणि पर्वणि।
> सेतौ सिन्ध्व् अब्धि संयोगे गङ्गा-सागर-सङ्गमे॥
> नित्य-स्नानं हि निर्दिष्टं गो-कर्णे पुरुषोत्तमे।
> नापर्वणि सरिन्नाथं स्पृशेद् अन्यत्र कर्हिचित्॥
> सेतौ च पद्मनाभे च गो-कर्ण पुरुषोत्तमे।
> उदन्वद् अम्भसि स्नानं सार्वकालिकम् ईप्सितम्॥
> शुक्राङ्गारक-सौराणां वारेषु लवणाम्बुधौ।
> सन्तान-कामी न स्नायात् सेतोर् अन्यत्र कर्हिचित्॥
> अकृत-प्रेतकार्यो वा गर्भिणी-पतिर् एव वा।
> न स्नायाद् उदधौ विद्वान् सेतोर् अन्यत्र कर्हिचित्॥
> न कालापेक्षणं सेतौ नित्य-स्नानं प्रशस्यते।
> वार-तित्थर्क्ष-नियमास् सेतोर् अन्यत्र हि द्विजाः॥

इति। तत्रैव मृत-पित्रादीन् उद्दिश्य स्नान-प्रकारः --

> उद्दिश्य जीवतः स्नायान्न तु स्नायान्मृतान् प्रति।
> कुशैः प्रतिकृतिं कृत्वा स्नापयेत् तीर्थ-वारिभिः॥
> इमं मन्त्रं समुच्चार्य प्रसन्नेन्द्रिय-मानसः॥
> कुशो ऽसि त्वं पवित्रो ऽसि विष्णुना विधृतः पुरा।
> त्वयिस्नाते स च स्नातो यस्यै तद्ग्रन्थि-बन्धनम्॥

[[67]]

सेतु-स्नान-प्रकारः②

> रघुवीर-पद-न्यास-पवित्री-कृत-पांसवे।
> दश-कण्ठ-शिरश् छेद हेतवे सेतवे नमः॥

इति पूर्वं सेतुं नमस्कुर्यात्। देवलः --

> महा-दानेषु यज्ञादौ प्रायश्चित्तेषु कर्मसु।
> कन्या-दाने नदी-स्नाने महा-सङ्कल्पम् आचरेत्॥

मरीचिः --

> कन्या-दाने नदी-स्नाने तुला-स्नानादिषु द्विजः।
> प्रायश्चित्तेषु यज्ञादौ व्रतादिषु विशेषतः॥
> प्रायश्चित्तेषु सर्वत्र महा-सङ्कल्पम् उच्चरन्।
> कृत्वा यत्कुरुते सम्यक् तद् आनन्त्याय कल्प्यते॥

द्विज-ग्रहणाच्छूद्रस्य निषेधः।

> पिप्पलाद + प्रकल्पितम्

इति पाषाण-दानम्।

> विश्वाची च + लवणाम्भसि

इत्य् आवाहनम्।

> नमस्ते नमः समुद्राय वयुनाय सिन्धूनां पतये नमः॥
> नदीनां सर्वासां पित्रे जुहुता विश्व-कर्मणे विश्वाहामर्त्यं हविः [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति च नमस्कृत्य।

> सर्व-रत्नमय श्रीमन् + महो दधे॥

इति फल-पुष्पाक्षत-पञ्च-रत्नादि-सहितम् अर्घ्यं दत्त्वा॥

> प्राच्यां दिशि तु सुग्रीवं दक्षिणस्यां नलं स्मरेत्।
> प्रतीच्यां मैन्दनामानम् उदीच्यां द्विविदं तथा॥
> रामञ् च लक्ष्मणञ् चैव सीताम् अपि यशस्विनीम्।
> अङ्गदं वायु-तनयं स्मरेन् मध्ये विभीषणम्॥

इति प्रागादि दिक्षु सुग्रीवादीन् ध्यात्वा -

> पृथिव्यां यानि तीर्थानि प्राविशंस् त्वां महो दधे।
> स्नातस्य मे फलं देहि सर्वस्मात् त्राहि माऽंहसः॥

> समस्त जगद् आधार॥ हिरण्यशृङ्गम्

इति द्वाभ्यां नारायणं स्मरेत्।

> ध्यायन् नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु।
> ब्रह्म-लोकम् अवाप्नोति जायते नेह वै पुनः॥
> सर्वेषाम् अपि पापानां प्रायश्चित्तं भवेत् ततः॥

इति।

> प्रह्लादं नारदं व्यासम् अम्बरीषं शुकं तथा।
> अन्यांश् च भगवद्-भक्तांश् चिन्तयेद् एक-मानसः॥

अत्र सङ्ग्रह-कारः --

> प्रह्लाद-नारद-पराशर-पुण्डरीक
> व्यासाम्बरीष-शुक-शौनक-भीष्म-दाल्भ्यान्।
> रुक्माङ्गदार्जुन-वसिष्ठ-विभीषणाद्यान्
> पुण्यान् इमान् परम-भागवतान् स्मरामि॥

[[68]]

इति भगवद्-भक्तान् ध्यात्वा - अथ

> वेदादयो + अमृतस्य नाभिः॥ इदन्ते ऽन्याभिः + अभ्युपेत्य॥

इति द्वाभ्यां प्रथमं स्नायात्। अथ "समुद्राय वयुनाये"ति नमस्कुर्यात् पुनर् द्विजः॥

> सर्व-तीर्थ-मयं शुद्धं नदीनां पतिम् अम्बुधिम्॥

अथ

> द्वौ समुद्रौ विततावजूर्यौ पर्या वर्तेते जठरेवपादाः। तयोः पश्यन्तौ अतियन्त्यन्यम्
> अपश्यन्तस् सेतुनातियन्त्यन्यम्॥ द्वौ समुद्राव् [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति पुनः प्रोच्चार्य स्नानम् आचरेत्॥

> ब्रह्माण्डोदर-तीर्थानि कर-स्पृष्टानि तेन वै।
> तेन सत्येन मे सेतौ तीर्थं देहि दिवाकर॥

इति प्रार्थ्य -

> प्राच्यां दिशि तु सुग्रीवम्

इत्यादि क्रम-योगतः।

> स्मृत्वा भूयो द्विजस् सेतौ तृतीयं स्नानम् आचरेत्॥

त्रि-प्रकारं स्नात्वा -

> देवी पट्टण-मार्गेण प्रव्रजेद् यदि मानवः।
> तदा तु नव-पाषाण-मध्ये सेतौ विमुक्तिदे॥
> स्नानम् अम्बु-निधौ कुर्यात् सर्व-पापापनुत्तये।
> दर्भ-शय्या पदव्याचेद् गच्छेत् सेतुं विमुक्तिदं*॥

अथ तर्पणम् -

> पिप्पलादं + अहर् गणेश्वरम्

इति दश॥

> वसिष्ठं वामदेवञ् च पराशरम् उमा-पतिम्।
> वाल्मीकिं नारदञ् चैव वालखिल्यान् मुनींस् तथा॥
> नलं नीलं गवाक्षञ् च गवयं गन्ध-मादनम्।
> मैदञ् च द्विविदञ् चैव शरभं ऋषभं तथा॥
> सुग्रीवञ् च हनूमन्तं वेग-दर्शिनम् एव च।
> रामञ् च लक्ष्मणञ् चैव सीताञ् चैव यशस्विनीम्॥
> त्रिः कृत्वा तर्पयेद् एतान् मन्त्रान् उक्त्वा यथा-क्रमम्।
> एतांश् च तर्पयेद् विद्वान् दर्भाक्षत-तिलैस् सह

इति (पाठान्तरम्)

> विप्रांश् च तत्-तन्नामानि चतुर्थ्य् अन्तानि वै द्विजः॥
> देवान् ऋषीन् पितॄंश् चैव तर्पयेच्च तिलोदकैः।
> द्वितीयान्तानि नामानि चोक्त्वावा तर्पयेद् द्विजः॥
> तर्पयेत् सपवित्रस् तु जले स्थित्वा प्रसन्न-धीः।
> तर्पणात् सर्व-तीर्थेषु स्नानस्य फलम् आप्नुयात्॥
> एवम् एतां स्तर्पयित्वा नमस्कृत्योत्तरेज्जलात्॥

[[69]]

इत्य् उक्त-प्रकारेण स्नात्वा गन्ध-मादनं गच्छेत्।

> सेतु-रूपं गिरिं तं तु प्रार्थयेद् गन्ध-माधनम्[[??]]।
> क्षमा-धरं महा-पुण्यं सर्व-देव-नमस्कृतम्॥
> विष्ण्वादयो ऽपि यं देवास् सेवन्ते श्रद्धया सह।
> तं भवन्तम् अहं पद्भ्याम् आक्रमामि नगोत्तम॥

> क्षमस्व पाद-घातं मे दयया पाप-चेतसः।
> त्वन्-मूर्धनि कृता वासं केशवं दर्शयस्व मे॥
> प्रार्थयित्वा नरस्त्व् एवं सेतु-रूपं नगोत्तमम्।
> ततो मृदु-पदं गच्छेत् पावनं गन्ध-मादनम्॥

एवं गन्ध-मादनं गत्वा धनुष्कोटिम् अपि गच्छेत्। तत्र,

> रघु-वीर-पद-न्यास-पवित्री-कृत-पांसवे।
> दश-कण्ठ-शिरश्-छेद-हेतवे सेतवे नमः॥
> केतवे राम-चन्द्रस्य मोक्ष-मार्गैक-हेतवे।
> सीताया मानसाम्भोज-भानवे सेतवे नमः॥
> साष्टाङ्गं प्रणिपत्य् आदौ मन्त्रेणानेन वै द्विजः॥

इति प्रणिपत्य धनुष्कोटिं गत्वा पूर्वोक्त-प्रकारेण स्नानं कुर्यात्।

सङ्क्रमण-स्नान-क्रमः②

वृद्ध-वसिष्ठः --

> अयने द्वे द्वे विषुवे चतस्त्रष् षड् अशीतयः।
> विष्णु-पद्यश् चतस्रस् तु सङ्क्रान्त्यो द्वादश-स्मृताः॥

अयने द्वे- मकर-कर्कटौ, विषुवे द्वे - तुला-मेषौ, षड् अशीतयः - मिथुन-कन्या-धनुर् मीनाः, विष्णु-पद्यः - वृष-सिंह-वृश्चिक-कुम्भाः,

> अहस् सङ्क्रमणे पुण्यम् अहः कृत्स्नं प्रकीर्तितम्।
> रात्रौ सङ्क्रमणे पुण्यं दीनार्थं स्नान-दानयोः॥
> पूर्णे चैवार्धरात्रे तु यदा सङ्क्रमते रविः।
> तदा दिन-द्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकर-कर्कटौ॥
> यद्य् अस्तमनवेलेयां मकरं याति भास्करः।
> प्रदोषे वा ऽर्ध-रात्रे वा स्नानं

[[70]]

[[सम्पादक-टिप्पनी - अपि च मूले एव "७१" पृष्ठ सङ्ख्या नास्ति!!??]]

> [[??]] चार्य स्नायान् मौनं समाश्रितः।
> मकरस्थे रवौ माधे यत्र क्वापि बहिर् जले॥
> निष्कामैर् वा सकामैर् वा स्नातव्यं हरि-तुष्टये।
> अवैष्णवो हतो विप्रो हतं श्राद्धम् अदक्षिणम्॥

> अब्रह्मण्य-हतं क्षत्रम् अनाचार-हतं कुलम्।
> आदीप्ताग्नौ हतो होमस् स्वार्थे पाक-क्रिया-हता॥
> जीवनार्थं हतं तीर्थं जीवनार्थं हितं व्रतम्।
> सन्दिग्ध-विहतो मन्त्रो व्यग्र-चित्तो हतो द्विजः॥
> अनायास-हतं सर्वं यत्-कृतं पार-लौकिकम्।
> मनुष्याणां तथा जन्म माघ-स्नानं विना हतम्॥
> मकरस्थे रवौ यो हि न स्नात्य् अनुदिते रवौ।
> कथं पापैः प्रमुच्येत कथं वा ऽमृतम् अश्नुयात्।

इदं ब्राह्मणादि-विषयम्।

> माघ-मासे रटन्त्य् आपः किञ्चिद् अभ्युदिते रवौ।
> ब्रह्म-घ्नं वा सुरापं वा कं पतन्तं पुनीमहे॥

पतन्तं = स्न्यास्यन्तम्, इदं स्त्री-शूद्रादि विषयम्।

माघ-स्नानम्②

> शोचन्ति सर्व-पापानि माघ-मास समागमे।
> नाशकालो ऽयम् अस्माकं यदि स्नास्यति वारिणि॥
> ब्रह्महा हेम-हारी वा सुरापी गुरु-तल्पगः।
> माघ-स्नायी विपापस् स्यात् तत्-संयोगी च पञ्चमः॥
> सन्देहो नात्र कर्तव्यो माघ-स्नाने नराधिप।
> प्रायश्चित्तं परञ् चैतन् मघ-स्नानम् अनुत्तमम्॥
> सर्वे ऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णु-भक्तौ यथा नृप॥

इति। अनेन माघ-स्नानं नित्यं नैमित्तिकं काम्यञ् च भवति। तथा वैदिक-सार्वभौमैर् अपि प्रतिपादितम्। एवम् एव वैशाखादि स्नानम् अपि द्रष्टव्यम्। ग्रन्थ-विस्तर-भयान् न लिख्यते।

[[72]]

तैलाभ्यङ्ग-विधिः②

> रत्नाकरे --

> द्वितीयाद्याश् चतस्रश् च प्रशस्तास् सप्तमी तथा।
> दशमी द्वादशी चैव त्रयोदश्य् अपि पूजिताः॥
> इन्दोर् बुधस्य सौरेश् च वारे ऽभ्यङ्गः प्रशस्यते॥

भानु-भौम-गुरुवारेषु पाते पर्वसु षष्ठी प्रतिपद्-एकादशीषु उत्तरा-फल्गुनी ज्येष्ठ-श्रवणार्द्रा जन्मर्क्ष-श्राद्ध-व्रत-क्षौराहेषु च नाभ्यङ्गः। अस्यापवादः -

> द्रव्यान्तर-युतं तैलं न दूष्येद् ग्रहणं विना।
> तुलसी-दल-सम्मिश्रं ग्रहणे ऽपि न दुष्यति॥

इदम् आपद्विषयम्। पुराणे --

> तिथि-नक्षत्र-वारेषु निषिद्धेष्व् अपि राशिषु।
> तैलम् आज्येन संसृष्टम् अद्भिर् वा शुद्धिम् आप्नुयात्॥
> सार्षपं गन्धवत् तैलं यत्-तैलं पुष्प-वासितम्॥
> द्रव्यान्तर-युतं तैलं न कदाचन दुष्यति॥
> दशम्यां तैलम् अस्पृष्ट्वा यस् स्नायाद् अविचक्षणः।
> चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुः प्रज्ञा यशो बलम्॥

यत् त्व् इदं वचनं

> दशमी पुत्र-नाशाय स्व-नाशाय त्रयोदशी।
> तृतीयो भय-नाशाय तेलाभ्यङ्गं विवर्जयेत्

इति तत्-क्षत्रियादि विषम्। तथा जाबालिः --

> त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्याञ् चैव सर्वदा।
> शूद्र-विट्-क्षत्रियाः स्नानं न कुर्युस् तैल-संस्कृतम्॥

रत्नावल्याम् --

> सुरया लिप्त-देहो ऽपि प्रायश्चित्तीयते द्विजः।
> प्रातर् अभ्यक्त-देहस्य निष्कृतिर् न विधीयते॥

अयं दोषो नरक-चतुर्दशी-व्यतिरिक्त-विषयः। तस्यान्तु पाद्मे -

प्रत्यूष आश्वयुग्दर्शे चतुर्दश्याम् इनोदये।
स्नानम् अभ्यज्य कर्तव्यं सरैर् नरक-भीरुभिः॥

इदं काम्यम्। व्यासः --

> पादाभ्यङ्गं शिरो ऽभ्यङ्गं तथा देह-विमर्दनम्।
> श्रेयस्-कामी तु राजेन्द्र-शूद्र-हस्तैर् न कारयेत् ॥

वैद्य-शास्त्रे --

> हेमन्ते नाडिका-युग्मं शिशिरे नाडिका-त्रयम्।
> वसन्ते नाडीकाः पञ्च ग्रीष्मे षण्णाडिकाः स्मृताः॥
> वर्षा-काले शरत्-काले सद्यस् स्नानं विधीयते॥

[[73]]

स्नान-निषेधः②

सुहृद्-बन्धून् अरनुव्रज्य देवता वा ऽर्चयित्वा
माङ्गल्यं निवर्त्य
तीर्थोत्सवयोः भुक्त्य्-अनन्तरं रात्रौ च न स्नायात्।

> दिवाहृतैर् जलैः स्नानं निशि कुर्यान् निमित्ततः।
> अभावे धा(न्य)म्न इत्यादि मन्त्रै रात्रौ जलं हरेत्॥

सङ्ग्रहे --

> पितरं मातरं वापि भ्रातरं सुहृदं गुरुम्।
> निमज्जेत् तु यम् उद्दिश्य द्वादशांशं लभेत सः॥
> तत्-प्रार्थितेर् अष्टमांशं लभेत् स्नान-फलं नरः।
> पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि सर्वाणि सागरे।
> सागरे यानि तानि स्युः पादे विप्रस्य दक्षिणे॥

नैमित्तिक-स्नानम्②

चंडाल-सूतिकोदकी-पतित-शव-खर-श्वानादि-स्पर्शने तत्-स्पृष्ट-स्पर्शने च
शूद्रादि-स्पर्शने
काक-कुक्कुट-गृध्र-विड्-वराह-उष्ट्र-वृक-गो-मायु-वानर मानुषास्थि-रक्त-विष्ठा--
मूत्र-पुरीष-रेतो-मज्जा-रथ्या-कर्दम-तोयादि-स्पर्शने भोजने
बिडाल-पुच्छ-स्पर्शने च
शावे शव-गृह-गमने
आतुर-व्यञ्जन-शवानुगमनादिषु च
स्नानं कर्तव्यम्।

स्मृत्यन्तरे मज्जन-सङ्ख्या --

वृषल-चाण्डालादि-स्पर्शे④

> वृषलं चान्त्यजातिञ् च चण्डालं पतितं तथा।
> आर्तवाभिप्लुतां नारीं स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत्॥
> एकञ् च दशकञ् चैव द्वादशं विंशतिं तथा।
> द्वात्रिंशच् च क्रमेणैव स्नानं कृत्वा विशुध्यति॥

एतत्-तत्-तत्-गात्र-स्पर्शे; अन्यथा भरद्वाजः --

> अस्पृश्य-स्पर्शने चैव त्रयोदश-निमज्य च।
> आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवद् आचरेत्॥

वृद्धमनुः --

> चण्डालादेस् तु संस्पर्शे वारुणं स्नानम् आचरेत्।
> इतराणि तु चत्वारि यथा-योगं स्मृतानि हि॥

[[74]]

हारीतः -

> रजस्वलां सूतिकां वा चण्डालं पतितं तथा।
> पाषण्डिनं विकर्मस्थं शैवं स्पृष्ट्वा ह्यकामतः॥
> गो-मयेनानुलिप्ताङ्गस् सवासा जलम् आविशेत्। गायत्र्य् अष्ट-शतं जप्त्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति॥
> स्पृष्ट्वा तु कामतः स्नात्वा चरेत् सान्तपनव्रतम्॥

श्वपाकादि-छाया-स्पर्शे④

स्मृति-रत्ने --

> छायाम् अन्त्य-श्वपाकादेः स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत्।
> चत्वारिंशत् पदाद् ऊर्ध्वं छाया-दोषो न विद्यते॥

अखण्डादर्मे --

> तृण-काष्ठादि-खातेन कुड्येनान्तरिते तथा।
> गो-वाल-व्यजने वापि स्नानं तत्र न विद्यते॥

शिशोः रजस्वलादि-स्पर्शे④

पराशरः --

> शिशोर् अभ्युक्षणं प्रोक्तं
> बालस्याचमनीयकम्।
> रजस्वलादि-संस्पर्शे
> स्नानम् एव कुमारके॥
> शिशुर् आदन्त-जननाद्
> आचौलाद् बालकः स्मृतः।
> कुमारकस् तु विज्ञेयो
> बुधैर् आमौञ्जि बन्धनात्॥

विवाह-यात्रादिषु भगवद्-उत्सवादिषु च स्पृष्टि-दोषाभावः④

बृहस्पतिः --

> तीर्थे विवाहे यात्रायां सङ्ग्रामे देश-विप्लवे।
> ग्राम-दाहे प्रवासे च सृष्टि-दोषो न विद्यते॥

पाद्मे --

> विष्ण्व्-आलय-समीपस्थान् विष्णु-सेवार्थम् आगतान्।
> अन्त्यजान् पतितान् वा ऽपि स्पृष्ट्वा न स्नानम् आचरेत्॥

"विष्णु-सेवार्थम्" इति विशेषणात् स्व-कार्यार्थम् आगत-विष्ण्व्-आलय-समीपस्थ-चंडालादि-स्पर्शे स्नानं भवत्य् एव। पाद्मे --

> विष्ण्व्-आलयान्तिक-स्थानां तत्-सेवार्थम् उपेयुषाम्।
> स्पर्शस् सर्वापगास्नानाद् अतिरिक्ततमो मतः॥
> उत्सवे वासुदेवस्य यः स्नाति स्पर्श-शङ्कया।
> स्वर्गस्थाः पितरस् तस्य पतन्ति नरके क्षणात्॥

पुनस्-स्नान-निमित्तम्④

> शवानुगमने क्षौरे पुनस् स्नानं विधीयते।
> आर्द्र-वस्त्रं परित्यज्य शुष्क-वस्त्रेण मज्जनम्॥

इत्य् उक्तं पुनस्-स्नानम् एव तर्पणम्। सर्वत्र स्नान-द्वय-प्राप्तौ

> स्नाने चैव तु सर्वत्र तर्पयेत् पितृ-देवता

[[75]]

इत्य् आदिकम् अपि न विरुध्यते।

आमलक-स्नान-निषेधः②

अथामलक-स्नान-निषेधः --

> आदित्य-वारे सङ्क्रान्त्यां नवम्यां पर्वणोर्द[[??]] द्वितीयायाञ् च सप्तम्यां प्रातः काले ऽपि सर्वदा॥
> नरो नामलकैस् स्नायाद् अलक्ष्म्या परिगृह्यते॥

शङ्खः --

> अमावास्या तु सोमेन भानु-वारेण सप्तमी।
> चतुर्थी भूमि-पुत्रेण सोम-पुत्रेण चाष्टमी॥
> चतस्रस् तिथयो ह्येतास् सूर्य-ग्रहण[[??]]-सन्निभाः।
> अमा-सोमेन भौमेन गुरुणा वा युता यदि।
> सा तिथिः पुष्कलं नाम सहस्रार्क-ग्रहोपमाः॥

मृत्तिका-स्नान--तिल-तर्पण-निषेधः②

चन्द्रिकायाम् --

> भानु-वारे भृगोर् वारे भौम-नन्दाम-भानु च।
> मृदा स्नानं पिण्ड-दानं वर्जयेत् तिल-तर्पणम्॥

पुराणे --

> पक्षयोर् उभयो राजन् सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः।
> विद्या-पुत्र-कलत्रार्थी तिलान् पञ्चसु वर्जयेत्॥

चन्द्रिकायाम् --

> अर्के शुक्रे त्रयोदश्यां सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः।
> तर्पयेत् तिल-सम्मिश्रं तत्-तोयं रुधिरं भवेत्॥

पुराणे --

> भार्गवे भानु-वारे च जन्मर्क्षे च तथा दिने।
> पूर्व-स्नानं न कुर्वीत तिलैः कृष्णैश् च तर्पणम्॥

अयं निषेधो नित्य-स्नानाङ्ग-तर्पणे, न दर्शादौ। तथा गार्ग्यः --

> उपरागे पितुश् श्राद्धे पातेऽमायाञ् च सङ्क्रमे।
> निषिद्धे वा ऽपि सर्वत्र तिलैस् तर्पणम् आचरेत्।
> तीर्थे तिथि विशेषे च प्रेत-कार्ये तथाब्दिके।
> निषिद्धे ऽपि दिने कुर्यात् तिलैः कृष्णैश् च तर्पणम्॥
> तिथि-वार-समायोगान् निषेधो ऽयम् उदाहृतः।
> ऋषिभिस् तर्पणे नित्ये निमित्ते न तु बाध्यते॥

निमित्ते - "ग्रहणाब्दिक-दर्शादि-निमित्त" इत्य् अर्थः। अतश् शुक्र-वारादि-योगे ऽपि तिलैर् एव तर्पणं कुर्याद् वाक्षत-युक्तैः, दोषाभावात्।

[[76]]

प्रातस्स्नान-विधिः②

> प्रातर् आचमनं कृत्वा शौचं कृत्वा यथा-विधि।
> दन्त-शौचं ततः कृत्वा प्रातः स्नानं समाचरेत्॥
> अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जप-होमादि किञ्चन।
> लाला-स्वेद-समाकीर्णश् शयनाद् उत्थितः पुमान्॥
> प्रातस् सङ्क्षेपतः स्नानं होमार्थन् तु विधीयते।
> तन्-मन्त्र-विधि-निष्पाद्यं मध्याह्ने तत् सुविस्तरम्॥

याज्ञवल्क्यः --

> यावद् देवान् ऋषींश् चैव पितॄन् वै यो न तर्पयेत्।
> तावन् न पीडयेद् वस्त्रं ये न स्नातो भवेन् नरः॥

पुराणे --

> अप्रायत्यं निहत्यैव स्नानेनैकेन मानवः।
> स्नाने न तु द्वितीयेन निर्मलत्वं ध्रुवं भवेत्॥
> तृतीयेनात्र तृप्तिस् स्यान्निमज्जन-फलं त्व् इदम्।

स्नान-प्रयोगः③

पादौ पाणी प्रक्षाल्य द्विराचम्य प्राणायाम-त्रयं कृत्वा स-पवित्र-हस्तः तिथि-वारादिकं स्मृत्वा

> श्री-भगवद्-आज्ञया भवत्-प्रीत्यर्थं प्रातस् स्नानङ् करिष्य

इति सङ्कल्प्य॥

> भगवान् एव स्व-नियाम्येत्य् आरभ्य + प्रातः स्नानं मया कारयति

इति सात्विक-त्यागं कुर्यात्। तथा श्री-पञ्च-रात्र-रक्षायां वेदान्ताचार्यैः सर्व-कर्मणाम् आद्यन्तयोः "स्व-नियाम्ये"त्यादि सात्विक-त्यागानुसन्धानस्य विहितत्वात्।

> समस्त-जगद्-आधार-शङ्ख-चक्र-गदा-धर।
> देहि देव ममानुज्ञां युष्मत् तीर्थ-निषेवणे

इति भगवन्तम् नुज्ञाप्य अपः प्रविश्य त्रिर् निमज्य

> उदुत्तमं वरुण-पाशं + आयुः प्रमोषीः

इति वरुण-सूक्तं जपित्वा - अनन्तरं

> हिरण्य-शृङ्गं + पुनः पुनः"

इति जलम् अवगाह्य वरुणं प्रार्थ्य -

[[77]]

> सुमित्रा न आप ओषधयस् सन्त्व् [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इत्य् आत्मनम् अभिषिच्य

> दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्यो ऽस्मान् द्वेष्टि यञ् च वयं द्विष्म [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति त्रिर् मृत्तिका-स्थाने जलाञ्जलिम् उत्सृज्य --

> नमो ऽग्नये + नमो ऽद्भ्यः [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति तीर्थ-रूपिणं भगवन्तं नमस्कृत्य

> यदपां + गच्छताद् [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इत्य् अमेध्याशं दक्षिणतो निरस्य "अत्याशनाद् अतीपाना"दिति द्वाभ्यां पाणिना त्रिरालोड्य मध्ये चतुरश्रं तीर्थ-पीठम् उल्लिख्य तत्र स्वाराध्यं भगवन्तं गन्धादिभिर् अभ्यर्च्य अञ्जलिना पीठाद् बहिर् जलम् आदाय

> आवाहयामि त्वां देवि स्नानार्थम् इह सुन्दरि।
> एहि गङ्गे नमस् तुभ्यं सर्व-तीर्थ-समन्विते

इति तद्-वाम-पादाङ्गुष्ठ-जां गङ्गाम् आवाह्य -

> विष्णु-पादाब्ज सम्भूते गङ्गे त्रि-पथ-गामिनि।
> धर्म-द्रवेति विख्याते पापं मे हर जाह्नवि॥

इति गङ्गां प्रार्थ्य

> विष्णु-वाम-पादाङ्गुष्ठ-नख-स्रोतो विनिस्सृते।
> तद्-भक्ति-विघ्न-रूपात् त्वं गङ्गेमां मोचयैनसः

इति मन्त्रेणार्घ्यं दत्त्वा -

> नन्दिनी नलिनी सीता मालती च मलापहा।
> विष्णु-पादाब्ज-सम्भूता गङ्गा त्रि-पथ-गामिनी॥
> भागीरथी भोगवती जाह्नवी त्रि-दशेश्वरी

इति द्वादश-नामान्य् उक्त्वा -

> गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति।
> नर्मदे सिन्धु कावेरि जले ऽस्मिन् सन्निधिं कुरु

इति सान्निध्यं प्रार्थ्य। "इमं मे गङ्गे" इति सर्व-तीर्थानि स्मृत्वा

> पुष्कराद् यानि तीर्थानि गङ्गाद्यास् सरितस् तथा।
> आगच्छन्तु महा-भागास् स्नान-काले सदा मम

इत्य् उक्त्वा - (नृ-सिंह-बीजं विलिख्य - मूल-मन्त्रेण सप्त-कृत्वो ऽभिमन्त्र्य) नद्यां प्रवाहाभिमुखो ऽन्यत्रादित्याभिमुख "आपो अस्मा"निति निमज्ज्य "आपोहिष्ठे"ति तिसृभिर् "हिरण्यवर्णे"ति चतसृभिः "पवमानस् सुवर्जन" इत्य् अनुवाकेन पुंसूक्तेन चात्मानं प्रोक्ष्य नारायणं स्मरेत्।

[[78]]

तथा व्यासः --

> आपो नारा इति प्रोक्तास् ता एवास्यायनं पुनः। तस्मान् नारायणं देवं स्नान-कालादिषु स्मरेत्।

ततो ऋतं चेत्य् अघ-मर्षण-सूक्तं त्रिष् षड्-अष्टौ द्वादश-वारं वा जपित्वा दक्षिणेन पाणिना जलम् आदाय "आर्द्रञ् ज्वलती"ति प्राश्य पुनस् त्रिर् निजमज्जेत्।

> अघ-मर्षण-सूक्तस्य अघ-मर्षण-ऋषिः अनुष्टुप्-छन्दः भौम[[??]] ऽधिदेवता अघ-मर्षण-सूक्त-जपे विनियोगः।

> "ऋतञ् च सत्यञ च + शिशाधि [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इत्य् अञ्जलिना जलं गृहीत्वा शिरस्य् अभिषिच्य -

> आर्द्रञ् ज्वलति + जुहोमि स्वाहा" [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इत्य् अपः प्राश्य ।

> अकार्य कार्यवकीर्णी + पुनात्वघमर्षणः [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति शिरसि प्रोक्ष्य। द्विर् आचम्य देवान् ऋषीन् पितॄंश् च प्राङ्मुख उदङ्मुखो दक्षिणामुखः कटि-दघ्न-जलस्थः तत्-तत्-तीर्थेनैव गृहीत्वा तत्-तत्-तिर्थेन तर्पयेत् ।

स्नानाङ्ग-तर्पणम्③

तत्-प्रकारः

> ब्रह्मादयो ये देवास् तान् देवांस् तर्पयामि, सर्वान् देवांस् तर्पयामि, सर्व-देव-गणांस् तर्पयामि,सर्व-देप-पत्नीस् तर्पयामि,सर्व-देव-गण-पत्नीस् तर्पयामि, कृष्ण-द्वैपायनादयो ये ऋषयस् तान् ऋषींस् तर्पयामि,सर्वान् ऋषींस् तर्पयामि,सर्व-ऋषि-गणांस् तर्पयामि, सर्व-ऋषि-पत्नीस् तर्पयामि,सर्व-ऋषि-गणपत्नीस् तर्पयामि॥

प्राचीनावीति॥ ।

> सोमः पितृमान् यमोङ्गिरस्वान् अग्नि-कव्य-वाहनादयो ये पितरः तान् पितॄंस् तर्पयामि, सर्वान् पितॄंस् तर्पयामि, सर्व-पितृ-गणांस् तर्पयामि, सर्व-पितृ-पत्नीस् तर्पयामि, सर्व-पितृ-गण-पत्नीस् तर्पयामि॥

अत्र केचित् प्रकारान्तरम् आहुः;

> ब्रह्मादयो ये देवास् तान् देवांस् तर्पयामि, भूर्देवांस् तर्पयामि, भुवर्देवांस् तर्पयामि, सुवर्देवांस् तर्पयामि, ॐ भूर् भुवस् सुवर् देवांस् तर्पयामि॥

एवं ऋषि-तर्पणं पितृ-तर्पणञ् चेति।

[[79]]

तथा रत्नाकरे --

सन्तर्पयेच् च तिसृभिस् तिसृभिश् च तिलाक्षतैः।
केनलैस् तन्डुलैर्देवान् ऋषींस् तु तिल-तण्डुलैः॥
पितॄन् साक्षात्[[??]]तिलैर् एव तर्पयेद् द्विज-सत्तमः।

अथ

> अकार्यवकीर्णिस्ते नो भ्रूणहा गुरु-तल्पगः। वरुणोपा मघमर्षणस्तस्मात्पापात् प्रमुच्यते [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति तीरं गत्वा शुष्क-वस्त्रेण दक्षिणस्यः कुक्कुटासनस्थस् स्वशिरः परिमार्ज्य,

> शुचीवोहव्या मरुतश् शुचीनां शुचिँ हिनोम्यध्वरँ शुचिभ्यः। ऋतेन सत्यमृतसाप आयन्। शुचिजन्मानश् शुचयः पावकाः [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति शुद्धाम्बरं प्रोक्ष्य --

> प्रणवादिकं वायु-बीजम् उच्चार्य वायुवे नम इति मूल-मन्त्र-शिरस्केन मन्त्रेण वायु-मुद्रां प्रदर्श्य "चण्ड-वायुनाशोषया"मिति विशोष्य एवम् अग्नि-बीजम् "अग्नये नम" इति मूल-मन्त्र-शिरस्केन चक्र-मुद्रां प्रदर्श्य

आदित्य-मण्डलान्तर्गत-रक्त-पद्म-स्थितेन अग्निना दाहयामि

इति दग्ध्वा एवमेवामृत-बीजम् "अमृताय नम" इति मूल-मन्त्र-शिरस्केन सुरभि-मुद्रां प्रदर्श्य

> चन्द्र-मंडलान्तर्गत-श्वेत-पद्म-स्थितेनामृतेन प्लावयामि

इति प्लावयेत्। एवम् एव सर्वं स्व-शरीर-वर्जं शोषणादिभिर् विशोधयेत्। अथ

वस्त्र-धारण-विधिः②

> देवस्यत्वासवितुः प्रसवे। अश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति वस्त्रम् आदाय

> उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः। दृशेविश्वायसूर्यम् [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति भानवे प्रदर्श्य

> अवधूतँ रक्षाऽवधूता अरातय” [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति निर्धूय

> आवहन्ती वितन्वाना कुर्वाणाचीरमात्मनः। वासाँसि मम गावश्च अन्नपाने च सर्वदा
> [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति परिधाय स्नान-वस्त्रम् ऊर्ध्वम् उद्धृत्य तीरे निक्षिप्य कौपीनम् उत्तरीयञ् च बिभृयात्।

[[80]]

अत्र पराशरः --

> कटि-सूत्रन् तु कौपीनम् उपवीतं पवित्रकम्।
> शिखा-छिद्रोर्ध्व-पुड्रञ् च शुक्ल-वस्त्र-द्वयं तथा॥
> कुण्डले चाङ्गुलीयादि गृह-स्थस्य विशिष्यते॥

सङ्ग्रहे --

> अधौतं कारुधौतञ् च कर्म-काले विवर्जयेत्।
> चण्डाल-निर्मितं वासस् सर्वदा परिवर्जयेत्॥

तत्रैव --

> तामसं वस्त्रम् एकञ् च राजसं वसन-द्वयम्।
> कौपीन-सहितं यत् तत्-सात्विकं मुनिभिः स्मृतम्॥
> अन्तर् वासस् तु कौपीनम् उपवीतं पवित्रकम्।
> शिखा-छिद्रोर्ध्व-पुण्ड्रञ् च शुद्धं वैदिक-लक्षणम्॥
> स-कौपीनं धौत-वस्त्र-द्वयञ् च कटि-बन्धनम्।
> व्यति-स्यूतं विधृत्यैव कर्म-कुर्वीत वैष्णवः॥
> त्रिभिर् वा पञ्चभिर् वा ऽपि कार्पासैर् एव तन्तुभिः।
> कटि-सूत्रं व्यति-स्यूतं धारयेद् वैष्णवोत्तमः।
> त्रि-सूत्रं त्रिगुणीकृत्य पञ्चभिस् सप्तभिस् तु वा[[??]]।
> कटि-सूत्रं व्यति-स्यूतं धारयेन्नान्यथा कृतम्॥

> अन्यथा कृतं व्यति-स्यूतं न धारयेद्

इत्य् अर्थः। व्यासः --

> स्नानं कृत्वा ऽऽर्द्र-वस्त्रन् तु ऊर्ध्वम् उद्धारये द्विजः।
> स्नान-वस्त्रम् अधस्ताच् चेत् पुनस् स्नानेन शुद्ध्यति॥

वसिष्ठः --

> सोत्तरीयं स-कौपीनं धौत-वस्त्रन् तु धारयेत्॥

शाण्डिल्यः --

> अन्तर् आच्छाद्य कौपीनं वाससी परिधाय च॥

हारीतः --

> धौत-वस्त्रं सोत्तरीयं कौपीनञ् च धरेत् सितम्॥

मात्स्ये --

> एवं स्नात्वा ततः पश्चाद् आचम्य तु विधानतः।
> उत्थाय वाससी शुक्ले शुद्धे तु परिधापयेत्॥

व्याघ्रः --

> ततो वस्त्र-द्वयं शुद्धं गृहीत्वा द्विर् उपस्पृशेत्॥

शाण्डिल्यः --

> चतुर् निमज्य विधिवद् आचम्यादाय वाससः।
> खण्ड-द्वयं शिरोङ्गञ् च प्रत्येकं परिमार्जयेत्॥
> अन्तर् आच्छाद्य कौपीनं वाससी परिधापयेत्।
> उत्तरीयं सदा दध्यात् तद् विना नाचरेत् क्रियाः॥

भरद्वाजः --

> मार्जयेद् वस्त्र-शेषेण नोत्तरीयेण वै शिरः।
> स्नातो साङ्गानि संमृज्यात् स्नान-शाट्या न पाणिना॥
> न च निर्धुनुयात् केशान् न तिष्ठन् परिमार्जयेत्।
> मार्जयेद् वस्त्र-खंडेन नान्यथा मार्जयेत् क्वचित्॥
> यदि प्रमादान् मृज्येत नरकं न व्रजत्य् अधः॥

[[81]]

चंद्रिकायाम् --

> नोत्तरीयम् अधः कुर्यान् नोपर्याधस्-स्थम् अम्बरम्।
> नान्तर् वासो विना जातु निवसेद् वसनं बुधः॥
> न चानुलिम्पेद् अस्नात्वा स्नात्वा वा सो न निर्धुनेत्।
> आर्द्र एव तु वासांसि स्नात्वा सेवेत मानवः॥

> उत्तरीयम् अधो वस्त्रार्थं न कुर्याद् अधो वस्त्रम् अपि न जातूत्तरीयार्थं कुर्याद्

इत्य् अर्थः। जाबालिः --

> स्नात्वा निरस्य वस्त्रन् तु जङ्घे शोध्ये मृदम्भसा।
> अपवित्रीकृते ते तु कौपीन-स्राव-वारिणा॥

योग-याज्ञवल्क्यः --

> स्नात्वैवं वाससी धौते अच्छिन्ने परिधापयेत्।
> प्रक्षाल्योरू मृदा ऽद्भिश् च हस्तौ प्रक्षालयेत् ततः॥

"अच्छिन्ने" इति शक्त-विषयम्। प्रकृष्टञ् च शक्त-विषये।

> न जीर्ण-मलवद् वासा भवेच् च विभवे सति

इत्यादि स्मृतेः।

भृगुः --

> ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपते रक्तम् उल्बणम्।
> पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवद् इष्यते॥

प्रजापतिः --

> क्षौमं वासः प्रशंसन्ति तर्पणे सदशं तथा।
> काषायं धातु-रक्तं वा नोल्बणं तत्र कर्हिचित्॥

जातुकर्णः --

> काषायं कृष्ण-वस्त्रं वा मलिनं केश-दूषितम्।
> छिन्नाग्रं चोपवस्त्रञ् च कुत्सितं धर्मतो विदुः॥

देवलः ---

> स्वयं धौतेन कर्तव्या क्रिया धर्म्या विपश्चिता।
> न तु नेजक-धौतेन न हतेन न कुत्रचित्॥

न हतेनेति समस्त-पदम्। भृगुः --

> अधौतं कारुधौतञ् च कर्म-काले विवर्जयेत्।
> दिवा कीर्ति-कृतं (चण्डाल-निर्मितं) वासस् सर्वदा परिवर्जयेत्॥

अहत-वास-लक्षणम्③

अहतस्य लक्षणम् आह पुलस्त्यः --

> ईषद् धौतं नवं श्वेतं सदशं यन् न धारितम्।
> अहतं तद् विजानीयात् सर्व-कर्मसु पावनम्॥

सत्यतपाः --

> अहतं यन्त्र-निर्मुक्तम् उक्तं वासस् स्वयम्भुवा।
> शस्तं तन् माङ्गलिक्येषु तावत् कालं न सर्वदा॥

[[82]]

एक-वस्त्र-धारण-निषेधः③

माधवीये पराशरः --

> होम-देवार्चनाद्यासु क्रियासु पठने तथा।
> नैक-वस्त्रः प्रवर्तेत द्विजश् चाचमने जपे।

बोधायनः --

> कीर्तन्यमुत्तरं वासः पञ्चस्व् एतेषु कर्मसु।
> स्वाध्यायोत्सर्ग-दानेषु भुक्त्य्-आचमनयोस् तथा॥

> अकच्छः पुच्छ-कच्छो वा द्वि-कच्छः कटि-वेष्टितः।
> यावद् आस्ते द्विजस् तावच् छूद्र एव न संशयः॥

नग्न-स्वरूप-निरूपणम्③

भृगुः --

> विकच्छो ऽनुत्तरीयश् च नग्नश् चावस्त्र एव च।
> श्रौतं स्मार्तं तथा कर्म ननग्नश् चिन्तयेद् अपि॥

नग्न-लक्षणम् आह स एव -

> नग्नो मलिन-वस्त्रस् स्यान् नग्नश् छार्द्र-पटः स्मृतः।
> नग्नस् तु दग्ध-वस्त्रस् स्यान् नग्नस् स्यूत-पटस् तथा॥
> अकच्छः पुच्छ-कच्चो वा (पा॥ तिर्यक् कच्छोर्ध्व-कच्छकः) द्वि-कच्छः कटि-

> वेष्टितः।
> कौपीनं केवलञ् चैव (पा॥ कटि-सूत्रे बद्ध-कच्छो) नग्नः पञ्च-विधः स्मृतः॥

चन्द्रिकायाम् --

> होम-देवार्चनाद्यासु क्रियासु पठने तथा।
> नैक-वस्त्रः प्रवर्तेत द्विज-आचमने जपे॥

गोभिलः --

> एक-वस्त्रो न भुञ्जीत न कुर्याद् देवतार्चनम्।
> न चार्चयेद् द्विजा नग्नौ कुर्याद् एवं विधो नरः॥

एक-वस्त्र-लक्षणम्; गोभिलः --

> सव्याद् अंसाद् भ्रष्ट-पटं कटि-देश भृताम्बरम्।
> एक-वस्त्रन् तु तं विद्याद् दैवे पित्र्ये च वर्जयेत्॥
> मुक्त-कच्छो यदा कुर्यात् कर्म कार्यं क्वचिन् नरः। वृथा भवति तत्-सर्वं गुह्यास्थान-प्रदर्शनात्॥

धौत-वस्त्राभावे क्षौमादि-धारणानुज्ञा③

वसिष्ठः --

> अभावे धौत-वस्त्रस्य शाण-क्षौमाविकानि च।
> कुतपं योग-पट्टञ् च विवासास् तु न वै भवेत्॥

कुतपो नेपालकं बलः,: धारयेद् इति शेषः। उशनाः --

> स्नात्वा ऽनुपहतं सूक्ष्मं परिदध्याद् यथा-विधि।
> अभावे पूर्व-वस्त्रं वा संप्रोक्ष्य[[??]] प्रणवेन तु॥

[[83]]

स्मृति-रत्नावल्याम् --

> सप्त-वाताहतं वस्त्रं शुष्कवत् प्रतिपादितम्।
> आर्द्रं वा ऽपि द्वि-जातीनाम् आदृतं गौतमादिभिः॥

याज्ञवल्क्यः --

> जप्ये होमे तथा दाने दैवे पीत्र्ये च कर्मणि।
> बध्नीयान्नासुरीं कक्ष्यां शेष-काले यथेच्छया॥

तल्लक्षणम् --

> परिधानाद् बहिः कक्ष्या निबद्धा ह्यासुरी भवेत्।
> धर्म्ये कर्मणि विद्वद्भिर् वर्जनीया प्रयत्नतः॥

स्कन्द-देशे अर्द्र-वस्त्र-धारण-निषेधः③

> स्कन्धे कवाटे पाषाणे आर्द्र-वस्त्रं न निक्षिपेत्।
> निक्षिपेद् यदि मूढात्मा न स्नान-फलभाग् भवेत्॥

स्मृति-रत्ने --

> निपीडितं धौत-वस्त्रं यदा स्कन्धे विनिक्षिपेत्।
> तद् आसुरं भवेत् कर्म पुनस् स्नानं विशोधनम्॥

अथ मृद्भिर् अद्भिः पाणी प्रक्षाल्य स्नान-शाटीं त्रिभिर् मृद्भिस् संशोध्य तां पाषाणादौ षोडश-प्रहारैर् अधिकैर् वा संस्कृत्य चतुर्गुणी कृत्य निवीती दक्षिणास्यो तीरस्थः

> ये के चास्मत् कुले जाता अपुत्रा गोत्र-जा मृताः।
> ते गृह्णन् तु मया दत्तं वस्त्र-निष्पीडनोदकम्

इति तीरे स्थले निष्पीड्य वाम-प्रकोष्ठे निक्षिप्य द्विर् आचामेत्। रत्नाकरे --

> धौतं चतुर्-गुणी-कृत्य पीडयित्वा जलाद् बहिः।
> वाम-प्रकोष्ठे निक्षिप्य द्विर् आचम्य विशुद्ध्यति॥
> प्रातस् सन्ध्याम् उपासीत वस्त्र-संशोध-पूर्वकम्।
> उपास्य मध्यमां सन्ध्यां वस्त्र-निष्पीडनं परम्॥

भरद्वाजः --

> प्रातः स्नातुम् अशक्तश् चेत् कापिलं स्नानम् आचरेत्।
> नाभेर् अधः प्रविश्याप्सु कटिं प्रक्षाल्य मृज्-जलैः॥
> आर्द्रेण कर्पटेनाङ्ग-मार्जनं कापिलं स्मृतम्।
> तत्राप्य् असामर्थ्ययुतो मन्त्रैस् स्नायात् तु पावनैः॥

स्नान-प्रयोजन-निरूपणम्②

रत्नाकरे --

> स्नास्यतो वरुणश् शोभां जुह्वतो ऽग्नि श्रियं हरेत्।
> भुञ्जतो मृत्युर् आयुष्यं तस्मान् मौनं त्रिषु स्मृतम्॥

[[84]]

मन्त्र-स्नान-प्रकारः②

वामने --

> [[??]] स्नात्वा तु विधिना मानवं स्नानम् आचरेत्॥
> ख-स्थितं पुण्डरीकाक्षं मन्त्र-मूर्तिं हरिं स्मरेत्॥
> अनन्तादित्य-सङ्काशं वासुदेवं चतुर्-भुजम्॥
> शङ्ख-चक्र-गदा-पद्म-धारिणं वन-मालिनम्।
> श्यामलं शान्त-हृदयं प्रसन्न-वदनं शुभम्॥
> दिव्य-चन्दन-लिप्ताङ्गं चारुहासं शुभेक्षणम्।
> वन-माला-परिवृतं नारदादिभिर् अर्चितम्॥
> किरीट-हारिणं देवं सुवर्ण-मकुटोज्वलम्।
> सुवर्ण-कङ्कणैर् दीप्तं किङ्किणीभिर् विराजितम्॥
> गरुत्मता विनतया स्तूयमानम् अहर्-निशम्।
> अनेक-रत्न संछन्नं स्फुरन्-मकर-कुण्डलम्॥
> ध्वज-वज्राङ्कुशैर् लक्ष्य-पाद-पद्मं सुनिर्मलम्।
> तत्-पादोदक-जां गङ्गां निपतन्तीं स्व-मूर्धनि॥
> चिन्तयेद् ब्रह्म-रन्ध्रेण प्रविशन्तीं स्वकां तनुम्।
> तया संक्षाळयेद् देहं बाह्यम् आभ्यन्तरं मलम्॥
> तत्-क्षणाद् विरजो मर्त्यो जायते स्फटिकोपमः॥
> इमं मानसिकं स्नानं प्रोक्तं हरि-हरादिभिः।
> इदं स्नान-वरं मन्त्रात् सहस्राद् अधिकं स्मृतम्॥
> सार्थ-त्रि-कोटि-तीर्थेषु स्नानात् कोटि गुणाधिकम्।
> रजस्-तमो मोह-जातान् जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्तिजान्॥
> वाङ्-मनः कर्मजान् दोषान् न वै तान् नवभिर् दहेत्।
> यो नित्यम् आचरेत् तं तु स वै नारायणः स्मृतः॥
> ज्ञानपूते[[??]] ज्ञान-जले राग-द्वेष-मलापहे।
> यः स्नाति मानसे तीर्थे नयाति परमं पदम्॥

इति।

स्नान-तर्पणे स्नान-वस्त्र-निष्पीडने च प्रपन्न-विषये विशेषः②

अत्र वङ्गीश्वरः -- स्नान-तर्पणे स्नान-वस्त्र-निष्पीडने च प्रपन्नं प्रतिविशेषम् आह॥ तद् यथा -- स्नान-तर्पणम् ऊर्ध्व-पुंड्रानन्तरं कार्यम्।

> धृतोर्ध्व-पुण्ड्रो देवर्षीन्[[??]] पितॄन् संतर्प्य मन्त्रत

इति तद् अविरुद्धम् --

[[85]]

> शुचि-वस्त्र-धरस् स्नातः परिधायां परं शुचि।
> तेषाम् एव हि तीर्थेन कुर्याद् उदक-तर्पणम्

इति श्री-विष्णु-पुराण-वचने। "अम्भस्-स्थ एव तर्पये"दित्य् आदि वचनानाम् अवैष्णव-विषयत्वात्;

> योगो दानं तपो होमस् स्वाध्यायः पितृ-तर्पणम्।
> भस्मी भवति तत्-सर्वम् ऊर्ध्व-पुण्ड्रं विना कृतम्

इति मन्वादिभिश् श्री-पाञ्च-रात्रे च बहुधा प्रतिपादित्वात् परमैकान्तिना न किञ्चित् कर्मापि ऊर्ध्व-पुण्ड्रं विना कार्यम् इति। तथा वस्त्र-निप्पीडनम् अपि प्रपन्नेन सन्ध्यावन्दनानन्तरम् आधार-शक्त्यादि-तर्पण-पूर्वकं भगवदात्मक-देवर्षि-पितृ-तर्पणं कृत्वा कार्यम्। तत

> आधार-शक्त्यादीन् तर्पयित्वा स्व-नामभिः। नमोन्तैः प्रणवोपेतैर् निष्पीड्य स्नान-शाटिकाम्

इति। तथैव श्री-भाष्य-कारैर् अपि नित्ये प्रतिपादितम् -- "अथ परमैकान्तिना"मित्यारभ्य

> अष्टोत्तर-शतं मूल-मन्त्रम् आवृत्य परिक्रम्य नमस्कृत्य

इत्यन्तेन स्नानादि सन्ध्यावन्दनम् उक्त्वा,

> अथ आधार-शक्त्यादि पृथिव्यन्तं तर्पयित्वा श्री-वैकुण्ठादि पार्षदांस् तर्पयित्वा देवान् ऋषीन् पितॄन् भगवदात्मकान् ध्यात्वा सन्तर्प्य शुचौ देशे वस्त्रं सम्पीड्य आचम्यावाहित-तीर्थ-गणानात्मनि समाहृत्य

इति। एतदप्य् अविरुद्धम् एव;

> निराशाः पितरो यान्ति स्नान-वस्त्रे निपीडिते।
> तस्मान् न पीडयेद् वस्त्रम् अकृत्वा पितृ-तर्पणम्

इति स्मरणच् च। यत् त्व् इदं वचनं

> प्रातस् सन्ध्याम् उपासीत वस्त्र-संशोध-पूर्वकम्।
> उपास्य मध्यमां सन्ध्यां वस्त्र-निष्पीडनं परम्

इति तद्-अप्रपन्न-विषयम्। तप्य सन्ध्यावन्दनानन्तरम् आधार-शक्त्यादि-पूर्वक-देवर्षि-पितृ-तर्पण-स्वाभाव्यात्। प्रपन्नस्य तु तस्यावश्यकर्तव्यत्वाद् अप्रपन्नेनापि सङ्क्रान्त्यादि-नैमित्तिक-नित्यादि-तर्पण-प्राप्तौ

> सन्ध्यावन्दनानन्तरं पितृ-तर्पणं कृत्वैव वस्त्र-निष्पीडनं कार्यम्

इति वैदिक सार्वभौमैस् सुधी-विलोचने सम्यक् प्रतिपादितम्। एवम् एव "तद् उभयम् अपि प्रपन्नेन कार्यम्" इति श्री-पञ्च-रात्र-रक्ष्यायां वेदान्ताचार्यैस् सम्यक् प्रतिपादितम्। तस्माद् "एतद् उभयं प्रपन्नैक-विषयम्" इति न चोद्यावकाशः,

[[86]]

०९ ऊर्ध्व-पुण्ड्र-विधिः①

इदं श्रुति-स्मृति-शत-सिद्धम्। आत्र तावन्महोपनिषदि --

> धृतोर्ध्र-पुण्ड्रः पकमिशितारं नारायणं
> साङ्ख्य-योगाभिगम्यम्।
> ज्ञात्वा विमुच्येत नरस् समस्तैस्
> संसारपाशैर् इह चेति विष्णुम्॥

कठ-शाखायाम् --

> धृतोर्ध्व-पुण्ड्रः कृत-चक्र-धारी
> विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा।
> स्वरेण मन्त्रेण हृदि स्थितेन
> परात्परं यन्महतो महान्तम्॥

अथर्वणे --

> हरेः पादाकृतिम् आत्मनो हिताय मध्ये च्छिद्रम् ऊर्ध्व-पुङ्क्रं यो धारयति स परस्य प्रियो भवति स पुण्यभाग् भवति स विष्णुं भजति।

> नासादि-केश-पर्यन्तम् ऊर्ध्व-पुण्ड्रं धारयेत्।
> तस्माद् द्वि-रेखं भवति तं देवकी-पुत्रस् समाश्रितः॥

ब्रह्माण्डे --

> गृह-स्थो ब्रह्म-चारी च वानप्रस्थस् तथा यतिः।
> अवश्यं धारयेत् पुण्यं ऊर्ध्व-पुण्ड्रं सुशोभनम्॥

ब्रह्माण्डे पञ्च-मृत्तिकां भगवान् आह --

> पर्वताग्रे नदी-तीरे मम क्षेत्रे विशेषतः।
> सिन्धु-तीरे च वल्मीके तुलसी-मूल-संश्रिते॥
> मृद एतास् तु सङ्ग्राह्या वर्ज्याश् चान्यत्र मृत्तिकाः॥

पञ्चस्व् अपि मम क्षेत्रे इत्य् अन्वयः।

> अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमा ऽऽयुष्करी भवेत्।
> अनामिका ऽन्नदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी॥
> एतैर् अङ्गुलि-भेदैस् तु कारयेन् न नखं स्पृशेत्॥

हारीतः --

> त्रि-पुण्ड्र-धारणाद् विप्रः पतत्य् एव न संशयः॥

[[87]]

श्री-पराशर-धर्म-शास्त्रे उत्तर-खण्डे चतुर्दशे ऽध्याये --

> कपाल केश-भस्मास्थि-शुक्ति-पाषाण-धारिणम्।
> त्रि-पुण्ड्र-धारिणं विप्रं चण्डालम् इव सन्त्यजेत्॥

पाद्मे उत्तर-खण्डे एक-त्रिंशाध्याये --

> ललाटे केशवं ध्यायेन् नारायणम् अथोदरे।
> वक्षस्-स्थले माधवं तु गोविन्दं कंठ-कूबरे॥
> विष्णुञ् च दक्षिणे कुक्षौ बाहुके मधुसूदनम्।
> त्रिविक्रमं स्कन्ध-देशे वामनं वाम-पार्श्वके॥
> श्री-धरं बाहु-मध्ये तु हृषीकेशं तु तद्-भुजे।
> पृष्ठे तु पद्मनाभञ्च त्रिके दामोदरं न्यसेत्॥
> तत्-प्रक्षालन तोयेन वासुदेवञ् च मूर्धनि।
> ललाटे भुज-युग्मे तु पृष्ठयोः कण्ठ-कूबरे॥
> धारयेद् ऊर्ध्व-पुण्ड्राणि च तुरङ्गुलम् आयतम्।
> कुक्षौ तत्-पार्श्वयोः प्रोक्तम् आयतन् तु दशाङ्गुलम्॥
> बाह्वोर् वक्ष-स्थले पुण्ड्रम् अष्टाङ्गुलम् उदाहृतम्।
> एवं द्वादश-पुण्ड्राणि ब्राह्मणस् सततं धरेत्॥
> तत्-तत्-पुण्ड्रे तु तन्-मूर्तिं ध्यात्वा मन्त्रेण धारयेत्।
> अन्तरालेषु सर्वेषु हरिद्रां धारयेच्छ्रियम्॥
> चत्वारि भू-भुजां प्रोक्तं पुण्ड्रौ द्वौ तु विशां स्मृतम्।
> एक-पुण्ड्रं तु नारीणां शूद्राणाञ् च विधीयते॥
> ललाटे हृदि बाह्वोश् च चतुः पुण्ड्राणि धारयेत्।
> ललाटे हृदये द्वे तु फालेत्व् एकं विधीयते॥
> ऊर्ध्व-पुण्ड्रं ललाटे तु सर्वेषां प्रथमं स्मृतम्।
> ललाटादि-क्रमेणैव धारणन् तु विधीयते॥
> मूर्तयो वासुदेवाद्याश् चतुः पुण्ड्रेषु धारयेत्।
> द्वौ च गोविन्द-कृष्णौ तु एकं नारायणं धरेत्॥
> एवं पुण्ड्र-विधिः प्रोक्तस् सर्वेषां गिरि-जे मया।
> अश्वत्थ-पत्र-सङ्काशं वेणु-पत्राकृतिं तथा॥
> पद्म-कुट्मल-सङ्काशं मोहनं त्रितयं स्मृतम्।
> महा-भागवत-शुद्धः पुड्रं हरि-पदाकृति॥
> दण्डाकारन् तु वा देवि धारयेद् ऊर्ध्व-पुण्ड्रकम्॥

[[88]]

सच्-चरित्र-रक्षायाम् --

> द्व्य्-अङ्गुलं त्र्य्-अङ्गुलं वा ऽपि सान्तरालं प्रकल्पयेत्।
> पार्श्वौ वाङ्गुलि-मात्रौ तु ऊर्ध्व-पुण्ड्रस्य लक्षणम्॥

भरद्वाज-संहितायाम् --

> ऊर्ध्व-पुड्रान्तरालस्थान् चक्रादीन् धारयेत् सदा।
> बहिष्कृता ह्य् अतिक्रुद्धाः पापात् प्रच्यावयन्ति ते॥
> प्रातर् मध्यन्दिने सायम् ऊर्ध्व-पुण्ड्रन् तु केशवः।
> अकृतैर् वा ऽपि सुकृतैस् तैस् तैः प्रीणाति कर्मभिः॥
> प्रभाते दिव्य-लोकस्थं मध्याह्ने चार्क-मध्यगम्।
> तोषयत्य् ऊर्ध्व-पुण्ड्रेण सायं स्वात्म-गतं हरिम्॥

ऊर्ध्व-पुण्ड्रान्तराले हरिद्रा-धारण-विधिः②

सच्-चरित्र-रक्षायाम्-

> ऊर्ध्व-पुण्ड्रेषु सर्वेषु हरिद्रां धारयेच्छुभाम्।
> अभिषिक्तं तु यच्-चूर्णं विष्णु-बिम्बे तु यो नरः॥
> हारिद्रं धारयेद्यस् तु सो ऽश्व-मेध-फलं लभेत्॥

संङ्ग्रहे --

> ऊर्ध्व-पुण्ड्रस्यान्तराले हरिद्रां यो न धारयेत्।
> स वैष्णवो ललाटे तु श्रियं मां च व्यपोहति॥

हारीतः --

> श्रीर् लक्ष्मीः कमला पद्मा पद्मिनी कमलालया।
> रमा वृषाकपी धन्या वृद्धिर् यज्ञा तथेन्दिरा॥
> शक्तयः केशवादीनां सम्प्रोक्ताः परमे पदे।

ब्रह्मरात्रे --

> श्री-देवी-प्रथमं नाम द्वितीयम् अमृतोद्भवा।
> तृतीयं कमला-प्रोक्ता चतुर्थं शान्त-शोभिनी॥
> पञ्चमं विष्णु-पत्नी च षष्ठन् तु वैष्णवी तथा।

> सप्तमं तु वरारोहा अष्टमं हरि-वल्लभा॥
> नवमं शार्ङ्गिणी-प्रोक्तं दशमं देव-देवकी।
> एकादशं महा-लक्ष्मीः द्वादशं सुर-सुन्दरी॥

तत्रैव --

> न सुवर्णादिभिः कार्यं दारुभिर् मृद्भिर् एव वा।
> नालिकेर-फलेनैव चषकं पुण्ड्र-धारणे॥
> नालिकेरार्ध-भागेन कमठाकृतिना बुधः।
> द्वि-नेत्रेणैव कुर्वीत पात्रं वै पुण्ड्र-धारणे॥
> आदाय वैष्णवं दारु कृत्वा कूर्माकृतिं नरः।
> दिग्-गजान् अथ शेषञ् च तस्योपरि यथा-क्रमम्॥
> तत्र पात्रञ् च विन्यस्य ऊर्ध्व-पुण्ड्राणि धारयेत्।
> कृत्वा करण्डं बिल्वस्य
> फलं पक्व-मनोहरम्॥
> हारिद्रं पूरयेच्चूर्णं
> लक्ष्मी-रूपम् अनुत्तमम्।
> फलाद् अन्यत्र बिल्वस्य
> यच्चूर्णं पूरयेच् छ्रियः॥
> अवैष्णवस् स विज्ञेयस्
> तं कुप्यति हरि-प्रिया॥

[[89]]

> उर्ध्व-पुण्ड्र-मृद्-घर्षण-मन्त्रस्य आदिवराह ऋषिः अनुष्टुप्-छन्दः श्री-भूमिर् देवता।
> अकारो बीजं यकारश् शक्तिः ऊर्ध्व-पुण्ड्र-मृद्-घर्षणार्थे विनियोगः॥

> ऊर्ध्व-पुण्ड्र-मिश्र-प्राण-प्रतिष्ठा-मन्त्रस्य प्रजा-पति ऋषिः गायत्री-छन्दः श्री-नृ-सिंहो देवता। क्षं बीजं उकारश् शक्तिः ऊर्ध्व-पुण्ड्र-मिश्र-प्राण-प्रतिष्टार्थे विनियोगः॥

> ऊर्ध्व-पुण्ड्र-धारण-मन्त्रस्य दूर्वास-भागरि-गौरुमण्डि-गौकुल-रूपवन्य[[??]]-गार्ग्य-सोवकर्ष-कण्व-कुधिनि-शालि-होत्र-मुनय ऋषयः गायत्र्य्-उष्णिग्-अनुष्टुप्-जगती-पङ्क्ति-व्याहृतयः शक्वरी-बृहद्रथन्तरं विराट्-जगती-विष्टरपङ्क्त्ययश् छन्दाँसि केशवादि-वासुदेवान्तास् त्रयोदश-मूर्तयो देवताः। ॐ बीजं मं शक्तिः ऊर्ध्व-पुण्ड्र-धारणे विनियोगः।

न्यासः --

> ॐ वृद्धोल्काय स्वाहा
> ॐ महोल्काय स्वाहा

> ॐ वीरोल्काय स्वाहा
> ॐ दशोल्काय स्वाहा
> ॐ शतोल्काय स्वाहा
> ॐ सहस्रोल्काय स्वाहा॥

अथ ध्यानम् --

> अर्कौघाभं किरीटान्वित-मकर-लसत् कुण्डलं दीप्त-राजत्-
> केयूरं कौस्तुभाभाशबल-रुचि-हरं दिव्य-पीताम्बरञ् च।
> नानारत्नांशुभिन्नाभरण-शत-युतं श्री-धराश्लिष्ट-पार्श्वं
> वन्दे दोश्-शङ्ख-चक्राम्बुज-परशु-गदं विश्व-वन्द्यं मुकुन्दम्॥

ऊर्ध्व-पुण्ड्र-धारण-प्रयोगः②

अथ प्रयोगः -- अस्त्र-मन्त्रेण वाम-हस्तं संशोध्य प्रणवेन जलं निधाय

> उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शत-बाहुना

इति मृदम् आदाय

> गन्ध-द्वारां दुराधर्षां नित्य-पुष्टां करीषिणीम्। ईश्वरीँ सर्व-भूतानां तामिहोपह्वयेश्रियम्
> [[TODO: परिष्कार्यम्]]

[[90]]

इति सेचयित्वा अस्त्र-मन्त्रेण दश-दिक्षु रक्षां कृत्वा प्रणव-मूलाभ्याम् अभिमन्त्र्य नृ-सिंह-बीजं विलिख्य॥ "ॐ भगवान् पवित्रम्" इति जलं निक्षिप्य तर्जन्या मृदं जलं चैकीकृत्य भगवत्-पाद-द्वयं स्मरन् "विष्णोर् नु कम्" इति मन्त्रेण पञ्चोपनिषदैः मूलेन द्वादशाक्षरेण सप्त-वैष्णव-मन्त्रैश् चाभिमन्त्र्य॥

सप्त-वैष्णव-मन्त्राः --

> तदस्य प्रियम्। प्रतद्विष्णुः। परो मात्रया। विचक्रमे। त्रिर्देवः। अतो देवा। इदं विष्णुः।
> [[TODO: परिष्कार्यम्]]

अथ प्रणवेन तर्जन्या मृदम् आदाय मूर्ध्नि विन्यसेत्; "ॐ केशवाय नम" इत्यादिभिः द्वादशोर्ध्व-पुण्ड्राः धृत्वा शेषं द्वादशाक्षरेण मूर्ध्नि विन्यसेत्। अथ "ॐ केशवाय नम" इत्यादिभिष् षडङ्ग-न्यासं कर-न्यासं च कुर्यात्॥

ऊर्ध्व-पुण्ड्र-ध्यानम्②

> चतुश् चक्रं नमस्यामि केशवं कनक-प्रभम्।
> नारायणं घन-श्यामं चतुश् शङ्खं नमाम्यहम्॥
> माधवं मणि-भङ्गाभं चिन्तयामि चतुर् गदम्।
> चन्द्र-भासं चतुश् शार्ङ्गं गोविन्दम् अभिसंश्रये॥
> विष्णुं चतुर्-हलं वन्दे पद्म-किञ्जल्क-सन्निभम्।
> चतुर्-मुसलम् अब्जाभं संश्रये मधुसूदनम्॥
> अग्नि-वर्णं चतुः खडं भावयामि त्रिविक्रमम्।
> वामनं बाल-सूर्याभं चतुर्-वज्रं विभावये॥
> श्री-धरं पुण्डरीकाभं चतुः-पट्टं समाश्रये।
> चतुर्-मुद्गरम् अभ्येमि हृषी-केशं तटित्-प्रभम्॥
> पञ्चायुधं पद्मनाभं प्रणमाम्य् अर्क-रोचिषम्।
> दामोदरं चतुः पाशम् इन्द्र-कोप-निभं भजे॥
> वासुदेवम् उपासे ऽहं पूर्णेन्द्ध्-अयुत-सन्निभम्॥

इति ध्यात्वा; "ॐ केशवाय नम" इत्यादिभिर् अञ्जलिं कुर्यात्।

[[91]]

१० तुलसी-पद्माक्ष-मणि-मालिका-धारणम्①

नारदीये --

> कण्ठे तु धारयेद् यस् तु तुलसीं सततं नरः।
> तत्-काष्ठं वा ऽपि राजेन्द्र तस्य नास्त्य् उपपातकम्॥

पुराणे --

> शान्तये पुष्टये मुक्त्यै तुलसी-काष्ठ-जो मणिः।
> सर्व-सिद्धि-प्रदः पाद्मो-मणिर् धार्यः श्रियै बुधैः॥
> तुलसी-काष्ठ-मालां वै पद्माक्ष-मणि-मालिकाम्।
> कण्ठादि-नाभि-पर्यन्तं धारयेद् वैष्णवोत्तमुः॥
> अष्टोत्तर-शतं मालां मानेन स्कन्ध-लम्बिताम्।
> तुलसी-पद्म-मणिभिर् धारयेद् उपवीतवत्॥

विष्णु-मन्दिरे --

> धारयन्ति पवित्राणि ये भक्ताः श्रद्धया ऽन्विताः।
> ते हि निर्धूत पाप्मानो मोदन्ते दीवि देववत्॥

११ सन्ध्योपासन-विधिः①

पितामहः --

> अनागतां तु ये पूर्वमम् अनतीतां तं पश्चिमाम्।
> सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथं ते ब्राह्मणाः स्मृताः॥

योग-यागवल्क्यः --

> ब्रह्मणोपास्यते सन्ध्या विष्णुना शङ्करेण च ।
> तस्माद् उपासयेद् देवीं श्रेयस्-कामो द्विजोत्तमः॥

सन्ध्या-काल-निरूपणम्②

पितामहः --

> नक्षत्र-ज्योतिर् आरभ्य सूर्यस्योदय-दर्शनात्।
> प्रातस् सन्ध्येति तां प्राहुः श्रुतयो मुनिसत्तमाः॥

सङ्ग्रहे --

> उदयात् प्राक्तनी सन्ध्या घटिका-त्रयम् इष्यते।
> सायं सन्ध्या त्रि-घटिका अस्ताद् उपरि भास्वतः॥

रहस्याम्नाय ब्राह्मणे --

> आसूर्योदयात् पूर्वोत्तराशाभिमुखस् त्व् अपरोत्तराशाभिमुख आ नक्षत्रोदयाद्

इति व्यवस्थाम् आह। दक्षः --

> रात्र्य् अन्तयामनाडीद्वे सन्ध्यायाः काल उच्यते।
> दर्शनाद् रवि-रेखायास् तदन्तो मुनिभिः स्मृतः॥

तद् एवं प्राग् उदयाद् घटिका-द्वयात्मक-सन्ध्या-काल इति श्रुति-स्मृति-शत-सिद्धत्वात्

[[92]]

> तदुहवा एते ब्रह्मावादिनः पूर्वाभिमुखास् सन्ध्यायां गायत्रिया ऽभिमन्त्रिता आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति विशिष्ट-विधिपरे श्रुति-वाक्ये सन्ध्यायाम् एवार्घ्य-दानादि-श्रुतेः "ऊर्ध्वं त्रिसन्ध्ययोः क्षिपेत्" इति स्मृतेश् च

> उदयात् प्राग् एवार्घ्यं देयम्

इति सिद्धम्। एवञ् च सति

> उद्यन्तम् अस्तं यन्तम् आदित्यम् अभिध्यायन् कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वांत्सकलं भद्रम् अश्नुते॥ अथोपतिष्ठेद् आदित्यम् उदयन्तं दिवाकरम्

इत्यादि श्रुति-स्मृतिभ्यः; उदयो मुख्यम्; उदस्यानन्तरं तु गौणम् इति विवेकः [[??]] र्यनुज्ञाने ऽपि राष्ट्र-क्षोभ-जलालाभाशक्तयो ह्यत्रापि[[??]]धावे ऽपि सर्वदा तद् अनुष्ठाने सन्ध्याति-क्रम-दोषो दुर्वार इत्यलम्।

अत्र श्रुतिः --

> ब्रह्मवादिनो वदन्ति॥ [[TODO: परिष्कार्यम्]]

सन्ध्या-शब्दार्थ-निर्णयः②

> तस्माद् ब्राह्मणो ऽहोरात्र-संयोगे सन्ध्याम् उपास्ते कस्मात् प्रातस् तिष्ठन् ब्राह्मणस् सायम् आसीनस् सन्ध्याम् उपास्ते। का सन्ध्या कश् च सन्ध्या-कालः किञ् च सन्ध्यायस् सन्ध्यात्वं देवाश् चासुराश् चा स्पर्धन्त ते ऽसुरा आदित्यम् अभिद्रवन् आदित्यो ऽभिभेत् तस्य हृदयं कूर्म-रूपेणातिष्ठत्। स प्रजापतिम् उपाधावत्। तस्य प्रजापतिर् एतद्-भेषजम् अपश्यत्। ऋतञ् च सत्यञ् च ब्रह्मचोङ्कारञ् च त्रिपदां गायत्रीं ब्राह्मण-मुखम् उपश्यत् तस्माद् ब्राह्मणो ऽहोरात्र-संयोग-सन्ध्याम् उपास्ते स ज्योतिर् ज्योतिषो दर्शनात् सो ऽस्य सन्ध्या-कालः। सा सन्ध्या तत्-सन्ध्यायास् सन्ध्यात्वं यत्-सायम् उपासीनस् सन्ध्याम् उपास्ते तया वीर-स्थानं जयति यत्-प्रातस् तिष्ठन् स तया स्वर्गं लोकं जयति। अथ यदपः प्रयुङ्क्ते ताविपृषो वज्री भूत्वा असुरान् अपघ्नन्ति

इति। इति सन्ध्या-शब्दार्थ-निर्णयः।

[[93]]

प्रातर्-आदि-सन्ध्या-प्रयोगः②

अथ पादौ हस्तौ प्रक्षाल्य द्विर् आचम्य सङ्कल्प्य। अत्र सङ्ग्रहे --

> एवं धृतोर्ध्व-पुण्ड्रस् स सन्ध्या-वन्दनम् आचरेत्।
> निधाय दक्षिणं पादं जले वामं तथा स्थले॥
> अन्तर्-जानु-करश् शुद्धस् सपवित्र-करो द्विजः।
> प्राणानायम्य सङ्कल्प्य विलख्यं विलिखेज्जले॥
> अग्नि-कोणं विलिख्यान्तश् शक्ति-बीजं लिखेत् ततः।
> कोणोपरि लिखेत् तिस्रो व्याहृतीर् अभिमन्त्र्य तत्॥
> आपोहिष्ठेति तिसृभिः प्रणवेन स्व-मूर्धनि।
> व्याहृतीभिश् च गायत्र्या प्रोक्षयेच्छुद्ध-मानसः॥

जले त्रिकोणं विलिख्य ह्रीङ्कारम् अन्तः कोणेषु प्रणवं दण्डेषु तिस्रो व्याहृतीः प्रागादिक्रमेण विलिख्य प्रणवेन संवेष्ट्य शोषणादिकं कृत्वा अस्त्र-मन्त्रेण रक्षां कृत्वा गायत्र्या त्रिर् अभिमन्त्र्य सुरभि-मुद्रां प्रदर्श्य मूल-मन्त्रेण सप्त-कृत्वो ऽभिमन्त्र्य।

> आपोहिष्ठेति मन्त्रस्य सिन्धु-द्वीप ऋषिः। गायत्रीच्छन्दः आपो देवता अं बीजं आं शक्तिः श्वेतो वर्णः प्रोक्षणे विनियोगः।

प्रणवेन प्रथमं ततस् सप्तभिर् व्याहृतिभिस् ततो गायत्र्या तत आपोहिष्ठेत्यादि सप्तभिः -

> आपोहिष्ठामयोभुवः। तान ऊर्जे दधातन। महेरणाय चक्षसे। योवश्शिवतमोरसः। तस्य भाजयते हनः। उशतीरिव मातरः। तस्मा अरङ्गमामव [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इत्य् एतैर् मन्त्रैः ब्रह्म-तीर्थेनादाय देव-तीर्थेन शिरसि प्रोक्ष्य, "यस्य क्षयाय जिन्वथ" इति पाद-द्वये, "आपो जनयथाचनः" इति पुनश् शिरिसि प्रोक्ष्य "ॐ भूर् भुवस् सुवर्" इत्य् आत्मानं परिषिच्य।

> आपोहिष्ठादि-मन्त्राणां व्याख्यास् सन्ति सहस्रशः।
> त्रय्य्-अन्तार्थानुसारेण व्याख्यानं क्रियते मया॥

[[94]]

आपोहिष्ठादि-मन्त्राणां पञ्चरात्रादि-सच्चास्त्रेषु परमात्मा नारायण इत्य् अभिधानाद् अत्रत्य देवता-शब्दास् सर्वे परमात्मनो नारायणस्यैव वाचकाः, अतो ऽन्यपरतया प्रतीयमानानाम् अपि शब्दानां नाम-रूप-व्याकरण-श्रुत्या परमात्म-परत्वं वेदान्तेषु निर्णीतम्।

▼ आपोहिष्ठादि-मन्त्राणाम् अर्थः

"आपो हिष्टा मयो भुवः" - हे आपः यूयं मयो भुवः स्थाहि, सर्वस्य प्राणि-जातस्य मयो हि सुखं, सुख-भूमयो हि; "यद्वै शिवं तन्मयः" इति। "ता न ऊर्जे दधातन" - एवं सुख-भूमित्वात्, ताः - यूयम्, नः - आस्माकं, उर्जे, ऊर्जम् अन्नं, दधातन - ददत, "दधातन" इति दधतेर्दानवाचिनो लोट्

परस्मैपदं मध्यम-पुरुष-बहु-वचनम्। "महे रणाय चक्षसे" - महे - महते, रणाय- रमणीयाय, चक्षसे - चक्षुषे, "अस्मद्-उक्तान्न-प्रार्थनं किमर्थम्" इत्य् अक्षायाम् "इन्द्रिय-प्रकाशन-सिद्ध्यर्थम्" इति गम्यते; इन्द्रियाणाम् अन्नेन हि महत्त्वं रमणीयत्वञ् च। यद्य् अप्य् अन्न-मयं हि सोम्यं मन इत्य् अन्नस्य मनः पोषकत्वम् एव, तथाप्य् अत्रान्न-शब्देन इन्द्रिय-पोषका विषया उपलक्ष्यन्ते॥ "योवश् शिवतमो रसः", शिवतमः - पुण्यतमः, संसार-भेषज-भूतो रस-विशेषः, तस्य भाजयत - तं रसं सेवयत, यद्वा रस-शब्दः परमात्म-परः

> रसो वै सः॥ रसग् ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति श्रुतेः। "उशतीर् इव मातरः" - उशतीः - स्नेह-युक्ताः, मातरः स्व-दारकान् स्तन्येव पोषयन्ति तद्वत् यूयम् अस्मान् स्व-शेष-भूतान् युष्मदीय-रस-विशेषेण पोषयत इति भावः। तस्मा अरङ्गमामवो यस्य क्षयाय जिन्वथ - हे अपः यूयं, यस्य रसस्य, क्षयाय - निवासाय, जिन्वथ - प्रीताभवत, स्वानुभवोपि ब्रह्मणः प्रियतम एव। तस्मात्; तस्मै - तस्य रसस्य सिद्ध्यर्थं, अरं - अलं, पर्याप्तिं, गमाम-गच्छेम,

[[95]]

> यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजानाति स भूम [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति श्रुतेः ॥ "आपो जनयथाचनः" - हे आपः! नः - आस्माकं पूर्वोक्तं रसं दत्त्वा, अस्मान्, जनयथ, वयञ् च तेनैव रसेन जाताः स्मः नान्यथा, ब्रह्म-विद्यात एव हि सज्-जन्म सत्ता च जीवस्य,

> स हि विद्यातस् तं जनयति १६
> तच्छ्रेष्ठं जन्म १७

> अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद। सन्तमेनं ततो विदुरिति

इत्यादिकम् अत्र भाव्यम्। अत्राप्-शब्देन परमात्माभिधीयते, बहुवचनैर् उक्तिस् तु शब्द-साधुत्वाय, "दाराःकलत्रम्" इत्यादिवत्। एतैः प्रोक्ष्य॥

> सूर्यश्चेत्य् अनुवाकस्य अग्नि ऋषिः गायत्री छन्दः सूर्यो देवता। सुं बीजं दिं शक्तिः श्वेतो वर्णः अन्तः करण शुद्ध्यर्थे अपां प्राशने विनियोगः,

> सूर्यश्च मामन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः। पापेभ्यो रक्षन्ताम्। यद्रात्र्यापापमकार्षम्। मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना। रात्रिस्तदवलुम्पतु यत्किञ्च दुरितं मयि। इदमहं माममृतयोनौ सूर्येज्योतिषि जुहोमि स्वाहा॥ [[TODO: परिष्कार्यम्]]

▼ सूर्यश्चेति मन्त्रस्यार्थः

"सुष्ठु ईरयति प्रेरयती"ति सूर्यः परमात्मा। मन्युः क्रोधः, मन्यु-पतयो - रागादयः, एते सर्वे, मा - मां, मन्यु-कृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्ताम् - अत्र मन्यु-शब्देन रागादयो लक्ष्यन्ते तन्मूलत्वात् सर्व-पापानाम् रात्र्या - रात्र्यां, मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्म्याम् उदरेण शिश्ना - शिश्नेन, यत्-पापम् अकार्षं तत्-पापं, रात्रिर् - भगवान्, अवलुम्पतु - नाशयतु, रा दाने त्रैङ् रक्षणे; यत् किञ्च दुरितं मयि - प्रारब्ध-रूपं वर्तते तद् अपि नाशयतु, तत्-पुरुषानुगुण्येन प्रारब्धं कर्म-मानसिद्धम्। ननु साधनानुष्ठानम् अन्तरेण कथम् एवं प्रति-बन्धक-निवृत्तिर् इति शङ्कायाम् अनुष्ठान-प्रकारम् आह - अहम् इत्य् आदिना - अहं - अनन्यगतित्वाकिञ्चन्यादियुक्तः, अमृत-योनौ - मोक्ष-कारण-भूते ज्योतिषि - निरुपाधिक-ज्योती-रूपे, सूर्ये - परमात्मनि,मां जुहोमि - आत्मानं भगवत्-पादयोस् समर्पयामीत्य् अर्थः। स्वाहेति समर्पण-मन्त्रः। जगत्-कारण-भूते मोक्ष-प्रदे भगवति न्यस्त-भरस्य समस्त-प्रति-बन्धक-निवृत्ति-पूर्वकं स्वानुभवं प्रयच्छति भगवान् इति हृदयम्। इति जलं प्राश्य सकृद् आचम्य ॥

[[96]]

> दधिक्रावण्ण इति मन्त्रस्य वामदेव ऋषिः अनुष्टुप्-छन्दः विश्वेदेवा दधिक्रावावा देवता; निं बीजं मं शक्तिः श्वेतो वर्णः प्रोक्षणे विनियोगः।

> दधिक्रावण्णो अकारिषम्। जिष्णोर् अश्वस्य वाजिनः। सुरभिनो मुखाकरत्। प्रण आयूँषितारिषत्॥ [[TODO: परिष्कार्यम्]]

▼ दधिक्रावण्णेत्यादि-मन्त्राणां व्याख्या

"दधत् जगत् क्रामती"ति दधिक्रावा परमात्मा, "दधिक्रावण्ण" इति षष्ठ्य् एक-वचनम्। जिष्णोः - जय-शीलस्य, अश्वस्य - सर्व-लोक-व्याप्तस्य। वाजिनो - वेगवतः, अकारिषं - स्तुतिं कुर्याम्, सुरभिनो मुखाकरत् - स च दधिक्रावा, नः - अस्माकं मुखा - मुखानि, सुरभि - सुरभीणि, करत् - कुर्यात्, अत्र मुख-शब्देन मन उपलक्ष्यते। प्रण आयूँषितारिषत् - नः - अस्माकं, आयूंषि,प्रतारिषत् - प्रकृष्टानि निरुपद्रवाणि कुर्यात्, "व्यवहिताश् चे"ति प्रशब्दस्य उत्तरत्रान्वयः।

इति “आपोहिष्ठे”ति च प्रोक्ष्य प्राणानायम्य

> अर्घ्य-प्रदान-मन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिः गायत्री-छन्दः सूर्यो देवता। णिं बीजं यं शक्तिः नः प्रचोदयात् कीलकं अर्घ्य-प्रदाने विनियोगः। ॐ तत्-सवितुः ब्रह्मात्मने आं हृदयाय नमः। वरेण्यं विष्ण्व् आत्मने ईं शिरसे स्वाहा। भर्गो देवस्य रुद्रात्मने उं शिखायै वौषट्। धीमहि सत्यात्मने ऐं कवचाय हुम्। धीयोयोनः विश्व् आत्मने ॐ नेत्राभ्यां वौषट्। प्रचोदयात् प्रकाशात्मने आः अस्त्राय फट्॥

ध्यानम् -

> वेद-सारं परं ज्योतिर् मूल-भूतं परात्परम्।
> मूले ब्रह्मा च विष्णुश् च मूल-भूतं सदाशिवोम्॥

> हृदि स्थं सर्व-लोकस्य मण्डलान्तर् व्यवस्थितम्।
> चिन्तयन् परमात्मानं अप ऊर्ध्वं विनिक्षिपेत्॥

एवं ध्यात्वा।

[[97]]

> द्रुपदादिवेति मन्त्रस्य गो-कुल-राज-पुत्र ऋषिः अनुष्टुप्-छन्दः द्रुपदा देवता मम पाप-पुरुष-निरसने विनियोगः॥

"द्रुपदे"ति जलम् आदाय आघ्राय वाम-भागे कूले विसृज्य पुनर् जलम् आदाय द्वौ पादौ जले समौ कृत्वा तर्जन्य्-अङ्गुष्ट-संयोग-वर्जं गायत्र्या अर्घ्य-त्रयं दत्त्वा प्राणानायम्य -

> यदद्यकच्चेत्यस्य[[??]] मन्त्रस्य सूर्यो ऋषिः गायत्री-छन्दः सूर्यो देवता। प्रायश्चित्तार्घ्ये विनियोगः॥

> यदद्यकच्च वृत्रहन्नुदगा अभिसूर्यो (सर्वं) तदिन्द्रतेवशे [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति प्रातः प्रायश्चित्तार्घ्यं दत्त्वा। मध्याह्ने

उत्खेदेत्यस्य मन्त्रस्य हुताशन ऋषि, अनुष्टुप्-छन्दः, हुताशनो देवता॥

> उत्खेदभिश्रृता मघवन् वृषभं नर्यापसम्॥ अस्तारमेति सूर्यस्य हँसश्शुचिषत् [[TODO: परिष्कार्यम्]]

सायाह्ने -

> न तस्येत्यस्य मन्त्रस्य वैवस्वत-विश्वमान ऋषि उप्लिक्-छन्दः अग्निर् देवता।

> न तस्यमायया च न पुरीशितमर्थ्यः। यो अग्नये ददाश हव्यदातिभिः [[TODO: परिष्कार्यम्]]

एवम् अर्घ्यं दत्त्वा

अस्त्रोपसंहारं कृत्वा

> ॐ ऋग्-वेदाय ब्रह्मणे स्वाहा यजुर्-वेदाय विष्णवे स्वाहा साम-वेदाय रुद्राय स्वाहा अथर्वण-वेदाय नमः इतिहास-पुराणाभ्यां नमः अग्नये नमः विष्णवे नमः इन्द्राय नमः

[[98]]

अर्घ्य-प्रदानास्त्रोप-संहार-क्रम-प्रतिपादनम्②

> अस्त्रोप-संहार-मन्त्रस्य ब्रह्म-भार्गव ऋषिः गायत्री-च्छदः त्रि-मूर्तिर् देवता। ऐं बीजं क्लीं शक्तिः सौं कीलकं अस्त्रोप-संहारे विनियोगः। ॐ अघोरास्त्राय नमः। इन्द्राय नमः। स-शाङ्गाय शिरसे स्वाहा। स-शराय शिखायै वौषट्। सास्त्राय कवचाय हुम् । स-नाराचाय नेत्राभ्यां वौषट्। हुं फट् स्वाहा। अस्त्राय फट्।

अञ्जलिं बध्वा।

> परमात्मानम् आत्मानं भावयित्वा द्विजोत्तमः।
> आत्मानम् आत्मना ध्यात्वा आत्मानम् उपसंहरेत्॥
> आमूलं ब्रह्म-रन्द्रान्तं कोटि-सूर्य-समप्रभम्।
> मनसा वायु-रोधेन पश्येद् आत्मा निन्तरम्॥
> सो ऽहम् अग्निर् अहं ज्योतिर् अर्क-ज्योतिर् अहं शिवः।
> आत्म-ज्योतिर् अहं शुक्लस् स्वर्व-ज्योतिर् असाव् अहम्[[??]]॥

> दोंवसा सेजर रोप। त्यादचोप्र नोयोयोधि हिमधी स्यवदे र्गोभ यंणिरेर्वतुवित्सत वःस्सुवर्भुभूरोम्।

[[सम्पादक-टिप्पनी - स-चतुर्थ-पादो गायत्रीमन्त्रो विपरीतक्रमेण]], यथापेक्षम् परिष्करोतु ।

अवाय व्यावायव्या ॐ औग्वायव्यावायव्यया[[??]] [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति च जपित्वा

प्रातः

> हरोऽसि पाप्मानं मे विद्धि । ॐ ऐं सूर्याय नम [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति योनि-मुद्रां प्रदर्श्य। मध्याह्ने

> उद्वर्गोऽसि पाप्मानं मे विद्धि ॐ क्लीं सूर्याय नमः॥ [[TODO: परिष्कार्यम्]]

सायाह्ने

> संसर्गोऽसि पाप्मानं मे विद्धि ॐ सौं सूर्याय नमः॥ [[TODO: परिष्कार्यम्]]

अथाञ्जलिं बध्वा

> हिरण्य-गर्भः + विधेम [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति जपित्वा ! मध्याह्ने - "हँ सश्शुचिषदि"ति जपित्वा॥

> उत्तिष्ठ देवि गन्तव्यं पुनर् आगमनाय च।
> प्रसीद देवि तुष्टा त्वं प्रविश्य हृदयं मम॥

इति जपित्वा जलं स्पृष्ट्वा पाणिना हृदयमालध्य जलाद् उत्थितां गायत्रीं श्रीं स्व-हृदयं प्रविष्टां ध्यात्वा॥

[[99]]

> असावादित्येति मन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिः गायत्री-छन्दः आदित्यो देवता प्रदक्षिणे विनियोगः। प्रदक्षिणं कृत्वा ऽऽचम्य केशवादि-द्वादश-तर्पणं कृत्वा पुनर् आचामेत्।

तथा श्री-पाञ्च-रात्र-रक्षायां

> "अथ सन्ध्यायाम् अर्घ्य-त्रयं दत्त्वा प्रदक्षिणं प्रक्रम्य[[??]] मार्ग-शीर्षादि-मासेशान्[[??]] तत्-तन्-मन्त्रेण तर्पयित्वा

इति। मार्ग-शीर्षादि-मासेशाः केशवादयः, यद् वा ज्योतिषे -

> कृष्णो ऽनन्तो ऽच्युतश् चक्री वैकुण्ठो ऽथ जनार्दनः।
> उपन्द्रो यज्ञ-पुरुषो वासुदेवस् तथा हरिः॥
> योगीशः पुण्डरीकाक्षो मास-नामान्य् अनुक्रमात्॥

अनुक्रमात् - मार्ग-शीर्ष-मासाद्य् अनुक्रमाद् इत्य् अर्थः। हारीतः --

> द्वादशैव तु मासास् तु केशवाद्यैर् अधिष्ठिताः।
> आरभ्य मार्ग-शीर्षं तु यथा-सङ्ख्यं द्विजोत्तमः॥

तथैव वसिष्ठः --

> चैत्रादि-द्वादशैर् मासैर् मूर्तिभिर् द्वादशैर् युतम्।
> आरभ्य मार्ग-शीर्षं तु केशवाद्यैर् अधिष्ठितम्॥

स्मृत्य्-अर्थ-सारे --

> भूमिष्ठम् उदकं स्पृष्ट्वा प्रसव्येन करेण तु।
> मार्जनाद्याचरेद् विद्वान् सन्ध्या-कर्मसु सर्वदा॥

चन्द्रिकायाम् --

> जानुभ्याम् उपरिष्टात् तु शुष्क-वासाः स्थितो जले।
> सन्ध्याम् आचमनं कुर्वन् शुचिस् स्याद् अशुचिस् तु यः॥

तथा -

> जानु-मात्रे तद्-ऊर्ध्वं वा जले तिष्ठन् शुचिर् भवेत्॥
> वाम-हस्ते जलं कृत्वा ये तु सन्ध्याम् उपासते।
> सा सन्ध्या-वृषली-ज्ञेया असुरास् तेन तर्पिताः॥

इतीदं वचनं मृण्मयादि पात्र-विषयम्;

> सन्ध्यां तीर्थे हृदेवा ऽपि भाजने कांस्य-सम्भवे।
> औदुम्बरे ऽथ सौवर्णे राजते दारु-सम्भवे॥
> कृत्वा तु वाम-हस्ते वा सन्ध्योपास्तिं समाचरेत्॥

इति ब्राह्मण-स्मरणात्; सङ्ग्रहे --

> द्वौ पादौ तु समौ कृत्वा पूरयेद् उदकाञ्जलिम्।
> गो-शृङ्ग-मात्रम् उद्धृत्य जल-मध्ये जलं क्षिपेत्॥

[[100]]

रत्नाकरे --

> राष्ट्र-क्षोभे नृपाक्षिप्ते रोगार्ते शाव-सूतके॥
> सन्ध्या-वन्दन-विच्छित्तिर् न दोषाय कदाचन॥

सूतकादौ सन्ध्या-विधिः②

पुलस्त्यः --

> सूतके मृतके चैव सन्ध्या-कर्म न सन्त्यजेत्।
> मनसोच्चारयेन् मन्त्रान् प्राणायामम् ऋते द्विजः॥
> अर्घ्यं तु प्रक्षिपेद् वाचा पञ्च-यज्ञांस् तु वर्जयेत्।
> सन्ध्याम् इष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत्।
> न त्यजेत् सूतके वा ऽपि त्यजन् गच्छेद् अधो द्विजः॥

भगवत्-सेवा-समये सन्ध्यातिक्रमे दोषाभावः②

श्री-वाराहे भगवत्-सेवा-समये सन्ध्यातिक्रमे दोषाभावः कथितः।

> यस्मिन् काले विशालाक्षी यस्य यत्-कर्म चोदितम्।
> तत्-काले कर्म तत् त्यक्त्वा माम् उपास्ते नरो यदि॥
> न दोषस् तत्र देवेश भवत्य् एव न संशयः॥ रथ्याङ्ग ते च देवेशे आस्थानं चास्थिते सति।
> मध्ये सन्ध्याम् अनुप्राप्तां दृष्ट्वा वेदार्थ मोहिताः॥
> सन्ध्योपास्ति प्रकुर्वन्ति विप्रा विष्णु-पराङ्मुखाः।
> श्वान-योनि-शतं प्राप्य चाण्डालीं योनिम् आप्नुयुः॥

सन्ध्या-कालातिक्रम-प्रायश्चित्तम्②

बोधायनः॥

> तत्र सायम् अतिक्रमे रात्र्य् उपवासः प्रातर् अतिक्रमे अहर् उपवास

इतीदम् अबुद्धि-पूर्व-विषयम्। बुद्धि-पूर्वे तु

> वेदोदितानां कृत्यानां कर्मणां समतिक्रमे।
> स्नातक-व्रत-लोपे च प्रायश्चित्तम् अभोजनम्

इति मनूक्त-दिनोपवासः कार्यः। रत्नाकरे --

> अर्घ्य-प्रदानतः पूर्वम् उदये ऽस्तम ये ऽपि वा।
> गायत्र्य् अष्ट-शतं जप्यं प्रायश्चित्तं द्विजातिभिः

इति तद्-उपवासाशक्त-विषयम्। ततश् च - सन्ध्या-वन्दन-हानौ तु॥ "संध्याम् आपदि नोपास्त" इति प्रजापति-संवर्ताद्य्-उक्ताष्ट-सहस्र-जपश् चिर-कालापद्विषय इति मन्तव्यः। मासातिक्रमे कृच्छ्रादिकार्यम्।

[[101]]

जप-विधिः②

मनुः --

> पूर्वां[[??]] सन्ध्यां जपन् तिष्ठेत् सावित्रीम् आर्क- दर्शनात्।
> पश्चिमां तु समासीनस् सम्यग् ऋक्ष-विभावनात्॥
> पूर्वां सन्ध्यां जपन् तिष्ठेन्नैशम् एनो व्यपोहति।
> पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवा कृतम्॥

> न तु तिष्ठेत यः पूर्वां नोपासीतेति पश्चिमाम्।
> स शूद्रवद् बहिष्कार्यस् सर्वस्माद् द्विज-कर्मणः॥

योग-याज्ञवल्क्यः --

> जपन्नासीत गायत्रीं प्रत्यगातारकोदयात्।
> सन्ध्यां प्राक् प्रातर् एवं हि तिष्ठन् नासूर्य-दर्शनात्॥

'आसूर्य-दर्शना'दिति स्मरणाद् उदयानन्तरम् आसीने न जपः कार्य इति न भ्रमितव्यम्। तादृश-वचनाभावात्; किञ्च स्मृत्यन्तरे विशेषः --

> तथा मध्यम-सन्ध्यायाम् आसीनः प्राङ्मुखो जपेत्।
> स्थितो जपेत् सदा-कालम् आदित्याभिमुखो द्विजः॥

जपे पुनर् आदित्याभिमुखश् चेत् सदा-कालम् - प्रातर् मध्याह्नेन्तरा च सर्वस्मिन् काले, स्थित एव गायत्रीं जपेद् इत्य् अर्थः।

प्राणायाम-विधिः③

मनु --

> दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा-मलाः।
> तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात्॥

कर्म-दीपे --

> देवार्चने जपे होमे स्वाध्याये श्राद्ध-कर्मणि।
> स्नाने दाने तथा ध्याने प्राणायामास् त्रयस् त्रयः॥
> आदाव् अन्ते च गायत्र्याः प्राणायामास् त्रयस् त्रयः।
> सन्ध्यायाम् अर्घ्य-दाने च प्राणायामैक उच्यते॥
> अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान् तु तथैव च कनिष्ठया।
> प्राणायामस् तु कर्तव्यो मध्यमां तर्जनीं विना॥
> तर्जनी-मध्ययोर् योगं प्राणायामे तु वर्जयेत्।
> तर्जनीं मध्यमां स्पृष्ट्वा जपन् शूद्र-समो भवेत्॥

[[102]]

अखण्डादर्शे --

> प्रातस् तिष्ठन् प्राणायामेन शुद्ध्यति सायम् आसीनः प्राणायामेन शुद्ध्यति

इति। आतो ऽत्र प्राणायामास् तिष्ठतैव कर्तव्याः। *नारदीये --

> अगर्भश् च स-गर्भश् च द्वितीयस् तु तथोर्वरः।
> अभिध्यानं विना गर्भस् स-गर्भस् तत् समन्वितः॥

योग-याज्ञवल्क्यः --

> शनैर्न नासा-पुटे वायुम् उत्सृजेन् न तु वेगतः।
> न कम्पयेच्छरीरन् तु सयोगी परमो मतः॥
> इडया वायुम् आपूर्य बाह्यं द्वादश-मात्रकम्।
> पूरयित्वोदरं तेन नासाग्र-नयन-द्वयः॥
> ध्यायन् विरेचयेत् पश्चान् मन्दं पिङ्गलया पुनः॥

व्यासः --

> नाभि-पद्म-स्थितं ध्यायेज् जरेत् तं पूरणेन तु।
> नीलोत्पलाभं हृत्-पद्मे कुंभकेन जनार्दनम्॥
> ललाट-स्थं शिवं श्वेतं रेचकेनापि चिन्तयेत्॥

याज्ञ-वल्क्यः --

> भूर् भुवस् सुवर् महर् जनस् तपस् सत्यं तथेति च।
> प्रत्य् ओङ्कार-समायुक्तास् तथा तत्-सवितुः परम्।
> ओम् अपो ज्योतिर् इत्येतच्छिरः पश्चात् प्रयोजयेत्॥
> त्रिर् आवर्तन-योगात् तु प्राणायामस् तु शब्दितः॥

संवर्तः --

> प्रणवेन च संयुक्त-व्याहृतीस् सप्त नित्यशः।
> गायत्रीं शिरसा सार्धं मनसा त्रिः पठेद् द्विजः॥

सङ्ग्रहे --

दश-प्रणव-संयुक्तां सप्त-व्याहृति-पूर्विकाम्।
गायत्रीं शिरसा सार्धं मनसा त्रिर् जपेद् द्विजः॥

भरद्वाजः --

> समाहित-मनाः प्राणान् आयम्यैव तद्-आकृतिम्।
> जपित्वैवं दश-कृत्वः प्राग् गायत्रीं ततो जपेत्॥
> जप-क्रमो ऽयम् एव स्यात् सर्व-पाप-प्रणाशः॥

तद्-आकृतिम् - कुम्भक-जपोक्त-रूपाम्। स्मृत्य्-अन्तरे च --

> सप्त-व्याहृति-संयुक्तां गायत्रीं शिरसा सह।
> दश-वारं जपित्वैव गायत्रीं तु ततो जपेत्॥

[[103]]

भरद्वाजः --

> आयात्व् इत्य् अनुवाकेन हृदये वार्क-मण्डले।
> देवीम् आवाह्य गायत्रीं ततो ध्यायेद् द्विजोत्तमः॥

पितामहः --

> सविता देवता यस्य मुखम् अग्निस् त्रिपात् तथा [[??]]।
> विश्वामित्र ऋषिश् छन्दो गायत्री सा विशिष्यते॥

अत्र सविता - परमात्मा, परब्रह्म-शब्द-पर्यायत्वान् न देवता-भेद-भ्रमः कार्यः। अत्र श्रुतिः -

> सयश्चायं पुरुषे। यश्चासावादित्ये। स एकः। नारायणः परं ब्रह्म-तत्त्वं नारायणः परः।
> नारायण परोज्योतिर् आत्मा नारायणः परः॥ [[TODO: परिष्कार्यम्]]

अतो ऽत्र सवितृ-शब्द-वाच्यो विष्णुर् एव। तथा पराशरः --

> परमात्मा च सर्वेषाम् आधारः परमेश्वरः।
> विष्णु-नामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते॥

जप-प्रयोगः③

अत्रानुष्ठान-प्रकारस् तु - अथ पाणिना जलम् आदाय प्रणव-व्याहृतिभिर् जप-प्रदेशं प्रोक्ष्य शोषणादिभिर् विशोध्य प्राग् उदङ्मुखस् तिष्ठन्

> प्रणवस्य ऋषिर् ब्रह्मा देवी गायत्री छन्दः परमात्मा देवता। शुद्ध-स्पटिको वर्णः सर्व-तत्त्वं तत्त्वं प्राणायामे विनियोगः।

अस्य पितामहः काल-भेदेन देवता-भेदम् आह -

> प्रणवस्य ऋषिर् ब्रह्मा देवताग्निस् त्रयी[[??]] त्रिपात्।
> छन्दस् तु देवी गायत्री जपादौ विनियुज्यते॥
> जप-काले त्रयी-देवो होम-काले हुताशनः।
> ध्यान-काले परं ब्रह्म विश्वेदेवास् ततो ऽन्यदा॥

> विष्णुं भास्वत्-किरीटाङ्गद-वलय-गला-कल्प-हारोदराङ्घ्रि-
> श्रोणी-भूषा-सु-वक्षो-मणि-मकुट-महा-कुण्डलैर् मण्डिताङ्गम्।
> हस्तोद्यच्छङ्ख-चक्राम्बु-ज-गदम् अमलं पीत-कौशेय (वीतं) (वासं)
> विद्योतद्भासम् उद्यद्दिन-कर-सदृशं पद्म-संस्थं नमामि

इति ध्यात्वा॥

[[104]]

जप्यमन्त्राणां ऋष्यादयः③

> भूर् आदि-सप्त-व्याहृतीनां अत्रि-भृगु-कुत्स-वसिष्ठ-गौतम-काश्यपाङ्गीरसा ऋषयः गायत्र्य्-उत्ष्णिग्-अनुष्टुप्-बृहती-पङ्ग्ति-त्रिष्टुब्-जगत्यश् छन्दांसि। अग्नि-वाय्व्-अर्क-वागीश-वरुणेन्द्र-विश्वेदेवा देवताः। खं घं चं छं यं तं क्षं बीजानि, ब्राह्मी-स्वाहा-भवानी-नित्या-विलासिनी-प्रभावती-लोलाश् शक्तयः। षड्ज-ऋषभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम-दैवत-निषादा स्वराः, श्वेत-श्याम-पीत-पिशङ्ग-नील-लोहित-नील-कनकानि वर्णाः, प्राणायाम-प्रयोगे विनियोगः॥

न्यासः --

> पादयोर् जङ्घयोर् जान्वोस् तथैव जठरे ऽपि च।
> कर्ण-मूले मुखे मूर्ध्नि क्रमेण व्याहृतीर् न्यसेत्॥

एवं पादादि-मूर्धान्तं व्याहृति-न्यास-मुद्रां प्रदर्श्य

> पद्म-मुद्रा सौरभेयी शङ्ख-मुद्रा वराह कौ।
> वासुदेवात्म-संविच् च सप्त-व्याहृति-मुद्रिकाः॥
> स्व-स्वोक्त वर्ण-तनवो रूप-यौवन-संयुताः।
> क्षौम-वस्त्र-परीधानास् सर्वाभरण-भूषिताः॥
> दिव्य-चन्दन-लिप्ताङ्गा दिव्य-माल्यैर् अलङ्कृताः।
> सितोपवीत-हृदयास् सपवित्र-चतुष्कराः॥
> उन्निद्र-वदनाम्भोज-प्रभा-मण्डल-मण्डिताः।
> जटा-कलाप-पूर्णेन्दु-प्रभा-पूरित-दिङ्मुखाः॥
> अभयाक्षत-स्रग्-अप्-पात्र-वर-हस्त-सरोरुहाः।
> एवं होम-जपारम्भे ध्येया व्याहृतयो द्विजैः

इति ध्यात्वा॥

> गायत्र्या ऋषिर् विश्वामित्रः देवी गायत्री-छन्दः सविता देवता॥ शुद्ध-स्फटिको वर्णः, सर्व-तत्त्वं तत्त्वं, प्राणायामे विनियोगः।

न्यासः --

> ॐ तत्-सवितुर् ब्रह्मात्मने हृदयाय नम

इत्यादि षडङ्ग-न्यासः;

> मुक्ता-विद्रुम-हेम-नील-धवलच्छायैर् मुखैस् त्रीक्षणैर्
> युक्ता मिन्दु-कला-निबद्ध-मकुटां तत्वार्थ-वर्णात्मिकाम्।
> गायत्रीं वरदा-भयाङ्कुश-कशां शुभ्रं कपालं गुणं
> शङ्खं चक्रम् अथारविन्द-युगलं हस्तैर् न हन्तीं भजे।

इति ध्यात्वा॥

[[105]]

> सावित्री शिरसो ब्रह्मा ऋषिः अनुष्टुप्-छन्दः परमात्मा देवता, शुद्ध-स्फटिको वर्णः
> सर्व-तत्त्वं तत्त्वं प्राणायामे विनियोगः॥

इदं गायत्री-शिरः उभाभ्यां हस्ताभ्यां सर्वाङ्गे व्यापकं न्यस्य, उक्त-प्रकारेण प्राणायाम-त्रयं कृत्वा, कुम्भकोक्त-प्रकारेण दशवारं जपित्वा, पुनस् सकृत् प्राणानायम्य॥

> आयात्व् इत्य् अनुवाकस्य वामदेव ऋषिः अनुष्टुब्जगती-छन्दः गायत्री देवता,
> आवाहने विनियोगः, गायत्र्या ऋषिः विश्वामित्रः देवी गायत्री-छन्दः सविता देवता;
> अग्नि-मुखा रुद्र-शिखा विष्णु-हृदया ब्रह्म-कवचा साङ्ख्यायन-गायत्री-जपे
> विनियोगः।

मन्त्र-न्यासादयः③

अथ न्यासः --

> प्रथमं तु कर-न्यासं देह-न्यासम् अतः परम्।
> अङ्ग-न्यासं ततः प्रोक्तम् एतन् न्यास-त्रयं क्रमात्॥

तत्र पूर्व-मन्त्रेण कर-शुद्धिं कृत्वा प्रणवेन करयोर् व्यापकं न्यस्य॥ तत्-प्रकारं भरद्वाज आह -

> प्रकोष्ठयोर् बहिः पाण्योस् तलयोस् तल-पृष्ठयोः।
> तलयोर् मध्यमे विप्रः केवलं प्रणवं न्यसेत्॥

एवं न्यस्य,

> ॐ भूः अङ्गुष्ठाभ्यां नमः। ॐ भुवः तर्जनीभ्यां नमः। ॐ सुवः मध्यमाभ्यां नमः। ॐ तत्-सवितुर् वरेण्यं अनामिकाभ्यां नमः। ॐ भर्गो देवस्य धीमही कनिष्ठिकाभ्यां नमः। ॐ धीयो यो नः प्रचोदयात् कर-तल-कर-पृष्ठाभ्यां नमः।

गायत्र्या शरीरे व्यापक-न्यासं कृत्वा॥

> ॐ भूः हृदयाय नमः, ॐ भुवः शिरसे स्वाहा, ॐ सुवः शिखायै वौषट्, ॐ तत्-सवितुर् वरेण्यं कवचाय हुं, ओ भर्गो देवस्य धीमहि नेत्र-त्रयाय वौषट्। ॐ धीयो यो नः प्रचोदयात् अस्त्राय फट्।

अत्र व्यासः --

> अङ्गुलीभिश् चतसृभिर् द्वयोर् हृदय-शीर्षयोः।
> मुष्टिकाङ्गुष्ठ-शिरसा पश्चिमे तस्य वर्मणः॥
> बहिः कराभ्यां दृक्-फाल-मध्ये मध्याङ्गुलैस् त्रिभिः।
> अङ्गुष्ठ-तर्जन्य् अग्राभ्यां स शब्दं दिक्षु पार्श्वयोः॥
> षडङ्ग-न्यासम् इत्य् उक्तम् इदम् एतत्-प्रकारतः॥

[[106]]

चन्द्रिकायाम् --

> अङ्गुष्ठे चैव गोविन्दं तर्जन्यां (मधु-सूदनम्) तु मही-धरम्।
> मध्यमायां हृषीकेशम् अनामायां त्रिविक्रमम्॥
> कनिष्ठायां न्यसेद् विष्णुं कर-मध्ये तु माधवम्।
> यत्कृतञ् च हुतं जप्तं दत्तम् इष्टं विशेषतः॥
> हस्त-न्यास-प्रभावेन सर्वं भवति चाक्षयम्॥

> गोविन्दाय अङ्गुष्ठाभ्यां नमः, मधुसूदनाय तर्जनीभ्यां नमः, हृषीकेशाय मध्यमाभ्यां नमः, त्रिविक्रमाय अनामिकाभ्यां नमः, विष्णवे कनिष्ठिकाभ्यां नमः, माधवाय कर-तल-कर-पृष्ठाभ्यां नमः;

एवं हस्त-न्यासं कृत्वा॥

चतुर्विंशति-मुद्राः③

> सुमुखं सम्पुटं चैव विवृतं विस्तृतं तथा।
> द्वि-मुखं त्रि-मुखञ् चैव चतुः पञ्च-मुखं तथा॥
> षण्-मुखाधोमुखे चैव व्यापकाञ्जलिके तथा।
> शकटं यम-पाशञ् च ग्रथितं सम्मुखोन्मुखे।

> प्रलम्बं (विलम्बं) मुष्टिकञ् चैव मत्स्यं कूर्म-वराहकौ।
> सिंहाक्रान्तं महाक्रान्तं मुद्गरं पल्लवं तथा॥
> एते मुद्राश् चतुर्-विंशा गायत्र्यां सुप्रतिष्ठिताः।
> यदि मुद्रां न जानाति सर्वं तन्-निष्फलं भवेत्॥

मुद्राणाङ् गोप्यत्व-वर्णनञ्च③

अत्र महा-जन-समागमे विशेषः --

> न जातु दर्शयेन् मुद्रां महा-जन-समागमे।
> बिभ्यन्ति देवतास् तस्य विफलञ् च कृतं भवेत्॥
> एवं विन्यस्य गायत्रीम् आवाह्य च यथा-विधि।
> ध्यात्वोपचारं सकलं कृत्वाथो जपम् आचरेत्॥

एवं षड्-अङ्ग-न्यासम् उक्त्वा अनन्तरं जप-विधानान् नित्य-जपे पुनर् एतावद् एव कार्यम् इति गम्यते। फलाधिक्यापेक्षायां शक्तस्याक्षर-न्यासादयः कार्याः।

[[107]]

गायत्री-ध्यानम्③

अथ ध्यानम्;

> प्रातर् भजामि गायत्रीं रक्त-पद्मासने स्थिताम्।
> रक्ताम्बरां रक्त-वर्णां रक्त-माल्यानुलेपनाम्॥
> कौमारीं ब्रह्म-दैवत्यां चतुर्-वक्त्रां चतुर्-भुजाम्।
> उदाहरन्तीं ऋग्-वेदं द्वि-नेत्रां हंस-वाहनाम्॥
> यष्टिं कमण्डलुञ् चापि स्रुक्-स्रुवाव् अक्षि-मालिकाम्।
> बिभ्रन्तीं ब्रह्म-कवचां चतुर्-विंशतिकाक्षराम्॥
> अग्नि-मुखीं रुद्र-शिखां श्री-विष्णु-हृदयां शुभाम्।
> अकार-मूर्तिकां देवीं सर्वाभरण-भूषिताम्॥

इति ध्यात्वा

तुर्य-गायत्री-विधिश्च③

सर्षि-छन्दो-दैवतं तुरीय-पदं न्यस्य; तुरीय-गायत्र्याः अथर्व-पुत्रो विमल ऋषिः। तुरीय-गायत्री-छदः परमात्मा देवता। तस्याष्टाव् एवाक्षराणि चत्वारि पदानि मां प्रापयत्व् इत्य् एताभ्यां सह षट्-पदानीति षड्-अङ्गानि स्युः॥

> योनि-मुद्रा सौरभेयी महा-योनिस् तथैव च।
> सुरभ्यजा लिङ्ग-मुद्रा महा-मुद्रा नमस् क्रिया॥

ध्यानम् --

> यद्देवासुर-पूजितारुण-निभं सामात्य-तारा-गणैः
> पुन्नागाम्बुज-नाग-पुष्प-वकुलैर् वास्यैस् सुरैर् अर्पितः। नित्य-ध्यान-समस्त-योग-करणं कालाग्नि-रुद्रोपमं
> तत्-संहार-हरं नमामि सततं पाताल-षष्ठं मुखम्॥

इति ध्यात्वा तुरीय-पदं जपित्वा तेन गायत्रीम् उपस्थायाभिमुखी कृत्य तां मानसैर् उपचारैर् अभ्यर्च्य साहम् इति ध्यात्वा गायत्र्य् अर्थम् अनुसन्धाय तथा

> ऋषि छन्दो देवताश् च ध्यात्वा मन्त्रार्थम् एव च। अनुष्ठानं ततः कुर्याद्

इति पितामह-वचनात् “जपस्यानन्तरं व्याख्या-स्मर्तव्ये"ति भरद्वाज-वचनाच् च जपाद्यन्तयोर् गायत्र्य् अर्थो ऽनुसन्धेयः। अथ सर्षि-छन्दो-देवताकं मूल-मन्त्रं न्यस्य आदित्य-मण्डले स्वाराध्यं ध्यात्वा उपचारैर् अभ्यर्च्य मूल-मन्त्र-शिरस्कां गायत्रीं जपेत्। तत्र जप-समये दश-वारं गायत्री-जपस्यैकैक-वारं तुर्यं जप्तव्यम्। तुर्य-पादम् उपदेश-लभ्यम्।

[[108]]

प्रणवादीनां व्याख्या③

अथ प्रणवादीनां व्याख्यानम्, तत्र प्रणव अकार उकार मकारात्मकः, तत्र अकारः

> यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः। तस्य प्रकृति-लीनस्य यः परस् स महेश्वरः [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति श्रुत्या भगवद्-वाचकः, "अकारो विष्णु-वाचक" इति नियमात्; अत्रत्य-महेश्वर-शब्दो योग-वृत्त्या विष्णु-वाचकः 'अवरक्षण' इति धातोर् व्युत्पन्नत्वाद् रक्षण-वाचकः। 'अकारो वै सर्वावाक्' इति सर्व-वाचक-कारणत्वाभिधानात् सर्व-वाच्य-कारणम् एव वदतीति कारण-वाचकोयम् अकारः, कारणत्वोपयुक्ता ज्ञान-शक्त्यादयः रक्षकत्वोपयुक्ता वात्सल्यादयश् च अत्रोपलक्ष्यन्ते॥

उकारो लक्ष्मी-वाचकः, अवधारण-वाचकोवा;

> तदेवाग्निस् तद्-वायुस् तत्-सूर्यस् तदुचन्द्रमा [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति एव कारस्य स्थाने उकारस्य प्रयोगात्; पञ्च-विंशत्य् अक्षरो मकारः चतुर्-विंशति-तत्वात्मक-प्रधानाद् व्यतिरिक्तं जीवात्मानम् आह - 'मन अवबोधन' इति धातोर् व्युत्पन्नस्य

मकारस्य ज्ञान-गुणकत्वञ् चार्थः; अयम् अर्थः - मकार-वाच्यो जीवः अकार-वाच्याय नारायणायैव शेष-भूत इति चतुर्थी-लोपो द्रष्टव्यः, आन्यथा

> ब्रह्मणेत्वामहस ओमित्यात्मानं युञ्जीत [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति श्रुति-विरोधः।

सप्त-व्याहृतयः क्रमेण भूर् आदि-लोकानां वाचकाः - अथ गायत्री-व्याख्या -- अत्र विश्वामित्रः --

> देवस्य सवितुस् तस्य धीयो योनः प्रचोदयात्।
> भर्गो वरेण्यं तद्-ब्रह्म धीमहीत्य् अर्थ उच्यते॥

अगस्त्यः --

> यो देवस् सविता ऽस्माकं धियो धर्मादि-गोचराः।
> प्रेरयेत् तस्य यद् भर्गस् तद् वरेण्यम् उपास्महे॥

अनयोर् वचनयोर् भर्गश् शब्दस् तेजः परत्वेन व्याख्यातः; तथा वरद-राजीये नित्य-मन्त्र-व्याख्याने च।

[[109]]

तच्छब्द-श्रुतेर् यच्छब्दो ऽध्याहार्यः; सवितुर् जगतां प्रसवितुः,

> सविता वै प्रसवानामीशे। उतशिषे प्रसवस्यत्वमेक [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति श्रुतेः; वरेणीयं - वृणु सम्भक्तौह्य प्रत्ययः। सर्वेषां प्रार्थनीयं, यद् भर्गस् तेजः, भञ्जनाद् भर्गः - प्रकाश-प्रदानेन जगतो बाह्यान्तरतमोभञ्जनत्वात्, भर्जनाद्वा - कालात्मकतया सकल-कर्म-फल-हेतुत्वात्, भरणाद्वा - वृष्टि-दानेन भूतानां भरण-हेतुत्वात् , देवस्य - द्योतमानस्य धीमहीति चिन्तायाम्; देवस्य सवितुर् वरेण्यं यद् भर्गः तद् ध्यायामि - आदित्य-मण्डलान्तर्वर्तिनं परम-पुरुषम् अनुचिन्तयामः,

> य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः। अथ य एष एतस्मिन्मण्डले ऽर्चिषि पुरुषः॥
> सवितृ-मण्डल-मध्यवर्ती हिरण्मयः [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इत्यादि श्रुतेः, ध्येयो यस् सविता, सः - अस्माकं धियः - हानोपादान-विषयाणि ज्ञानानि, प्रचोदयात् - प्रेरयेत्, प्रेरयत्व् इति वा; तस्य सवितुस् तद् भर्गश् चिन्तयाम इति मन्त्र-दीपिकायाम् -

> देवस्य सवितुस् तेजो वरेण्यं भर्ग-सञ्ज्ञितम्।
> ध्यायेमहीति शब्दोक्तौ धीमहीत्य् अर्थ उच्यते॥

> यच्छब्दश् च यदित्य् उक्ते लिङ्ग-व्यत्ययतो भवेत्॥

अथ शिरसः = ओम् इत्य् अनेन परमात्मोच्यते; "ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मे"ति वचनात्; पूर्वं व्यस्तस्य प्रणवस्यार्थ उक्तः, अत्र तु समस्तस्य; आपो ज्योतिर् इति पञ्च-भूतानां तत्वान्तराणां चोपलक्षणम् - एतत् सर्वं ब्रह्मेत्य् अर्थः। एतत् सर्वं तत्त्वं ब्रह्मात्मकत्वेनानुसन्धेयम् इति यावत्। अद्यन्तयोः प्रणवयोः ब्रह्मण्य् एव लयः, तस्माद् एवोत्पत्तिर् इति ज्ञापनार्थः। पूर्वं पणवेन जीवस्य भगवच्छेषत्वम् उक्तम्। एवं चेतनाचेतनात्मक-प्रपञ्च-विशिष्टस्य परमात्मन उपासनं गायत्र्या प्रतिपाद्यते।

[[110]]

अथ तुरीयस्य = रजस इति पञ्चम्य् एक-वचने चतुर्थी; अनेन त्रि-गुणात्मिका प्रकृतिर् उच्यते, तस्याः परस् सकल-कारणावस्थायाः प्रकृतेः पर इत्य् अर्थः। ॐ प्रणव-वाच्यः परमात्मा, सावत् – शोभनं मां प्रापयत्व् इति पद-द्वयाध्याहारेण योजना।

आयात्व् इत्यादि = वरदा = समाश्रितानाम् अभीष्ट-फल-प्रदायिनी, देवी - ब्रह्मात्मिका मातृकात्मिका वा, आयातु - अस्मद् अनुग्रहार्थम् आयातु, कीदृशी - अक्षरं ब्रह्म-सम्मितम् - न क्षरतीत्य् अक्षरं, नित्येत्य् अर्थः। ब्रह्म-सम्मितम्, ब्रह्म - वेदः, तत्-सम्मितम् - तत्-तुल्येत्य् अर्थः। सर्व-वेद-तुल्यत्वं सर्व-वेदान्त-सारत्वं गायत्र्याः स्मृतिषु पठ्यते। अत्र लिङ्ग-व्यत्ययश् छान्दसः; गायत्रीम् - प्रथमार्थे द्वितीया, सा ही देवी, छन्दसां – वेदानां, माता, सः - अस्माकं, इदं ब्रह्म - स्तोत्र-रूपं, जुषस्व - गृहाण, ओजोसि - हे देवि इन्द्रियाणां शक्तिर् असि, सहोसि - वेगवतां वेगो ऽसि, बलम् असि - बलवतां बलम् असि, बलं - भरण-सामर्थ्यं, भ्राजः - प्रकाशः, प्रकाशवतां प्रकाशो ऽसि, नामेती प्रसिद्धौ, देवानां प्रसिद्धं धामासि, विश्वम् असि - सर्वम् असि, यद्वा; विश्वं - विष्णुः, विष्णुवत् सर्व-क्रमण-शीलासि, विश्वायुश् - चतुर्-विध-भूत-जातस्य आयुर्-वर्धन-शीलासि, सर्वम् असि सर्वायुः - सर्वेषाम् अनुरक्तानां वस्तूनां निर्वाहिकासि, काल-विशेषावस्थो ऽपि का च; अभिभूः - सर्व-दुरिताभिभावनी, एवम् अक्षरम् इत्यादिना या देवी बहुधा स्तुता ताम् आहूतां गायत्रीं "ओम् इति मन्त्रेणावाहयामि", "ॐ कार-रूपाम् आवाहयामि"ति वा; इयं देवी गायत्र्य् अधिष्ठातृ-देवता; गायत्री-प्रतिपाद्यस् तु परमात्मा नारायण एवेति पूर्वम् एवोक्तम्।

[[111]]

जप-नियमाः③

> आचम्य प्रयतो नित्यम् उभे सन्ध्ये समाहितः।
> शुचौ देशे जपं जप्यम् उपासीत यथा-विधि॥
> एतद्-अक्षरम् एताञ् च जपन् व्याहृति-पूर्विकाम्।
> सन्ध्ययोर् वेद-विद् विप्रो वेद-पुण्येन युज्यते॥

एतद् अक्षरं - प्रणवः, एतां - गायत्रीं, व्यासः --

> प्रणव-व्याहृति-युतां गायत्रीं तु ततो जपेत्॥

एवं मनु-व्यासाभ्याम् उक्तो जप-प्रकारो गृह-स्थ-विषय एव; तथान्यत्र --

> प्रणव-व्याहृतीस् तिस्रो गायत्रीञ् च जपेत् क्रमात्॥

क्रमाद् इति क्रम-नियमाच् च, ब्रह्म-चारि-गृह-स्थयोर् एक-प्रणवैव गायत्री ग्राह्या। अत्र स्मृति-सार-समुच्चये --

> सम्पुटैका षड्-ओङ्कारा गायत्री त्रि-विधामता।
> तत्रैक-प्रणवा ग्राह्या गृह-स्थैर् जप-कर्मणि॥
> सम्पुटा च षड्-ओङ्कारा यतीनाम् ऊर्ध्व-रेतसाम्।
> गृह-स्थवत् तु जप्तव्या गायत्री ब्रह्म-चारिभिः॥

योग-याज्ञवल्क्यः --

> ॐ कारं पूर्वम् उच्चार्य भूर् भुवस् सुव एव च।
> गायत्रीं प्रणवञ् चान्ते जप एवम् उदाहृतः॥
> एषा सम्पुट-गायत्री सर्व-पाप-प्रणाशिनी॥

मनुः --

> तिस्रो व्याहृतयः पूर्वं पृथग् ओङ्कार-संयुताः।
> पुनस् संहृत्य चोङ्कारं मन्त्रस्याद्य् अन्तयोस् तथा॥
> एतया ज्ञातया नित्यं वाङ्मयं विदितं भवेत्।
> उपासितं भवेत् तेन विश्वं भुवन-सप्तकम्॥

एतया - त्रि-रूपया गायत्र्या। शौनकः --

> कृत्वोत्तानौ करौ प्रातस् सायञ् चाधोमुखौ करौ॥

(आश्वमेधिके --

> तस्माद् अष्टाक्षरं मन्त्रं मद्-भक्तैर् वीत-कल्मषैः।
> सन्ध्या-काले तु जप्तव्यं सततञ् चात्म-शुद्धये॥
> अन्येषाम् अपि विप्राणां किल्बिषं हि प्रणश्यति।
> उभे सन्ध्ये ऽप्य् उपासीत तस्माद् विप्रो विशुद्धये॥)
> मध्ये स्कन्द-भुजाभ्यान् तु जप एवम् उदाहृतः॥

[[112]]

रत्नाकरे --

> अङ्गुलीर् न वियुज्येत किञ्चिद् आकुञ्चिते तले।
> अङ्गुलीनां वियोगे तु छिद्रेषु स्रवते जपः॥

स्मृत्यन्तरे -- रत्नाकरे --

> अधो-हस्तस् तु पैशाचो मध्य-हस्तस् तु राक्षसः।
> बद्ध-हस्तस् तु गान्धर्व ऊर्ध्व-हस्तस् तु दैवतम्॥

अतस् स्कन्ध-भुजयोर् मध्ये करौ कृत्वा जपः कार्य इत्य् अर्थः। ब्रह्मा --

> मनः प्रह्लादनं शौचं मानं मन्त्रार्थ-चिन्तनम्।
> अव्यग्रत्वम् अनिर्वेदो जप-सम्पत्ति-हेतवः॥

भरद्वाजः --

> निष्ठीवं जृम्भणं क्रोधं निद्रालस्य-क्षुधा-मदाः।
> पतित-श्वान्त्यजा लोका दशैते जप-वैरिणः॥

व्यासः --

> न प्रक्रमन् न च हसन् न पार्श्वम् अवलोकयन्।
> नापाश्रितो न जल्पंश् च न प्रावृत-शिरास् तथा॥
> न पदा पदम् आक्रम्य न चैव हि तथा करौ।
> न चा समाहितमना न च संश्रावयन् जपेत्॥

अपाश्रितः - स्तम्भाद्य् आश्रितः।

> होमः प्रतिग्रहो दानं भोजनाचमने जपः।
> बहीर्-जानु न कार्याणि साङ्गुष्ठानि सदा चरेत्॥

नारदः --

> श्व-शूद्र-पतितांश् चैव राज-सभञ् च रजस्वलाम्।
> दृष्ट्वा तोयम् उपस्पृश्य भाष्य स्नात्वा पुनर् जपेत्॥

चन्द्रिकायां --

> जप-काले न भाषेत व्रत-होमादिकेषु च।
> एतेष्व् एवावसक्तन् तु यद्य् आगच्छेद् द्विजोत्तमः॥
> अभिवाद्य ततो विप्रं योग-क्षेमञ् च कीर्तयेत्।
> धावतस् तिष्ठतश् चैव स्वेच्छया कर्म कुर्वतः॥
> सङ्ख्याञ् चैवोपवीतेन जप-होमादि निष्फलम्॥

तिष्ठत इति गायत्री-व्यतिरिक्त-विषयम्। यत् त्व् इदं मानवं अर्द्र-वासास् तु यः कुर्याज्जप-होमौ प्रतिग्रहम्।

> सर्वं तद्-राक्षसं विद्यात् बहिर्-जानु च यत् कृतम्॥

एतत् स्थल-विषयम्।

> यदि स्यात् क्लिन्न-वासा वै वारि-मध्य-गतो जपेत्।
> अन्यथा तु शुचौ भूम्यां दर्भेषु सुसमाहित

इति व्यास-स्मरणात्।

[[113]]

यत् तु गोबिलोक्तम्[[??]] --

> मतीमान् न कदाचित् तु गायत्रीम् उदके जपेत्।
> गायत्र्य् अग्नि-मुखी प्रोक्ता तस्माद् उत्तीर्य तां जपेत्॥

इतीदं सर्वदा जले गायत्री-जप-निषेध-परः अतो व्यास-वचनम् आपद्-विषयम्।

शाण्डिल्यः --

> प्रदक्षिणे प्रणामे च पूजायां हवने जपे।
> न कण्ठावृत-वस्त्रस् स्याद् दर्शने-गुरु-देवयोः॥
> आचार्यम् एक-भुक्तञ् च भगवन्-मन्दिरे ऽञ्जलिम्।
> अश्वत्थम् अग्निम् अर्कञ् च पृष्ठीकृत्य जपेन् न तु॥

योग-याज्ञ-वल्क्यः

> गृहे त्व् एक-गुणं प्रोक्तं नद्य् आदौ द्वि-गुणं भवेत्।
> गवां गोष्ठे दश-गुणम् अग्न्य्-आगारे शताधिकम्॥
> सिद्ध-क्षेत्रेषु तीर्थेषु देवता-वास्तु-सन्निधौ।
> सहस्र-शत-कोटिस् स्याद् अनन्तं विष्णु-सन्निधौ॥

नारदः --

> जपस्य गणानां प्राहुः पद्माक्षेर् भक्ति-वर्धनम्।
> जपे तु तुलसी-काष्ठैः फलम् अक्षयम् उच्यते॥
> अथाङ्गुलीभिर् एवापि जपम् अन्वहम् आचरेत्॥
> प्रारभ्यानामिका यास् तु मध्यमे पर्वणि क्रमात्।
> तर्जनी-मूल-पर्यन्तं जपेद् दशसु पर्वसु॥

> मध्यमाङ्गुलि-मूलेन यत्-पर्व-द्वितीयं भवेत्।
> तं वै मेरुं विजानीयाज्जपै तन् नाति लङ्घयेत्॥

पितामहाः --

> अच्छिन्न-पादागायत्री ब्रह्म-हत्यां प्रयच्छति।
> छिन्न-पादा तु गायत्री ब्रह्म-हत्यां व्यपोहति॥

संवर्तः --

> गृहस्थो ब्रह्म-चारी च शतम् अष्टोत्तरं जपेत्।
> वान-प्रस्थो यतिश् चैव जपेद् अष्ट-सहस्रकम्॥

अष्टोत्तर-सहस्रम् इत्य् अर्थः। योग-याज्ञ-वल्क्यः --

> सहस्र-कृत्वस् सावित्रीं जपेद् अव्यग्र-मानसः।
> शत-कृत्वो ऽपि वा सम्यक्प्राणायामवरो यदि॥
> सप्त-व्याहृति-पूर्वाञ् चेद् आद्य्-अन्त-प्रणवान्विताम्।
> मनसा तु जपेच् चैव दश-कृत्वो वरस् स्मृतः॥

सहस्र-जपवत् साङ्गाष्टोत्तर-शत-जपवच् च सप्त-व्याहृति-पूर्वां शिरसा-युक्तां गायत्रीं जपेद् यदि एष दश-कृत्वो ऽपि जपो मुख्य इत्य् अर्थः। एवं विकल्पः काल-शक्त्याद्य्-अपेक्षया दृष्टव्यः। तथा बोधायनः --

> अशक्तस्य प्राणायामेन शत-कृतः प्रणव-व्याहृति-सम्भेद-विशेषेण दश-कृत्वो वा
> गायत्री-जपस् सहस्र-साम्यो भवेद्

इति।

[[114]]

अथ जपानन्तरं व्याख्याम् अनुसन्धाय त्रिः प्राणानायम्य अष्टौ मुद्राः प्रदर्श्य --

> सुरभिं ज्ञान-योनी च मत्स्य-सम्भार-पङ्कजौ।
> लिङ्ग-निर्याण-मुद्रे च अष्टौ मुद्राः प्रकीर्तिताः॥

उत्तमेति गायत्रीम् उद्वास्य॥ अत्र पितामहः --

> एवं जप्त्वा यथा-शक्ति-सूदिते तु दिवाकरे।
> उत्तमेत्य् अनुवाकेन उद्वास्य तु यथा-क्रमम्॥

> उत्तम इत्य् अनुवाकस्य वामदेव ऋषिः अनुष्टुप्-छन्दः गायत्री देवता उद्वासने विनियोगः॥

अथ तुरीयम् उपस्थाय

> एकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपद नहि पद्यसे नमस्तेस्तु तुरीयाय दर्शिताय पदाय [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इत्य् अन्ते तुरीय-पादम् उक्त्वा 'मा प्राप'दितिवदेत्। मित्रस्येत्यादिना गायत्रीम् उपस्थाय -

> मित्रस्यत्यादेर् उपस्थानार्थ-मन्त्रस्य विश्वामित्र ऋषिः गायत्री त्रिष्टुप्-छन्दः मित्रो देवता उपस्थाने विनियोगः

सन्ध्याद्या नमस्कृत्य प्रदक्षिणं प्रक्रम्य अभिवाद्य पुनः प्राच्यादि-दिशो नमस्कृत्य प्रदक्षिणञ् च प्रक्रम्य 'ध्येयस्सदे'ति रवि-मध्ये भगवन्तं ध्यात्वा 'शङ्ख-चक्रे'ति प्रार्थ्य दण्डवत् प्रणम्य 'तद्विष्णो'रित्य् आत्मानं भगवति समर्प्य पुनर् अप्य् अभिवादयेत्। अत्र पितामहः --

> परमात्मानम् आत्मानं भावयित्वा द्विजोत्तमः।
> आत्मानम् आत्मना ध्यात्वा ह्य् आत्मन्ये नोपसंहरेत्॥

आत्मानं - स्वं, आत्मना - मनसा, आत्मनि - परमात्मनि, उपसंहरेत् - समर्पयेत्। तथा व्यासः --

> निवेदयत चात्मानं विष्णाव् अमल-तेजसि।
> तद्-आत्मा तन्-मनाश्-शान्तस् तद्विष्णोर् इति मन्त्रतः॥

[[115]]

भरद्वाजः --

> कर्ण-युग्मं स्व-हस्ताभ्यां स्पृष्ट्वा जानु-द्वयादिकम्। चरणाङ्गुष्ठ-पर्यन्तं सम्मृज्य तु शनैश् शनैः॥
> दक्ष-शोत्र-समं बाहुं दक्षिणं प्रसार्य च।
> बाहूपरिशीरोनम्र मुक्तं तदभिवादनम्॥
> इत्य् एतद्-भाषणं यत् तत् मन्त्रं स्याद् अभिवादने॥

स्मृत्य्-अर्थ-सारे --

> सावित्र्य्-आदि-क्रियास् सर्वा आदित्याभिमुखश् चरेत्।
> जप-स्थानान् न निर्गच्छेद् देवता-सन्निधौ क्वचित्॥
> प्रदक्षिण-नमस्कारान् न कुर्याद् देवतालये॥

जपोपस्थानम्③

हारीतः --

> आर्द्र-वासा जले कुर्यात् तर्पणाचमने जपम्।
> उपस्थाने च निर्गच्छेद् वर्जयेत् तु प्रदक्षिणम्॥

उत्तम-इत्यादीनां व्याख्यानम्④

अथ उत्तम-इत्यादीनां व्याख्यानम्।

> हे देवि भूम्यां पर्वत-मूर्धनि उत्तमे शिखरे च, ब्राह्मणेभ्यो ह्य् अनुज्ञानं - ब्राह्मणान् अनुज्ञाय, अनुगृह्य, भूम्यादिषु यत्र पूर्वस्थासि, यथा सुखं - यथा गतं, तत्र गच्छ।

मित्रस्येत्य् अस्य; मित्रः - त्राता, तस्य भगवतः, चर्षणी शब्देन ज्ञानवन्त उच्यन्ते, चर्षणीनां धर्ता धृत् तस्य चर्षणी धृतः देवस्य - क्रीडायत्तस्य भगवतः श्रूयत इति श्रवो यशः, सानसिं - सम्यक् नमस्कार्यं, सत्यं - कालान्तरे ऽपि नाश-रहितं, चित्र-श्रवस्तमं - आश्चर्य-चेष्टानुबन्धितया श्राव्यतमं, भगवतो यशस् स्तौमीत्य् अध्याहृतेन वाक्य-पूरणम्। मित्रो - भगवान्, जनान् प्रजानन् - पूर्व-कर्म प्रकर्षेण जानन् सन्, तद् अनुसारेण उत्तरत्र कर्मसु, यातयति - योजयति, प्रेरयतीत्य् अर्थः। मीत्रो दाधार पृथिवीम् उतद्यां - पृथिवीं द्याञ् च मित्रः खलु दाधार, मित्रः कृष्टीर् अनिमिषाभिचष्टे - कृष्टीः - प्रजाः, अनिमिषा - बुद्धस् सन्, मित्र एव अभिचष्टे - प्रकाशयति,

[[116]]

सत्याय हव्यं घृतवद् विधेम। सत्याय - विकाराय भगवते, घृत-मिश्रम् अन्नं विधेम, घृतवद् इति कायकी-वृत्तिः श्रवस् तौमीति वाचिकी-वृत्तिर् उक्ता। मित्रो जना नित्यादिना तद्गुणानुसन्धाने मानसी-वृत्तिः। एवं करण-त्रयस्यापि साफल्यम् आपादितम्। प्रसमित्रेत्यादि - प्र सः - मित्रः मर्तः - अस्तु - प्रयस्वान् - यः - ते - आदित्य - शिक्षति - व्रतेन इति पचच्छेदः। हे मित्र - आदित्य, योमर्तः - मर्त्यः, प्रतेनयुक्तः, भगवन्तम् अनाराध्य न भक्ष्य इति नियमेन युक्तः, ते - तुभ्यं, शिक्षति - अन्नादिना उपचरतीत्य् अर्थः, प्र - प्रकर्षेण, प्रयस्वान् - पयः - अन्नम्, अन्नादि-सम्पद्य् उक्तः अस्तु - भूयादित्य् अर्थः। यस् तु भगवदाराधनम् अकृत्वा न भोक्ष्य इति नियम-युक्तः करोति तस्य भगवान् पुरुषोत्तमः प्रकृष्टम् अन्नं ब्रह्मानुभवं प्रयच्छतीति हृदयम्। "अहम् अन्नम् अन्नम् अदन्तम् अद्मी" ति श्रुतेः। भगवद्-आराधनस्य अतिक्षुद्रान्नमात्र-फल-कल्पना च नात्यन्तम् उपपन्नम्। न हन्यते न जीयते त्वोतः - त्वा - त्वया, सम्यग् आराधन- प्रीतेन, उतः - रक्षितः, केनापि जन्तुना न हन्यते न जीयते - शब्दादिभिर् जेतुं न शश्यते, अनेन यावद्ब्रह्म-प्राप्ति आध्यात्मिकादि-दुःखेभ्यो भगवान् रक्षतीति भावः, नैनं अँ हो अश्नोत्यन्तितो न दूरात् - अंहः - पापं, दूरस्थं वान्तिकस्थं वा नाप्नोतीत्य् अर्थः।

१२ अभिवादन-विधिः①

भरद्वाजः --

> एनं सन्ध्याम् **उपास्याथ**
> पितराव् अग्रजान् गुरून्।
> त्रि-वर्ष-पूर्वान् शिष्टांश् च
> पार्श्वस्थान् **अभिवादयेत्॥**

अत्राभिवादने उच्छिष्ट-सूतकाशौचादि-युक्तं धावन्तं धन-गर्वितं वृक्षारूढम् अशौच-स्थं भारम् उद्वहन्तं दूरस्थं तैलाभ्यक्तं विकर्मस्थं पतितम् अवैष्णवं कर्म-चण्डालञ् च नाभिवादयेत्॥

[[117]]

> अवैष्णव-नमस्काराद्
> अवमानाच् च केशवे।
> वैष्णवे परिवादाच् च
> पतत्य् एव न संशयः॥

अत्र स्मृति-दर्पणे -

> पिता च माता च पितामहश् च ज्येष्ठः पितृव्यः श्वशुरस् तथर्त्विक्॥
> मातामहाध्यापक-मातुलाश् च मान्यास् स्युर् एते क्रमशो ऽभिवाद्याः॥
> स्व-नाम-पूर्वं परिकीर्त्य पश्चाद् भो शब्दम् उच्चार्य गुरोस् तु शिष्यः।
> व्यत्यस्य पाणिं परिलभ्य पादौ पिधाय कर्णाव् अभिवादयीत॥
> समित्-कुशान्य् अम्ब-कृतान्नम् आज्यम्
> पुष्पाणि धृत्वा च तथा वसन्तम्।
> विमुक्त-केशञ् च जपञ् च होमं
> कुर्वाणम् अभ्यक्त-शिरस् तमस्सु॥
> तिष्ठन्तम् अश्नन्तम् अथैक-हस्ताद्
> उपानहौ च प्रतिमुच्य हृष्टम्।
> आवेष्ट्य वस्त्रेण शिरः प्रसुप्तं
> न चाभिवाद्येत् पतितं शवञ्च॥
> ऋत्विक्-पितृव्य-श्वशुर-मातुलानां यवीयसाम्।
> प्रवयाः प्रथमं कुर्यात् प्रत्युत्थानाभिभाषणम्॥
> आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रो ऽभिवादने।
> अकारश् चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः॥
> क्षत्र-वैश्याभिवादेन प्रायश्चित्तं कथं भवेत्।

> ब्राह्मणानां दशाष्टौ वा अभिवाद्य विशुद्ध्यति॥
> अभिवाद्य द्विजश् शूद्रं सचेल-स्नानम् आचरेत्।
> ब्राह्मणानां शतं सम्यग् अभिवाद्य विशुद्ध्यति॥
> अर्चयेत् पुण्डरीकाक्षं देवं वापि त्रिलोचनम्।
> ब्राह्मणं वा महा-भागम् अभिवाद्य विशुद्ध्यति॥

अन्यत्र --

> उदक्यां सूतिकां नारीं भर्तृघ्नीं गर्भ-घातिनीम्।
> अभिवाद्य द्विजो मोहाद् अहो रात्रेण शुद्ध्यति॥

[[118]]

यति-विषय-विशेषः②

यति-धर्म-समुच्चये --

> स्व-धर्म-स्थान् यतीन् वृद्धान् देवांश् च प्रणमेद् यतिः।
> नान्यम् आश्रमिणं किञ्चित् प्रशस्तम् अपि तं नमेत्॥

तथा ऽन्यत्रापि --

> अष्टादश-कला-युक्तान् ब्रह्म-ज्ञानेन मण्डितान्।
> वान-प्रस्थ-गृह-स्थादीन् नरमस्येद्[[??]] यतिः क्वचित्॥
> पूर्व-गौरव-सम्मूढान् पितरं मातरं गुरुम्।
> अङ्गुल्या ऽपि च सम्भाव्य कुम्भी-पाके पतेद् यतिः॥
> श्रेयो (भिक्षु) भीप्सु र्गृह-स्थानां न कुर्यात् प्रतिवन्दनम्।
> नाशिषो ना प्रयुञ्जीत नारायण-पदं वदेत्॥
> वरं स्वर्णापहरणं वरं भार्या-परिग्रहः।
> वरं राजानुसरणं गृह-स्थ प्रतिवन्दनात्॥
> पचन्तम् अपचो दृष्ट्वा ब्रह्म-ज्ञान-युतं शुचिम्॥
> प्रत्युत्थानादिकं किञ्चिन् न कुर्याच् च कदाचन॥

सङ्ग्रहे --

> यतेः प्रतिनमस्कारं मनसा यो ऽभिवाञ्छति।
> श्वान-योनि-शतं प्राप्य कल्पान्तं नरकं व्रजेत्॥
> यतिभ्यो वन्दनं पूजां गृह-स्थो यदि वाञ्छति।
> चण्डालत्वम् अवाप्नोति मृतो निरयम् आप्नुयात्॥

वारेहे --

> एक-हस्त-प्रणामाच् च एकस्माच् च प्रदक्षिणात्।
> यतेर् एक-नमस्काराद्धन्ति पुण्यं पुराकृतम्॥

सङ्ग्रहे --

> त्रि-दण्ड-धारिणं भिक्षुं नमस्कार-त्रयेण च।
> अर्घ्याद्यैस् तोषयेद् विद्वान् ब्रह्म-भावेन सर्वदा॥
> अनेक-सप्त-तन्तुर् वा वेद-वेदाङ्ग-पारगः।
> यतेर् दर्शन-मात्रेण नमस्कार-त्रयं चरेत्॥
> विष्णोर् यतेस् तु मनुना मूलेन महतापि यः।
> नमस्कार-त्रयं कुर्याच्छाश्वतीं मुक्तिम् आप्नुयात्॥

श्री-पाञ्च-रात्र-रक्षायाम् --

> देवता-प्रतिमां दृष्ट्वा यतिञ् चापि त्रि-दण्डिनम्।
> नमस्कारम् अकुर्वाण उपवासेन शुद्ध्यति॥

[[119]]

इदं पातित्यादि-दोष-रहित-विषयम्। तद्-युक्तस्य तु दर्शनस्यैव दोष-स्मरणान् नमस्कारादिकं त्याज्यम् एव। तथा यति-धर्म-समुच्चये --

> भूमिर् गावो हिरण्यं वा यतेर् यस्य परिग्रहः।
> तादृशं कश्मलं स्पृ(दृ)ष्ट्वा सवासा जलम् आविशेत्॥
> यतिर् द्वयेन पतति ब्रह्म-ज्ञान-युतो ऽपि सन्।
> धी-पूर्व-रेतोत्सर्गेण तथा धातु-परिग्रहात्॥
> यति-हस्त-गतं द्रव्यं यो गृह्णाति नरः क्वचित्।
> स मूडो नरकं याति तेन पापेन कर्मणा॥
> रात्र्य्-अध्वानञ् च यानन्द-स्त्री-कथा लौल्यम् एव च।
> मञ्चकं शुक्ल-वस्त्रञ् च यतीनां पतनं हि षट्॥

१३ सन्ध्यादि नित्य-लोप-प्रायश्चित्तम्①

शङ्खः --

> सन्ध्यादि-नित्य-लोपे तु दिनम् एकम् अभोजनम्।
> दिन-द्वये त्रि-रात्रं स्यात् कृच्छ्रार्धन् तु दिन-त्रये॥
> दशाहे कृच्छ्रम् एकं स्याद् ऊर्ध्वं चान्द्रायणं भवेत्।
> चान्द्रायणं पराकञ् च मासाद् ऊर्ध्वं विधीयते॥
> ततो ऽप्य् एवं प्रकल्प्यं स्याद् व्यासस्य वचनं यथा॥
> अग्नि-कार्य-परिभ्रष्टास् सन्ध्योपासन वर्जिताः।
> वेदञ् च ये ऽनधीयानास् ते सर्वे वृषलाः स्मृताः॥
> गायत्र्य्-अष्ट-शतञ् चैव प्राणायाम-त्रयं तथा।
> प्रायश्चित्तम् इदं प्रोक्तं नियमातिक्रमे कृते॥

पुलस्त्यः --

> अकाले चेत् कृतं कर्म कालं प्राप्य पुनः क्रिया।
> कालातीतन् तु यत् कुर्याद् अकृतं तद् विनिर्दिशेत्॥

संवर्तः --

> विधिना ऽपि कृता सन्ध्या कालातीता ऽफला भवेत्।
> अयम् एहि दृष्टान्तो वन्ध्या स्त्री मैथुनं यथा॥

मनुः --

> वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्याद् अतन्द्रितः।
> तद्धि कुर्वन् यथा-शक्ति प्राप्नोति परमां गतिम्॥

एवं सन्ध्याम् उपास्याधार-शक्त्यादीन् प्रणवादिनमोन्तान् तत्-तन्-मन्त्रेण तर्पयित्वा देवान् ऋषीन् पितॄन् भगवद्-आत्मकान् ध्यात्वा सन्तर्प्य द्विर् आचम्यावाहित-तीर्थ-मन्त्रांश् च आत्मनि समारोप्य अभ्य् उक्षणम् आदाय स्व-गृहं प्रविशेत्॥

[[120]]

अत्र वङ्गीश्वरः --

> गायत्री-जप-पर्यन्तं मन्त्राचमन-पूर्वकम्।
> साध्यं कर्माखिलं साधु समाप्य च यथा-विधि॥
> ततः स्व-कर्म-भोक्तारम् आदित्यान्तर् अवस्थितम्।

> उपस्थाय स्वकैर् मन्त्रैर् नारायणम् अतन्द्रितः॥
> तत आधार-शक्त्यादीन् तर्पयित्वा स्व-नामभिः।
> नमो ऽन्तैः प्रणवोपेतैर् निष्पीड्य स्नान-शाटिकाम्॥
> आवाहितांश् च गङ्गाद्यांस् तत्-तन्-मन्त्र-गणांस् तथा।
> अनुज्ञाप्य समारोप्य स्वात्मन्य् एव समाहितः॥

इति। तथा हारीतः --

> ततस् सन्तर्पयेद् विष्णुं मन्त्र-रत्नेन मन्त्रवित्।
> शत-वारं सहस्रं वा तुलसी-मिश्रितैर् जलैः॥
> वैकुण्ठ-पार्षदं पश्चात् तर्पयेच् च यथा-विधि।
> अनन्त-विहगेशादि देवतानाम् अनुक्रमात्॥
> एकैकम् अञ्जलिं दत्वा पश्चाद् आचमनं चरेत्॥

वसिष्ठः --

> तर्पयेन् मन्त्र-रत्नेन भक्त्या देवं जनार्दनम्।
> तदीयांस् तर्पयेत् पश्चान् नित्यान् मुक्तांश् च देवताः॥
> आनृशंस्येव भावेन देवादीन् अपि तर्पयेत्।
> निष्पीड्य स्नान-वस्त्रन् तु पुनर् आचमनं चरेत्॥

[[121]]

१४ आधार-शक्त्य्-आदि-तर्पण-क्रमः①

ॐ आधार-शक्त्यै नमः, ॐ प्रकृत्यै नमः, ॐ अखिल-जगद्-आधाराय कूर्म-रूपिणे नारायणाय नमः, ॐ अनन्ताय नागराजाय नमः, ॐ भूं भूम्यै नमः, ॐ श्री-वैकुण्ठाय दिव्य-लोकाय नमः, ॐ श्री-वैकुण्ठाय दिव्य-जनपदाय नमः ॐ श्री-वैकुण्ठाय दिव्य-नगराय नमः, ॐ श्री-वैकुण्ठाय दिव्य-विमानाय नमः, ॐ आनन्द-रूपिणे दिव्य-रत्न-मण्टपाय नमः, ॐ आनन्दास्तरणाय नमः, ॐ धर्माय नमः, ज्ञानाय नमः, ॐ वैराग्याय नमः, ॐ ऐश्वर्याय नमः, ॐ अधर्माय नमः, ॐ अज्ञानाय नमः, ॐ अवैराग्याय नमः, ॐ अनैश्वर्याय नमः, ॐ एभिः परिच्छिन्न-तनवे सदात्मकाय पीठ-भूतायानन्ताय नाग-राजाय नमः, ॐ पद्माय नमः, ॐ, सूर्य-मण्डलाय नमः, ॐ सोम-मण्डलायनमः, ॐ वह्नि-मण्डलाय नमः, ॐ विमलायै चामर-हस्तायै नमः, ॐ उत्कर्षिण्यै चामर-हस्तायै नमः, ॐ ज्ञानायै चामर-हस्तायै नमः, ॐ क्रियायै चामर-हस्तायै नमः, ॐ योगायै चामर-हस्तायै नमः, ॐ प्रह्व्यै चामर-हस्तायै नमः, ॐ सत्यायै चामर-हस्तायै नमः, ॐ ईशानायै चामर-हस्तायै नमः, ॐ अनुग्रहायै चामर-हस्तायै नमः, ॐ जगत्-प्रकृतये योग-पीठाय नमः, ॐ जगत्-प्रकृतये दिव्य-योग-पर्यङ्काय नमः,ॐ सहस्र-शीर्षानन्ताय नाग-राजाय नमः, ॐ पाद-पीठाय नमः, ॐ अस्मद्-गुरुभ्यो नमः, ॐ अस्मत्-परम-गुरुभ्यो नमः, ॐ अस्मत्-सर्व-गुरुभ्यो नमः, ॐ नमो नारायणाय नमः, ॐ श्रीं श्रियै नमः, ॐ भूं भूम्यै नमः, ॐ नीं नीलायै नमः, ॐ किरीटाय मकुटाधिपतये नमः, ॐ किरीट-मालायै आपीडात्मने नमः, ॐ दक्षिण-कुण्डलाय मकरात्मने नमः, ॐ वाम-कुण्डलाय मकरात्मने नमः, ॐ वैजयंत्यै वन-मालायै नमः, ॐ श्री-मुत्तुलस्यै नमः, ॐ हाराय सर्वाभरण-नायकाय नमः, ॐ श्री-वत्साय श्रीनिवासाय नमः, ॐ श्री-कौस्तुभाय दिव्य-रत्नाधिपतये नमः, ॐ काञ्ची गणोज्वलाय दिव्य-पीताम्बराय नमः, ॐ सर्वेभ्यो भगवद्-दिव्य-भूषणेभ्यो नमः,

[[122]]

ॐ सुदर्शनाय हेति-राजाय नमः, ॐ सुन्दर-काय-खड्गाधिपतये नमः, ॐ पद्माय नमः, ॐ पाञ्चजन्याय शङ्खाधिपतये नमः, ॐ शार्ङ्गाय चापाधिपतये नमः, ॐ कौमोदक्यै गदाधिपतये नमः, ॐ सर्वेभ्यो भगवद्-दिव्यायुधेभ्यो नमः, ॐ सर्वाभ्यो भगवत्-पादारविन्द-संवाहिनीभ्यो नमः, ॐ सर्वेभ्यो भगवत्-परिचारकेभ्यो नमः, ॐ अनन्ताय नाग-राजाय नमः, ॐ वां वारुण्यै नमः, ॐ कान्त्यै नमः, ॐ भगवत्-पादुकाभ्यां नमः, ॐ सर्वेभ्यो भगवत्-परिजनेभ्यो नमः, ॐ सर्वेभ्यो भगवत्-परिच्छदेभ्यो नमः, ॐ वैं वैनतेयाय नमः, ॐ रुद्रायै नमः, ॐ सुकीर्त्यै नमः, ॐ विं विष्वक्सेनाय नमः, ॐ सुं सूत्रवत्यै नमः, ॐ गं गजाननाय नमः, ॐ जं जयत्सेनाय नमः, ॐ हं हरि-वक्त्राय नमः, ॐ कं काल-प्रकृति-सञ्ज्ञाय नमः, ॐ सर्वेभ्यो विष्वक्सेन-परिजनेभ्यो नमः, ॐ चण्डाय द्वार-पालाय नमः, ॐ प्रचण्डाय द्वार-पालाय नमः, ॐ भद्राय द्वार-पालाय नमः, ॐ सुभद्राय द्वार-पालाय नमः, ॐ जयाय

> द्वार-पालाय नमः, ॐ विजयाय द्वार-पालाय नमः, ॐ धात्रे द्वार-पालाय नमः, ॐ विधात्रे द्वार-पालाय नमः, ॐ सर्वेभ्यो भगवद्-द्वार-पालेभ्यो नमः, ॐ कुमुदाय गणाधिपतये सवाहन-परिवार-प्रहरणाय नमः, ॐ कुमुदाक्षाय ग + नमः, ॐ पुण्डरीकाय ग + नमः, ॐ वामनाय ग + नमः, ॐ शङ्कु-कर्णाय ग + नमः, ॐ सर्व-नेत्राय ग + नमः, ॐ सुमुखाय ग + नमः, ॐ सुप्रतिष्ठिताय ग + नमः, (गणाधिपतये सवाहन-परिवार-प्रहरणाय नम इत्य् अष्टभ्यो योजनीयम्) ॐ सर्वेभ्यो भगवत्-पार्षदेभ्यो नमः।

[[123]]

१५ अभ्युक्षण-विधिः①

वृद्ध-मनुः --

> ततस् सम्यक् द्विर् आचम्य
> अभ्युक्षणम् उदाहरेत्।
> नवीना ऽभ्युक्षणञ् जातु
> विधिज्ञः किञ्चिद् आचरेत्॥

प्रोक्षण-रहिते गृह इति शेषः। अभ्युक्षणं - प्रोक्षणार्थं जलम्, शाट्यायनिः -

> अब्जं हिरण्मयं रौप्यं
> दारवं मृण्मयं दृढम्।
> ताम्रं पत्र-पुटं पुण्यं
> पात्रम् अभ्युक्षणाय वै।

पुण्य-ग्रहणान् न निषिद्ध-पात्र-निषेधः।

> शैवाल-वालुका दूर्वा तृण-पर्णायसैर् अपि।
> अभ्युक्षणं न गृह्णीयाद् आपस्तम्बो ऽब्रवीन् मुनिः॥

पर्णम् अत्र एरण्डादि।

> नालिका भिन्न-पात्रेण कांस्य-पात्रेण चैव हि।
> प्राण्य्-अङ्गं फलजेनापि कुर्वन् नाभ्युक्षणं ततः॥

नालिका - वेणुमयी, प्राण्य्-अङ्गं - शङ्ख-शुक्त्यादि, फलजं - नालिकेरादि, यमः -

> पात्राद् विरहितं तोयम् उद्धृतं सव्य-पाणिना।
> न तेन प्रोक्षणं कुर्याद् वस्त्र-निष्पीडनेन च।

शाट्यायनिः --

नाहरेद् एक-वस्त्रस् तु नावृतो न च कन्यका।
न पाणिना नव-स्त्रेण तोयम् अभ्युक्षणाय वै॥

प्रचेताः --

> नाहरेद् एक-जातिस् तु न शिशुर् न च कन्यका।
> नानुपेतोनैक-वस्त्रस् तोयम् अभ्युक्षणाय वै ॥

एक-जातिश् शूद्रः। पुलस्त्यः --

> तेन द्रव्याण्य् अशेषाणि प्रोक्ष्याचम्य पुनर् गृहे।
> ततः कर्माणि कुर्वीत सत्क्रियाश् च द्विजोत्तमः॥

[[124]]

१६ होम-विधिः①

दक्षः --

> सन्ध्या-कर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते।
> स्वयं होमे फलं यत् स्यान् न तद् अन्येन लभ्यते॥
> हूयमानं तथा ऽन्येन फलम् अर्थं प्रपद्यते।
> ऋत्विक् पुत्रो गुरुर् भ्राता भागिनेयो ऽथ विट्-पतिः॥ एतैर् अपि हुतं यत् स्यात् तद्धुतं स्वयम् एव तु॥

विट्-पतिर् जामाता,

> ऋत्विक् पुत्रो ऽथ पत्नी वा शिष्यो वा ऽथ सहोदरः। प्राप्यानुज्ञां विशेषेण जुहुयुर्व वा यथा-विधि॥

वसिष्ठः --

> स्वयम् एव तु होतव्यं पत्नी वा पुत्र एव वा।
> अन्तेवासी कुलीनो वा ऋत्विग् वा शुभ-लक्षणः॥

भर्तुर् विप्र-वासे ऋत्विग् आद्य् अभावे गोभिलः --

> कामं गृह्ये ऽग्नौ पत्नी जुहुयात् सायं प्रातर् होमाव्

इति। मनुः --

> अग्नि-होत्रस्य शुश्रूषां सन्ध्यौपासनम् एव च।
> कार्यं पत्न्या प्रतिदिनं बलि-कर्म च नैत्यकम्॥

सन्ध्यौपासनं - सायम् प्रातर् होमः। विष्णुः --

> स्वयम् अहुत्वा न परं याजयेद्

इति। चन्द्रिकायाम् --

> असमक्षन् तु दम्पत्योर् होतव्यं नर्त्विगादिना।
> उभयोर् असमक्षन् तु भवेद्धुतम् अनर्थकम्।

मनुः --

> नैव कन्या न युवतिर् नाल्प-विद्यो न बालिशः।
> होता स्याद् अग्नि-होत्रस्य नार्तो नासंस्कृतो ऽशुचिः॥

बृहस्पतिः --

> सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्रद्ध-भोजने।
> प्रवासा (प्रसवा) दि निमित्तेषु हावयेन् न तु हावयेत्॥

होम-काल-निर्णयः②

मनुः --

> उदिते ऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा।
> सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः॥
> ग्रह-र्क्ष-युक्तो ऽनुदितो नक्षत्रार्क विवर्जितः।
> समयाध्युषितस् सार्क उदितस् त्रिषु होमयेत्॥

उशनाः --

> अर्ध-मण्डल सम्प्राप्ते भानाव् अनुदिते हुतम्।
> तस्मिन्नस्तङ्गते होमो भवेद् उदित-होमिनः॥

[[125]]

सायम् अर्ध-मण्डलं प्राप्ते ऽर्के ऽनुदित होमपक्षे, हुतं - होमः, कार्यः, उदित-होम-पक्षे, तस्मिन्नस्तङ्गते होमो भवेद् इत्य् अर्थः।

> एकेतूदित-होमाः स्युर् अन्ये ऽनुदित-होमिनः।
> अन्ये भोजन-होमाश् च पक्ष-होमास् तथापरे॥

पक्ष होमा इत्यादि श्रौत-होम-विषयम्। आश्वलायनः --

> प्रदोषान्तो होम-कालस् सायं सङ्गवान्तः प्रातर्

इति। अयं मुख्य-कालः। गौण-कालम् आह - गोभिलः --

> अथ यदि गृह्ये ऽग्नौ सायं प्रातर् होमयोर् दर्श-पूर्ण-मासयोर् वा हव्यं होतारं वा नाधिगच्छेत् तत् कथं कुर्याद् आसायम् आहुतेः प्रातर् आहुतिर् नात्येति। आप्रातर् आहुतेस् सायम् आहुतिर् नात्येति, अमावास्यायाः सौर्णमासी नात्येति, आपौर्णमास्या ऽमावास्या नात्येति

इति।

हविष्य-निर्णयः②

कात्यायनः --

> कृतम् ओदन-सक्त्व्-आदि तण्डुलादि कृताकृतम्।
> व्रीह्य्-आदि चाकृतं प्रोक्तम् इति हव्यं त्रिधा बुधैः॥

बृहस्पतिः --

> प्रस्थ-धान्यं चतुष् षष्टेर् आहुतेः परिकीर्तितम्।
> तिलानान् तु तद्-अर्धं स्यात् तद्-अर्धं स्याद् घृतस्य तु॥

समिद्-इध्म-निर्णयः②

पलाश-खदिर-शमी-रोहिताश्वत्थार्क-वेतसाद्यास् समिधो ग्राह्याः, नाङ्गुष्ठाद् अधिक-स्थूला अत्वचाः प्रदेशिन्याधिका ग्राह्याः, कोविदार-विभीतक-कपित्थामलक-नीप-निम्ब-कुरञ्ज-तिलक-शाल्मलि-श्लेष्मातकाद्या वर्ज्याः॥

> पक्ष-शुद्धास् तु पालाशा औदुम्बर-दिन-त्रयम्।
> त्रि-दिनं पिप्पलानान् तु अपामार्गन् तु तद्-दिनम्॥
> खदिरार्क-शमी-दूर्वा कुशास्तालिकीस्[[??]] स्मृताः॥

[[126]]

स्कान्दे --

> तुलसी-काष्ठ-युक्ते ऽग्नौ जुह्वताम् अक्षयं फलम्।
> हविस् तेनैव यत् पक्वं विष्णोर् आनन्त्यम् अश्नुते॥

वृद्ध-हारीतः --

> देवानां तर्पणं होमं बलि-कर्म च भोजनम्।
> अर्चनं मार्जनं कुर्याद् देव-तीर्थेन सर्वदा॥

विष्णुः --

> अप्रबुद्धे सधूमे वा जुहुयाद् यो हुताशने।
> यजमानो भवेद् अन्धस् सो ऽमुत्रेति च नश् श्रुतम्।

श्रौत-पूर्वत्वादि विधिः②

भरद्वाजः --

> होमं वैतानिकं कृत्वा
> स्मार्तं कुर्याद् विचक्षणः॥

वैतानिकं - श्रौतम्, गार्ग्यः -

> कृतदारो न वै तिष्ठेत्
> क्षणम् अप्य् अग्निना विना।
> तिष्ठेत चेद् द्विजो व्रात्यस्
> त्यक्त्वा तु पतितो भवेत्॥

पात्र-तोय-स्पर्श-विधिः②

> होमे पर्युक्षणे श्राद्धे सन्ध्या-कर्मसु मार्जने।
> आचामे भोजने पात्रं तोयं वामेन संस्पृशेत्॥

पुनराधान-निमित्तम्②

> कात्यायनः --

> विवाहाग्नीन् सभार्यश् चेत् सीमाम् उल्लङ्घ्य गच्छति।
> होम-काल-व्यपेतस्य पुनर् आधानम् इष्यते॥

शौनकः --

> अग्नाव् अनुगते यत्र होम-काल-द्वयं व्रजेत्।
> उभयोर् विप्रवासे तु लौकिको ऽग्निर् विधीयते॥

अनुगते - वर्तमाने, एतच् च होम-काल-द्वयात्यये पुनर् आधान-विधानं समीद्-आत्म-समारूढाग्नि-विषयम्॥

> धार्यमाण श्चतूरात्र महूयमानो ऽग्निर् लौकिकस् सम्पद्यत इति आपस्तम्बेन विशेष-स्मरणात् ;

[[127]]

> अर्वाक् त्रि-रात्राज्जुहुयाद् अयाश् च आसप्त-रात्रात् तु वनस्पतींश् च। एकादशाहे सह तन्तु-मत्या स्याद् द्वादशाहे पुनर् आदधीत॥

इदं बोधायनादि-विषयम्॥ शौनकः --

> यदा सन्धीयते वह्निः प्रायश्चित्त-पुरस्सरम्।
> तदा सायं विजानीयात् प्रातर् होमं तत,परम्[[??]]॥
> प्रतिपत्-पर्व-सन्धानं कर्म-कर्तृ-विनाशनम्।
> सन्धाय त्रि-दिनं हुत्वा स्थाली-पाकं समाचरेत्॥

बोधायनः --

> एकाग्नेस् त्रि-विधं समारोपणम् आत्मन्य् अरण्योर् वा समित्सु; समिधश् चात्र पलाशाश्वत्थ-खदिरोदुम्बराः।

> आत्मारूढो ऽप्सु मज्जेद् वा वदेद् वा पतितादिभिः।
> अथवा योषितं गच्छेद् अनृतौ काम-मोहितः॥
> वदन्त्य् एषु निमित्तेषु पुनर् अग्नि-विनाशनम्।
> आपस्तम्बस्य तन्नेष्टम् आत्मारूढस् सदा शुचिः॥

स एव -

> अथाग्नेर् विपत्तिं व्याख्यास्यामो ऽमेध्या-शुचि-चण्डाल-शूद्र-वायस-पतित-रजस्वलाश्वभिश् च संस्पर्शे ऽरण्योर् विनाश इति पुनर् अग्निं समिध्यादेवं सर्वेष्व् अग्न्य्-उपघातेष्व्

इति।

औपासनाग्नि-द्वय-संसर्गः②

रत्नाकरे --

> औपासनाग्नि-द्वय-सङ्गतिश् चेद्
> अग्निं समारोपणतो विभज्य।
> पूर्वस्य होतुर्विविचिञ् च हुत्वा
> पश्चाच् च होतुः पथिकृच् च सो ऽपि॥

अस्यार्थः - द्वयोर् औपासनाग्न्योस् संसर्गे - संसृष्टौ, अग्निं समारोपणार्थं विभज्य ममायम् अंशो ममायम् अंश इति प्रत्येकम् अभिमानी कृत्य स्वांशे पूर्व-होता "अग्नये विविचये स्वाहे"ति हुत्वा

प्रायश्चित्ताहुतीर् जुहुयात्; पश्चाद्धोता तु - "अग्नये पथिकृते स्वाहा" "अग्नये विविचये स्वाहे"ति हुत्वा ततः प्रायश्चित्ताहुतीश् च जुहुयात्।

[[128]]

ततस् ताव् उभौ सहैव समारोपयेताम् इति। एवं लौकिकाग्नि-सम्पर्के विविचिं पाहि पञ्चकञ् च जुहुयात्।

> ब्रह्म-चारी यदा त्व् अग्नौ न दध्यात् समिधः क्वचित्।
> गृह्णीयात् तं तदा मृत्युर् आदध्यात् समिधस् ततः॥

> अग्नेर् भगवत अगस्त्य-भगवान् ऋषिः अनुष्टुप्-छन्दः हुताशनो देवता औपासने विनियोगः॥ रं बीजं स्वाहा शक्तिः अं शुक्ल-वर्णः सर्व-होम-सिध्य् अर्थे विनियोगः स्वस्ति पूर्ण-मुखाय हृदयाय नमः, तेजोराशिने शिरसे स्वाहा,सूत्राक्षाय शिखायै वौषट्,धनुर्-धराय कवचाय हुं सहस्त्रात्मने नेत्र-त्रयायै वौषट्,सर्वात्मने अस्त्राय फट् भूर् भुवस् सुवर् ओम् इति दिग्-बन्धः।

> अग्नेर् ध्यानं प्रवक्ष्यामि सर्व-होमार्थ-सिद्धये।
> द्विमुखं चैक-हृदयं चतुश् श्रोतं द्वि-नासिकम्॥
> अन्य-द्वयञ् च षण्णेत्रं सप्त-हस्तैस् समन्वितम्।
> मेषा-रूढं चतुश् शृङ्गं त्रि-पदञ् च जटाननम्॥
> शक्तिम् अन्नं दधानञ् च स्रुक्-स्रुवौ दक्षिणे करे।
> तोमरञ् च धनुर् बाणं घृत-पात्रं तु वामके॥
> स्वाहां तु दक्षिणे देवीं स्वधा देवीञ् च वामतः।
> आत्माभिमुखम् आसीनम् एवं रूपं हुताशनम्॥
> (ध्यायेद् इति शेषः) ध्यात्वा होमं प्रकुर्वीत विष्णोः प्रिय-करं भवेत्।
> पूर्वं प्रादेशिकां दत्वा ततो होमो विधीयते॥
> द्वितीया पृष्ठतो देया ततो ऽअग्निम् उपतिष्ठते।

उत्ताने...(ग्रन्थ-पातः??)

१७ ब्रह्म-यज्ञ-विधिः①

अत्र श्रुतिः

> ब्रह्म-यज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशि ग्रामादच्छदिर्दश-उदीच्यां प्रागुदीच्यां वोदित आदित्य [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति। उदित आदित्य इति - होमानन्तरम् इत्य् अर्थः।

[[129]]

> पश्चाद् वा प्रातर् आहुतेः॥
> सन्ध्या-कर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयत

इत्यादि-स्मृतेः।अत्र कथञ् चित् प्रातर् ब्रह्म-यज्ञासम्भवे मनुष्य-यज्ञानन्तरं कार्यम्।

कौर्मे --

> यदि स्यात् तर्पणाद् अर्वाक् ब्रह्म-यज्ञः कृतो न हि।
> कृत्वा मनुष्य-यज्ञं वै ततस् स्वाध्यायम् आरभेत्॥

शौनकः --

> यश् च श्रुति-जपः प्रोक्तो ब्रह्म-यज्ञस् स उच्यते॥

पैठीनसिः --

> स्व-शाखाद्ध्ययनं यत् तत् ब्रह्म-यज्ञं प्रचक्षते॥

अतो ऽधीतेनापि वेदान्तरं ब्रह्म-यज्ञेनाध्येतव्यम्। ब्रह्म-यज्ञस्यापि महा-यज्ञत्वात् विद्युद्-वृष्टी भवतः ;

अत्र श्रुतिः

> अथो आहुस् सर्वेषु यज्ञ-क्रतुष्व् इति होष्यन् अप उपस्पृशेत् - विद्युद् असि विद्यम् एवात्मानम् [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति।

"ब्रह्म-यज्ञेन यक्ष्य" इति सङ्कल्प्य विद्युत् - पाणि-पादौ प्रक्षाल्य त्रिः प्राश्य द्विर् उन्मृज्य दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश् च प्रोक्ष्य शिरश् चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदयञ् च

विधिवत् स्पृष्ट्वा दर्भास्तृते शुचौ देशे उपस्थं कृत्वा प्राग् आसीनः त्रिः प्राणानायम्य सपवित्रौ दक्षिणोत्तरौ करौ कृत्वा तत्-सवितुर् इति पच्छोर्धर्चशस् तत्-सर्वां व्याहृतीर् विहृताः पादादिष्व् अन्तेषु वा तथार्धर्चयोर् उत्तमां कृत्स्नायाम् इति ब्रह्मोपदेशोक्त-क्रमेण सप्रणवम् उच्चार्य "हरिर् ओम्" इति निर्दिश्य स्वाध्यायम् अधीयीत।

रत्नावल्याम् --

> सव्यस्य पाणेर् अङ्गुष्ट-प्रदेशिन्योस् तु मध्यतः।
> दक्षिणस्याङ्गुलीर् न्यस्य चतस्रो ऽङ्गुष्ठ-वर्जिताः॥
> तथा सव्य-कराङ्गुष्ठं दक्षिणाङ्गुष्ठ-वेष्टितम्।
> प्रणवं व्याहृतीश् चैव गायत्रीं च जपेत् क्रमात्॥
> पच्छोऽर्ध-र्चश उच्छ्वासाद् वेदादींश् चतुरो जपेत्॥

[[130]]

नित्यम् प्रश्नः, अनध्यायाभावः②

एवं नित्यं प्रश्नम् एकं पद-क्रमानुषङ्ग-रहितं वाच्यैवाधीत्य “नमो ब्रह्मण” इति परिधानीयां त्रिर् उच्चार्य ततो "वृष्टिः", अप उपस्पृश्य, गृहान् एति ततो यत् किञ्चिद् ददाति सा दक्षिणा, एवं प्रश्नाध्यायासामर्थ्ये यथा-शक्ति वा वेदं क्रमाद् अधीयीत। अत्र पक्षे -

> ॐ भूर् भुवस् सुवः - सत्यं तपश् श्रद्धायां जुहोमि [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इत्य् उक्ता परिधानीयां त्रिर् जपेत्। अयं नित्यः -

> अग्नि-कार्य-परिभ्रष्टाः पतिताः परिकीर्तिताः।
> ब्रह्म-यज्ञ-विहीनाश् च ब्रह्म-घ्नाः कीर्तिता बुधैः

इति प्रत्यवाय-स्मृतेः। श्री-विष्णु-धर्मोत्तरे

> ब्रह्म-यज्ञे जपेत् सूक्तं पौरुषं चिन्तयन् हरिम्।
> स सर्वान् जपतो वेदान् साङ्गोपाङ्गान् विधानतः॥

अतो नियमेन पुरुषु-सूक्तम् अधीयीत। अनधीतो ऽशक्तो वा ब्रह्म-यज्ञे पुरुष-सूक्तं जपेद् गायत्रीं वा। तथा मनुः --

> गायत्रीम् अप्य् अधीयीत गत्वा ऽरण्यं यथा-विधि॥

सङ्ग्रहे --

> वेद-वाक्य-पुराणानि नेतिहासानि शक्तितः।
> ब्रह्म-यज्ञ-प्रसिद्ध्य्-अर्थं विद्याञ् चाध्यात्मिकां जपेत्॥

अकृत-प्रातराश उदकान्तं गत्वेति आपस्तम्बोक्तेः भुक्तस्य ब्रह्म-यज्ञे नाधिकारः। तथा अस्पृश्य-स्पर्शाशौच-दुष्टस्य अदुष्टस्याप्यमेध्य-शव-शूद्रान्त्य-पतितान्तिके देशे नाध्यायः -

> तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वाव् अनध्यायाव् [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति श्रुतेः, नित्यं प्रश्नाध्यायिनो ऽनाध्याय-गन्धो नास्ति; अनियत-प्रश्नाध्यायिनस् तु

> अल्पं जपेद् अनध्याये ऽल्पतरञ् जपेद्

इत्य् उक्तम्। तथा मनुः --

> नैमित्तिके नानध्यायो ब्रह्म-सूत्रं हि ततो स्मृतम्।
> ब्रह्माहुति हुतं पुण्यं स्वाध्यायम् अवषट्-कृतम्॥

एवं पुरुष-सूक्तादि-वैदिक-मन्त्राणां सर्वेषाम् अपि नित्यम् "अहं जपिष्यामि"ति सङ्कल्पिते नाध्यायः।

[[131]]

विधुरस्य ब्रह्म-यज्ञाद्य्-अनधिकारः②

किञ्च --

> अयज्ञो वा एषः, योऽ पत्नीकः॥ पाणिग्रहाणादधि गृहमेधिनोर्व्रतम् [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इत्यादिभिः पञ्च-महा-यज्ञानां गृह-मेधि-विषयत्वावगमाद् अपत्नीकस्यायज्ञार्हत्व-श्रुतेश् च विधुरस्य न ब्रह्म-यज्ञादि-पञ्च-महा-यज्ञ-प्रसङ्गः।

ब्रह्म-चारिणा ब्रह्म-यज्ञाधिकारः②

ब्रह्म-चारिभिस् तु ब्रह्म-यज्ञः कर्तव्य एव। तथा नारदीये --

> सायं प्रातर् अग्नि-कार्यं यथा-कालं जितेन्द्रियः।
> कुर्यात् प्रति-दिनं वर्णी ब्रह्म-यज्ञञ् च तर्पणम्॥
> तन्त्र-त्रयं काठकञ् च वैश्वदेव-मनून् पठेत्।
> मन्त्र-प्रश्नौ पुनश् चैवं ब्रह्म-यज्ञे क्रमं विदुः॥

वसिष्ठः

> ऋक्-सामाथर्व-वेदोक्तान् जपेन् मन्त्रान् यजूंषि च।
> जपित्वैवं ततः कुर्याद् देवर्षि-पितृ-तर्पणम्॥

तर्पणे तु यथा स्व-शाखं व्यवस्था ऽनुसन्धया।

१८ भगवत्-सेवा①

प्रदक्षिण-क्रमः②

एवं ब्रह्म-यज्ञं कृत्वा महा-भारतोक्त-प्रकारेण विष्ण्व् आयतनं च नमस् कुर्यात् भगवन्-मन्दिर-प्रवेश-वेलायां दिङ्-मात्रं कर्तव्यस्य दर्शितम्

श्री-सात्वते --

> प्रासादं देव-देवीयं वैष्णवं पाञ्च-कालिकम्।
> अश्वत्थञ् च वटं धेनुं सत्-समूहं गुरोर् गृहम्॥
> दूरात् प्रदक्षिणं कुर्यान् निकटात् प्रतिमां विभोः।
> दण्डवत्-प्रणिपातैस् तु नमस् कुर्याच् चतुर्-दिशम्॥
> प्रदक्षिणं प्रणामांश् च युग्मान् कुर्यात् समाहितः।
> एक-त्रि-पञ्च-सप्तादि-गणना विषमं हि यत्॥

अत्र शाण्डिल्यः --

> अभिगच्छेच् च देवेशं सुस्नातस् सोर्ध्व-पुण्ड्रकः।
> सुप्रक्षालित-पादश् च स्वाचान्तस् संयतेन्द्रियः॥
> सन्ध्ययोर् उभयोर् नित्यं यावद् अर्कर्क्ष-दर्शनम्।
> ध्यायन् ब्रह्मा जपे स्नानं ततो ऽभिगमन-क्रिया॥
> नैक-वस्त्रो न भिन्नश् च न क्रुद्धो विमनाश् च वा।
> नाक्षालिताङ्घ्रिर् नाभक्तो नातुरो नावदन् बहु॥
> न रक्तं मलिनं कृष्णं वासो ऽपि परिधाय च।
> न च शून्य-करश् शस्त्री न यायाद् भगवद्-गृहम्॥

[[132]]

प्रदक्षिण-सङ्ख्या②

> प्रणम्य दण्डवद् भूमाव् उत्थायोत्थाय तन्-मनाः।
> स्वाध्याय-वदनं कुर्याद् अष्टाङ्गेन नमस् क्रियाम्॥
> नमस् कुर्वन् प्रतिदिनं वाग्यतो ध्यान-तत्-परः।
> असंसक्त-करः कैश् चिन् मन्दं कुर्यात् प्रदक्षिणम्॥
> द्वि-चतुष्-षड्-दशाष्टाद्यैः कुर्याद् एव प्रदक्षिणम्।
> देवस्य निकटे कार्यं सम्यग् जानु-प्रदक्षिणम्॥

> चक्रवद् भ्रामयेन् नाङ्गं पृष्ठ-भागं न दर्शयेत्।
> सन्निधौ देव-देवस्य न चोच्चैः प्रलपेत् तदा॥

श्री-पाञ्च-रात्रे परमेश्वरे --

> प्रदक्षिणं नमस् कारं नाम-सङ्कीर्तनं च मे।
> युग्मान्य् एव ततः कुर्याद् अयुग्मादि-शिवादिनाम्॥

स्मृति-सङ्ग्रहे --

> स्तुत्वा स्तोत्रैर् नमस् कुर्यात् साष्टाङ्गं भक्तितो ऽसकृत्॥

तथैव श्री-भाष्य-कारैर् अपि नित्ये प्रतिपादितम्। प्रपञ्च-सारे दीक्षा-प्रकरणे --

> मन्त्रैश् च वैष्णवैस् स्तोत्रैस् स्तुत्वा देवं जनार्दनम्।
> प्रणमेद् द्विश् चतुर् वा ऽपि अन्यथा किल्बिषी भवेत्॥
> एक-हस्तेन तीर्थञ् च एकञ् चापि प्रदक्षिणम्।
> एकम् एव नमस्-कारं त्रि-विधं नरकाहवम्॥

श्री-पाञ्च-रात्र-रक्षायां प्रदक्षिण-सङ्ख्या ऽभिहिता

> एकं विनायके कुर्याद् द्वे सूर्ये त्रिणि शङ्करे।
> चत्वारि माधवे कुर्यात् सप्ताश्वत्थे प्रदक्षिणम्

इति। तत्-प्रकारः श्री-गारुडे श्री-रङ्ग-माहात्म्ये पञ्च-चत्वारिंशे ऽध्याये।

> अथ ये वैष्णवीं छायां लङ्घयेयुर् अबुद्धयः।
> नष्टात्मानश् च ते शक्र जायन्ते क्रिमयो भुवि॥
> पङ्गवः पाद-हीनाश् च कुणिनो भुवि ये नराः।
> विष्णु-छाया-ध्रुवं तैश् च लङ्घिता स्याच्छतक्रतो॥
> यदा च भगवद्धाम्नश् छायाम् आक्रमते च यः।
> धरण्यां जायते पङ्गुस् सद्यो रोगादि-पीडितः॥
> तत्-प्रदक्षिणम् आकाङ्क्षन् पुरुषस् तु शची-पते।
> त्रिधा कृत्य तु तच्-छायां पूर्व-भागेन सो व्रजेत् [[??]]॥ प्रदक्षिण-विधानेन विधिर् एष न चान्यथा।
> अभ्येत्य भगवद्-धाम यो गच्छेत् सर्वतो नरः॥
> मार्ग-लाभाय यो गच्छेत् सव्यतो नारिकी भवेत्।
> क्षीण-पुण्यश् च नष्टश् च स वै यात्य् अधमां गतिम्॥
> तत्-प्रदक्षिण-मार्गेण व्रजन् सर्वत्र सर्वदा।
> कृच्छ्रे ऽपि नान्यथा यायाद् एकाकी सत्व-संस्थितः॥

[[133]]

श्री-पाञ्च-रात्र-रक्षायाम् --

> प्रवेशे निर्गमे चैव विष्वक्सेन-नतिञ् चरेद्

इति। विधानाद् विष्वक्सेनं ततः द्वार-पालांश् च प्रणम्य अनुज्ञाप्य तत्र प्रविशेत्।

> चक्रवद्-भ्रामयेन् नाङ्गं पृष्ठ-भागं न दर्शयेत्।
> पश्चाद् भागेन निर्गच्छेद् देवता-सन्निधौ सुधीर्

इति। श्री-पाञ्च-रात्रे --

> अग्रे पृष्टे वाम-भागे समीपे अर्ध-मण्टपे।
> जप-पूजा-नमस्कारं न कुर्यात् केशवालये॥
> उदक्-प्रत्यङ्-मुखे देवे जप-पूजादि-वामतः।
> अन्यत्र दक्षिणे पार्श्वे विपरीतन् तु मृत्युदम्॥

अवैष्णव-स्थापित-प्रतिमा-दर्शन-निषेधः②

अस्य क्वचिद् अपवादः - वसिष्ठः --

> अवैष्णव-स्थापितानां प्रतिमानाञ् च वन्दनम्।
> यः करोति स मूढात्मा रौरवं नरकं व्रजेत्॥

खग-प्रश्न-संहितायाम् --

> अन्यालये हरिं दृष्ट्वा देवतान्तर-सन्निधौ।
> नार्चयेन् न प्रणामेच् तीर्थं सेवां च वर्जयेत्॥
> अन्यालये हरिं दृष्ट्वा ये नमस्यन्ति ते जनाः।
> मम द्वार-बहिष्टाश् च मच्छासन-पराङ्-मुखाः॥

स्त्री-शूद्राराधित-भगवद्वन्दन-निषेधः②

> स्त्री-शूद्र-पूजितं लिङ्गं
> विष्णुं वा ऽपि नमेद् यदि।
> कोटि-जन्मनि शूद्रत्वम्
> अन्ते चण्डालतां व्रजेत्॥

[[134]]

वाराहे --

> शूद्रार्चितं शिवं विष्णुं
> नमस् कुर्याद् यदि द्विजः।
> रौरवं नरकं प्राप्य
> चण्डालो जायते भुवि॥

शेष-धर्मे --

> स्त्री-शूद्र-पूजितं लिङ्गं
> विष्णुं वा प्रणतस्य च।
> सद्-गतिं नैव पश्यामि
> शास्त्राणाम् एष निश्चयः॥

नारदः --

> स्त्री-शूद्र-पूजितं लिङ्गं
> विष्णुं वा ऽपि नमेत् तु यः।
> त्रि-सप्त-कुल-संयुक्तो
> नरकं प्रतिपद्यते॥

श्री-पाञ्च-रात्रे --

> स्त्री-शूद्रैर् अर्चितं स्पृष्टं
> लिङ्गं वा विष्णुम् एव वा।
> नार्चयेन् न नमस् कुर्याद्
> द्वि-जातिस् तु कदाचन॥
> तत्-तीर्थं सुरया तुल्यं
> तद्-अन्नं मांसम् उच्यते।
> द्वि-जातीनाम् अयं दोष
> इतरेषां न विद्यते॥

अतः स्त्री-शूद्र-पूजितं तन् निवेदितादिकञ् च स्त्री-शूद्रयोर् एवार्हं न वैदिकानाम्। पराशर-संहितायाम् --

> शुचिर् विप्रस् सदा कुर्याद् विष्णु-देवालयादिषु।
> श्रिया सहैव तद्-विष्णु-पूजाम् आगम-सात्विकैः॥
> गृहे तु क्षत्रियादीनां विष्णु-पूजा-विधिर् भवेत्।
> क्षत्रियादि-स्पर्शने च विप्रार्चित-हरेस् सदा॥
> सम्प्रोक्षणं तदा कृत्वा पश्चाद् विप्रस् तु पूजयेत्॥

हारीतः --

> अवैष्णवेन विप्रेण स्थापिते मधु-सूदने।
> तद्-राष्ट्रं भू-पतिर् वा ऽपि विनाशम् उपयास्यति॥
> कुर्वीत वासु-देवेष्टिं तत्-पाप-प्रशमाय तु।
> महा-भागवतेनैव पुनस् संस्कारम् आचरेत्॥

अत एवम् उक्त-दोष-व्यतिरिक्तं भगवन्तम् अष्टाङ्गेन तद्-देश-काल-शक्येन मस्तिष्क-सम्पुट-प्रह्वाङ्ग-पञ्चाङ्ग-दण्डाङ्गादिष्व् अन्यतमेन वा प्रणमेत्।

[[135]]

अष्टाङ्गादि प्रणाम-विशेषः②

तत्राष्टाङ्ग-प्रणामः

> मनो-बुध्य्-अभिमानेन सह न्यस्य-धरातले।
> कूर्मवच् चतुरः पादान् शिरस् तत्रैव पञ्चमम्

इति सात्वतोक्तः। भाष्य-कारैश् च। मस्तिष्कादि पञ्चकन्तु वैखानसे पठितम् --

> न मस्तिष्क-प्रणामस् स्याद् अञ्जलिं मस्तके न्यसेत्।
> प्रणामस् सम्पुटस् स्याद्धृदये ऽञ्जलिम् अर्पयेत्॥
> प्रह्वाङ्गस् सम्पुटं कुर्यात् सा प्रह्वाङ्ग-नमस्क्रिया।
> पादाङ्गुलिभ्यां जानुभ्यां शिरसा चावनिं स्पृशेत्॥
> बद्धाञ्जलिर् नमस् कुर्यात् स पञ्चाङ्ग उदीर्यते॥
> पादौ हस्तौ प्रसार्यैव शेते भूमौ च दण्डवत्।
> न दण्डाङ्ग-प्रणामस् स्यात् प्रणामान् एव आचरेद्

इति।

सङ्कर्षण-संहितायाम् - सुकृत-प्रणाम-प्रकरणे त्व् एवं प्रणाम उक्तः --

> ललाटोदर-जान्व्-अङ्घ्रि-युगाग्रान् ऊर्ध्वगौ करौ।
> भूमौ सन्धाय मनसा वासु-देवम् अनुस्मरन्

इति। एवञ् चाष्टाङ्ग-प्रणामः स्मर्यते --

> उरसा शिरसा वाचा मनसा च कपोलतः।
> पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामो ऽष्टाङ्ग उच्यते॥

रहस्याम्नाय-ब्राह्मणे च नमस्कार-प्रकरणे --

> जानुभ्यां पाणिभ्यां शिरसा च नन्तव्यं भवतीत्य्-आदिना पूर्ण-नमस्कार-स्वरूपादिकम् उपदिश्य तत्-फलञ् चोक्तम् -
>
> > सर्वैः करणैर् नमन् - समग्रो नमति समग्रो नमन्न् आप्त-कारी भवति आप्त-कारी भगवन्तम् आप्नोति

इति। अत्र शाण्डिल्यः --

> निधाय दण्डवद् देहं प्रसार्य चरणौ करौ।
> बध्वा मुकुलवत् पाणी प्रणामो दण्ड-संज्ञितः॥
> पादौ शिरस् तथा हस्तौ निकुञ्च्य मुकुलाकृतिः।
> मनो बुद्ध्य्-अभिमानैश् च प्रणामो ऽष्टाङ्ग-सञ्ज्ञितः॥
> मस्तिष्कं सम्पुटञ् चैव पञ्चाङ्गञ् च त्रयम् बुधैः।
> कृतयोर् अनयोः कार्यम् अन्यथा विकलो भवेत्॥
> सर्वत्र दृष्ट्वा देवेशं जितन्त इति मन्त्रकम्।
> द्वादशार्णं जपेन् मन्त्रं भीतवत्-पूर्वमानतः॥
> मत्कृतानि च कर्माणि मदीयम् अहम् अप्य् उत। तथैव न ममेतीष्टं नमो भगवतैर् इह॥
> प्रदक्षिण-नमस्कार-जप-ध्यानार्चन-स्तुतिः।
> तत्-कर्म-तद्-गुणो दोषैः विना नात्रान्यद् आचरेत्॥

[[136]]

एक-हस्त-प्रणाम-निषेधः क्वचित् तद्-अनुज्ञा च③

श्री-पाञ्च-रात्र-रक्षायाम्॥
भागवते --

> एकेन पाणिना यस् तु
> प्रणमेत् पुरुषोत्तमम्।
> न्याय्यस् तस्य कर-च्छेद
> इति धर्म-विदो विदुः॥

सङ्ग्रहे --

> छत्र-चामर-हस्ता ये
> व्यापृतेतर-पाणयः।

> एक-हस्तानतिस् तेषां
> न दोषाय कदाचन॥

भगवद्-आचार्य-नाम-श्रवणे चाञ्जलि-बन्धः कार्यः - सम्भव-पर्वणि व्यास-प्रस्तावे --

> महर्षेः कीर्तनात् तस्य
> भीष्मः प्राञ्जलिर् अब्रवीत्॥

एवं यथार्हं प्रणम्य तद्-दक्षिणे समासीनो गुरु-परम्परानुसन्धान-पूर्वकं भगवन्तं शरणम् उपगम्य स्तोत्रैः स्तुत्वा ...

फलम्②

एवं भगवद्-अर्चावतार-दर्शने फलम् उक्तं पौष्करे --

> सन्दर्शनाद् अकस्माच् च पुंसां संमूढ-चेतसाम्।
> कु-वासना कु-बुद्धिश् च कु-तर्क-निचयश् च यः॥
> कुहेतुश् च कुभावश् च नास्तिकत्वं लयं व्रजेद्

इति। शाण्डिल्यः --

> आपीठामौलि-पर्यन्तं पश्यतः पुरुषोत्तमम्।
> पातकान्य् आशु नश्यन्ति किम् पुनस् तूपपातकम्॥

भगवत्-तीर्थ-प्रसाद-महिमा②

तत्र भगवत्-तीर्थं स्वीकृत्य।

अत्र पञ्च-रात्रे --

> गोकर्णाकृति-हस्तेन विष्णु-पादोदकं महत्।
> तुलसी-दल-सम्मिश्रं माष-मग्न-जलं पिबेत्॥
> प्रथमं काय-शुद्ध्य्-अर्थं द्वितीयं धर्म-साधनम्।
> तृतीयं मोक्ष-दं सिद्धं त्रिः पिबेत् तीर्थम् उत्तमम्॥
> विष्णु-पादोदकं पीत्वा कोटि-जन्माघ-नाशनम्।
> तद् एवाष्ट गुणं पापं भूमौ बिन्दु-निपातने॥
> पादोदकं भगवतो लब्ध्वा भागवतस्य वा।
> तिष्ठन्न् एवाथ आसीनो पिबेच्छुद्धिश् च नापरा॥
> विष्णु-तद्-भक्त-तीर्थं वा पीत्वा धृत्वोर्ध्व-पुण्ड्रकम्।

> न क्षालयेत् करं विद्वान् नैवेद्य-प्राशने ऽपि च।
> विष्णोर् नैवेद्य-शेषस्य तीर्थ-पात्रोदकस्य च।
> पुरोडाशस्य सोमस्य शेष-दोषो नविद्यते॥
> विष्णोर् नैवेद्य-शेषन् तु मुनिभिर् भोज्यम् उच्यते।
> न तत्राचमनं कुर्यात् स वैष्णव-बहिष्कृतः॥

[[137]]

सङ्ग्रहे --

> आम्रेक्षु-खण्ड-ताम्बूल-चर्वणे सोम-पानके।
> विष्ण्व्-अङ्घ्रि-तोय-पानेषु नाद्यन्ताचमनं स्मृतम्॥

तन्-मूला आथर्वणिक-श्रुतिः -

> भगवान् पवित्रं वासुदेवः पवित्रं तत्-पादौ पवित्रं तत्-पादोदकं पवित्रं न तत्राचमनं यथा हि सोम [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति। अथ यथा-शक्ति-मूल-मन्त्रादिकं जपित्वा द्वा-त्रिंशद्-अपचारान् परिहृत्य॥

भगवद्-अपचाराः②

वाराहे --

> अपचारास् तथा विष्णोः द्वा-त्रिंशत्-परिकीर्तिताः।
> यानैर् वा पादुकैर् वा ऽपि गमनं भगवद्-गृहे॥
> देवोत्सवाद्य सेवा च अप्रणामस् तद्-अग्रतः।
> एक-हस्त-प्रणामश् च तत्-पुरस्तात् प्रदक्षिणम्॥
> उच्छिष्टे वा ऽपि वा ऽऽशौचे भगवद्-वंदनादिकम्।
> पाद-प्रसारणञ् चाग्रे तथा पर्यङ्क-बन्धनम्॥
> शयनं भोजनञ् चैव मिथ्या-भाषणम् एव च।
> उच्चैर् हासो वृथा जल्पो रोदनानि च विग्रहः॥
> निग्रहो ऽनुग्रहश् चैव स्त्रीषु साकूत-भाषणम्।
> कम्बलावरणञ् चैव पर-निन्दा पर-स्तुतिः॥
> अश्लील-कथनञ् चैव अधो वायु-विमोक्षणम्।
> तत्-तत्-कालोद्भवानाञ् च फलादीनाम् अनर्पणम्।
> विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यंजनादिषु।
> पृष्ठीकृत्यासनञ् चैव परेषाम् अभिवादनम्॥
> गुरौ मौनं निज-स्तोत्रं देवता-निन्दनं तथा।

> शक्तौ गौणोपचारश् च अनिवेदितभक्षणम्॥
> द्वा-त्रिंशद्-अपचारेण रौरवं नरकं व्रजेत्॥

अत्र सङ्ग्रहे विशेषः --

> वैष्णवो ऽवैष्णवो वा ऽपि राजानो गुरवस् तथा॥
> नोपचर्या हरेः स्थाने सन्निधौ तु विशेषतः॥
> एकान्तिनो महा-भागा विष्णुम् एव समाश्रिताः।
> तान् एव प्रणमेत् प्राज्ञो विष्णु-क्षेत्रे विनेतरान्॥

[[138]]

एवम् अन्यत्रापचाराः प्रकारान्तरेण पर्यन्ते तत्र चात्र च उक्तानुक्त-समुच्चयः कार्यः।

> प्रमादाद् अपि कीलालं यः स्पृशेद् वैष्णवो नरः।
> उपचार-शतेनापि[[??]] न क्षमामि वसुन्धरे॥
> यो विष्णोः प्रतिमाकारे लोह-भावं करोति च।
> यो गुरौ मानुषं भावम् उभौ नरक-गामिनौ॥
> वस्त्रेणाच्छाद्य देहन् तु यो नरः प्रणमेत् तु माम्।
> श्वित्री च जायते मूर्खः त्रीणि-जन्मानि भामिनि॥
> श्मशान-मध्यं गत्वा तु यो नरो माम् अथार्चयेत्।
> सप्त-जन्म-कृतात् पुण्यात् तत्-क्षणाद् एवम् उच्यते॥
> सार्गालीं योनिम् आसाद्य वसेज् जन्म-त्रयं शुभे।
> भक्त्या श्राद्धं मृहा-भागे मनुजो माम् अथार्चयेत्॥
> चटकत्वम् अनुप्राप्य ततो गोधा-वपुर् भवेत्।
> अन्यद् एव गृहङ् गत्वा ह्य् अस्ना त्वा यो व्रजेद् गृहम्॥
> ममैव वसुधे तस्य फलं पापस्य वै शृणु।
> गृहाद् गृहम् अथो गत्वा भिक्षार्थी क्षुधितस् स्वयम्॥
> भिक्षाम् अलब्ध्वा तत्रापि दरिद्रो जायते नरः।
> कृष्ण-कम्बल-संवीतो यो नरः प्रणमेत् तु माम्॥
> चण्डाल-योनितां याति जन्मानि नव पञ्च च॥

इत्यादि वाराहे पञ्च-चत्वारिंशे ऽध्याये

एवं भगवन्-मन्दिरे सावधानः परिहृतापचारः प्रणम्य विष्वक्सेनादीन् अनुज्ञाप्य स्व-देवाधिष्ठितम् आश्रम-गृहादिकम् आगत्य स्वाराध्यम् अभिगच्छेत्। अत्र वङ्गीश्वरः --

> ततः प्रक्षाल्य चरणौ स्वाचान्तस् सुसमाहितः।
> ब्रह्म-चारी गृहस्थो वान-प्रस्थो ऽथवा मुनिः॥
> स्व-वर्ण-स्वाश्रमार्हेण विधिना श्रद्धया ऽन्वितः।

> समिद्-आज्यादिभिर् द्रव्यैर् मन्त्रैर् अपि यथोदितैः॥
> हुत्वा ऽग्नीन् अग्नि-होत्रादाव् उक्तं कालम् अपि क्षिपन्।
> पराराधन-रूपेण कृतेनैव स्व-कर्मणा॥
> कृते निष्कल्मषे शुद्धे स्वस्मिन् मनसि सुस्थिते।
> लब्धाधिकारो देवस्य ध्यानार्चन-जपादिषु॥
> विनिष्क्रम्याग्नि-शालायाः गत्वा देव-गृह-स्वकम्।
> अर्चयित्वा परात्मानं देश-कालाद्य्-अपेक्षया॥
> पत्रैः पुष्पैः फलैर् वा ऽपि पूर्व-कालोक्त-वर्त्मना।
> केवलाञ्जलिना वा ऽपि विहितेन यथा तथा॥

इति।

[[139]]

अत्र जयाख्य-संहितायाम् --

> सोनुसूर्यान्तरस्थञ्च गत्वा ऽश्वत्थादि-मध्यगम्।
> भावयेद् भगवद्-विष्णुं गुरु-विप्र-शरीरगम्

इति। अतस् तत्र तत्र प्रवृत्तेष्व् अपि न देवतान्तर-भजनत्व-प्रसङ्गः तथा स्मृत्य्-अन्तरे --

> ये यजन्ति पितॄन् देवान् ब्राह्मणान् स-हुताशनान्।
> सर्व-भूतान्तरात्मानं विष्णुम् एव यजन्ति ते।

१९ जपः①

अथ पूर्वोक्त-प्रकारेण प्रदक्षिण-नमस्कारादिकं कृत्वा
मित-गद्यम् अनुसन्धाय
स्वाराध्यम् अर्घ्यादिभिर् यथा-विध्य् अभ्यर्च्य
तद्-अशक्तो मनसा वा ऽभ्यर्च्य
तद्-अन्तिके प्राङ्-मुख उदङ्-मुखो वा अजिनाद्य्-आसन उपविश्य अष्टाक्षरादि-मन्त्र-जपं यथा-शक्ति कुर्यात्।

अथाष्टाक्षरः②

पूर्वं दक्षिण-नासया तूष्णीं वायुम् विसृज्य
वाम-नासया चतुर्-दश-वारं मूल-मन्त्रं जपन् वायुम् आपूर्य
हृत्-पद्मे सश्रीकं स्वाराध्यं ध्यायन्
अष्टाविंशति-वारं जपन् कुम्भकं कृत्वा
पुनर् दक्षिण-नासया सप्त-वारं जपन् रेचयेत्।
एवं प्राणायाम-त्रयं कृत्वा
अथ मूल-मन्त्रं मन्त्र-रत्न--वासु-देव-द्वादशाक्षर--विष्णु-मन्त्रादिकं च यथा-शक्ति जपित्वा
ऽथ चरम-श्लोक-द्वयादिकञ् च जप्त्वा अभिगमनं समापयेत्।

> अस्य श्रीमद्-अष्टाक्षर-महा-मन्त्रस्य
> बदरिकाश्रम-वासी श्रीमन्-नारायण ऋषिः, अन्तर्यामी वा;
> देवी गायत्री-छन्दः
> परमात्मा भगवान् नारायणो देवता
> श्रीर् अधिष्ठान-देवता
> अं बीजम्, ओम् इति वा;
> आय शक्तिः[[??]]
> मं कीलकं
> श्रीं कवचं
> ह्रीं अस्त्रं
> शुक्लो वर्णः
> उदात्तादिस् स्वरः
> बुद्धिस् तत्वं
> श्री-वैकुण्ठ-क्षेत्रं भगवत्-प्रीत्य्-अर्थे जपे विनियोगः।

> ॐ नमः परायाक्षर-प्रदात्रे ऽस्मद् गुरवे नमः, ॐ नमः परेभ्यो ऽष्टाक्षर-प्रदातृभ्यो ऽस्मत् परम-गुरुभ्यो नमः, ॐ नमः परेभ्यः श्रीमद् अष्टाक्षर-प्रदातृभ्यो ऽस्मत् सर्व-

> गुरुभ्यो नमः

इति शिरसि।

> ॐ नमः परायाष्टाक्षरात्मने मन्त्र-राजाय नम

इति मुखे।

> ॐ नमः पराय श्रीमद् अष्टाक्षर-ऋषये बदरिकाश्रम-वासिने अन्तर्यामिणे श्रीमते नारायणाय नम

इति शिरसि।

> ॐ नमः परायै श्रीमद् अष्टाक्षर-छन्दसे देव्यै गायत्र्यै नम

इति मुखे।

> ॐ नमः परायै श्रीमद् अष्टाक्षर-देवताये परमात्मने नारायणाय नम

इति हृदि।

> ॐ नमः पराय श्रीमद् अष्टाक्षर-बीज-भूतायाकाराद् उत्थिताय प्रणवाय नम इति

गुह्ये।

> ॐ नमः पराय श्रीमद् अष्टाक्षर-शक्ति-गर्भाय श्रीमते नारायणाय नम

इति पादयोश् चाञ्जलिं विन्यस्य॥

[[141]]

मध्यमाङ्गुलीम् आरभ्याऽऽकूर्परम् अङ्गुल्य्-अग्र-पर्यन्तं पर्यायेण मूल-मन्त्रेण कर-द्वये ऽन्तर् बाह्ये पार्श्वयोश् च कर-तल-कर-पृष्ठ-पार्श्वयोश् च त्रिः परामृश्य कर-तल-मध्ययोः मध्यमाङ्गुलिभ्यां प्रत्येकं मूल-मन्त्रं न्यसेत्। कर-द्वये ऽपि दक्षिणम् आरभ्य तर्जन्य्-आदि-तर्जन्य्-अन्तम् अङ्गुलीषु सबिन्दुकानि पर्वसु प्रणव-सम्पुटितानि मन्त्राक्षराण्य् अष्टौ क्रमेणाङ्गुष्ठेन न्यसेत्। अयं सृष्टि-न्यासो ब्रह्म-चारिणः; कर-द्वये ऽपि दक्षिणाद् आरभ्य तर्जन्य्-आदि तर्जन्य्-अन्तम् अङ्गुलीषु तत्-तत्-कनिष्ठिकान्तं न्यासः स्थिति-न्यासो गृहस्थस्य; वामम् आरभ्य तर्जन्य्-आदि तर्जन्य्-अन्त-न्यासस् संहारो वन-स्थ-यत्योः। कर-द्वये ऽप्य् उभयाङ्गुष्ठम् आरभ्य तत्-तत्-कनिष्ठिकान्त-न्यासस्य व्यापकत्वेन।

> ॐ ॐ ज्ञानाय हृदयाय नमः ॐ नं ऐश्वर्याय शिरसे स्वाहा ॐ मों शक्त्यै शिखायै वौषट् ॐ नां बलाय कवचाय हुं ॐ रां वीर्यायास्त्राय फट् कर-तल-कर-पृष्ठयोः ॐ यं

> तेजसे नेत्राभ्यां वौषट् उभय-नखेषु ॐ णां तेजसे उदराय नमः ॐ यं तेजसे पृष्ठाभ्यां नमः ॐ यं तेजसे बाहुभ्यां नमः ॐ यं तेजसे ऊरुभ्यां नमः ॐ यं तेजसे जानुभ्यां नमः नख-समूहयोः ॐ यं तेजसे पादाभ्यां नमः॥

> दक्षिण-करतले पद्माय नमः वाम-कर-तले पाञ्चजन्याय शङ्खाधिपतये नमः।

दक्षिणाङ्गुष्ठम् आरभ्य

> ॐ किरीटाय नमः श्री-वत्साय श्री-कौस्तुभाय नमः वैजयन्त्यै वन-मालायै नमः श्रीं श्रियै नमः वामाङ्गुष्ठादि ह्रीं पुष्ट्यै नमः ॐ पं सरस्वत्यै नम, ॐ द्रां निद्रायै नमः ॐ क्लीं कान्त्यै नमः ॐ कं पृथिव्यै नमः कर-तलयोः ॐ गं गरुडाय नमः॥

[[142]]

अथ देह-न्यासः नासादि ना[[??]] पर्यन्तं मूल-मन्त्रेण व्यापकत्वेन त्रिः परामृशेत्। अयम् अपि सर्वेषां समानः। अथ मूर्धादि-पादान्तेषु स्थानेषु सबिन्दुकानि प्रणव-सम्पुटितान्य् अष्टाक्षराणि क्रमेण न्यसेत्, अयं सृष्टि-न्यासो ब्रह्म-चारिणः। एवं नाभ्यादि-हृद्-अन्तेषु स्थिति-न्यासो गृहस्थस्य, पादादि-मूर्धान्त-न्यासस् संहार-न्यासो वन-स्थ-यत्योः। मूर्ध्नि मध्यमया तर्जनी-मध्यमाभ्यां नेत्रयोः अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां मुख-मध्ये अङ्गुष्ठ-तर्जनीभ्यां हृदये नाभौ कनिष्ठिकाङ्गुष्ठाभ्यां गुह्ये जान्वोश् च अङ्गुष्ठ-रहिताभिर् अङ्गुलीभिः पादयोः अङ्गुष्ठ-सहिताभिश् शिरसि।

अथ ज्ञानादि-द्वादशाङ्ग-न्यासः - तत्र ज्ञानं अङ्गुष्ठ-तर्जनीभ्यां हृदये, ऐश्वर्यम् अङ्गुष्ठ-सहिताभिर् अङ्गुलीभिश् शिरसि, शक्तिं स-मुष्टि केनाङ्गुष्ठेन शिखायां, बलं कवच-बन्धानुकारिणा कर-द्वयेन कण्ठादि-कट्यन्ते स्थाने, वीर्यं स-मुष्टिकाङ्गुष्ठ-तर्जनीभ्यां सच्चटाभ्यां शुभाग्रयोस् तेजस् तर्जनी-मध्यमाभ्यां नेत्रयोः उदर-पृष्ठ-बाहूरु-जानुषु अङ्गुष्ठ-सहिताभिः ताभिर् अङ्गुलीभिस् सर्वाभिर् अङ्गुलीभिः पादयोर् अयम् अपि सर्वेषां समानः, अस्त्र-मन्त्रेण दश-दिग्-बन्धः। अथवा स-बिन्दुकैर् मन्त्राक्षरैर् अष्ट-दिग्-बन्धः प्रणवेन ऊर्ध्वाधो दिग्-बन्धः॥

अथ कर-द्वयेनाष्टाक्षरं चक्रङ् कृत्वा आत्मनः प्रादक्षिण्येन "सुदर्शनाय हेति-राजाय नम" इति त्रिर् भ्रामयित्वा चक्र-मुद्रया रक्षां कुर्यात्। दक्षिणेतर-भुजयोः पर्यायेण पद्म-गदा-चक्र-शङ्खानां प्रणवादि-नमोऽन्त-न्यासः। किरीटं शिरसि श्री-वत्सं दक्षिणोरसि कौस्तुभ-मु[[??]] मध्ये वन-मालां पार्श्वयोः॥

[[143]]

"ॐ श्रीं श्रीयै नमः" दक्षिण-पार्श्वे "ॐ ह्रीं पुष्ट्यै नमः" वाम-पार्श्वे। "ॐ सरस्वत्यै नमः" मुखे। "ॐ द्रां निद्रायै नमः" पश्चाद्-भागे॥ "ॐ क्लीं कान्त्यै नमः" ऊर्ध्व-देहे। "ॐ कं पृथ्व्यै नमः" पादयोः। "ॐ गं गरुडाय नमः" ऊर्वोः।

ध्यानम् --

> सव्यं पादं प्रसार्य श्रित-दुरित-हरं दक्षिणं कुञ्चयित्वा
> जानुन्य् आधाय सव्येतरम् इतर-भुजं नाग-भोगे निधाय।
> पश्चाद् बाहु-द्वयेन प्रतिभट-शमने धारयन् शङ्ख-चक्रे
> देवी-भूषादि-जुष्टो जनयतु जगतां शर्म वैकुण्ठ-नाथः॥

इति ध्यात्वा यथा-शक्ति मन्त्र-जपं कुर्यात्।

द्वय-मन्त्रः②

अथ द्वय-न्यासः - द्वयेन प्राणायाम-त्रयं कृत्वा। अत्र पराशरः --

> कुर्वीत मन्त्र-रत्नेन प्राणायामान् विधानतः।
> अष्टाविंशति-वारन् तु प्राणायामे जपेन् मनुम्॥
> पूरके कुम्भके चैव रेचके तु विशेषतः।
> प्राणायामम् इमं प्राहुर् उत्तमं योगि-सत्तमाः॥
> मध्यमं मुनिभिः प्रोक्तं जपेद् द्वादश-सङ्ख्यया।
> षड्-वारन् तु कनिष्ठं स्याद् अधमन् तु त्रिभिस् सृतम्॥

> ॐ शरणागति-मन्त्रस्य जीव-रूपि-विराड्-आत्मा-ऋषिः देवी गायत्री-छन्दः परमात्मा श्रीमन्-नारायणो देवता। श्रीं बीजं ह्रीं शक्तिः क्लीं कीलकं परम-सत्वं तत्त्वं परम-प्रकाशो वर्णः उदात्तादिस् स्वरः श्रीर् देवता ॐ श्रीमन्-नारायण-प्रीत्य्-अर्थे जपे विनियोगः।

[[144]]

अथ न्यासः पराशरः --

> षट्-पदैर् अङ्गुलि-न्यासं षड्-अङ्गञ् च तथैव च।
> मूर्ध्नि-फाले नेत्र-नासा श्रवणे च वरानने॥
> भुजयोर् हृत्-प्रदेशे च स्तनयोर् नाभि-मण्डले।
> पृष्ठे च जघने कट्योर् ऊर्वोर् जान्वोश् च पादयोः॥
> मन्त्र-रत्नाक्षराण्य् अत्र क्रमेणाङ्गेषु विन्यसेत्॥

ध्यानम् --

> श्री-क्षीराम्भो निधि-रत्न-मण्टप-महा-सौवर्ण-सिंहासने
> वामाङ्क-स्थितया प्रसन्न-वदनं श्री-कान्तया आलिङ्गितम्।
> दोर् दण्डाङ्कित-शङ्ख-पङ्कज-गदा चक्रेर् उदार-श्रियम्
> त्वां नित्यं कलयामि जन्म-विमुखो लक्ष्मीश-नारायण॥

इति ध्यात्वा यथा-शक्ति मन्त्र-जपं कुर्यात्

द्वादशाक्षरः②

अथ द्वादशाक्षर-न्यासः -

> अस्य श्री-द्वादशाक्षर-महा-मन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिः सङ्कर्षणो वा गायत्री-छन्दः परमात्मा देवता श्री-वासुदेवो वा; ॐ बीजं नमश् शक्तिः आय-शक्तिर् इति वा; भगवत्-प्रीत्य्-अर्थे जपे विनियोगः॥ ॐ ॐ हृदयाय नमः। ॐ नमः शिरसे स्वाहा। ॐ भगवते शिखायै वौषट्। ॐ वासुदेवाय कवचाय हुम्॥ समस्त-मन्त्रेण अस्त्राय फट्। अथवा ॐ नमो भगवते विष्णु-मूर्तये वासुदेवाय हृदयाय नमः। ॐ नमो भगवते विष्णु-मूर्तये वासुदेवाय सङ्कर्षणाय शिरसे स्वाहा, ॐ नमो भगवते विष्णु-मूर्तये प्रद्युम्नाय शिखायै वौषट्। ॐ नमो भगवते विष्णु-मूर्तये अनिरुद्धाय कवचाय हुम्। ॐ नमो भगवते विष्णु-मूर्तये यज्ञात्मने नेत्राभ्यां वौषट्। ॐ नमो भगवते विष्णु-मूर्तये सुदर्शन-रूपाय अस्त्राय फट्।

इति षड्-अङ्ग-न्यासः॥

[[145]]

> स्व-पदाज् जानु-युगल-लिङ्ग-नाभ्य्-उदरेषु च।
> हृद्-दोर्-गलास्य-दृङ्-मस्त-शिखास्वक्षरकान् न्यसेत्॥
> शिरो-ललाट-नेत्रास्य गलदोर् हृदयेष्व् अपि।
> स-कुक्षि नाभि-लिङ्गाख्य-जानु-पादेषु विन्यसेत्॥
> हृत्-कुक्षि-नाभिषु तथा गुह्य-जानु-पदेष्व् अथ।
> कर-कण्ठास्य-दृङ्-मस्त-शिखासूर्ध्वञ् च विन्यसेत्॥
> संहृतेर् दोष-संहारः सृष्टेश् च शुभ[[??]]पुष्टयः।
> स्थितेश् च शान्ति-विन्यासस् तस्मात् कार्यस् त्रिधा मतः॥

अथ ध्यानम् --

> हरिम् उज्ज्वल-चक्र-दराब्ज-गदायुध-दोः-परिघं सित-पद्म-गतम्।
> वलयाङ्गदहां किरीट-युतं नव-कुन्द-रुचं प्रणमामि सदा।

इति ध्यात्वा यथा-शक्ति मन्त्र-जपं कुर्यात्।

षड्-अक्षरः②

अथ षड्-अक्षर-मन्त्र न्यासः --

> ॐ अस्य श्री-विष्णु-षडक्षरी महा-मन्त्रस्य ब्रह्माद्यास् सनकाद्याश् च ऋषयः देवी-गायत्री-छन्दः विष्णुर् देवता। ॐ बीजं नमश् शक्तिः विष्णु-षड्-अक्षरी मन्त्र-जपे विनियोगः। ॐ ॐ हृदयाय नमः शिरसि। श्री-विष्णवे शिखायै वौषट्। ॐ कवचाय हुम्। नमः नेत्राय वौषट्। विष्णवे अस्त्राय फट्॥

अथ ध्यानम् --

> विष्णुं भास्वत्-किरीटाङ्गद-वलय-गला-कल्प-हारोदराङ्घ्रि-श्रोणी-भूषा-सुवक्षो-मणि-मकर-महा-कुण्डलैर् मण्डिताङ्घ्रिम्। हस्तोद्यच्-छङ्ख-चक्राम्बुज-गदम् अमलं पीत-कौशेयम् आशा-विद्योतद्[[??]]-भासम् उद्यद्-दिन-कर-सदृशं पद्म-संस्थं नमामि॥

इति ध्यात्वा यथा-शक्ति मन्त्र-जपङ् कुर्यात्।

समाप्तिः②

अथ चरम-श्लोक-द्वयादिकञ् च जप्त्वा अभिगमनं समापयेत्।

> ॐ भगवान् एव स्व-नियाम्य स्व-रूप-स्थिति प्रवृत्ति-स्व-शेषतैक-रसेनानेनात्मना स्वकीयैश् च देहेन्द्रियान्तः करणैः स्वस्मै स्व-प्रीतये स्वयम् एव अभिगमनं मया कारितवान्। कृतञ् च करिष्यामि भगव + अभिगमनेन भगवत्-कर्मणा भगवान् प्रीयतां वासु-देवः।

इति श्री-भारद्वाज-कुल-तिलक-वङ्गीशान्वय-सञ्जातस्य श्री-सुन्दरार्य-पुत्रस्य वैकुण्ठ-नाथस्य कृतिषु प्रपन्न-धर्म-सार-समुच्चये अभिगमन-प्रयोगो नाम द्वितीयः परिच्छेदः।

[[140]]

०३ उपादानम्①

०१ सङ्कल्पादि①

अथोपादानम् = सङ्गवे, "ॐ कृतञ् च करिष्यामि" उपादानेन

> भगवत्-कर्मणा +मि भगवतो बलेन + भगवतो वासुदेवस्य भगवान् एव स्व-नियाम्य--स्व-रूप--स्थिति--प्रवृत्ति--स्व-शेषतैक-रसेनानेनात्मना स्व-कीयैश् च देहेन्द्रियान्तः करणैः स्वस्मै स्व-प्रीत्यर्थम् उपादानं मया कारयति

इति सङ्कल्प्य तुलसी-पुष्पादिकं सर्वं कर्मण्यं वस्तु यथा योग्यं सम्पादयेत्।

[[146]]

०२ तुलस्य्-आद्य्-आहरणम्①

अथ तुलस्याद्य्-आहरणम्; संवर्तः --

> समित्-पुष्प-कुशादीनि श्रोत्रियः स्वयम् आहरेत्।
> शूद्राहृतैः क्रय-क्रीतैः कर्म कुर्वन् पतत्य् अधः॥

विष्णु-मन्दिरे --

> त्याज्यं पर्युषितं जन्तु-दूषितं पाद-लङ्घितम्।
> म्लानं स्पृष्टं तथा ऽस्पृश्य नीतञ् च प्रतिलोम-जैः॥

तुलसी-माहात्म्ये --

> उत्तमं स्वार्जितं पुष्पं मध्यमं वन्यम् उच्यते।
> अधमं तु क्रय-क्रीतं पारक्यन् त्व् अधमाधमम्॥
> हस्तानीतं पटानीतं स्वयं पतितम् एव वा।
> देवारामोद्भवं पुष्पं गृह-देवाय नार्चयेत्॥

आश्वमेधिके --

> अर्क-पुष्पाणि चान्यानि अर्क-पत्र-स्थितानि च।
> निर्गन्धानि च पुष्पाणि सर्वाण्य् एतानि वर्जयेत्॥

श्री-पाञ्च-रात्र-रक्षायाम् --

> न गृहे कर-वीरोत्थैः कुसुमैर् अर्चनं हितम्।
> विशेषतस् स-कामस्य सिद्धि-भूति-युतस्य च॥

स्कान्दे --

> स्त्रीभिर् वा यदि वा शूद्रैर् आनीतैस् तुलसी-दलैः।
> ये ऽर्चयन्ति नरा विष्णुं ते वै निरय-गामिनः॥
> स्त्री-शूद्रानुपनीता वा उच्छिष्टा शौचिनो ऽपि वा।
> ये ऽपचिन्वन्ति तुलसीं ते वै निरय-गामिनः॥

तुलसी-माहात्म्ये --

> शुष्कं पर्युषितं चार्द्रं काष्ठं वा तुलसी-दलम्।
> अर्चने वासुदेवस्य लक्ष-कोटि-गुणम् भवेत्॥

> संवत्सरन् तु तुलसीं षण्-मासं बिल्वम् एव च।
> पलाशं मासम् एकन् तु कपित्थं पक्षम् एव च॥
> सप्त-वारन् तु पद्मं स्यात् कर-वीरं त्रिभिर् दिनैः॥

> कर्ण-मूले तु तुलसीं यस् तु धारयते नरः।
> अहो-रात्र-कृतं पापं तस्य नश्यति तत्-क्षणात्॥ शुष्कैः पर्युषितैर् वा ऽपि काष्ठ-मूल-मृदादिभिः।
> अर्चनान् मम बिम्बस्य सदा शुद्धिर् भविष्यति॥

[[147]]

ग्रहण-मन्त्रः --

> तुलस्य्-अमृत-सम्भूते सदा त्वं केशव-प्रिये।
> केशवार्थं लुनामि त्वां वरदा भव शोभने॥
> प्रसीद मम देवेशि प्रसीद हरि-वल्लभे।
> क्षीरोद-मथनोद्भूते तुलसि त्वं प्रसीद मे॥
> मोक्षैक-हेतोर् धरणी-तल-स्थे विष्णोस् समस्तस्य गुरोः प्रिये ते।
> आराधनार्थं पुरुषोत्तमस्य लुनामि पत्रं तुलसि क्षमस्व॥

मौद्गल्यः --

> नाक्षतैर् अर्चयेद् विष्णुं न शम्भुं शङ्ख-वारिणा।
> नार्चयेद् दूर्वया दुर्गां न तुलस्या सुरान्तरम्॥

सङ्ग्रहे --

> चतुर्दश्य्-अष्टमी-पर्व-नन्दासु द्वादशीषु च।
> सङ्क्रान्तिषु व्यतीपाते मन्वादिषु युगादिषु॥
> भौमार्क-भृगु-वारेषु तथा श्राद्ध-दिनेषु च।
> आधाने वैष्णवे ऋक्षे मध्याह्नात् परतस् तथा॥
> तुलसी-कृन्तनं यत् तद्-विष्णोश् शिरसि कृन्तनम्॥

आधानर्क्षं - स्व-जन्मे नक्षत्राद् एकोनविंश-नक्षत्रम्। अत्र कुश-पुष्पादि-हरणे न प्रत्यवायः।
जाबालिः --

> कुशान् काशञ् च पुष्पाणि गवार्थञ् च तृणादिकम्।
> निषिद्धे वा ऽपि गृह्णीयाद् अमावास्याऽऽहनि द्विजः॥

मन्वादिः, युगादिः②

काल-प्रकाशिकायाम् --

> आश्वयुक्-छुक्ल-नवमी कार्तिकी द्वादशी सिता।
> तृतीया चैत्र-मासस्य तथा भाद्र-पदस्य च॥
> फाल्गुनस्याप्य् अमावास्या पुष्यस्यैकादशी सिता।
> आषाढस्यापि दशमी माघ-मासस्य सप्तमी॥
> श्रावणस्याष्टमी-कृष्णा अषाढस्यापि पूर्णिमा।
> कार्तिकी-फाल्गुनी-ज्यैष्ठा-चैत्री पञ्चशी तिथिः॥
> चतुर्दशैता मुनिभि प्रोक्ता मन्वन्तरादयः॥

यागादीन् आह तत्रैव -

> शुक्ला तृतीया वैशाखी नवमी कार्तिकी सिता।
> माघी चामा तथा प्रोष्ठपदी कृष्णा त्रयोदशी॥
> एताश् चतस्रस् तिथयो युगाद्याः परिकीर्तिताः॥

[[148]]

०३ कुशाहरणम्①

शौनकः --

> शुचौ देशे शुचिर् भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः।
> ॐ (हुं) कारेणैव मन्त्रेण कुशाः स्पृश्या द्विजोत्तमैः॥

हारीतः --

> देवार्थान् पाङ् मुखो दर्भान् पित्रर्थान् दक्षिणा-मुखः।
> छित्वोपवीती प्राचीना-वीती तान् निक्षिपेत् पृथक्॥

मनुः --

> स-मूलश् च भवेद् दर्भः पितृणां श्राद्ध-कर्मणि।
> मूलेन लोकान् जयति शक्रस्य सुमहात्मनः॥

एति देशोद्दिष्ट-श्राद्ध-विषयम्। यतस् स एवाह --

> एकोद्दिष्ट-कुशा ग्राह्यास् समूला यज्ञ-कर्मणि।
> बहिर् लूनास् सकृल्-लूनास् सर्वत्र पितृ-कर्मणि

इति। बहिर् लूनाः - उपमूल-लूनाः, ततश् च

> उपमूले तथा लूनाः श्राद्धार्थे तु कुशाः स्मृताः।
> तथा श्यामक-नीवारौ दूर्वा च समुदाहृता

इति॥ ब्रह्माण्डादि-वचनम् अनेकोद्दिष्ट-श्राद्धादि-विषयम् इत्य् अवगन्तव्यम् [[??]]। शातातपः --

> जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृ-तर्पणे।
> अशून्यन् तु करं कुर्यात् सुवर्ण-रजतैः कुशैः॥

नारदः --

> न रूप्यं केवलं धार्यं दैवे पित्र्ये च कर्मणि।
> अनामिका-धृतं हेम तर्जन्यां धारयेत् तु तम्॥

कुशा-हरण-मन्त्रः-

> विरिञ्चेन सहोत्पन्न परमेष्ठि-निसर्ग-ज।
> नुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्ति-करो भव॥

वृद्ध-वसिष्ठः --

> काशस् तु रौद्रो विख्यातो कुशो ब्राह्मस् तथा स्मृतः।
> आर्षो दर्भस् तु विख्यातो विश्वामित्रस् तु वैष्णवः॥
> श्रुति-स्मृतिषु मित्रत्वाद् विप्राणां विश्व-कर्मणाम्।
> विश्वांहसाम् अमित्रत्वाद् विश्वामित्र उदाहृतः॥

स्मृति-रत्ने --

> अहन्य् अहनि कर्मार्थं कुशोद्धारः प्रशस्यते।
> स-पूर्वेषूद्धृत-कुशा योग्याश् चैवौत्तरेषु च॥
> भिन्न-मूला गृहीतव्याः प्रस्तरार्थं कुशोत्तमाः।
> अग्नि-कार्ये च यागे च समूलान् परिवर्जयेत्॥

[[149]]

०४ पवित्र-विधिः①

चन्द्रिकायाम् --

> यज्ञोपवीते मौञ्ज्याञ् च तथा कुश-पवित्रके।
> ब्रह्म-ग्रन्थिं विजानीयाद् अन्यत्र तु यथा-रुचि॥

यमः --

> सन्त्यज्य वैष्टरं[[??]] (वैष्णवं) मार्गं ब्रह्म-मार्ग विनिस्स्मृतम्।[[??]]
> सकृत् प्रदक्षिणी-कृत्य पवित्रम् अभिधीयते॥
> चतुर्-अङ्गुलम् अग्रं स्याद् ग्रन्थिर् एकाङ्गुलो भवेत्।
> द्व्य्-अङ्गुलं रज्जु-वलयं पवित्रस्य तु लक्षणम्॥
> त्रिभिर् दर्भैश् शान्ति-कर्म पञ्चभिः पौष्टिकं तथा।
> चतुर्भिश् चाभिचारन् तु कुर्वन् कुर्यात् पवित्रकम्॥
> देव-कार्ये त्रिभिर् दर्भैर् एकेन पितृ-कर्मणि।
> द्वाभ्यां मनुष्य-कार्ये तु पवित्रं कारयेद् द्विजः॥

भरद्वाजः --

> कूर्चेन वा पवित्रेण येन कर्माणि कारयेत्।
> तस्य ग्रन्थिं विसृज्यैव कर्मान्ते तु ततस् त्यजेत्॥
> पवित्र-कूर्चयोस् त्यागे सग्रन्थ्योस् तु प्रमादतः। उपवासञ् चरेद् एकम् उपवास-त्रयं तु वा॥

धी-पूर्वे उपवास-त्रतयम्।

> अङ्गुल्य्-अग्रे स्थितो दर्भस् तपो वृद्धि-करो हि सः।
> मध्ये चैव प्रजा-कामो मूले सर्वार्थ-साधनः॥
> यैः कृतः पिण्ड-निर्वापः श्राद्धं वा पितृ-तर्पणम्।
> विण्-मूत्रादिषु ये दर्भास् तेषां त्यागो विधीयते॥
> अपूत-लूना ये दर्भा ये च छिन्ना नखैस् तथा।
> क्वथितान् अग्नि-दग्धांश् च कुशान् यत्नेन वर्जयेत्॥

हारीतः --

> पृथिदर्भाश्[[??]] चितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञ-भूमिषु।
> वरणासन-पीठार्था षट्-कुशान् परिवर्जतेत्॥

> ब्रह्म-यज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृ-तर्पणे।
> अमेध्य-लिप्ता ये दर्भास् तेषां त्यागो विधीयते॥

अमेध्यानि - वसादीनि द्वादश-मलानि॥

चन्द्रिकायाम् --

> पवित्रं कर-शाखास्थं दक्षिणे श्रवणे न्यसेत्।
> नान्यत्र निक्षिपेद् देहे निक्षिप्तं यदि तत् त्यजेत्॥

कालम् आह हारीतः --

> मासे नभस्य् अमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः। अयातयामास् ते दर्भा नियोज्यास् स्युः पुनः पुनः॥

[[150]]

शूद्र-विषये रत्नाकरे --

> देव-ब्राह्मण-कार्येषु (पा॥ शूद्रश् चेद् भक्तिमान् भवेत्।) शक्तश् चेद् वृषलः खलु।
> स्वर्णाङ्गुलीयकं धृत्वा तेन कर्माणि कारयेत्॥

पवित्रं ग्रन्थि-युक्तम् एव शूद्रादेस् त्याज्यम्। तथा चन्द्रिकायाम् --

> सप्तभिर् दर्भ-पुञ्जीलैः कुर्याद् ब्राह्मं पवित्रकम्।
> पञ्चभिः क्षत्रियस्योक्तं चतुर्भिश् च तथा विशः॥
> द्वाभ्यां शूद्रस्य विहितम् (पा॥ मास्तराणां तथैव च)[[??]] इतरेषां तथैव च॥
> वज्रं यथा महेन्द्रस्य शूलं हस्ते पिनाकिनः।
> सुदर्शनं यथा विष्णोस् तथा विप्र-करे कुशः॥
> प्रादेश-मात्रं दर्भाणां द्विप्रादेशः कुशः स्मृतः।
> त्रि-प्रादेशस् तु बर्हिस् स्याद् अत ऊर्ध्वं तृणं भवेत्॥
> कुशैश् च सन्ध्या-करणं दर्भैश् च पितृ-कर्मणि।
> बर्हिषा यज्ञ-कर्माणि शेषैस् तु गृह-गोपनम्[[??]]॥
> कुश-काश-यवा-दूर्वा-गोधूमाश् चेति कुन्दुराः[[??]]।
> उशीरा व्रिहयो मौञ्जा दश दर्भाश् च बल्बजाः॥

भरद्वाजः --

> समित्-पुष्प-हविस्-तोय-पात्रोपनयनादिषु।
> अवैष्णवान् विशेषेण न कर्मसु नियोजयेत्॥

हारीतः --

> वैष्णवान् एव विप्रांस् तु सर्व-कर्मसु योजयेत्।
> सर्वत्रावैष्णवान् विप्रान् पतितान् इव सन्त्यजेत्॥

वसिष्ठः --

> तस्माद् अवैष्णवांस् तत्र न कर्मनु नियोजयेत्।

कौशिकः --

> गवां वाल-पवित्रेण धार्यमाणेन नित्यशः।
> न स्पृशन्ती ह पापानि श्रीश् च गात्रेषु तिष्ठति॥
> गवां वाल-पवित्रस्य सौवर्णव्य तथैव च।
> न ब्रह्म-ग्रन्थि-नियमो धारयेत् तु यथा तथम्॥
> गवां वाल-पवित्रेण सन्ध्योपास्तिं करोति यः।
> जप-होमादि-कार्याणि तस्याक्षयफलं भवेत्॥
> गवां वाल-पवित्रेण सन्ध्योपास्तिं करोति यः।
> स वै द्वादश-वर्षाणि कृत-सन्ध्यो भवेन्नरः॥

[[151]]

विष्णुः --

> गोवालञ्च कुशाग्रञ्च पवित्रं रुक्म-संयुतम्॥

धारयेद् इति शेषः। आहरण-मन्त्रः --

> त्वं रुद्रमातर् वसुधे सुधा [[??]]भे ऽंशुमत्-सुते।
> सर्व-देवात्मके गौस् त्वां नौम्यहं त्वं प्रसीद मे ॥

> अथातस् सर्व-दर्वी-होमानाम् अष्टोत्तर-शतं दर्भाः द्वे हस्त-पवित्रे, द्वे आसनं, प्राग्-उदीचीनाग्रैः षोडश-परिस्तरणं, दक्षिणतः प्राग्-अग्रैः सप्त-दश, पश्चाद्-उदीचीनाग्रैर् अष्टादश, उत्तरतः प्राग्-अग्रैः सप्त-दश, पात्राणां पञ्च, सप्त-दश ब्रह्मासनं, प्रणीतासनं द्वे, द्वे आज्य-पवित्रे, द्वे अभिद्योतने, द्वे दर्भाग्रे, द्वे पर्यग्नि-करणे, स्रुक्-सम्मार्जनं चतुर्भिः

इत्य् आह भगवान् बोधायनः।

०५ क्षौर-विधिः①

अथ क्षौर-विधिः।

अत्र श्रुतिः॥

> देवा वै यद् यज्ञे ऽकुर्वत। तदसुरा अकुर्वत। ते ऽसुरा ऊर्ध्वं पृष्ठेभ्यो नापश्यन्। ते केशानग्रे वपन्त। अथ श्मश्रूणि। अथोपपक्षौ। ततस्ते वाञ्चआयन्। पराभवन्। यस्यैवं वपन्ति। अवाङेति । अथोपरैव भवति। अथ देवा ऊर्ध्वं पृष्टेभ्यो ऽपश्यन्। त उपपक्षावग्रे ऽवपन्त। अथ श्मश्रूणि। अथ केशान्। ततस्ते ऽभवन्। सुवर्गं लोकमायन्। यस्यैवं वपन्ति। भवत्यात्मना। अथो सुवर्गं लोकमेति। अथै तन्मनुर्वप्त्रे मिथुननुपश्यत्। स श्मश्रूण्यग्रे ऽवपत। अथोपपक्षा। अथ केशान्। ततो वै स प्राजायत प्रजया पशुभिः। यस्यैवं वपन्ति। प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते॥ [[TODO: परिष्कार्यम्]]

पराशर-संहितायाम् --

> मासि मासि गृहस्थानां पक्षे पक्षे च यज्वनाम्।
> ऋताव् ऋतौ यतीनां तु वपनं मुनि-सत्तम॥
> बालानां ब्रह्म-चारिणां मासे मासे विधीयते॥

[[152]]

शाण्डिल्यः --

> कृत्त-केश-नख-श्मश्रुस् त्रि-पक्षे तु गृही भवेत्।

इदम् अनाहिताग्नि-विषयम्। आहिताग्निस् तु पर्वणि पर्वणि वपेत्। नास्य तिथि-वारादि-दोषः, कर्माङ्गत्वात्; पितृ-मेध-सारे --

> पित्रोर् मृताब्दे गर्भाब्दे सदा पर्वणि पर्वणि।
> आहिताग्निर् वपेत् केशान् न वपेद् इतरस् तयोः॥

सर्वत्रैवम्। अनाहिताग्निः प्रशस्त-दिवसे कुर्यात्। कन्या-कर्कट-कुम्भ-चापाख्य-मासान् विना ऽन्ये ऽष्टौ मासाः प्रशस्ताः। ज्योतिश्शास्त्रे --

> शन्य्-अर्क-भौम-निशि[[??]] -पर्वणि सन्निपात[[??]]-
> ब्रह्मोत्तराग्नि-पितृ-मैत्रदिनेषु षष्ठ्याम्।
> भुक्त्वा च रिक्त-तिथिषु व्रत-पैतृकेषु
> क्षौरं त्यजेद् धनुषि कर्कट-कन्य-कुम्भान्॥

> कुम्भ-कर्कट-कन्यासु धनुर्-मास-चतुष्टये।
> रोम-खण्डं गृहस्थस्य पितॄन् प्राशयते यमः॥

ज्योतिषार्णवे --

> आदित्य-तिष्य-वसु-वैष्णव-पौष्ण-सौम्य-
> त्वाष्ट्राश्वि-चण्ड-किरणेषु दिवा प्रशस्तम्।
> स्वाती-विधातृ-वरुणोत्तरभानि मध्यान्य्
> आहुर् निशास्व् अपि न च क्षुर-कर्म कार्यम्॥
> षष्ठ्य्-अष्टमी-प्रतिपदस् तिथयश् च रिक्ता
> वर्ज्याश् शशाङ्क-गुरु-सोमज-भार्गवानाम्। वाराशङ्कोदय-विलोकनम् इष्टम् आहुः
> क्षौरे तु कर्मणि न शौचम् उशन्ति शावे॥

हारीतः --

> भ्रू-प्रकोष्ठ-शिखा-वर्ज-वपनं श्रुति-चोदितम्।
> कामतश् च प्रकुर्याच् चेत् स विप्रो नरकं व्रजेत्॥

व्रतोपवास-श्राद्ध-दिनेषु धृति-पातादि-योगेषु च क्षौर-कर्म न कार्यम्।

यस्य द्वि-भार्ये गर्भिण्यौ स पूर्वस्यां प्रसूतायां क्षौर-कर्म न कुर्यात् किन्तु द्वितीयायाम् एव कुर्यात्। भार्या प्रसूतौ दशमे ऽहनि वृद्ध-ज्ञाति-मरणे च क्षौर-कर्म कार्यम्; नात्र वारादि-दोषः पितृ-ज्येष्ठ-भातृ-मातृ-मातुल-मातामहादि-व्यतिरिक्त-मरणे क्षौरं न कुर्यात्।

[[153]]

अत्र सुधी-विलोचने --

> मातुर् दीक्षान्तरे यस्य पिता मरणम् आप्नुयात्।
> दहनादि-क्रियाः कुर्याद् वपनं नैव कारयेत्॥

वसिष्ठः --

> षष्ठाब्दे षोडशाब्दे च विवाहाब्दे च तथैव च।
> माता-पित्रोर् मृताब्दे च वपनं नैव कारयेत्॥

अङ्गिराः --

> षण्-मासास्व् अर्जयेत् क्षौरं तैल-ताम्बूल-योषितः।
> ज्येष्ठादीनां मृति-प्राप्तौ माता-पित्रोस् तु वत्सरम्॥

"माता-पित्रोस् तु वत्सरम्" इति सामान्येनोक्तत्वात् सर्वैः पुत्रैर् अपि वत्सरं केश-धारणादिकं कार्यम्। विवाहे ऋतु-त्रयानन्तरं क्षौर-विधानं संवत्सर-भिन्न-विषयम्। गङ्गादि-सप्त-स्थानेषु[[??]] कृतोद्वाहो ऽपि[[??]] क्षौरं कुर्यात्।

> गङ्गायां भास्कर-क्षेत्रे माता-पित्रोर् गुरोर् मृतौ।
> आधान-काले सोमे च क्षौरं सप्तसु च स्मृतम्॥

"विवाहे यज्ञ-दीक्षयाम्" इत्यादि वचनेभ्यः द्वितीय-विवाहे ऽपि क्षौर-कर्म-वत्सरं केश-धारणञ् च कर्तव्यम्। एवं वैदिक-सार्व-भौमैस् सम्यक् प्रतिपादितं सुधी-विलोचन-दश-निर्णयादिषु।

विधवायाः केश-धारण निषेधः②

व्यासः --

> विधवा-कबरी-बन्धो भर्तृ-बन्धाय जायते।
> शिरसो मुण्डनं तस्मात् कार्यं विधवया सदा॥

शेष-धर्मे --

> हरि-सेवा-विहीना या विधवा केश-धारिणी।
> उपवास-विहीना या व्रत-हीना विदुःखिता॥

नारदीये पुराणे रुक्माङ्गद-चरिते धर्माङ्गद-वाक्यम् --

> न कञ्चुक-विहीना तु गच्छेन् नारी स-भर्तृका[[??]]।
> गृहान् निष्क्रमणं स्त्रीणां मा भूद् राज्ये तु मामके॥
> मास-केशा तु विधवा विकेशा वा स-भर्तृका।
> मा ऽव्रती स्यात् सदा केशी मा ऽरण्ये नगराश्रयः॥ [[??]] मा धनी चाप्रदाता मे
> राज्ये वसतु निर्घृणः॥

इति।

[[154]]

०६ यज्ञोपवीत-विधिः①

अत्र श्रुतिः --

> प्रसृतो मावै यज्ञोपवतिनो यज्ञो प्रसृतो ऽनुपवीतिनो यत् किञ्च ब्राह्मणो यज्ञोपवीत्यधीते यजत एव तत् तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधी[[??]] याजयेद्यजेत वा यज्ञस्य प्रसृत्या अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीयदक्षिणं बाहुमुद्धरते[[??]] ऽवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतमेतदेव विपरीतं प्राचीनावीति[[??]] संवीतं मानुषम्
> [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति। गृह्यरत्ने --

> एकोपवीतं धार्यं स्याद् आद्यन्ताश्रमिणोर्ध्वयोः।
> गृह-स्थानां वन-स्थानाम् उपवीत-द्वयं स्मृतम्॥
> एकोपवीतं धार्यं स्याद् आद्यन्ताश्रमिणोर्द्वयोः।
> दशाष्टौ वा गृहस्थस्य चत्वारि वनवासिनः

इति। भरद्वाजो "बहून्य् आयुष्कामस्ये”त्यादि काम्यं प्रचक्षते।

> एकम् एव यतेस् सूत्रं साजिनं ब्रह्म-चारिणः।
> गृहस्थानां वनस्थानाम् उपवीत-त्रयं स्मृतम्॥

इदम् उत्तरीयालाभ-विषयम्। तथा भरद्वाजो ऽपि --

> यज्ञोपवीते द्वेधार्ये श्रौते स्मार्ते च कर्मणि।
> तृतीयम् उत्तरीयार्थं वस्त्राभावे तद् इष्यते॥

इदं यज्ञोपवीतं ब्राह्मणैः प्रतिष्ठितम् एव धार्यम् अन्यैर् अप्रतिष्ठितम् इति विवेकः। तथा गृह्यरत्ने --

> सुसंस्कृतम् इदं धार्यं ब्राह्मणैर् वेद-पारगैः।
> अन्यैर् असंस्कृतं धार्यं जाति-ज्ञानाय केवलम्॥

[[155]]

यज्ञोपवीत-प्रतिष्ठा②

स्वाध्याय-दिनसे शुक्ल-पक्षे पूर्वाह्णे प्राचीम् उदीचीं वा दिशम् उपनिष्क्रम्य देवागारे नदीतीरे गोष्ठेषु वा शुचौ देशे सुस्नातः प्रयतो धृतोर्ध्व-पुण्ड्रोत्तरीयो द्विर् आचान्तो दर्भासने प्राङ्-मुख उदङ्-मुखो वा समुपविश्य प्राणानायम्य शुचिभिर् निर्मितं कार्पास-सूत्रम् आदाय प्रणवेनाभिमन्त्र्य "आपो वा

इद”मित्य् अद्भिर् अभिषिच्य सप्त-प्रणव-पूर्व-व्याहृति-त्रयं जपित्वा चतुर्-अङ्गुल-मानेन दक्षिण-हस्तेन षण्णवति-सङ्ख्यया तत्-सूत्रम् अच्छिन्नं त्रिगुणी-कृत्य प्रणव-व्याहृतिभिः प्रक्षाल्य कूर्चोपरि निधाय “आपोहिष्ठा॥ हिरण्य-वर्णाः॥ पवमानस्सुवर्” इत्य् एतैस् तत्-सूत्रं दर्भैर् मार्जयित्वा शुचिना प्रत्यङ्-मुखेन गृहीत-मध्यं गृहीताग्रौ प्राङ्-मुखौ द्वौ विप्रौ स्थित्वा प्रदक्षिण-हस्तोर्ध्व-पाणिभ्यां प्रणव-व्याहृतिभिर् अनुवर्त्य - तत्-सूत्रं सारवित्र्या[[??]] सावित्र्या वा त्रिगुणीकृत्य "प्राणानां ग्रन्थिरसी"ति सूत्राग्रेण पार्श्वयोर् मध्ये च अवेष्ट्य श्लिष्टं कृत्वा प्राक् प्रत्यङ्-मुखौ स्थित्वा वाम-हस्तोर्ध्वं "भूरग्निञ्चे"त्य् अनुवाकेन आचारात्[[??]] “भूर्भुवस्सुव"रित्य् अनुवाकेन च पाणिभ्याम् अनुवर्त्य दर्भैर् घृष्ट्वा शुचौ देशे दर्भास्तृते प्रसार्य द्वौ दर्भौ दत्वा त्रिः कर-ध्वनिं कृत्वा तत्-सूत्र-भ्रमं नावेक्षेत। अनन्तरं तद् आदाय

> अश्वत्थादि-याज्ञीय-वृक्षे पितृभ्यो नम

इति बद्ध्वा ऽऽदाय सूत्रं कण्टिलं[[??]] प्रणवेन व्याहृतिभिश् च ऋजू-कृत्य त्रि-वलयं सूत्रं कृत्वा ऽग्रेण मध्यमावेष्ट्य अग्राभ्यां सूत्र-द्वयं परिवेष्ट्य "प्राणानां ग्रन्थिर् असी”ति ग्रन्थिं कृत्वा ऽश्वत्थादि-याज्ञीय-शाखाम् आदाय प्रणव-व्याहृतिभिस् तस्यां सूत्रं निक्षिप्य शुचौ देशे व्रीहि-स्थण्डिलोपरि सकूर्चे सूत्र-युतां तां शाखां निक्षिप्य तस्मिन् वरुणम् आवाह्य प्रणव-व्याहृतिभिर् गन्धादिभिर् अभ्यर्च्य त्रिः प्राणानायम्य "यज्ञोपवीत-प्रतिष्ठां करिष्य" इति सङ्कल्प्य दक्षिण-हस्तेनोपवीतं स्पृशन्

> ॐ भूः यज्ञोपवीतं प्रतिष्ठापयामि ॐ भुवः यज्ञोपवीतं प्रतिष्ठापयामि ओँ सुवः यज्ञोपवीतं प्रतिष्ठापयामि ॐ भूर् भुवस् सुवः यज्ञोपवीतं प्रतिष्ठापयामि

इति प्रतिष्ठापयेत्।

> अथ “भूर् अग्निञ् चे”ति दक्षिणावर्तिं “भुवो वायुञ् चे”ति मध्यमावर्तिं “सुवर् आदित्यञ् चे” ति उत्तरावर्तिम् अनुमन्त्रयेद्

इति भोधायनः।

[[156]]

अथ नव-तन्तु-देवताः ग्रन्थि-त्रय-देवताः यज्ञोपवीताधिदेवताश् चावाह्य गन्धादिभिर् अभ्यर्चयेत्।

> भूर् वारि-तेजो वायुः खं प्राण आत्म-त्रयं तथा।
> क्रमाद् भवन्ति तन्तूनां नवानाम् अधिदेवताः॥
> ग्रन्थि-त्रयस्याधिपाश् च पितामह-हरीश्वराः।
> यज्ञोपवीताकारस्य परं ब्रह्माधि-दैवतम्

इति भरद्वाजः।

> ॐकारः प्रथमस् तुन्तर् द्वितीयो ऽग्निस् तथैव च।
> तृतीयो नाग-दैवत्यश् चतुर्थस् सोम-दैवतः॥
> पञ्चमः पितृ-दैवत्यः सूर्यश् चाष्टम एव च।
> नवमस् सर्व-दैवत्य इत्य् एते नव तन्तव

इति देवता-भेदं व्याचष्टे। तद् एवं प्रतिष्ठितं यज्ञोपवीतम् आदाय "आसत्येने"ति चतुर्भिस् सवित्रे प्रदर्श्य पूर्ववन् निधाय उपवीतं स्पृशन् अष्टोत्तर-शतं गायत्रीं जपित्वा तद्- ब्रह्म-सूत्रं धारणार्थं निक्षिपेद् धारयेद् वा

यज्ञोपवीत-धारण-क्रमः②

अथ धारण-क्रमः -- पादौ प्रक्षाल्य द्विर् आचम्य प्राङ्-मुख उदङ्-मुखो वा दर्भासन उपविश्य प्राणानायम्य स्पृशन् उपवीतं त्रियम्बकं सकृज् जप्त्वा सर्षि-छन्दो-दैवतं "यज्ञोपवीत"मिति मन्त्रम् उच्चार्य दक्षिणं बाहुम् उद्धृत्य शिरसा सह कण्ठे सव्ये निक्षिपेत्। सूत्रान्तराले दक्षिणं बाहुं कुर्यात्। गृहस्थस्य प्रत्य् उपवीतं मन्त्रोच्चारणाचमने भवतः। न तिष्ठन् उपवीतं धारयेत् - कार्पास-तन्तु-गोवाल-कुशमयं वोपवीतालाभे धारयेत् परिमण्डलितं वस्त्रं वा। विच्छिन्नैक-तुन्तुं भुक्त्वा निर्मितं त्रिभिर् ब्राह्मणैर् विना कृतम् उपयुक्तम् अनुवर्तमान-मनुष्य-मार्जालादिभिर् अथोगतं पूय-शोणित-विण्-मूत्र-श्लेष्मोच्छिष्ट-दूषितम् अनर्ह-स्पृष्टम् अशुचि-क्षेत्रज-कार्पास-निर्मितञ् च परित्यजेत्। विस्मृत्योपवीतं यदि विण्-मूत्रम् उत्सृजेद् अन्त्यैस् सह वा सम्भाषेत तद्-उपवीतं त्यजेत्। चण्डालान्त्यजाति-सम्भाषणे विण्-मूत्रोत्सर्जनवत्-कण्ठे निक्षिपेत्।

[[157]]

> मन्त्र-पूतं स्थितं काये नोद्धरेद् उपवीतकम्।
> सकृद् उद्धरणाद् विप्रः प्रायश्चित्तीयते यतः॥
> नाभेर् ऊर्ध्वम् अनायुष्यम् अधस्तात् तु तपः क्षयः।
> तस्मान् नाभि-समं धार्यम् उपवीतं द्विजोत्तमैः॥

> यज्ञोपवीत-मन्त्रस्य गौतमात्रेय-वसिष्ठा ऋषयः गायत्र्य्-उष्णिग्-अनुष्टुभश् छन्दाँसि वेदास् त्रयो देवता यज्ञोपवीत-धारणार्थे विनियोगः॥

> यज्ञोपवीतं परमं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः पवित्रं प्रजापतेर् यत् सहजं पुरस्तात् तर्जनीभ्यां नमः आयुष्यम् अग्र्यं मध्यमाभ्यां नमः प्रतिमुञ्चशुभ्रं यज्ञोपवीतं कनिष्ठिकाभ्यां नमः बलम् अस्तु तेजः कर-तल-कर-पृष्ठाभ्यां नमः

एवम् अङ्ग-न्यासङ् कृत्वा। ध्यानं --

> तम् अक्षरं ब्रह्म-परावरेशम् अव्यक्तम् आध्यात्मिकम् आदिसञ्ज्ञम्।
> अतीन्द्रियं सूक्ष्मम् इवातिदूरम् अनन्त-माद्यं परिपूर्णम् ईडे॥

०७ वेदाभ्यासः①

दक्षः --

> द्वितीये तु तथाभागे वेदाभ्यासो विधीयते।
> वेद-स्वीकरणं पूर्वं विचारो ऽभ्यसनं जपः॥
> तद्-दानञ् चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा॥

मनुः --

> यो ऽनधीत्य द्विजो वेदान् अन्यत्र कुरुते श्रमम्।
> स जीवन् एव शूद्रत्वम् आशु गच्छति सान्वयः॥

[[158]]

०८ पोषणम्, आहाराद्य्-अर्जनम्①

पोष्य-वर्ग-विचारः②

दक्षः --

> तृतीये तु तथाभागे पोष्य-वर्गार्थ-चिन्तनम्। द्रव्यं हि निर्वपेत् तेषां विद्यमान[[??]]नो गृही॥

मनुः --

> माता पिता गुरुर् भ्राता प्रजादीनस् समाश्रितः।[[??]]
> अभ्यागतो ऽविधिश्चाग्निः[[??]] पोष्य-वर्गे[[??]] उदाहृतः॥ [[??]]

ब्राह्मणादि-वृत्तयः②

नारदीये --

> ऋतामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा।
> सत्यानृताभ्याम् अपि वा न श्व-वृत्त्या कथं च न॥
> ऋतम् उञ्छ-शिलं ज्ञेयम् अमृतं स्याद् अयाचितम्।
> मृतं तु याचितं भैक्ष्यं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्॥
> सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते।
> सेवा श्व-वृत्तिर् आख्याता तस्मात् तां परिवर्जयेत्॥

शाण्डिल्यः --

> आयाचितं शिलोञ्छैश् च शिष्य-दत्तैः क्रमागतैः।
> जीवेत् कर्म-विशुद्धेभ्यः प्रतिगृह्यापि वा ऽशनम्॥
> याचितेनापि वर्तेत दैन्यं हित्वा शमे स्थितः।
> स्तोका नानेन वा नित्यं प्रतिगेहम् अतन्द्रितः॥
> दधि-क्षीर-घृतादीनां लवणस्य पशोस् तथा।
> विक्रयिभ्यो ऽपि नादद्याद् अश्व-विक्रयिणस् तथा॥
> नाचरन्ति यथोक्तं ये तेभ्यो ऽपि भृतकार्चकात्।
> बलि-प्रहारिणश् चैव बलीवष्टस्य[[??]] साक्षिणः॥
> भगवन्तं तथा विप्रान् पञ्च-काल-परायणान्।
> भगवन्-मन्दिरञ् चैव पुण्य-तीर्थानि सर्वदा॥

> द्विषतश् चैव नादद्यान् निक्षेपस्यापहारिणः॥
> प्रतिलोम्याच् च जातेभ्यः तथा चानृत-जीविनः।
> कौसीदकात् तथा भोक्तुः श्राद्धस्य सततं तथा॥

कौसीदकः - वार्धुषिकः,

> न ग्राम-याजकेभ्यश् च नागम्या-गामिनस् तथा।
> वणिग्भिश् च तथा शूद्राद् विसृष्टाग्नेश् च नाहरेत्॥
> बिम्ब-प्रस्थापकाच् छैव तथा शिल्पोपजीविनः। [[??]] परिस्रस्ताच्छनष्टाच् च शूद्र-शिष्याच्छ नाहरेत्॥ [[??]] उद्यतश् चापि नादद्याद् अन्य-देवावलम्बिनः।
> क्रमागतैर् धनैर्व वा ऽपि स्व-क्षेत्राराम-सम्भवैः॥
> भगवद्-भक्ति-पूतेभ्यो विप्रेभ्यो याचितैस् तु वा।
> श्रोत्रियाध्यापको भूत्वा वृत्तिं वा लभते द्विजः॥

[[159]]

स्तोकादाने पात्र-लक्षणम् आह हारीतः --

> वैष्णवो वेत्र-पात्रेण फलस्यामलकस्यवत्[[??]]। पञ्च-विंशति-वादेन प्रमाणन् तु शिव-त्रयम्॥

अत्र पराशरः --

> अतः परं गृहस्थस्य
> कर्माचारं कलौ युगे।
>
> कर्म-साधारणं शक्त्या
> चातुर्वर्ण्याश्रमागतम्॥
> सम्प्रवक्ष्याम्य् अहं पूर्वं
> पराशर-वचो यथा।
>
> षट्-कर्म-निरतो विप्रः
> कृषि-कर्म च कारयेत्॥
> स्वयङ् कृष्टे तथा क्षेत्रे
> धान्यैश् च स्वयमार्जितैः।
> निर्वपेत् पञ्च-यज्ञांश् च
> क्रतु-दीक्षाश् च कारयेत्॥
>
> क्षत्रियो ऽपि कृषिं कुर्याद्
> द्विजान् देवांश् च पूजयेत्।

> वैश्यश् शूद्रस् तथा कुर्यात्
> कृषिं वाणिज्य-शिल्पकम्॥
>
> विकर्म कुर्वते शूद्रा
> द्विज-शुश्रूषयोज्झिताः।
> भवन्त्य् अल्पायुषस् ते वै
> निरयं यान्त्य् असंशयम्॥
>
> चतुर्णाम् अपि वर्णानाम्
> एष धर्मस् सनातनः॥

बोधायनः --

> वेदः कृषि-विनाशाय कृषिर् वेद-विनाशिनी।
> शक्तिमान् उभयं कुर्याद् अशक्तस् तु कृषिन् त्यजेत्॥
> सन्ध्या-स्नानं जपो होमो देवतानाञ् च पूजनम्।
> वैश्वदेवातिथेयञ् च षट्-कर्माणि दिने दिने॥
> राज्ञे दद्यात् तु षड्-भागं देवानाञ् चैक-विंशकम्।
> विप्राणां विंशकं भागं (त्रिंशद्-भागं ब्राह्मणानां) ततः पापैः प्रमुच्यते॥

मनुः --

> सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च।
> त्र्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीर-विक्रयात्॥
> एका गौर् न प्रतिग्राह्या द्वितीया न कदाचन।
> सा चेद् विक्रयम् आपन्-नाद-हत्या सप्तमं कुलम्॥
> क्रीताः प्रतिगृहीताश् च न विक्रेयास् तिलाः स्मृताः॥

मनुः --

> वृद्धौ च माता-पितरौ साध्वी भार्या सुतश् शिशुः।
> अप्य् अकार्य-शतं कृत्वा भर्तव्या मनुर् अब्रवीत्॥

[[160]]

चतुर्-विंशति-मते --

> सीदंश् च प्रतिगृह्णीयाद् ब्राह्मणेभ्यस् ततो नृपात्।
> ततश् च वैश्य-शूद्रेभ्यश् शङ्खस्य वचनं यथा॥

हेमाद्रौ --

> असत्-प्रतिग्रहः[[??]] प्रोक्तो देशतः कालतस् तथा।
> स्व-रूपतो जातितश् च कर्मतश् चेति पञ्चधा॥

देशः - गया-गङ्गा-सेत्व्-आदिः[[??]], कालः - ग्रहणादिः, स्व-रूपं मेषी-कृष्णाजिनादि, कर्म - पतनीय-वृत्तिः। रत्नाकरे --

> प्रतिग्रह-रुचिर् न स्याद् यात्रार्थन् तु समाहरेत्।
> स्थित्य्-अर्थाद् अधिकं गृह्णन् ब्राह्मणो यात्य् अधोगतिम्॥

अतस् स्थित्य्-अर्थ-मात्रे सत्-प्रतिग्रहे न दोषः।

> अभ्युष्णात् सघृताद् अन्नाद् अच्छिद्राच् चैव वाससः। [[??]] अपर-प्रेष्य-भावाच् च
> भूय इच्छन् पतत्य् अधः॥

> न्यायार्जितस्य वित्तस्य द्वाव् अनर्थौ प्रकीर्तितौ।
> आपात्रे प्रतिपत्तिश् च पात्रे चाप्रतिपादनम्॥

सुमन्तुः --

> दूरस्थम् अपि सत्-पात्रं मनसा चिन्त्य विष्णुवत्।
> भूमौ निक्षिप्य तोयं तद् द्रव्यं तत्र प्रदापयेत्॥

शातातपः --

> वेदाक्षराणि यावन्ति नियुञ्ज्याद् अर्थ-कारणात्।
> तावतीं ब्रह्म-हत्यां वै वेद-विक्रय्य् अवाप्नुयात्॥

मनुः --

> प्रख्यापनं प्राध्ययनं प्रश्न-पूर्व-प्रतिग्रहः।
> याजनाध्यापने वादष् षड्-विधो वेद-विक्रयः॥

मनुः --

> शय्यां गृहान् कुशान् गन्धान् अपः पुष्पं मणिं दधि।
> मत्स्यं धानाः पयो मांसं शाकञ् चैव न निर्नुदेत्॥
> अयाचितानि देयानि सर्व-दानानि यत्नतः।
> अन्नं विद्या च कन्या च ह्य् अनर्थिभ्यो न दीयते॥

[[161]]

०९ हविष्-पाक-विधिः①

माधवीये --

> अभक्ष्यस्य निवृत्त्या तु
> विशुद्धं हृदयं भवेत्।
> अभक्ष्य-भक्षणाच् चित्तम्
> अशुद्धं भवति ध्रुवम्॥

मरीचिः --

> अथ हविर् विधिं वक्ष्ये
> वैणुकान् यवान् षष्टिकान् नीवारान् प्रियङ्गून् शालि-भेदान् अन्यान् व्रीहीन् वा ऽप्य् एकजातीयांश् चातुर्वर्ण्यैर् एवानयेद् एतेषां पूर्वं पूर्वं श्रेष्ठं तस्माद् वरक-कोद्रवादि-कु-धान्यानि[[??]] प्रतिलोमानि तानि च वर्जयेत्।

▼ द्राविड-टिप्पनी

वेणुका - मूङ्गिलरिशी[[??]], षष्टिक- रार् नेल्लु[[??]], नीवार - [[??]] नेल्लु, प्रियङ्गु - त्राङ्गल्[[??]], शालि-भेदान् - राजान्नं दीप-मल्लिकै मुदलान वै[[??]], अन्य-व्रीहि - मळ्ळुळ्ळनेल्लुक्कळ्[[??]], एक-जातीय - ओरु जातीयान नेल्लु[[??]], वरक कोद्रव - वरकु भेदङ्गळ्[[??]], कु-धान्यं - शोल कम्बु मुदलानवै[[??]], प्रतिलोमा हीन-जातीयः।

गोधूम-तिल-शिम्ब-भेद-मरीचि-सर्षप-मुद्ग-कुलुत्थ[[??]]-तिल-माष-मसूरक-जीरकादीनि ग्राह्याणि।

▼ द्राविड-टिप्पनी

शिम्ब-भेद - वेळुत्तवरै मुदलानदु, मुद्गं - पयर् भेदङ्गळ्, कुळुत्थ - वळ्ळैकोळ्ळु, तिल - एळ्ळु, मसूरक - कडलै,

कृष्ण-धान्यानि प्रियङ्गूद्दाल-शिम्ब-कुळुत्थादीनि त्याज्यानि,

▼ द्राविड-टिप्पनी

कृष्ण-धान्यानि - उळुन्दुपयर् व्यतिरिक्तमान करुत्त धान्यङ्गळ्, उद्दाल - शोळं, शिम्ब- करुत्तवरै, कुळुत्थ - करुङ्कोळ्ळु,

> आर-नाल-द्वयञ् चैव विशेषेण विवर्जयेत्॥

▼ द्राविड-टिप्पनी

आर-नाल-द्वयं - त्रिफलै योडे कूडिनकाडियुम् वेरुङ्काडियुम्।

> यस्याम् अन्तः कुण्डिकायां त्रि-फला निहिता भवेत्।
> तस्यास् तु कञ्चिका ग्राह्या नेतरस्याः कदाचन

इति विज्ञानेश्वरोक्तम् आपदि स्वार्थं, न देवतार्हम् इत्य् अर्थः।

पद्म-कन्द-सूरण-कन्द-क्षुद्र-कन्द-महा-कन्द-पल्ली-कन्द-श्रिं गिबेरोत्पल-कन्द-पिण्डीत-कन्द-शकुट-कन्दादीन्य् एक-मूलानि च हिङ्गु च ग्राह्याणि।

[[162]]

▼ द्राविड-टिप्पनी

पद्म-कन्द - तामरैक्मिल्लिङ्गु, क्षुद्र-कन्द - शिरुकिल्लिङ्गु, सूरण-कन्द- करणै, महा-कन्द - पेरुंकिल्लिङ्गु, उत्पल-कन्द - शेङ्गल्लिनीर् किल्लिङ्गु, पिण्डीतक-कन्द - (नास्त्य् अर्थः) शकुट-कन्द- शेम्बु, एक-मूलानि - माकळिक्किल्लिङ्गु, हिङ्गु - वेळुत्तपेरुङ्गायम्,

रक्तन् तु त्याज्यम्, श्रूतिः -

> अथो खलु य एव लोहितो यो वा वृश्चनान् निर्येषति
> तस्य नाश्यं
> कामम् अन्यद्

इति श्रुतेः "लोहित वृश्चनानिचे"ति स्मृतेश् च

सूरण-द्वयं हिङ्गु-लशुन-जाति-सर्वं ह्य् उत्पल-त्रयं कुमुद-द्वयं शृङ्गाटम् इत्यादीन्य् अङ्कुराणि वर्जयेत्।

▼ द्राविड-टिप्पनी

सूरण-द्वयं - काट्टुक्करणै अम्मणन्ताल्, हिङ्गु - शिवन्द पेरुङ्गायं, उत्पल-त्रयं - आम्बल् शेवल्लि, कुमुद-द्वयं - नेय् तल् करीनेय् तल्, शृङ्गाटम् - किट्टिक्किल्लिङ्गु, अङ्कुरं - मूङ्गिल् कुरत्तु, इवैत्तिल् तण्डुं किल्लिङ्गुं त्याज्यम्।

झरस्य्-अरक्त-बाष्प-पिण्डीकृत-जीवन्ती-भाज्जि-शकुट-दशालर्क-पिण्डीकृतागस्त्य-शत-पर्व-कालशाकादीनि शिम्ब-मुद्ग-तुम्बी-दलादीनि च ग्राह्याणि।

▼ द्राविड-टिप्पनी

झरसि - तुरायि, बाष्पं - कीर्ते, अरक्त-ग्रहणात् शङ्कीरै त्याज्यम्। पिण्डीकृत - माङ्गारै, जीवन्ती - पालै, भाञ्जि - मुशुट्टै, शकुट - शेम्बु, नीर् शेम्बु। अलर्क - तूदुवलै, पिण्डीकृत - मुन्नै, अगस्त्य - वळ्ळैयात्ति, शत-पर्व - नरुट्टै, कालशाक - करुवेपलै, शिम्बि अवरैयिलै, मुद्ग - इयरिलै[[??]], तुम्बी-दल - काय् नीण्डशुरै यिलै।

[[163]]

शृङ्गाट-नालीक-सुनिषण्णक-तण्डुलीय-शिग्रु-गृञ्जन-रक्त-बाष्प अगस्त्य-भूस्तृण-लशुन-द्रोण-पत्र-सुरस-लिङ्ग-ग्राम-पुष्प-त्रिकर्णिकादीनि त्याज्यानि।

▼ द्राविड-टिप्पनी

शृङ्गाट - नेरिञ्जिलिलै, नालीक - वेळ्ळै शिरुकाञ्जोरि, सुनिषण्ण- आरै, तण्डुलीय- शिरुक्कीरै, शिग्रु - वेळ्ळैमुरुङ्गै, गृञ्जनं - शेम्मुरुङ्गै मुदलान वै, रक्त-बाष्प- शिवन्दकीर्ते, अगस्त्य - शिवन्दात्ति, भूस्तृण - पेरुण्डेक्कु, द्रोण-पत्र- तुम्बैयिलै, सुरनोच्चिल्।

कदली-जाति-भेद-कूश्माण्डोर्वारुक-बृहती-भेद-कारवल्ली-भेदार्द्राच्युत-सिंही-व्याघ्री-व्याघ्र-नखी-कार्कटक-कर्कर्यलाबु-गवाक्षी-त्रपुसादीनि-सहकार-भेदामलक-पनस-द्वय-कर्कन्धु-करवन्त-नारिकेल-तिन्त्रिणी-जम्बीर-कपित्थ-द्राक्षा-राजादन-जम्बू-फल-खर्जूर-वेत्रज-मातुलङ्ग-दाडिमादीनि च ग्राह्याणि

▼ द्राविड-टिप्पनी

कदली-जाति-भेद - पोदेपेयणनवरै मुदलानवै, कूश्मांड - पूषणिक्काय्, उर्वारुक - वेळ्ळरि, बृहती-भेद - कत्तारि, मुळ्ळुकत्तारि, शङ्कत्तारि, कार-वल्लि-भेद- मेदिपाकल् कोल्लुकोम्बुप्पाकल् काट्टुप्पाकल्, आर्द्र - पुडलङ्काय्, अच्युत - शुण्डक्काय्, सिंही - शिरुवल्लुतलै, व्याघ्री - कण्डङ्कत्तारि, व्याघ्र-नखी - पुङ्गै, कार्कोटक - पल्लुप्पाकल्, कर्करि - कक्करिक्काय्, अलाबु - नीण्डशुरैक्काय्, गवाक्षि - तुङ्गतक्काय्, त्रपुस - कत्तारिभेदं, सहकार-भेद - तेमा मञ्जल् मा मलैमा मुदलानवै, पनस-द्वय - पला ईरप्पला, कर्कन्धु - इलन्दै, तुडरिशुडैयुम्; करवन्त - पेरुङ्कलाक्काय्; राजादन - पालै प्पल्लिम्, खर्जूर - पेरीच्चु, मातुलङ्ग - मादलै, दाडिम - कोम्मडिमादलै।

कोशातकी-बिम्बालाबु-पटोलिका-श्वेत-वृन्ताक-कलिङ्ग-श्लेष्मातक-भाण्ड-नारद-फल-हस्ति-तुण्डादीनि अन्यान्य् अपि तिल-पिष्ट-मूलकादीनि त्याज्यानि।

▼ द्राविड-टिप्पनी

कोशातकी - पेरुम्पीर्कङ्काय्, बिम्ब - कोवै, अलाबु - गुण्डुशुरैक्काय्, पटोलिका - पेप्पडल्, श्वेत-वृंताक - वेल्लैक्कत्तारि, वेल्लै शिरुवल्लुतलै, कलिङ्ग - कोम्मट्टि, श्लेष्मातक - शिळ्ळैक्काय्, भाण्ड-नारद - ताल-फलं, श्री-फलं - बिल्वम्, हस्ति-तुण्ड - पान्दाट्टि, तिल-पिष्ट - पुणाक्कं, मूलक - मुल्लङ्गि।

[[164]]

एवम् अन्यान्य् अपि राज-माष-महा-माष-श्यामाकादीनि त्याज्यानि स्मृतिषु द्रष्टव्यानि। ग्राह्येष्व् अप्य् अमेध्य-प्रभव-वल्ली-फलानि त्याज्यानि, वृक्ष-फलानि त्व् अत्याज्यानि। तथा बोधायनः --

> अमेध्येषु च ये वृक्षा उप्ताः पक्व-फलोपगाः।
> तेषाम् अपि न दूष्यन्ति पुष्पाणि च फलानि च॥

वृक्ष-ग्रहणात् पटोलादि वल्ली-फल-निषेधः।

भृगुः --

> त्रि-वर्षातीत-धान्यानि न प्रशस्तानि वैदिके।
> तंडुलान् अपि सर्वांश् च मासाद् ऊर्ध्वं विवर्जयेत्॥
> मृण्मये तु नवे पात्रे पचनं श्रेष्ठम् उच्यते।
> अलाभे लोहपात्रे वा पाचयेत विधानतः॥

पाद्मे --

> हविर्-योग्या यज्ञियास् स्युर् धान्य-भेदांस् त्यजेद् इमान्।
> नीच-दत्तांस् तथा स्पृष्टान् पतितैः प्रतिलोम-जैः॥
> आशौच-वद्भिर् अपरैर् अपक्वाः कलमादयः।
> शस्यन्ते चरु-पाकेषु पक्वाश् च तद् अलाभतः॥

शाण्डिल्यः --

> गृहिणी-प्रमुखास् सर्वा गायन्त्यः पुरुषोत्तमम्।
> बाल-क्रीडादि-चरितैः कर्म कुर्युर् अतन्द्रिताः॥

रत्नाकरे --

> यः कुर्याद् वस्त्र-पूतेन सर्व-कर्माणि वारिणा।
> स मुनिस् स महा-साधुस् स योगी स हरिं व्रजेत्॥

शाण्डिल्यः --

> तण्डुलाम्भः-कणं तद्वद् अन्न-निस्रावम् एव च।
> संविभागात् पुरा सर्वम् उपयोगं न चार्हति॥

अन्न-निस्रावम् एव चेत्य् अनेन स्रावि सर्वं परित्यजेद् इत्यस्य पाक्षिको ऽवगम्यते।

▼ द्राविड-टिप्पनी

संविभागो - निवेदनं, तण्डुलाम्भः - कत्तिनीर्, कणं- नेंय्यमुदुपडि।

[[165]]

> जीरकाज्य-विमिश्राणि नारिकेल-युतानि च।
> स-मरीचानि कार्याणि व्यञ्जनानि रसैस् सह॥
> पयो-मिश्राणि शाकानि हिङ्गु-मिश्राणि साधयेत्।
> अग्नौ प्रज्वलिते सम्यक् पाचयेद् ओदनादिकम्॥
> नोपशाम्योपशाम्याग्निं न मन्दं नापि सत्वरम्।
> नावतार्यावतार्याधो नान्य-बुद्धिः पचेद् अपि॥
> आसुरं स्याद् विदग्धन् तु अपक्वं रौद्रम् उच्यते।
> दैवं शृणु तमेवातः शृणु च तद्-हविः॥
> केश-कीटादिभिर् जुष्टं विदग्धं अशृतञ् च यत्।
> शाकोदनादिकं सर्वं सर्वदा परिवर्जयेत्॥

भक्ष्याभक्ष्य-नियामन्तरम्②

अथान्यदपि भक्ष्याभक्ष्य-विषयं किञ्चिद् उच्यते; स्मृति-माधवीये --

> विविधं गर्हितं प्राहुर् नित्यम् अन्नं मनीषिणः।
> जातितो गर्हितं चैव तथैवाश्रय-गर्हितम्॥
> लशुनादिकम् अन्नं यत् तत् ज्ञेयं जाति-गर्हितम्॥
> अभोज्यान्नं द्विजातीनां अन्नम् आश्रय-गर्हितम्।
> जाति-दुष्टं क्रिया-दुष्टं कालाश्रय विगर्हितम्॥
> संसर्गाश्रय-दुष्टञ् च सुहृल्-लेख्यं परित्यजेत्।
> नभक्षयेत् क्रिया-दुष्टं यद् दुष्टं पतितैः पृथक्॥
> काल-दुष्टन् तु तत् ज्ञेयं अस्तुतञ् च रसं स्थितम्॥

अस्तुतं - अस्नेहाक्तं,

> सुरा-लशुन-संस्पृष्टं भाव-दुष्टं पराशरः।
> संसर्गाद् दुष्यते तद् धि शूद्रोच्छिष्टवद् आचरेत्॥
> विचिकित्सा तु हृदये अन्ने यस्मिन् प्रजायते।
> सुहृल्-लेख्यन् तु तत् ज्ञेयं पीयूषन् तु स्वभावतः॥

इदम् एव क्रिया-दुष्टं भाव-दुष्टञ् च। पराशरः --

> लशुनं गृञ्जनञ् चैव पलाण्डु-कवकानि च।
> वार्ताक-नालिकालाबून् जानीयाज् जाति-दूषितान्॥

निमित्त-दुष्टम् आह देवलः --

> विशुद्धमपि चाहारं मक्षिका-क्रिमि-जन्तुभिः।
> केश-रोम-नखैर् वापि दूषितं परिवर्जयेत्॥
> अवलीढं श्व-काकाद्यैर् ध्वांक्ष-कुक्कुट-मूषकैः।
> भोजने नोपयुञ्जीत तद्-अमेध्यं हि सर्वदा॥

[[166]]

संवर्तः --

> घ्राणेन सूकरो हन्ति पक्ष-वातेन कुक्कुटः।
> श्वा तु दृष्टि-निपातेन स्पर्शेनावर-वर्ण-जः॥

[[??]] आपदि तु पराशरः --

> गो-घ्राते ऽन्ने तथा कीट-मक्षिका-केश-दूषिते। सलिलं भस्म-मृद्वापि प्रक्षेपव्यं विशुद्धये॥
> बालैर् नकुल-मार्जरैर् अन्नम् उच्छिष्टं यदा।
> तिल-दर्भोदकैः प्रोक्ष्य शुध्यते नात्र संशयः॥

काल-दुष्टम् उक्तम् अपरार्के --

> दिवा-कपित्थ-फलकं रात्रौ दधि-मधूनि च।
> धात्री-फलं च सप्तम्यां अलक्ष्मीर् वसते सदा॥

भुञ्जानस्येति शेषः।

> भानु-वारे दिवा-रात्रं सप्तम्याञ् च तथा दिवा।
> धात्री-फलं नरस् स्वाद्य ह्य् अ-लक्ष्मीको भवेत् सदा ॥ वीर्य-हानिर् यशो-हानिः प्रजा-हानिस् तथैव च। भवेद् यस्मात् ततो रात्रौ धात्रीं यत्नेन वर्जयेत्॥

धात्री - नेल्लिक्काय्, मनुः --

> धानाः खादेन् न च दिवा दधि-सक्तूंस् तथा निशि।
> सर्वञ् च तिल-सम्बन्धं नाद्याद् अस्तमयं प्रति॥
> तिक्तार्द्रक-दधि-श्राणा-तिल-शाकानि [[??]]दन्।
> त्यज्यते रूपवान् श्रीभिः [[??]]णि दूरतो यथा॥

▼ द्राविड-टिप्पनी

धानाः - पोरि, सक्तु - पोरिपिंडि, तिक्त - कशित्तवै, आर्द्रक - इञ्जि, श्राणा - कुकरै,

> अपि प्रस्थान-समये रात्रौ दधि न भक्षयेत्[[??]]।
> मधु-पर्क-प्रदानन् तु वर्जयित्वा विशेषतः।

समन्तुः --

> कूश्माण्डं बृहतीञ् चैव तरुणी मूलकं तथा।
> श्री-फलञ् च कलिङ्गञ् च धात्रीं प्रतिपदादिषु॥
> शिरः कपालम् आन्त्रञ् च नख-चर्म-तिलानि च।
> आम्लम् आमलकं चैव अष्टम्यादिषु वर्जयेत्॥

▼ द्राविड-टिप्पनी

तरुणी - ताल्लिंपुष्पं, मूलकं - मुल्लङ्गि, श्री-फलं - कूवलाङ्गाय्, कालिङ् - कोम्मटि, शिरः - तेङ्गाय्, कपालं - शुरैक्काय्, आन्त्रं - पुडलङ्गाय्, नख-चर्म - कुरुञ्जिल्, आम्ल - पिन्निक्काय्,

अत्र निषिद्धानाम् अपि तिथि-निबंधनत्वेन निषेध आहिताग्न्य्-अनृत-निषेधवद्-दोषाधिक्य-प्रदर्शन-परः।

[[167]]

भोधायनः --

> ओदनन् तु पुनः पक्वं नारिकेल-रसं तथा।
> तथा तोयम् अभूमिष्ठं ब्राह्मणो नैव भक्षयेत्॥

मनुः --

> दधि-भक्ष्यञ् च शुक्तेषु सर्वञ् च दधि-सम्भवम्।
> यानि चैवाभीषूयन्ते पुष्प-मूल-फलैश् शुभैः॥
> यत् किञ्चित् स्नेह-संयुक्तं भक्ष्य-भोज्यम् अगर्हितम्।
> तत्-पर्युषितम् अप्य् अद्यं हविश्-शेषञ् च यद् भवेत्॥

यानि पक्वानि पुष्पमूलफलैः अभिषूयन्ते शुक्तानि द्वित्रापि भवन्ति, तानि दधि दधि-सम्भवं तक्रादि, स्नेह-युक्तं भक्ष्य-भोज्याधिकम् अप्य् अगर्हितं - ग्राह्यम् इत्य् अर्थः, पर्युषितत्व-दोषाभावात्; शूक्तानि स्वयम् एवाम्ल-भूतान्य् अपि

> नापणीयम् अन्नम् अश्नीयात् तथा रसानाम् आम-मांस-मधु-लवणानीति परिहाप्य तैल-सर्पिषी तूपयोजयेद् उदके ऽवधाय कृतान्नं पर्युषितम् अखाद्यापेयानाद्यं, शूक्तञ् च फाणित-पृथुक-तण्डुल-करम्भ-भरुज-सक्तु-शाक-मांस-पिष्ट-क्षीर-विकारौषधि-वनस्पति-मूल-फल-वर्जम्

इति। अस्यार्थः = आपणीयं - विक्रय-वीथी-स्थं[[??]], सर्वम् अन्नं नाद्यात्, रसानां मध्ये आम-मांसादि-ग्राह्यम्। तथा तैल-सर्पिषी आपणीये सर्वदोपयोजयेत्, तथा कृतान्नं पक्वान्नं पर्युषितं रात्र्य्-अन्तरितं रात्रौ जले निहितम् उपयोजयेत्, उदके निक्षिप्तस्य पर्युषितत्वं नास्तीत्य् अर्थः।

स्मृत्यन्तरे --

> एकं पुनश् श्रृतं वह्नौ जले क्षिप्तं तथोदनम्।
> तीर्थं पर्युषितं भोज्यं यच् चान्यत् स्नेह-संयुतम्॥

अतो जले निक्षिप्तान्न-भोजने शिष्ट-गर्हा मध्याह्न-कृत्याकरण-निबन्धनैव, न हि प्रातर् वैश्व-देव-पञ्च-महा-यज्ञानुष्ठानं संभवति, अकालत्वात्; प्रकृतम् आख्यायते - शूक्तं पर्युषितञ् च न भक्ष्यम्, फाणितादि-भक्ष्यम् एव,

फाणितम् - वेल्लप्पाकु, पृथुक - अवल्, तण्डुल - पुल्लिङ्गलमुदुपडि,

> हरिद्रा गो-रसं चूर्णं लवणं धान्यम् औषधम्।
> नत्व् एषां पाक-दोषो ऽस्ति क्रमुकस्य गुडस्य च

इति स्मृतेः।

[[168]]

▼ द्राविड-टिप्पनी

करम्भः - दधि-सक्तु-समाहारः, भरुजः पोरि, वरुत्त अनरै मुदलारवै, क्षीर-विकाराः - तयिर् मोर् नेय् मुदलानवै, मूल-फलं - माकळिक्कि अङ्गं इञ्जि नार्त्तङ्गाय् मुदलान ऊरकाय् माळ्।

याञ्जवल्क्यः --

> अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिर-संस्थितम्।
> अस्नेहा अपि गो-धूम--यव--गो-रस-विक्रियाः॥

यमः --

> शाकं मांसम् अपूपञ् च सूपङ् कृसरम् एव च।
> यवागूः पायसं चैव यच् चान्यत् स्नेह-संयुतम्॥

सर्वं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिर-संस्थितम्॥

कृसरो - गुड-मिश्र-तिलः पराशरः --

> अपूपाश् च करम्भाश् च धाना-वटक-सक्तवः।
> शाकं मांसं फलं मूलं सूपञ् च कृसरं यवाः॥
> पृथुकाः पायसञ् चैव पर्युष्यन्ति न तु क्वचित्

इति। वटक-शब्दो ऽत्र माष-कृत-वटक-वचनः,

▼ द्राविड-टिप्पनी

वटक - अप्पलां उलुन्दुवटकं मुतलानवै,

रत्नाकरे --

> मण्डूक-पर्णी जीवन्ती कुबेराक्षी च पिप्पलि।
> आगस्ती वैष्णवी-शाकी विष्णु-भक्ति-विवर्धिनी॥
> गौळी भाञ्जी च मत्स्याक्षी मुद्ग-शिम्बाभ्र-तुम्बिकाः।
> निर्लतो पोतकी चैव कालङ्गालर्क-नाशिनी॥

▼ द्राविड-टिप्पनी

मण्डूक-पर्णी - वल्लारै, जीवन्ती - पालै, कुबेराक्षी - गौळीवशिरि, भाञ्जी - मुळुट्टै, मत्स्याक्षी - पोन्नाङ्गाणि, निर्लतो पोतकी - गोत्तुवशळै, कालङ्ग - कारै, अलर्क - तूदुवळै,

चन्द्रिकायाम् --

> वृन्ताकतक[[??]] -कालिङ्ग-बिल्वोदुम्बर-भिस्सटाः।
> उदरे यस्य वर्तन्ते तस्य दूरतरो हरिः॥

भिस्सटाः - कान्दल्,

> नारिकेलं कांस्य-पात्रे ताम्र-पात्रे स्थितं मधु।
> गव्यञ् च ताम्र-पात्रस्थं मद्य-तुल्यं घृतं विना॥

[[169]]

वृद्ध-हारीतः --

> ताम्र-पात्र-युतं गव्यं क्षीरञ् च लक्षणान्वितम्।
> घृतं लवण-संयुक्तं सुरा-कल्पं विवर्जयेत्॥
> फथे जलं पर्ण-पृष्ठं प्रत्यक्ष-लवणं तथा।
> तर्जन्या-दन्त-काष्ठ[[??]] च तुल्यं गो-मांस-भक्षणम्॥

प्रत्यक्ष-लवणं चक्षुर्-ग्राह्यम् एवाभोज्यम्, ओदनाद्य्-अन्तर्हितन् तु भोज्यम् एव।

अथ क्षीर-विषयम् - गो-ऽजा-महिषी-व्यतिरिक्त-सर्वासां क्षीरं तद्-विकारांश् च वर्जयेत्। अत्र अजा-ग्रहणाद् आविकं त्याज्यम्। आविक - मैलकम्। शम्मनियाट्टुप्पाल्, गो-ऽजा-महिषीषु अनिर्दशाहा सन्धिनी विवत्सा यम-सूः स्यन्दिनी लशुन-पलाण्डु-गृञ्जन-भक्षामेध्य-भक्षा[[??]]ज्ञा[[??]]हिता भद्र-काली रुद्रादि-व्यपदेशिनी रुद्र-तद्-आयुधाद्य्-अङ्किता, द्विस्तनीया तस्याः क्षीरं तद्-विकारांश् च वर्जयेत्। अनिर्दशाहा - अनति-क्रान्त-दशाहा, सन्धिनी - या वृषेण सन्धीयते या वेलाम् अति क्रम्य दुह्यते या च वत्सान्तरेण सन्धीयते सा च। विवत्सा - मृत-वत्सा, यम-सूः - यम[[??]] प्रसनिती[[??]], स्यन्दिनी - सदा स्रवत्-क्षीरा। अत्र ब्राह्मण-व्यतिरिक्तस्य कपिला-पान-निषेधम् आह व्यासः --

> क्षत्रियश् चापि वृत्त-स्थो वैश्यश् शूद्रो ऽथवा पुनः।
> यः पिबेत् कपिला-क्षीरं न ततो ऽन्यो ऽस्ति पातकात्॥

चन्द्रिकायाम् --

> कापिलं यत् पिबेच् छूद्रो नरके स च पच्यते।
> हुत-शेषं पिबेद् विप्रो विप्रस् स्याद् अन्यथा पशुः॥

अन्यथा -- अहुत-शेष-पयः पाने।

१० द्रव्य-शुद्धिः①

दारु-पात्रं लोहनोल्लिखितं शुध्यति कांस्यं भस्मना ताम्रम् आम्लेन रजसा नारी... (ग्रन्थ-पातः) नदी वेगेन [[??]]य[[??]]दीप्ताग्निना दन्त-शुक्ति-शृङ्ग-रौप्य[[??]]- सौवर्ण-मण्यादि-पात्रं[[??]] शङ्खञ् च जल-प्रक्षालनाच् छुध्यतीति सर्वत्र। इदं निर्लेप-विषयम् - सलेपे तु -

> गवाघ्रातानि कांस्यानि शूद्रोच्छिष्टानि यानि च।
> शुध्यन्ति दशभिः क्षारैः श्व-ककोपहतानि च॥

[[170]]

क्षारैर् - लवण-मिश्रैस् तोयैर् इत्य् अर्थः।

> सुरा-मूत्र-पुरीषैस् तु शुध्यन्ते ऽग्न्य्-उपलेखनैः॥

तन्तु-वल्कल-चीं[[??]] -कार्पास-क्षौमोण - रेत्र-पटादिकं[[??]] प्रोक्षणो [[??]] [[??]] प्रोक्ष [[??]] काष्ठ-रज्ज्वादिकं प्रोक्षणात्। उच्छिष्ट-स्पर्शने ताम्र-कांस्यमयम् अङ्गारेण वस्त्रं जल-शौचेन मृण्मयं परित्यागेन शुध्यतीत्य् अर्थः।

> वत्सः प्रस्नवने मेध्यः शकुनिः फल-शातने।
> स्त्रियश् च रति-संसर्गे श्वा मृग-ग्रहणे शुचिः॥
> त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानाम् अकल्पयत्।
> अदृष्टम् अद्भिर् निर्निक्तं यच् च वाचा प्रशस्यते॥

शूद्र-भांड-स्थित-मधु-पयस् तद्-विकाराश् च पात्रात् पात्रान्तर-नयनेन शुद्धाः। देवलः --

> दि[[??]] संस्पृष्टं धान्य-मूल-फलानि वा।
> प्रक्षालनेन शुध्येत परित्यागेन मृण्मयम्॥

पराशरः --

> वापी-कूप-तटाकानं दूषितानां मलादिभिः।
> उद्धृत्य शत-कुम्भाम्बु पञ्च-गव्यं विनिक्षिपेत्॥
> वापी-कूप-तटाकानाम् एवं शुद्धिर् विधीयते।
> अल्पानाम् एव पयसां महत्सु न तु दूषणम्॥

तथा विज्ञानेश्वरे --

> मूत्र-पुरीषाद्य् उपहता आपः सोम[[??]]-सूर्यांशु-मरुत्-स्पर्शनेन शुद्धा

इति॥ स्मृत्यन्तरे --

> गण्डूष-करणं यस् तु कुर्याद् वैमुक्त-भाजने।
> भूमौ निक्षिप्य षड्-रात्रं परिलेखनम् आचरेत्॥

याज्ञवल्क्यः --

> सोमश् शौचं ददौ स्त्रीणां गन्धर्वस् तु शुभां गिरम्।
> पावकस् सर्व-मेध्यत्वं मेध्या वै योषितो ह्य् अतः॥
> विप्रस् तु पादतो मेध्यो गावो मेध्यास् तु पृष्ठतः॥
> गजाश्वा मुखतो मेध्याः स्त्रियो मेध्यास् तु सर्वशः॥

वैखानसे --

> आतुरे बाले महानसे च सदा शौचं न विचारणीयम्।
>
> स्त्री-शुद्धिर् अर्थ-शुद्धिश् च यस्य नास्त्य् अपि धर्मवान्।
> स एव नरकं याति शिरश्-छेदे कुतो भिषक्॥

[[171]]

बोधायनः --

> यदैव सोम-संयोगाच् चमसो मेध्य उच्यते।
> अपां तथैव संयोगान् नित्यो मेध्यः कमण्डलुः॥
> ततश् शौचं ततः पानं सन्ध्योपासनम् एव च।
> निर्विशंकेन कर्तव्यं नित्यो मेध्यः कमण्डलुः॥

अत्र कमण्डलु-शब्देन ताम्र-कांस्यादि-पात्रम् उच्यते, न तु नारिकेल-फलम्।

> दीर्घ-कालं ब्रह्म-चर्यं धारणञ् च कमण्डलोर्

इति कलौ तस्य निषिद्धत्वात्; नापि मृण्मयं वेणु-दारुमयं वा।

> यति-पात्राणि मृद्-वेणु-दार्व्-अलाबुमयानि च

इति तस्य सन्यासि-विषयत्व-स्मरणात्;

> प्रायश्चित्तैर् अपैत्येनो[[??]] याजनाध्यापनैः कृतम्।
> प्रतिग्रह-निमित्तन् तु त्यागेन तपसैव वा[[??]]

इति। तन् न केवल-तपसा शुद्धि-परम्,

> षष्ठांशं कर्म[[??]] दद्यात् पञ्चमांशं तथा वणिक्।
> प्रतिगृह्य-चतुर्थांशं दत्त्वा पापैः प्रमुच्यते॥

इत्य् उक्त-तुरीयांश-दानेन तपसा कृच्छ्र-चान्द्रायणादिना शुद्धि-परम्।

> यद् गर्हितेनार्जयति कर्मणा ब्राह्मणो धनम्।
> तस्योत्सर्गेण शुध्येत जप्ये न तपसैव च

इति स्मृते।

रत्नाकरे --

> आसनं शयनं वस्त्रं जाया ऽपत्यं कमण्डलुः।
> आत्मनश् शुचिर् एतानि परेषाम् अशुचिर् भवेत्॥

११ मध्याह्न-स्नान-विधिः①

दक्षः --

> तृतीय-भागे कर्मैवं समाप्य तदनन्तरम्।
> भागे चतुर्थे कुर्वीत स्नानम् अम्भस्य कृत्रिमे॥

शाण्डिल्यः --

> प्रातस् स्नातो ऽपि विधिवत् स्नानं माध्यन्दिनं चरेत्।
> शक्तश् चेद् अन्यतो रोगाच् छाट्या सम्मार्जनञ् चरेत्॥

अनेन प्रातस् स्नातस्य मध्याह्न-स्नानाशक्तौ कापिल-स्नानम् अनुज्ञायते।

[[172]]

भारद्वाजः --

> स्नान-मुक्तं[[??]] यतीनां ब्रह्म-चारिणाम्। प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं [[??]] गृहस्थयोः॥

विष्णुः --

> ब्रह्म-क्षत्र-विशा[[??]] ष्यते।
> तूष्णीम् एव [[??]]

मृत्तिका-स्नानम्②

मध्याह्ने [[??]] [[??]] वश्यम् आचरणीयं मृत्तिका-स्नान[[??]],[[??]] [[??]]

बोधायनः --

> मध्याह्ने दर्भ-पाणिः पाणी पादौ प्रक्षाल्याचम्य प्राणानायम्य मृत्तिका-स्नानं करिष्य

इति सङ्कल्प्य, एतत् स्नानं ब्रह्म-चारि-गृह-स्थ-वान-प्रस्थ-यतीनाञ् च कर्तव्यम्।

> अश्व-क्रान्ते + पदे पदे॥ सहस्र-परमा देवी + दूर्वा दुस्वप्न-नाशिनी [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति द्वाभ्यां भूमि-दूर्वे यथा क्रमम् अभिमन्त्र्य॥

> उद्धृतासि वराहेण + त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति नदी-तीरे लोष्टम् आदाय।

> काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती + शतेन च। या शतेन + हविषा वयम् [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति द्वाभ्यां दूर्वाम् आदाय

> मृत्तिके हनमे पापं + शरदश् शतम् [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति दूर्वां लोष्टे प्रतिष्ठाप्य

> यत इन्द्रभयामहे + जहि। स्वस्तिदा विशस्पतिः + करः। स्वस्तिन इन्द्रो + द्दधातु। त्रातारमिन्द्रमवितारं + धात्विन्द्रः॥ आपान्तमन्युः - निधेभुः। परं मृत्यो - मोतवीरान् [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति षड्भिः प्रतिमन्त्रं लोष्टम् उत्सृज्य "गन्ध-द्वारां - श्रिय"मिति लोष्टम् आदाय "उदुत्यं जात-वेदसं - सूर्य"मिति लोष्टम् आदित्याय दर्शयित्वा "श्रीर् मे भजत्व् अलक्ष्मीर् मे नश्य"त्व् इति शिरः प्रदक्षिणी-कृत्य “सहस्र-शीर्षा पुरुष - अङ्गुल"मिति शिर आलिप्य “विष्णु-मुखा वै देवाः - क्रमान् क्रमते” इति मुखं “ओजोग्रीवाभिर्निऋऋतिमस्थभि [[??]]"रिति ग्रीवां “महाग् ं इन्द्रो वज्र-बाहुः - द्वेष्टि" इति बाहू "सोमानग् स्वरणं कृणुहि - य औशिजं” इति कक्षौ

[[173]]

"शरीरं यज्ञशमलं कुसीदन्तस्मिंत्सीदतु योस्मान् द्वेष्टि" इति शरीरं "नाभिर्मेचित्तं विज्ञानम्। पायुर्मेऽपचितीर्भसत्" इति नाभिं "आपान्तमन्युः - निदेभुः" इति कटिं "वरुणस्य स्कम्भनमसि वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसि प्रतियुतो वरुणस्य पाशः प्रत्यस्तो वरुणस्य पाशः॥ विष्णोः पृष्ठमसि विष्णवे त्वा" इति पृष्ठं "आनन्दनन्दावाण्डौमे। भगस्सौभाग्यम्पस" इत्य् अण्डे "ऊर् वोरोजो ऽरिष्टा - मामाहिँ सीः" इत्य् ऊरू "जङ्घाभ्यां पद्भ्यां धर्मोस्मि विशिराजा प्रष्ठितः" इति जङ्घे "चरणं पवित्रं - मरातिं तरेम" इति चरणौ "इदं विष्णुः - पाँ सुरे। त्रीणिपदा विचक्रमे - धारयन्" इति द्वाभ्यां पादौ "सजोषाइन्द्र - विश्वतो नः" इति शेषं दूर्वाभिस् सह लोष्टं शिरसि निधाय हरिर् हरिर् इति त्रिवारम् आवृत्य “हिरण्य-श्रृङ्ग”मित्यादिना जलावतरणादिकं शेषं पूर्ववत् कुर्यात्॥ "आवहन्ती वितन्वाना - श्रियम् आवह" इति वासः परिधाय द्विर् आचम्य उर्ध्व-पुण्ड्रान् धृत्वा सन्ध्याम् उपास्य उत्क्रामन्तो "भूत-प्रेत-पिशाचा" इति "ये भूता ये निशाचरा" इति "तेषां सर्व-विरोधेन सर्व-कर्म समारभे" इति दर्भासनं प्रतिष्ठाप्य त्रीन् प्राणायामान् धारयित्वा अष्टोत्तर-सहस्रम् अष्टोत्तर-शतं वा गायत्रीं जपेत्।

> ब्राह्मणः पूतो भवति ब्रह्म-हत्या--गो-वध--गुरु-तल्प-गमन--स्वर्ण-स्तेय--सुरा-पान--सर्व-पाप-प्रणाशनम् इति विज्ञायते। ध्यायन् नारायणं देवं प्रपद्यत इत्य् आह भगवान्

> बोधायनः।

[[174]]

परमैकान्ति-मृत्तिका-स्नानम्②

अत्र परमैकान्ति-विषये श्री-भाष्य-कार-वङ्गीश्वरादिभिः स्व-स्व-नित्येषु प्रकारान्तरेण मृत्तिका-स्नानम् उक्तम्। तत्-प्रकारस् तु - शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्याचम्य तीरं संशोध्य शुचौ देशे मूल-मन्त्रेण मृत्तिकाम् आदाय द्विधा कृत्य शोधित-तीरे निधाय, एकेनाधिक-भागेन देह-प्रक्षालनं[??] कृत्वा निमज्य आचम्य प्राणायाम-त्रयं कृत्वा आसीनो भगवन्तं ध्यायन् कृत्वा अन्यं मृद्-भागम् आदाय वाम-पाणि-तले त्रिधा कृत्वा मूल-मन्त्रेण पृथक् पृथक् सम्प्रोक्ष्याभिमन्त्र्य एकेन कर-मूलस्थेन दिग्-बन्धनम् अस्त्र-मन्त्रेण कुर्यात्। अन्येन मध्यस्थेन तीर्थ-पीठं

> ॐ नमो भगवते [[??]] तीर्थायेति जल-मध्ये निधाय,

इति मृद्-भागम् आदित्य-मण्डलान्तर्वर्ति-पुरुष-तेजसा शिरस उपरि द्वादशाङ्गुल्यन्तः-स्थित-शत-दल-पद्मस्थित-भगवत्-तेजसा वा संताप्य केशनावाद्य्-ऊर्ध्व-पुण्ड्रान् धृत्वा शिष्टेन गात्रानुलेपनं कुर्यात्। ततः पाणी प्रक्षाल्य मूल-मन्त्रेण षड्-अङ्ग-न्यासं कृत्वा चतुर्-अश्रं तीर्थे पीठम् उल्लिख्य तत्र स्वाराध्यं सपत्नीकं ध्यात्वा मानसैर् उपचारैर् अभ्यर्च्य उदकाञ्जलिम् आदाय

> आवाहयामि त्वां देवि स्नानार्थम् इह सुन्दरि।
> एहि गङ्गे नमस् तुभ्यं सर्व-तीर्थ-समन्विते

इति भगवद्-वाम-पादाङ्गुष्ठ-नख-जां गङ्गाम् आवाह्य

> विष्णु-वाम-पदाङ्गुष्ठ-नख-स्रोतो विनिसृते।
> तद्-भक्ति-विघ्न-रूपात् त्वं गङ्गे मां मोचयैनसः

इति तीर्थस्यार्घ्यन् दत्त्वा मूल-मन्त्रेणोदकं सप्त-कृत्यो ऽभिमन्त्र्य स्व-मूर्ध्नि सिञ्चेत्। एवं त्रिः; पञ्च-कृत्वस् सप्त-कृत्वो वा; ततो दक्षिणेन पाणिना जलम् आदाय सप्त-कृत्वो ऽभिमन्त्र्य त्रिः पञ्च-कृत्वो वा पीत्वा ऽऽचम्य स्वात्मानं सप्त-कृत्वः प्रोक्ष्य परिषिच्य तीर्थे निमग्नः तत्रस्थ-स्वाराध्य-भगवत्-पादारविन्द-विन्यस्त-शिरस्को अष्टा-विंशति-वारं तद् उपरि यावच्-छक्ति वा मूल-मन्त्रं जपित्वोत्तीर्य शुष्क-वस्त्र-द्वय-कौपीन-धर ऊरु-पर्यन्तं मृज्-जलाभ्यां प्रक्षाल्य आचम्य ऊर्ध्व-पुण्ड्रान् पूर्ववद् धृत्वा स्वाराध्यं ध्यायन् माध्याह्निकं कुर्यात्।

[[175]]

इदं मृत्तिका-स्नानं प्रातः काले मध्याह्नातिक्रमे भौमार्क-वारयोश् च न कार्यम्।

> न प्रातर् मृत्तिका-स्नानं न च भौमार्क-वारयोः॥
> मध्यन्दिने तु कर्तव्यं नाति मध्यन्दिने रवाव्

इति स्मृतेः;

१२ माध्याह्निकम्①

(मन्त्राणां व्याख्या च।)

अत्र माध्याह्निके प्रातः कालवद् एव जपोपस्थानादि-क्रमः। अर्घ्य-प्रदानोपसंहार-जल-प्राशन-ध्यानोपस्थानेषु विशेषः। स्मृत्य्-अर्थ-सारे --

> अर्घ्यम् एकं प्रदातव्यं मध्याह्ने भास्करं प्रति।
> उभयोस् सन्ध्ययोश् चैव आप उर्ध्वं त्रिर् उत्क्षिपेत्॥

> आपः पुनन्त्व् इत्य् अनुवाकस्य आप ऋषिः अनुष्टुप्-च्छन्दः ब्रह्मणस्पतिर् देवता अपां प्राशने विनियोगः।

> आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु माम्। पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर् ब्रह्म पूता पुनातु माम्। यदुच्छिष्टमभोज्यं यद्वादुश्चरितं मम। सर्वं पुनन्तु मामापो ऽसताञ् च प्रतिग्रहग् स्वाहा॥ [[TODO: परिष्कार्यम्]]

आपः पुनन्त्व् इत्य् अनुवाकस्यार्थः - आपः, पृष्ट्या पृथिवीं पुनन्तु - शुद्ध-स्व-रूपत्वाद् अपाम्; एवं पूता पृथिवी मां पुनातु - पृथिवी-गतानाम् अपां प्राशनाद् इति, अपां परमात्मनो विशेषायतनत्वात् पृथिव्याश् च अभिमत-वल्लभत्वाद् उभयोः पावन-करत्वम्। ब्रह्म - प्रणवः, वेदो वा; तस्य पतिः - प्रधान-प्रतिपाद्यतया स्वामी परमात्मा स अस्मान्, पुनन्तु - पुनातु, पुनन्त्व् इति व्यत्ययेन बहु-वचनम्। ब्रह्म पूता पुनातु माम् - ब्रह्मणा परमात्मना, पूता आपः, मां, पुनातु - पुनन्तु, पृथिवी-पावन-करत्वं चापां पूर्वोक्त-ब्रह्म-पूतत्वाकारेण। यद् उच्छिष्टम् अभोज्यम् - यद् उच्छिष्टं पुरुषान्तरस्य मया भुक्तम्, यद् अभोज्यं जातितो निमित्तत आश्रियतश् च मया भुक्तं, यच् च मम दुश्चरितं - त्रि-विध-करणैर् मया कृतं, यद् असतां सम्बन्धी प्रतिग्रहः - तत् सर्वञ् चापः पुनन्तु। एतद् द्वारा मां च पुनन्तु। अत्राप्य् अबादि-शब्दानां भगवत्-परत्वं विज्ञेयम्। स्वाहेत्य् आत्म-निक्षेप-द्योतक-शब्दः।

[[176]]

अस्त्रोपसंहारे विशेषः पूर्वम् एवोक्तः। आथावाहन-पूर्वक-न्यास-मुद्रा-दर्शनानन्तरं ध्यानम् -

> मध्याह्ने स्तौमि[[??]] सावित्रीं श्वेत-पद्मासने स्थिताम्।
> श्वेताम्बरां श्वेत-वर्णां श्वेत-माल्यानुलेपनाम्॥
> युवतीं रुद्र-दैवत्यां पञ्च-वक्त्रां चतुर्-भुजाम्।
> यजुर्-वेदं वदन्तीं तां त्रि-नेत्रां वृष-वाहिनीम्॥
> शूलं कमण्डलुञ् चापि कपालञ् चाक्ष-मालिकाम्॥
> बिभ्रतीं ब्रह्म-कवचां चतुर्-विंशतिकाक्षराम्।

> अग्नि-मुखीं रुद्र-शिखां श्री-विष्णु-हृदयां शुभाम्॥
> उकार-मूर्तिकां देवीं सर्वाभरण-भूषिताम्॥

अथोपस्थानम् - उत्तमेत्यादि-तुरीयोपस्थानानन्तरं व्योम-मुद्रां प्रदर्श्य - ऊर्ध्व-बाहुस् सूर्यं पश्यन् "आसत्येन-" "उद्वयं-" "चित्रं देवानां-" "तच्चक्षुः-" "हँ सश् शुचिषत्-" "पश्येम-" "मनसा पुनात्व्" इत्य् अन्तं जपित्वा "सन्ध्यायै नम" इत्यादिकं प्रातः कालवत् सर्वं कुर्यात्।

अत्र नारायणः --

> आपः पुनन्तु मन्त्रेण आपोहिष्ठेति मन्त्रतः।
> प्रक्षिप्य चाञ्जलिं सम्यग् उदुत्यं चित्रम् इत्य् अपि॥
> तच्-चक्षुर् देव-हितं हङ्ग् सश् शुचिषद् इत्य् अपि।
> एतज् जपेद् ऊर्ध्व-बाहुस् सूर्यं पश्यन् समाहित"

इति।

> आसत्येनेति मन्त्रस्य हैरण्य ऋषिः हिरण्य-गर्भ ऋषिर् इति वा; त्रिष्टुप्-छन्दः सविता देवता मध्याह्नोपस्थाने विनियोगः।

[[177]]

> आसत्येन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यञ् च हिरण्ययेन सविता रथेनादेवोयाति भुवना विपश्यन्। उद्वयं तमसस्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरं देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम्। उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः। दृशे विश्वाय सूर्यम्। चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः। आप्राद्यावा पृथिवी अन्तरिक्षँ सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च। तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्तात् शुक्रमुच्चरत्। पश्येम शरदश्शतं जीवेम शरदश्शतं नन्दामशरदश्शतं मोदामशरदश्शतं भवामशरदश्शतं शृणवामशरदश्शतं प्रब्रवामशरदश्शतं अजीतास्स्यामशरदश्शतं ज्योक्चसूर्यं दृशे य उदगान्महतो ऽर्णवात् विभ्राजमानस्सरिरस्य मध्यात्समावृषभो रोहिताक्षस्सूर्यो विपश्चिन्मनसापुनातु॥
> [[TODO: परिष्कार्यम्]]

आसत्येनेत्यादि - सत्येन - अविकारेण, लोकेन - काल-कृत-परिणाम-रहितेन परम-पदाख्य-लोकेन, रजसा - रजश् शब्देन सत्वादिकम् उपलक्ष्यते; तेन तद्-गुण-प्रकृति--कार्य--ब्रह्माण्ड-सहस्रम् उच्यते, सत्येन रजसा विभूति-द्वय-वर्तमानो ऽयं, सविता - परमात्मा, अमृतम् - ब्रह्मानुभवं, मर्त्यम् - पशु-पुत्र-स्वर्ग-कैवल्याद्य्-ऐश्वर्यं नित्य-मुक्तानाम् अमर्त्यानाञ् च, निवेशयन् - प्रयच्छन्, हिरण्ययेन - हिरण्मयेन, स्पृहणीयेनेति यावत्। रथेन - गरुत्मता, यद् वा - हिरण्ययेन - श्लाघ्यतमेन, रथेन - प्रणवेन, आसमन्ताद् याति।

> ॐकार-रथम् आस्थाय स्थितः परम-संमत

इत्य् आदि स्मृतेः - भुवना विपश्यन् - उच्चावचाङ् कार्य-वर्गान् स्व-स्व-कर्मानुगुण्येन नियमयितुं विशेषेण पश्यन्। एतादृशम् उपास्वेत्य् अध्याहृत-वाक्य-योजना।

[[178]]

उद्वयमित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः अनुष्टुप्-छन्दः परं ज्योतिर्-देवता। उद्वयं तमसस् परि - तमसः - प्रधानात्, परि - उपरि, स्थितं उत्तरम् - उत्कृष्टतमं, ज्योतिः - परं ब्रह्म, उत्पश्यन्तः - उन्मुखाः पश्यन्तः, तद्-विषयं ध्यानं कुर्वाणाः, वयं, देवन् देवत्रा - देवेम, सर्व-वस्तूपलक्षणम् एतत्। तत्र स्थितं देवं, उत्तमम् - उक्कृष्टतमं, ज्योतिः - ज्योती-रूपं, सूर्यं - परमात्मानम्, अगन्म - प्राप्नुवाम, संसार-सागरान् मुक्ता भवामेत्य् अर्थः। उदुत्यमित्यादि = उत् - उत्यं, इति पदच्छेदः। तत्र उ शब्द अवधारणार्थः पाद-पूरणार्थो वा; अमुं जात-वेदस-नामानं देवं सूर्यं - परमात्मानं, केतवः - दिव्यात्म-गुणा ज्ञान-शक्ति-वात्सल्यादयः, दृशे विश्वाय - विश्व-जनानां सर्वत्र दर्शनाय वहन्ति, उद्गमयन्ति - उद्वहन्ति, उद्बोधयन्तीति वा। वैकुण्ठे नित्य-मुक्तैस् सह निरतिशयानन्दम् अनुभवन् परमात्मा लीला-विभूतौ ताप-त्रय-महा-ज्वाला-दह्यमानान् जीवान् आलोक्य निरतिशय-वात्सल्य-कारुण्यादि-परिपूर्णतया राम-कृष्णादि-प्रादुर्-भाव-मुखेन भूम्याम् अवततार तं भजध्वम् इति वाक्य-शेषेण-योजना।

> चित्रमित्यादेः कुत्स ऋषिः त्रिष्टुप्-छन्दः सूर्यो देवता चित्रमित्यादि स्तुतौ विनियोगः,

तम् एव परमात्मानं स्तौति चित्रं देवानामित्यादि - देवानां दैत्याद्य्-असुर-वधे चित्रम् अनीकं - बलं, यस्मात् सर्वेश्वराद् उदगात् - स्व-मूर्ति-भेदैस् स्व-परिकरैश् च मत्स्य-कूर्मादि-रूपैर् देवानां साहाय्यम् आचरितं तम् एव भजध्वम् इति पूर्वेणान्वयः। मित्रस्य - सूर्यस्य, वरुणस्याग्नेश् चेति सर्व-देवोपलक्षणम्। एषां चक्षुर् इव चक्षुः - ज्ञान-प्रदः, आप्राद्यावापृथिवी अन्तरिक्षँ सूर्य आत्मा - दीवं च पृथिवीञ्चान्तरिक्षञ्च समस्तं वस्तु-जातम्, आ - समन्तात् आप्राः - स्वात्मना पूरितवान्, अत एव जगतः - जङ्गमस्य, तस्थुषः - स्थावरस्य सर्वस्य च, आत्मा भवति असौ नियमन-पूर्वकं तत्र व्याप्य वर्तत इत्य् अर्थः। एतादृश उपास्य इति वाक्य-शेषः।

[[179]]

> तच्-चक्षुर् इत्य् उपस्थान-मन्त्रस्य वसिष्ठ ऋषिः अनुष्टुप्-छन्दः भास्करो देवता तच्-चक्षुर् इति विनियोगः।

तम् एव परमात्मानं पुनस् स्तौति तच्-चक्षुर् इत्यादिना = तच्-छ्रुति-प्रसिद्धं, चक्षुः - सर्वेषां ज्ञान-प्रदं, देवानां हितं, शुक्रं - शुद्ध-स्व-रूपं, उच्छरत्- उद्यद्-रूपं शुद्ध-स्व-रूपत्वात् कदाचिद् अपि न प्रहीणम् इत्य् अर्थः। एतादृशं पुरस्तात् शरदश् शतं पश्येम - बलारोग्यैश्वर्यादि-युक्ताः, पश्येम - साक्षात् कुर्मः, साक्षात्कार-सिद्ध्य्-अर्थञ् जीवेम, नन्दाम - सच्-छिष्य--सत्-पुत्रादिभिर् भगवद्-गुण-चेष्टितान्य् अलोचयन्तस् समृद्धास् स्याम, मोदाम - पूर्वोक्तानन्दस्य चरमावस्था प्रमोदः, भवाम - उत्तरोत्तरम् अभिवृद्धास् स्याम, शृणुवाम - प्रिय-हितालापान् भगवत्-कथाश् च शृणवाम, प्रब्रवाम - बाह्य-कु-दृष्टीन् प्रति प्रकृष्ट-वक्तारः स्याम, अजीतास् स्याम - वेद-विरोध-वादिभिश् शुष्क-तार्किकैश् शरदश् शतं - संवत्सर-शतं, न पराजितास् स्याम, ज्योक् - चिर-

कालं, सूर्यं - परमात्मानं, दृशे - द्रष्टुम् आशंसामहे, य उदगान् महतो ऽर्णवात्- यो महतस् समुद्रात्, अनेन तत्वान्तरम् अप्य् उपलक्ष्यते, उपर्य् उदगात् - उद्यद् दृश्यते, श्रुतिभिर् इति शेषः। सरिरस्य - सलिलस्य, मध्यात् - मध्ये, विभ्राजमानः - विशेषेण प्रकाशमानः, सर्वान्तर्यामितया ऽवस्थाने ऽपि तत्-तद्-धेयासंस्पृष्टत्वं प्रकाशमानत्वं, "अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीती"ति श्रुतेः; सरिरस्य मध्यात् य उदगान् महतो ऽर्णवात् इति विशेषण द्वयेन भगवतस् सर्वेषां अन्तर्-बहिर्-व्यापित्वम् उक्तं भवति। समावृषभ इत्यादि - वृषभस् सर्वेषां वल्लभः वृषं भावयति वा वृषभः, लोहिताक्षः - पुंडरीकाक्षत्वाद् अक्ष्णोर् लौहित्यं, विपश्चित् - सर्वज्ञः, सूर्यः - परमात्मा, मनसा - सत्य-सङ्कल्पेन, पुनातु - प्रतिबन्धक-निवृत्तिं कृत्वा स्वानुभव-योग्यं करोतु।

[[180]]

१३ पुरुष-सूक्त-जपः①

एवं माध्याह्निकं कृत्वा अनन्तरं पुरुष-सूक्तं यथा-शक्ति जपेत्॥

पुरुष-सूक्तस्य ऋषि छन्दो देवतादयः

> अस्य श्री-पुरुष-सूक्त-महा-मन्त्रस्य नारायण ऋषिः
> अनुष्टुप् छंन्दः
> परमात्मा भगवान् श्रीमन्नारायणो देवता।
> सकारो बीजं वकारश् शक्तिः शुक्लो वर्णः
> उदात्तादिस् स्वरः
> श्री-भगवत्-प्रीत्यर्थे जपे विनियोगः।

१४ ब्रह्म-यज्ञः, तर्पणानि①

अत्र प्रातः काले ब्रह्म-यज्ञाकरणे माध्याह्निकानन्तरं तर्पणात् प्राग् ब्रह्म-यज्ञः कार्यः।

> स चार्वाक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद् वा प्रातर् आहुतेः।
> वैश्वदेवावसाने वा वान्यदेति निमित्ततः

इति स्मृतेः;
अत्र तर्पणीयेषु यथा स्व-शाखं व्यवस्था।
यजुश्-शाखिनान् तु काण्डर्षि-तर्पणं कार्यम्।

१५ याग-भूमि-प्रवेशः①

अथ स्नान-वस्त्रं निष्पीड्य
गृहम् आगत्य
पादौ प्रक्षाल्याचम्य
याग-भूमिं गत्वा
कूर्मादीन् उक्त्वा प्रणम्य
शुचौ देशे निश्शब्दे ऽतिमनोहरे
"ॐ भूं भूम्यै नम" इति भूमिं स्वर्ण-भूमित्वेन सङ्गृह्य
पूर्वोक्त-प्रकारेण वायु-बीजेन दक्षिण-हस्ते न्यस्य शोष्य
पुनर् अग्नि-बीजेन तत्रैव न्यस्य दग्ध्वा
अथामृत-बीजेन वाम-हस्ते न्यस्य प्लावयित्वा
अस्त्र-मन्त्र-युक्तेन ताल-त्रयेण भगवन्तं प्रबोध्य
गन्धाद्य्-अर्चितां घण्टाम् उद्घोष्य
कवाटं[[??]] विघटय्य
द्विः प्रणम्य गुरु-परम्परां द्वयं चानुसन्धाय
भगवद्-आराधनादि--कैङ्कर्य-विरोधि--पाप-निवृत्त्य्-अर्थं सद्-गुरूपदिष्ट--प्रायश्चित्त-प्रपत्ति--बृहद्-गद्य--न्यास-दशकानाम् अन्यतमेन भगवन्तम् शरणम् उपगम्य
दक्षिणतः स्वस्यासन-मन्त्रेणासनं निधाय प्रोक्ष्य तत्रोपविश्य।

> ॐ भगवान् एव स्व-नियाम्य - कारितवान्। ॐ कृतं च - उपादानेन - वासुदेव

इत्य् उपादानं समापयेत्।

[[181]]

इति श्री-भारद्वाज-कुल-तिलक-वङ्गीशान्वय-जातस्य श्री-सुन्दरार्य-पुत्रस्य वैकुण्ठ-नाथस्य कृतिषु प्रपन्न-धर्मसार-समुच्चये उपादान-प्रयोगो नाम तृतीयः परिच्छेदः।

०४ इज्या-प्रयोगः①

०१ परिभाषा①

…

०१ अधिकारादि①

कार्यता②

अत्र महोपनिषदि-

> **धृतोर्ध्व**-पुण्ड्रः परमेशितारं
> नारायणं **पूजयति** स्म भक्त्या।
> अर्घ्यादिभिः पूरुष-सूक्त-मन्त्रैस्
> **सम्प्राप्नुयाद्** विष्णु-पदं महात्मा॥

ऋचि -

> प्रवः पान्तमन्धसोधियाय ते महे शूराय विष्णवे चार्चत। [[TODO: परिष्कार्यम्]]

यजुषि -

> भवामित्रो न शेव्यो घृतासुतिः। विभूतद्युम्न एनया उसप्रधाः। अथाते विष्णो विदुषा चिदृध्यः। बृहत्ते विष्णो सुमतिं भजामहे॥ [[TODO: परिष्कार्यम्]]

[[182]]

श्री-नारसिंहे --

> जल-देवं **नमस् कृत्य**
> ततो **गच्छेद्** गृहं पुनः।
> पौरुषेणैव सूक्तेन
> ततो विष्णुं **समर्चयेत्**॥
> **निष्पीड्य** स्नान-वस्त्रं वै
> द्विर् **आचम्यार्चयेद्** +हरिम्।
> **न** विष्ण्व्-आराधनात् पुण्यं
> **विद्यते** कर्म वैदिकम्॥
> तस्माद् अनादि-मध्यान्तं
> नित्यम् **आराधयेद्** +हरिम्।
> तद्-विष्णोर् इति मन्त्रेण
> सूक्तेन पुरुषेण वा॥

इति।

सर्वाधिकारः②

... इदं विष्ण्व्-आराधनं सर्वैर् वर्णैः स्त्रीभिश् च यथा-योग्यं कर्तव्यम् -
तथा प्रतिमा-लक्षण-परिच्छेदे --

> ब्राह्मणैः क्षत्रियैर् वैश्यैश्
> शूद्रैस् स्त्रीभिस् तथेतरैः।
> यथार्हम् **इज्यस् सेव्यश्** च
> नित्यं सर्वेश्वरो हरिः॥

भीष्म-पर्वणि --

> ब्राह्मणैः क्षत्रियैर् वैश्यैश्
> शूद्रैश् च कृत-लक्षणैः।
> **अर्चनीयश्** च सेव्यश् च
> भक्ति-युक्तैस् सदा हरिः॥

कृत-लक्षणैः - कृत-तापादि-संस्कारैः।
आश्वमेधिके श्री-वैष्णव-धर्म-शास्त्रे एक-विंशे ऽध्याये --

> मृद्-अश्म-मणि-रत्नेन
> ताम्रेण रजतेन वा।
> **कृत्वा** प्रतिकृतिं **कुर्याद्**
> **अर्चनां** काञ्चनेन वा॥
> पुण्यं दश-गुणं **दद्याद्**
> एतेषाम् उत्तरोत्तरम्।
> जय-कामो जयेद् राजा
> विद्या-कामो द्विजोत्तमः॥
> वैश्यो वा धन-कामस् तु
> शूद्रः पुण्य-फल--प्रियः।
> सर्व-कामा स्त्रीयो वा ऽपि
> सर्वान् कामान् अवाप्नुयुः॥

अत्र स्त्री-विषये विशेषतो भरद्वाज-संहितायाम् --

> **अनुज्ञाताः** स्त्रीयश् चैवम्
> **अर्चयन्त्यो** जगद्-गुरुम्।
> यथार्हम् अपि शूद्राद्यास्
> सर्वे **यान्ति** परां गतिम्॥

[[185]]

नारदीये --

> **अनुज्ञाता** तु या भर्त्रा
> सैव **कुर्याद्** यथा-विधि।
> व्रतोपवास--नियम--
> देवताराधनादिकम्॥
>
> इतरा तु **न कुर्वीत**
> **जीवमाने** स्व-भर्तरि।
> अज्ञानाद् अथवा लोभाद्
> यदि कुर्यात् प्रमादतः॥
> तत् सर्वं **निष्फलं** तस्या
> इति वेद-विदो विदुः॥
>
> **अनाराध्य** हृषीकेशं
> विधवा **भोक्तुम्** इच्छति।
> सा **व्रजेन्** नरकं घोरं
> काल-मात्रम् अधो-मुखी॥

यत् त्व् इदं वचनम्

> जपस् तपस् तीर्थ-सेवा
> प्रव्रज्या मन्त्र-साधनम्।
> देवताराधनं चैव
> स्त्री-शूद्र-**पतनानि** षट्

इति तद्-वैदिकाभिप्रायम् - *(5)* तथा

> वैदिकं ब्राह्मणानां स्याद्
> राज्ञां वैदिक-तान्त्रिकम्।
> तान्त्रिकं वैश्य-शूद्राणां
> सर्वेषां तान्त्रिकं तु वा॥

इति स्त्री-शूद्रयोस् तान्त्रिकत्वाभ्यनुज्ञानात् ।

किञ् च श्री-पाञ्चरात्रे विहगेन्द्र-संहितायां मूर्ति-लक्षणे सप्तमे पटले --

> अनिमित्तं निमित्तञ् च
> लोके बिम्बं द्विधा मतम्।

> तत्र द्वारावती-क्षेत्रे
> साल-ग्रामे च या शिला॥
> अनिमित्तं महा-बेरं
> सर्व-वर्णेषु **योग्यकम्**।
> अवशिष्टान्त्य-जातीनां
> सर्वेषां **पूजनीयकम्**॥

भारते --

> ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः
> स्त्री-शूद्रश् च वरानने।
> अनाराध्य हृषीकेशं
> **नाप्नोति** परमां गतिम्॥

सङ्ग्रहे --

> **अनुज्ञाताः** स्त्रीयश् चैवम्
> **अर्चयन्त्यो** जगद्-गुरुम्।
> यथार्हम् अपि शूद्राद्यास्
> सर्वे **यान्ति** परां गतिम्॥

"यथार्हम् अपि शूद्राद्या" इत्य् आदीनि परश्शतानि वचनानि बहुषु स्थलेषु विद्यन्ते, तानि सर्वाण्य् अत्र ग्रन्थ-विस्तर-भयान् न लिख्यन्ते।

तस्माद् अनवधिकातिशय-भक्ति-युक्तानाम्
आकार-त्रय-सम्पन्नानाम्
अधिगत-भगवल्-लाञ्छनानाम्
आचार्य--प्रसाद-लब्ध--स्वाधिकारानुरूप--मन्त्र-निष्ठानाम्
अनुगुणाचार-निरतानाम्
अनुचिताचार-विमुखानाम्
अखिल-वर्णानाम् अपि
यथार्हं भगवद्--अर्चन--समाराधनं कर्तव्यं
यथा-शक्ति प्रत्यहम्
इति सिद्धम्।

[[186]]

नित्यता②

इदं भगवद्-आराधनं नित्यम्, प्रत्यवाय-स्मृतेः; व्यासः --

> यो मोहाद् अथवा ऽऽलस्याद्
> **अकृत्वा** विष्णु-**पूजनम्**।
> **भुङ्क्ते** स **याति** नरकान्
> सूकरेष्व् **अभिजायते**॥

श्री-विष्णु-धर्मोत्तरे --

> मातृवत् **परिरक्षन्तं**
> सृष्टि-संहार-कारकम्।
> यो **नार्चयति** वै विष्णुं
> सो ऽक्षय्यं नरकं **व्रजेत्**॥

सङ्ग्रहे --

> यद् गृहे नास्ति तुलसी
> --साल-ग्राम--**शिलार्चना**।
> श्मशान-सदृशं **विद्यात्**
> तद्-गृहं शुभ-**वर्जितम्**॥

श्री-भागवते --

> गृहं श्मशानं तव बिम्ब-**वर्जितं**,
> कथा-**विहीनाश्** च गिरश् शिवा-रुतम्।
> श्व-पुच्छवद् दास्य-**विना-कृतं** वपुर्
> **वदन्ति** हि त्वय्य् **अनिवेदितं** विषम्॥

आत्मीय-निवेदनम्②

...
स *(=शाण्डिल्यः)* एव -

> त्रि-सन्ध्यं **कारयेद्** बालान्
> **प्रणामं** देव-पादयोः।
> पुत्रः प्रेष्यस् तथा शिष्य
> इत्य् एवञ् च **निवेदयेत्**॥

०२ कालः①

...

कालत्रये②

श्री-विष्णु-मन्दिरे --

> हविर् दानं त्रि-कालन् तु
> उत्तमोत्तमम् उच्यते।
> द्वयोश् च मध्यमं प्रोक्तम्
> एक-काले ऽधमं हविः॥

एवं काल-त्रयेष्व् अपि भगवद्-आराधनम् उक्तम्।

काल-नियमः②

पराशर-संहितायाम् --

> पूजा-कालं परित्यज्य
> स्वेच्छा-काले हरिं यजेत्। स **याति** नरकं घोरं
> प्रपन्नस् सन् द्विजोत्तमः॥
>
> मध्याह्ने वै विष्णु-पूजां
> नैवेद्यं शक्तिमान् यतः।
> यः प्रपन्नो **न दद्याच्** च
> स **चण्डालो भवेद्** ध्रुवम्॥
> विष्णु-**द्रोही** स एव स्यात्
> तं **त्यजेत्** सर्व-कर्मसु॥

अशक्तौ②

इदं स्वस्थ-विषयम्, अ-शक्त-विषये श्री-पाञ्चरात्र-रक्षायाम् --

> खिन्न-वृत्तेर्, अन्य-परस्यातुरस्य, कलहाद्य्-उपद्रुतस्य च
> भोजनात् पूर्वं यदा कदाचिल् लब्धावसरे भवति,
> अत्यन्ताशक्तौ तु ऋत्विक्-पुत्र-शिष्यादिभिः स्व-समैर् अन्यैः कार्यते।

> तत्र त्वयम् अपवादः स्मर्यते --
>
> > विधुरो ब्रह्म-चारी च
> > वान-प्रस्थो ऽअथ भिक्षुकः।
> > परार्थं कर्म **कुर्वाणाः**
> > **पातयन्ति पतन्ति** च॥

इति।

ईषच्छक्तौ तु सङ्कुचित-यजनम्,
एकोपचारम् आरभ्य
तत्-तच्-छक्त्य्-आद्य्-अनुसारेण सहस्रोपचारान्त-विधानात् " इति। श्री-पराशर-संहितायाम् --

> त्रि-कालम् एक-कालं वा
> मध्याह्ने च विशेषतः।
> द्वि-जातिर् यो यजेद् ब्रह्मन्
> विष्णु-सायुज्यम् **आप्नुयात्**॥

[[183]]

०३ स्थानम्①

६ स्थानानि②

श्री-पराशर-धर्म-शास्त्रे उत्तर-खण्डे सप्तदशे ऽध्याये श्री-पराशरः --

> नित्यम् **अभ्यर्चयेद्** देवं
> पुराण-पुरुषोत्तमम्।
> अप्सु व्योम्नि तथा ऽर्चायां
> वह्नौ हृदि तथा गुरौ ॥
> त्रि-कालम् **अर्चयेद्** देवं
> प्रतिमासु विशेषतः।
> स्नान-काले जले सम्यक्
> **पूजयेज्** जल-शायिनम्॥
> सन्ध्या-काले तथा व्योम्नि
> **पूजयेद्** रवि-मण्डले।
> प्रतिमाम् **अर्चयेद्** वेद्याम्
> अग्नौ **होमस्** तथैव च॥
> प्राणाग्नि-होत्र-समये
> हृत्-पद्मे **पूजयेद्** +धरिम्।
> तथैव विप्र-मुख्येषु
> **चागतेषु** गृहं प्रति॥
> तेष्व् **अर्चयेद्** विशेषेण
> मधु-पर्कादि-पूजनैः।
> एवम् **अभ्यर्चयेद्** विद्वान्
> षट्सु देवं हरिं सदा॥

बिम्बम्②

... श्री-विष्णु-धर्मोत्तरे --

> हविषा ऽग्नौ जले पुष्पे
> ध्याने च हृदये हरिम्।
> अर्चन्ति सूरयो नित्यं
> जपेन रवि-मण्डले॥

नारदः --

> अग्नौ क्रियावतां देवो
> दिवि देवो मनीषिणाम्।
> प्रतिमा स्वल्प-बुद्धीनां
> योगिनां हृदये हरिः॥
> ...

पूजा-स्थानम्②

... पूजा-स्थानं गृहस्य वायव्य-भागे कल्पयेत्।
तथा पाद्मे क्रिया-पादे द्वा-त्रिंशे ऽध्याये --

> पूजा-स्थानं गृहस्योक्तं वायव्यञ् च नान्यथा।[[??]]
> अर्चयेद् भवदेष्व् अर्चां यजमानो यथोदितात्।

तथा काल-प्रकाशिकायाम् --

> वारुण्यां शयन-स्थानं वायव्यायां देवता-गृहम्।

०४ अङ्गानि①

... इदम् आराधनम् अष्टाङ्गं भवति,
तत्-स्व-रूपन् तु श्री-पाञ्चरात्र-रक्षायां नारदः --

> **श्रुतो** मया ऽखिलं पूर्वं
> भगवद्-**याग** उत्तरः।
> तस्याङ्गानि विभागेन
> **ज्ञातुम् इच्छाम्य्** अहं पुनः॥

श्री-भगवान् उवाच --

[[184]]

> अन्तः-करण-यागादि
> यावद् आत्म-निवेदनम्।
> तद्-आद्यम् अङ्गं यागस्य
> नाम्ना **ऽभिगमनं** भवेत्॥
>
> पूजनञ् चार्घ्य-पुष्पाद्यैर्
> भोगैर् यद् अखिलं मुने।
> बाह्योपचारैस् तद् विद्धि
> **भोग**-संज्ञं तु नारद॥
>
> मध्व्-आज्याक्तेन दध्ना वै
> पूजा च पशुनापि वा।
> तत् **तृतीयं** हि यागाङ्गं
> तुर्यम् **अन्नेन** पूजनम्॥
>
> निवेदितस्य यद् दानं
> पूर्वोक्त-विधिना मुने।
> **सम्प्रदानन्** तु तन्नाम
> यागाङ्गं पञ्चमं स्मृतम्॥
>
> वह्नि-**सन्तर्पणं** षष्ठं
> **पितृ-यागन्** तु सप्तमम्।
> प्राणाग्नि-हवनं नाम
> त्व् **अनुयागं** तद् अष्टमम्॥

> इत्येतत् **कथितं** सम्यग्
> यत् त्वया **परिचोदितम्**।
> प्रदद्याद् अचिराद् यद् वै
> तन्-निष्ठानां परं पदम्॥

इति।

अचिराद् इत्य्-अनेनास्य कर्मणः कर्मान्तरेभ्यः स्वभावतः प्राशस्त्यम् उच्यते।

०५ अर्चा-विग्रहः①

गृहार्चाया मानं द्रव्यं च②

पाद्मे क्रिया-पादे त्रिंशे ऽध्याये --

> मात्राङ्गुलि-**वशेनैव**
> गृहार्चा-मान-**कल्पनम्**।
> **नाधिकं** हस्त-मानाच् च
> **न न्यूनं** द्वादशाङ्गुलात्॥
> कौतुकं भवने **ऽभ्यर्चं**
> शिला-दार्वादिजं ध्रुवम्॥
> अङ्गुलैः प्रतिमा-मान-
> वर्णनं (पा॥ अङ्गुलैः प्रतिमा-मानं वर्णानाम्) **तूच्यते** क्रमात्॥
> हस्त-मान-मिता ऽर्चा स्याद्
> भवने पूर्व-जन्मनः।
> अङ्गुलैर् एक-विंशत्या
> प्रतिमा वसुधा-पते॥
> विशाम् एकोन-विंशत्या
> द्वाभ्यां शूद्रस्य **हीनया**।
>
> अर्ध-चित्रं तद्-आभासं
> भवने भुक्ति-**वर्धनम्**॥
>
> द्वादशाङ्गुल-मानार्चा
> लोहजा पूर्व-जन्मनः।
> नवाङ्गुला क्षत्रियस्य
> विशस् सप्ताङ्गुला मता॥
> पञ्चाङ्गुला चतुर्थस्य
> प्रतिमा भवने **भवेत्**।
>
> प्रतिमा यन्मयी **कॢप्ता**
> प्रभा-पीठादि-तन्-मयम्।
> यद् वा सौवर्ण-बिम्बस्य
> राजतं ताम्रम् एव वा॥
> लोहेन चेद् उत्तमेन
> प्रतिमा **निर्मिता** भवेत्।

> तद् अनन्तर-लोहेन
> प्रभा-पीठादि **कल्पयेत्**॥
> त्रि-लोह-जायाम् अर्चायां
> सुवर्णं वा प्रभादिकम्।
> रत्न--स्फटिक--जातानां
> प्रतिमानां प्रभादिकम्॥
> लोह-जं **स्मर्यते** ब्रह्मन्
> रहस्यम् इदम् ईरितम्।
>
> गृहे संहार-शयनौ
> **नार्चयेत्** तु कदाचन॥
> भगवन्-मूर्तयस् त्व् अन्यास्
> सर्वाः **पूज्या** यथा-तथम्।
>
> श्री--भूमि-सहितं देवं
> श्रिया केवलया ऽपि वा।
> सहितं **पूजयोद्** भुक्ति--
> मुक्ति-कामो निकेतने॥

शाण्डिल्यः --

> कुटुम्बी **वर्जयेन्** नित्यं
> दार्वं शैलञ् च मृण्मयम्।
> गृहेषु भक्ति-संस्थं च
> योग--निद्रा-रसोत्सुकम्॥

[[187]]

अत्र दारु-विग्रह-निषेधो निष्काम-विषयः, सकामस्य तु नास्ति।
तथा पाद्मे गृहार्चन-प्रतिष्ठाध्याये --

> द्रुम-जाति प्रतिकृतिस्
> **सभाज्या** कामनावशात्।
> प्रतिमा चन्दनमयी
> भुक्ति--मुक्ति-प्रदा शुभा॥

इत्यादिभिस् तत्-तद्-दारु-विशेषेण तत्-तत्-फल-विशेषस्योक्तत्वात्।

श्री-साहित्यम्②

श्री-पाञ्चरात्रे --

> श्री-भूभ्यां सहितं देवं
> श्रिया केवलया ऽपि वा।
> गृहस्थः पूजयेन् नित्यम्
> इतरस् तु यथा-रुचि॥

नारदीये --

> गृही च गृहिणी चैव
> स-लक्ष्मीकं हरिं **यजेत्**।
> अन्यथा दोषम् **आप्नोति**
> वसुदेव-सुतं विना॥*(5)*
> कृष्ण-मूर्तौ स-लक्ष्मीक
> --**नियमो नास्ति** भूपते।
> लक्ष्म्या **युक्तो** ऽप्य् अ-युक्तो वा
> कृष्णः **पूज्यो** न संशयः॥

प्रतिमाभावे②

श्री-पराशरः --

> अलाभे प्रतिमायास् तु
> शुचौ देशे मनोरमे।
> स्थण्डिले पुरुषं ध्यात्वा
> **सम्पूज्य** मनसैव तु॥
> **जपेद्** वै मन्त्र-रत्नञ् च
> **ध्यायन्** सर्व-गतं हरिम्॥

सालग्रामादि②

पाद्मे --

> सर्वास् स्वायम्भुवा **ज्ञेयाश्**
> शिलाश् चक्र-सरिद्-भवाः।
> नित्यं **सन्निधिर्** एतासु
> परस्य परमात्मनः॥
> **न प्रतिष्ठा** विधातव्या

> नैव चावाहनादिकम्।
> साल-ग्राम--शिला यत्र
> **पूज्यते** भगवन्-मयैः।
> तद्-देशे योजनाद् अर्वाङ्
> मृतो **निर्वाणम् अश्नुते**।
> द्वारवत्याश् शिलाश् चापि
> साल-ग्राम--शिला-समाः॥

हारीतः --

> न जपो नाधिवासश् च
> न च संस्थापन-क्रिया।
> साल-ग्रामार्चने विष्णुस्
> तस्मिन् **सन्निहितो** हरिः॥
> मूर्तीनां तु हरेस् तस्य
> यस्यां **प्रीतिर्** अनुत्तमा।
> तस्याम् एव तु तां **ध्यात्वा**
> **पूजयेत्** तद्-विधानतः॥
> मूर्त्य्-अन्तरं तु बिम्बे तु
> **न यष्टव्यं** तथैव तत्।
> साल-ग्राम--शिलायां तु
> यष्टव्यास् सर्वमूर्तयः॥

रत्नाकरे --

> साल-ग्राम-शिला यत्र
> यत्र द्वारवती शिला।
> उभयोस् सङ्गमो यत्र
> तत्र मुक्तिर् न संशयः॥

[[188]]

भरद्वाज-संहितायाम् --

> विष्णव्-अर्चा-**रहिते** ग्रामे
> विष्णव्-अर्चा-रहिते गृहे।
> **न** कुर्याद् **अन्न-पानादि**
> **न** तत्र दिवसं **वसेत्**॥

व्यासः --

> स्वर्णादि-संभवा रम्या
> प्रतिमा लक्षणान्विता।
> साल-ग्राम--शीला चापि
> भुक्ति--मुक्ति--फल-प्रदा॥
> उत्तरा यतिभिः पूज्या
> अपरा ऽपीतरैर् जनैः॥

प्रशस्तिः②

सङ्ग्रहे --

> अर्चा-विष्णोर् **उपादानं**
> **वैष्णवोत्पत्ति**-चिन्तनम्।
> मातृ--योनि--**परीक्षायास्**
> **तुल्यम्** आहुर् मनीषिणः॥*(5)*

> अर्च्ये विष्णौ शिला-धीर्, गुरुषु नर-मतिर्, वैष्णवे जाति-बुद्धिर्,
> विष्णोर् वा वैष्णवानां कलि-मल-मथने पाद-तीर्थे ऽम्बु-बुद्धिः।
> शुद्धे तन्-नाम्नि मन्त्रे सकल-कलुष-हे शब्द-सामान्य-बुद्धिर्
> विष्णौ सर्वेश्वरेशे तद्-इतर-सम-धीर् यस्य वा **नारकी** सः॥

शाण्डिल्यः --

> व्यक्तम् आयतनं वा ऽपि
> प्रथमं यत् **समाश्रितम्**।
> आ देहपातात् तद् +**हित्वा**
> **नान्य-बिम्बं समाश्रयेत्**॥

शौनकः --

> सु-रूपां प्रतिमां विष्णोः
> प्रसन्न-वदनेक्षणाम्।
> कृत्वा ऽऽत्मनः प्रीतिकरीं
> सुवर्ण--रजतादिभिः॥
> ताम् अर्चयेत् तां प्रणमेत्
> तां जपेत् तां विचिन्तयेत्।
> **विशत्य्** अपास्त-दोषस् तु
> ताम् एव ब्रह्म-रूपिणीम्॥

आवाहन-कार्यता②

प्रतिमा-स्थानेषु प्रत्यहम् आवाहनम् उद्वासनञ् च
अर्घ्याद्य्-उपचारवत् कर्तव्यम् एव।
भृगुः --

> प्रातर् **आवाहयेद्** देवीं
> त्रिषु कालेषु **चार्चनम्**।
> **आचरेद्** अन्त्य-वेलायाम्
> **उद्वासनम्** इति स्थितिः॥

रत्नाकरे --

> प्रतिमा-स्थानेष्व् अप्स्व् अग्नाव्
> आवाहन--विसर्जन--वर्जं सर्वं समानम् इत्य् आह,
> तत्र नित्यं सन्निहितत्वाद् आवाहनोद्वासन-वर्जम् इत्य् उक्तम्।

पाद्यादिवद्-उपचाराभिप्राये न विरोधः। तथा श्री-विष्णु-रहस्ये --

> लोह--दार्वादि **जनिता**
> प्रतिमा यत्र **पूज्यते**।
> तत्राह्वानं विसर्गञ् च
> अर्घ्य-पाद्योपचारवत्॥
> कर्तव्यं प्रत्यहं ब्रह्मन्
> नात्र कार्या विचारणा॥

[[189]]

अत्र यतीन्द्र-देशिकः --

> परम-व्योम--वैकुण्ठाद्
> देवम् **आवाहयेत्** ततः।
> लक्ष्म्यादि-देविश् चक्रादि-
> हेतीर् भूषाञ् च सर्वतः॥

अनेनैवाभिप्रायेण श्री-भाष्य-कारैर् अप्य् उक्तं स्व-नित्ये -
"कल्पिते नाग-भोगे समासीनम्" इत्य् आरभ्य
"यावद् आराधन-परिसमाप्ति-सान्निध्य-याचनं कुर्यात्"
इत्य् अन्तम् उक्त्वा ऽनन्तरं

> “अन्यत्र स्वाभिमते पूजा चेद्
> एवम् आवाहनम्।

तथा तद्-व्याख्यातृभिश् च,

> अन्यत्राभिमत इति - बिम्ब इत्य् अर्थः -

"मन्त्र-योगो नाम" इत्य् आरभ्य आवाहनं प्रतिपाद्यान्ते च

> ॐ भगवन्-मन्त्र-मूर्ते स्व-पदम् **आसादय क्षमस्व** नमो नम

इत्य् उद्वासनञ् च प्रतिपादितम्।
एवम् अन्यैर् अपि वङ्गीश-वरदाचार्यादिभिः स्व-स्व-नित्ये
भगवद्-आवाहनम् उक्तम्।
अतः अर्घ्याद्य्-उपचारवत् प्रत्यहम् आवाहनम् उद्वासनञ् च प्रतिमासु कर्तव्यम्।

०६ प्रतिष्ठा①

वसिष्ठः --

> चक्र-चिह्न-विहीनेन
> स्थापिते तत्र विग्रहे।
> **न सान्निध्यं** हरिर् याति
> क्रिया--कोटि-शतैर् अपि॥

पराशर-संहितायाम् --

> गृहार्चन-विधौ विष्णुं
> **प्रतिष्ठाप्य समर्चयेत्**।
> भोग--कैवल्य-सिद्ध्यर्थं
> स्व-कुलोद्धारणाय च॥
>
> **अ-प्रतिष्ठित**-बिम्बस्य
> **पूजनं सिद्धि-हानि**-कृत्।
> बिम्बं **मन्त्र-मयं कृत्वा**
> तस्मिन् देवं **समर्चयेत्**॥
>
> उत्तरायणकाले तु
> शुक्ल-पक्षे **विधीयते**।
> **स्थापनं** देव-देवस्य
> स्व-गृहालययोर् अपि॥
>
> पुण्य-र्क्ष--तिथि--वारेषु
> पुण्य-लग्ने सु-शोभने।
> **संवृत्तौ** सर्व-भोगानां
> **प्रतिष्ठोत्सवम्** आचरेत्॥

> श्रोत्रियैर् भगवद्-भक्तैश्
> चतुर्भिर् ब्राह्मणैस् सह॥
> श्रोत्रियो विष्णु-भक्तश् च
> ग्रहस्थश् शास्त्र-वित्तमः॥
> चक्र--लिङ्ग-धरो विप्रः
> **प्रतिष्ठां** कर्तुम् अर्हति।

> तेन **प्रतिष्ठितस्** तत्र
> **सन्निधत्ते** सदा हरिः॥
> देवतान्तर-भक्तो वा
> सम-दृष्टिर् अथापि वा।
> नास्तिको वेद-हीनो वा
> **न प्रतिष्ठां** समाचरेत्॥

[[190]]

प्रतिष्ठा-दिवसात् पूर्वं
पञ्चमे सप्तमे ऽह्नि वा
ब्राह्मणैस् सह [[??]] त्रोक्त-विधानेन
[[??]] सुलक्षणां मनः [[??]] प्रतिमां
मृत्-तोयैः [[??]] इत्य् आद्यैः [[??]] प्रक्षाल्य॥
नम [[??]] नारायण [[??]] ॥ इति [[??]] प्रार्थ्य [[??]] निवेश्य
पुण्याहं वाचयित्वा
[[??]] त्रोक्त-विधिना प्रति[[??]] बद्ध्वा,
सर्वस्य यद् यत् कृतं देवस्य [[??]]
तत् तद् देव्यो [[??]]रेत्।

ततः [[??]] सपत्नीकं कुशान्तरे शाययित्वा[[??]]
पृथिव्यादीनि परमात्मनि संहृत्य
[[??]] इति पलाशोदुम्बर-शाखा कुश [[??]] सर्वतः परिवीय
स्वस्ति-सूक्तम् उदीरयन्
तीर्थ-देशं[[??]] गत्वा
धान्य-सञ्चयोपरि-स्थिते कटाहादौ नद्यादौ वा पुण्यतीर्थे [[??]] समन्विते
क्षीरार्णवं ध्यात्वा
तन्-मध्ये ऽनन्तम् अर्चयित्वा
तस्मिन् विष्णु-गायत्र्या ऽवतार्य

> प्रतिष्ठा ऽसि प्रतिष्ठावन्तो भूयास्म
>
> - शिवानश्शन्तम[[??]] [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति च प्राक्-शिरसं **शाययित्वा**
रक्षार्थं प्रागादिषु चण्डादीन् कुमुदादींश् च **विन्यस्य**
अनिर्वाण[[??]]दीपं **ध्यात्वा**
प्रभात-समये ब्राह्मणैस् सह तीर्थ-देशं **गत्वा**
"उत्तिष्ठ-ब्रह्मणस्पते" इत्य् **उत्थाप्य**

"भद्रं कर्णेभिर्" इति पूर्ववच् **छाययित्वा**
कर-कङ्कणम् **उत्सृज्य**
ततो **नेत्रोन्मीलनं कुर्यात्**।

प्रक्षालितां सकुशां घृतेनाक्तां हिरण्मयीं शलाकाम् **आदाय**
"चित्रं देवानाम्" इति दक्षिणाक्ष्य् **उन्मील्य**
ततः पूर्ववत् कृतां शलाकाम्[??] **आदाय**
"तच्चक्षु"रिति वामाक्ष्य्-**उन्मील्य**
तच्चक्षुषी **घृतेनाक्त्वा**
“वयस्सुवर्णाः॥ उद्वयं तदुसस्परी"ति द्वाभ्यां **विमृज्य**
ततो "विश्वतश् चक्षु"रित्य् **उत्थाप्य**
"विष्णो रराटम् असी"ति पीठे प्राङ्मुखं देवं **निवेश्य**
स्व-देवात् तत्त्व-सृष्टिं **विचिन्त्य**
मधु--घृत--दर्पण--धान्यादीनि मङ्गल-द्रव्याणि **प्रदर्श्य**

"आपोहिष्ठा॥ हिरण्यवर्णाः॥ पवमानस् सुवजर्जन"

इत्येतैर् **अभिषिच्य**
अर्घ्यादि-दीपान्तम् **अर्चयित्वा**
तत **आवाहयेत्**।

[[191]]

आवाहनम्②

तत्-क्रमः --

उद्धरण्या ऽर्घ्य-जलम् **आदाय**
तत्र पुष्प-द्वयं **निधाय**
प्राङ्मुखस् **तिष्ठन्**
विष्णु-गायत्रीम् **उच्चार्य**

ना॒रा॒य॒णाय॑ **वि॒द्महे॑**
वासुदे॒वाय॑ **धीमहि** ।
तन्नो॑ विष्णुः **प्रचो॒दयात्** ॥

(लक्षणापेता आरण्यकस्वराः।)

स्वाञ्जलिस्थे ऽम्बु-पात्रे
"ॐ भूः" इत्य् अन्ते मूर्ति-मन्त्रं **सम्बुध्योक्त्वा**

पुरुष **आगच्छ**,

> ॐ भूः
> ॐ भुवः
> ॐ सुवः
> ॐ भूर् भुवस् सुवः
> पुरुष आगंच्छ

इति सवितृ-मण्डलाद् **आवाह्य**
भगवन्-मुखे **दर्शयित्वा**
एकं पुष्पम् **आदाय**
देव--मूर्ध्नि **निधाय**
मूर्ति-मन्त्रं बिम्बे **प्रविष्टं ध्यात्वा**
तत् तोयं पुष्पेण सह देव-मूर्ध्नि **अभिषेचयेत्**।

ततः कर-**न्यासं** विना
देव-गात्रेषु मूल-मन्त्राक्षराणि **न्यस्य**
मूर्धादि-पाद-पर्यन्तं मूलेन **संस्पृश्य**
सान्निध्यं **प्रार्थयेत्**।

तत्-पाद-गौ स्व-करौ **कृत्वा**

> **सान्निध्यं कुरु** देवेश
> सर्व-सम्पत्-करो मम।
> लक्ष्म्या सह जगद्-धात्र्या
> धरण्या च समृद्धया॥
> **सान्निध्यं कुरु** देवेश
> सर्वदा सर्व-कामद।
> द्रव्य-मन्त्र-क्रिया-भक्ति-
> श्रद्धा-हानीस् **सह** प्रभो॥

इति **प्रार्थ्य**
अर्घ्यादि-दीपान्तम् **अभिपूज्य**;

[[192]]

अथ देवस्य दक्षिण-वक्षसि श्रियं
वाम-वक्षसि भुवञ् च
पूर्ववत् तत्-तन्-**मन्त्रेणावाह्य**,

षड्-अङ्ग-न्यासार्घ्यादि-दीपान्तम् **अभ्यर्च्य**
"विष्णोरराटमसी"ति देवाय **पीठं दत्त्वा**;

"आपोहिष्ठे"ति तिसृभिर् **अर्घ्यं** मूर्ध्नि
"आपः पादे"ति पाद्यं
"शंनोदेवी"र् इत्य् आचमनीयञ् च **दत्त्वा**

स्नानम्②

कलश-स्थापनम्③

अग्रतो व्रीहीन् **परिस्तीर्य**
तद्-उपरि तद्-अर्धं तण्डुलान्
तद्-उपरि तद्-अर्धं तिलांश् च;
ततस् सप्त-दश-कलशान् सूत्र-वेष्टितान् स-कूर्चान् स-फल--पल्लवान् वक्ष्यमाण-क्रमेण **स्थापयित्वा**;

तत्र स्थापने ऽयं क्रमः -

तिल-मध्ये अष्ट-दलं पद्मं **विलिख्य**
तत्-कर्णिकायाम् एकं, प्राग्-आदि-दलेष्व् अष्टाव् इति नव [[??]]
तद् बहिश् च इन्द्रादि-सोम-पर्यन्तं [[??]]
ईशान-पर्यन्तं चतुरश् चेत्य् एवं
क्रमेण अष्टौ कलशान् **स्थापयित्वा**,
अनन्तरं कर्णिकादिस्थेषु सप्त-दशसु कलशेषु
घृतादिकञ् च क्रमेण मूल-मन्त्रेण **विन्यसेत्**।

तत्रायं क्रमः -
कर्णिका-स्थे घृतं,
प्राग्-आदि-दलस्थेषु कलशेषु
उष्णोदकम् पूर्वे
रत्नोदकम् आग्नेये
फलोदकं याम्ये
लोहोदकं नैर्ऋते
मार्जनोदकं वारुण्यां
गन्धोदकं वायव्याम्
अक्षतोदकं सौम्ये
यवोदकम् ईशान्य

इति क्रमेण **विन्यस्य** -

पात्र-सादनम्③

अथ तद्-बहिर् इन्द्रादि-स्थेषु

पाद्यम् इन्द्रे
अर्घ्यं दक्षिणे
आचामं पश्चिमे
पञ्च-गव्यं सौम्य

इति क्रमेण विन्यस्य -

अथ आग्नेयादि-कोणस्थेषु

आग्नेये दधि
नैर्ऋत्यां क्षीरं
वायव्यां मधु
ईशाने कषायम्

इति क्रमेण **विन्यसेत्**।

अथ सर्वत्र कलशेषु
हरिद्रा-चूर्णं तुलसी-दलञ् च मूल-मन्त्रेण **विन्यस्य**,
अथ मूल-मन्त्रेण मन्त्र-रत्नेन *(=द्वयम्)* चाभिमन्त्र्य
गन्धादिभिर् अभ्यर्च्य
वक्ष्यमाण-क्रमेण वक्ष्यमाणैर् मन्त्रैर् मूर्ध्न्य् अभिषेचयेत्।

अभिषेकः③

तत्राभिषेकार्थम् उद्धारणे ऽयं क्रमः

> पाद्यम् अर्घ्यं तथा ऽऽचामं
> पञ्च-गव्यं घृतं दधि।
> तथा क्षीरं मधु चैव
> कषायोष्णोदकं तथा॥
> फलञ् च मार्जनञ् चैव
> अक्षतोदकम् एव च।
> रत्न-लोहञ् च गन्धञ् च
> यव-तोयं तथैव च॥

> उद्धारण-क्रमं चैवं
> **कृत्वा** मूर्ध्न्य् **अभिषेचयेत्**॥

[[193]]

कलशाभावे स्नानार्थं कल्पितेन ह्य् उदकेन वा
ऋचा प्रथमया पाद्यं
द्वितीयया ऽर्घ्यं
तृतीयया ऽऽचामं
चतुर्थ्या पञ्च-गव्यं
पञ्चम्या घृतं
षष्ठ्या दधि
सप्तम्या क्षीरम्
अष्टम्या मधु
नवम्या कषायाम्भः
दशम्या उष्णोदकं
एकादश्या फलाम्भः
द्वादश्या पुष्प-तोयं
त्रयोदश्या हेम-तोयं
चतुर्दश्या रत्न-तोयं
पञ्च-दश्या लोह-तोयं
षोडश्या गन्ध-तोयम्

इति क्रमेण पुं-सूक्त--ऋग्भिर् अभिषिच्य
"इदं विष्णुर्" इति यवोदकेनाभिषेचयेत्।

अनन्तरं नारिकेलोदकेन शुद्धोदकेन च **स्नापयित्वा**
दीपान्तम् **अभिपूज्य**

कलशानां पश्चिमे पूर्ववत्-तण्डुल--तिलोपरि
सूत्र-वेष्टितम् अश्वत्थ-पल्लव--नारिकेल--फल--कूर्च--सौवर्ण-प्रतिमादि-युक्तं शुद्धोदक-पूर्णं
महा-कुम्भं **प्रतिष्ठाप्य**
“शन्न” इत्य् अनुवाकेन
"पवमानस् सुवर्जन" इत्य् अनुवाकेन **चाभिमन्त्र्य**
ब्राह्मणैस् सह पुं-सूक्तेन विष्णु-गायत्र्या श्री-सूक्तेन च
तेनोदकेन स-लक्ष्मीकं देवम् **अभिषिच्य**

अलङ्कारादि②

अर्घ्यादि **परिकल्प्य**
वस्त्राभरणादिभिर् **अलङ्कृत्य**
नैवेद्यं ताम्बूलञ् च **समर्प्य**
मूलेन "विष्णोर्नुकम्" इत्य् एतेन च स्वास्तीर्णे देवं **शाययित्वा**

अग्नि-क्रिया②

देवस्य पश्चिमे भागे कर्तुर् औपासनाग्निं
स्व-सूत्रोक्त-प्रकारेण **प्रतिष्ठाप्य**
अग्नि-मुखान्तं **कृत्वा**

वैष्णवाग्निः③

तत आधार-शक्त्यादि-पाद-पीठान्तं **कल्पयित्वा**
अनन्तरं वैष्णवाग्निं **कुर्यात्**।

[[194]]

तत्-प्रकारस् तु

> वैष्णवाग्नेस् तु **कर्तव्यं**
> गर्भादानादिकं क्रमात्।
> अग्नौ च **कल्पयेद्** देवं
> योग-पीठादिकं क्रमात्॥
>
> वह्नि-मध्ये महा-लक्ष्मीं
> सर्वाभरण-**भूषिताम्**।
> सर्वावयव-सम्पूर्णां
> ऋतु-स्नातां **विचिन्तयेत्**॥
>
> देवं नारायणं **ध्यात्वा**
> सर्व-लक्षण-**लक्षितम्**। चतुर्-बाहुं विशालाक्षं
> कोमलं पीत-वाससम्॥
> शङ्ख--चक्र--गदा--पद्मैश्
> चतुर्भिः **कृत-लक्षणम्**।
> पाणि--पाद--तलाम्भोजं
> श्री-वत्साङ्कित-वक्षसम्॥
> काल-मेघ-निभं शान्तं
> चन्द्र-बिम्ब-निभाननम्।

हार--केयूर--वलयं
किरिटेनोपशोभितम्॥

एवं **ध्यात्वा समभ्यर्च्य**
कुण्ड-मध्ये विशेषतः।
ग्राम्य-धर्म-प्रकारेण
चिन्तयेद् देशिकोत्तमः॥

ततो ऽग्निं **जनयेत्** तत्र
अग्नि-बीजेन साधकः।
कुशेन **प्रोक्षयेद्** अग्निं
कुण्ड-मध्ये तु विष्टरे॥

गर्भाधानं पुं-सवनं
सीमन्तोन्नयनं तथा।
जातकं नाम-करणम्
अन्न-प्राशनम् एव च॥
चौलं तथोपनयनं
होतारं शुक्रियं तथा।
वेद-व्रतञ् च गो-दान--
समावर्तन--विवाहकम्॥
एभिश् षोडश-संस्कारैर्
वैष्णवाग्निञ् च **कारयेत्**।

अकारदि-क्षकारान्तं
विष्णु-मन्त्रेण देशिकः॥
त्रीणि त्रीणि च **होतव्यं** *(=??-)*
गर्भाधानादिकान् **क्रमात्**॥

ओं गर्भाधानं सम्पादयामि,
ओम् अकाराय विष्णवे स्वाहा,
विष्णव इदं न मम

इति होम-प्रकारः।

▼ विस्तारः (द्रष्टुं नोद्यम्)

अकारदि-क्षकारान्तं = २५ वर्गीय-व्यञ्जनानि, यकारादयो ९ (यरलवशषसहक्ष), १६ स्वरादयः (अइउऋऌ*२ एओऐऔअंअः) = ५०

किन्तु, प्रति-संस्कारं ३ इति मानेन १६ संस्काराणां ४८ एव वर्णास् स्युः। कथं सामञ्जस्यं सम्पादनीयम्?

प्रधान-होमः③

एवं वैष्णवाग्निं कृत्वा
मूल-मन्त्रेण मन्त्र-रत्नेन च शतं शतम् आज्याहुतीर् हुत्वा

उत्थापनादि③

“उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत" इत्य् उत्थाप्य
परमान्नं*(=??)* निवेद्य
संस्कृते स्थण्डिले आढकं व्रीहीन्
तद्-उपरि तद्-अर्ध-तण्डुलान्
तद्-उपरि तद्-अर्ध-तिलान्
इति क्रमेण निक्षेप्य
तद्-उपरि रत्न--कम्बलं व्याघ्र--चर्म-दुकूलं कृष्णाजिनं कुशा इत्य् उत्तरोत्तरम् आस्तीर्य
तद्-उपरि "भद्रं कर्णेभिर्” इति देवं स-लक्ष्मीकम् अधो-मुखं प्राक्-शिरसं शाययित्वा -

पुनर्-होमः③

अथ पुनर् मूल-मन्त्रेण शतं
पुं-सूक्तेन षोडशाहुतीर्
मूर्ति-मन्त्रेण च शतम् आज्याहुतीर् हुत्वा

“ब्रह्म-जज्ञानम्” इत्य् अश्वत्थ-समिधो घृताक्ता षट्-त्रिंशत्
विष्णु-गायत्र्या तावतीर् आज्याहुतीः
पुं-सूक्तेन चरुं षोडशाहुतीर् हुत्वा

उत्तराङ्गादि③

जयादि-परिषेचनान्तं कृत्वा देवम् उत्थाप्य
महा-हविर् र्निवेद्य
ताम्बूलं दत्त्वा
ब्राह्मणान् भोजयेत्।

तत आचार्यं वस्त्र-भूषणादिभिर् अभ्यर्च्य
यावज् +जीवं यथा-शक्ति त्रि-कालम् एक-कालं वा समर्चयेत्।

इति गृहार्चन प्रतिष्ठा-विधिः।

[[195]]

०७ गृहार्चा-सम्प्रोक्षण-विधिः①

चोदनम्②

पराशर-संहितायाम् --

> क्षत्रियादि-स्पर्शने च
> विप्रार्चित-हरेस् सदा।
> **सम्प्रोक्षणं** तदा **कृत्वा**
> पश्चाद् विप्रस् तु **पूजयेत्**॥

शौनकीय-संहितायाम् --

> पूर्व-स्थापित-बिम्बस्य
> **न** पुनः **स्थापनं** स्मृतम्।
> **स्थापने** तु महान् दोषस्
> तस्य **सम्प्रोक्षणं स्मृतम्**॥
> अङ्ग-भङ्गादि-संस्थाने
> **प्रतिष्ठां** पुनर् **आचरेत्**।
> जलाधिवास-रहितं
> नेत्रोन्मीलन-**वर्जितम्**॥
> **खनने** चाग्नि-दहने
> चिर-**लुप्ते** च **पूजने**।
> चण्डाल-सूतिकोदक्य्-आ+
> शव-पातकि-दूषिते॥
> विण्--मूत्र--श्लेष्म-**संस्पर्शे**
> **सम्प्रोक्ष्यैव** समर्चयेत्।
> अन्यथा निष्फला **पूजा**
> महान् दोषश् च **जायते**॥
> सम्प्रोक्षण-विधानस्य
> **न** काल-**नियमः** स्मृतः।
> निमित्ते **समनुप्राप्ते**
> सद्यः **कृत्वा समर्चयेत्**॥
> पुण्य-र्क्ष--तिथि--वारेषु
> पञ्चमे सप्तमे ऽह्नि वा॥

सङ्कल्पादि②

स्व-सूत्रोक्त-विधिना अङ्कुरार्पणं कृत्वा
प्राणान् आयम्य
सङ्कल्प्य
ब्राह्मणैः पुण्याहं **वाचयित्वा**

बिम्ब-मार्जनम्②

बिम्बम् "अश्व-क्रान्ते"ति मृद्भिर् अद्भिश् च **विमृज्य**
विष्णु-गायत्र्या सित-सूत्रं **हरिद्रयोन्मृज्य**
"इदं विष्णुर्" इति **बद्ध्वा**
मूलेन **संस्पृश्य**
पञ्च-गव्येन पञ्चामृतेन वा "देवो वस् सवितोत्पुनात्व्" इति **स्नाप्य**
गन्धाद्भिश् च **प्रक्षाल्य**

अतीत-दिन--पूजा-द्रव्याणि यथा-शक्ति श्रोत्रियाय **दत्त्वा**

आवाहनम्②

अर्घ्य-पाद्याचमनीय-स्नानीयानि **परिकल्प्य**

विष्णु-गायत्रीम् **उच्चार्य**
पूर्ववत् सवितृ-मण्डलाद् भगवन्तम् **आवाह्य**
"गन्ध-द्वारां॥ महीं देवीम्" इति श्रियं भुवं **चावाह्य**

[[196]]

आसनादि-सर्व-भोगैर् **अभ्यर्च्य**
[[??]] अर्घ्यादि **परिकल्प्य**

कुम्भाः②

अग्रतो धान्य-राशौ द्वादश-कलशान् **विन्यस्य** - इन्द्रादीशान्तम् अष्टौ,
मध्ये आग्नेयादिषु चतुरः

इन्द्रादिषु पयो दधि घृतं मधु उष्णाम्भो नारिकेलाम्भः गन्धाम्भः पुष्पाम्भः
आग्नेयादिषु फलाम्भः हेमाम्भः रत्नाम्भः तीर्थाम्भः इति तत्-तन्-मन्त्रेण **सम्भृत्य**

तेषु गन्ध--पुष्प--कुश--कूर्चादिकं निक्षिप्य
मूल-मन्त्रेण मन्त्र-रन्त्नेन चाभिमन्त्र्य

अभिषेकः②

“विष्णोर्नुकम्" इति द्वादश-मन्त्रैः
क्षीरादिभिर् देवम् **अभिषिञ्चेत्** - "विष्णोर् नुकम्-" "इदं विष्णुः-" "तद्विष्णोः-" "त्रिर्देवः-"
"विचक्रमे-" "तद्विप्रासः-" "प्रतद्विष्णुः-" "अतो देवाः-"
"तदस्य प्रियं-" "उरुक्रमस्य-" "त्रीणिपदा-" *(१२-तमः कः??)* एतैर् मन्त्रैः;

ततो हरीद्रा-चूर्णैः श्री-**सूक्तेनाभिलिप्य**
नारिकेलोदकैश् शुद्धाद्भिश् **चाभिषिच्य**

महा-कुम्भं पश्चिमे **प्रतिष्ठाप्य**
ब्राह्मणैस् सह
"आपोहिष्ठा-" "हिरण्य-वर्णाः-" "पवमानः-" "तच्छंयोर् आ-" "देवस्य त्वा-" इत्य् एतैः महा-नाम्नीभिश्[[??]] च
तं कुम्भं **संस्पृश्याभिमन्त्र्य**
तत् समुद्धृत्य
देवं पुं-सूक्त--श्री-सूक्त--विष्णु-सूक्त--विष्णु-गायत्र्य्-आदिभिर् **अभिषिञ्चेत्**।

उपचारः②

ततो वस्त्रम् अर्घ्यं भूषणम् उपवीतं ऊर्ध्व-पुण्ड्रम् आचमनं गन्धं पुष्पं
धूपं दीपम् आचमनं मधु-पर्कं च **प्रदाय**
महा-हविः परमान्नादिकञ् च **निवेद्य**
ताम्बूलं दत्त्वा

होमः②

देवस्य पश्चिमे भागे स्व-गृह्योक्त-प्रकारेण कर्तुर् औपासनाग्निं प्रतिष्ठाप्य
मुखान्तं वैष्णवाग्निञ् च कृत्वा
पुं-सूक्तेन प्रत्य्-ऋचं **हुत्वा**
मूलेन मन्त्र-रत्नेन मूर्ति-मन्त्रेण च शतं शतं प्रत्य्-एकं

श्री-भू-सूक्ताभ्यां प्रत्यृचं
ततो जयादि-परिषेचनान्तं कृत्वा

समाप्तिः②

विष्वक्सेनं प्रपूज्य गुरून् अभ्यर्चयेत्।
ततो ब्राह्मणान् भोजयित्वा
आचार्यं वस्त्र-भूषणादिभिर् **अभ्यर्च्य**
यथा-पूर्वं समर्चयेत्।

०८ अर्घ्यादि-द्रव्याणि①

...
अत्र श्री-पाञ्चरात्रे --

> सिद्धार्थम् अक्षतं चैव
> कुशाग्रं तिलम् एव च।
> एला-गन्धं फलं पुष्पम्
> **अर्घ्य**-द्रव्याणि **निक्षिपेत्**॥
> **पाद्ये** दूर्वां विष्णु-पर्णीं
> श्यामाकं पद्मम् एव च।
> एला-लवङ्ग-तक्कोल-
> जातीर् **आचमनीयके**॥
> कोष्ठ-मौञ्जी-हरिद्रे द्वे
> मुरा-शैलेय-चम्पकान्।
> वचाखर्जूर-लामज्जान्
> **स्नानीये** ह्यु औषधीः क्षिपेत्॥

०९ अर्घ्यादि-दान-स्थान-क्रमे①

तत्रैव -

> अर्घ्यं शिरसि **विन्यस्य**
> पाद्यं पाद-तले **न्यसेत्**।
> हस्ते चाचमनञ् चैव
> गन्धं कायानुलेपनम्॥
> पुष्पं मूर्ध्नि तु **विन्यस्य**
> भोज्यं हस्त-तले **न्यसेत्**।
> दीपन् तु नेत्रयोर् **दद्याद्**
> धूपं नासान्तरे **न्यसेत्**॥
> अन्यथा विपरीतश् चेत्
> कुल-क्षय-करं **भवेत्**।
>
> दीपन् तु सात्त्विकं ज्ञेयं
> तामसं धूपम् आसुरम्॥
> **दद्यान्** मुमुक्षुर् धूपादि -
> वर्धन्ते ?? ब्राह्मणा नृपाः।
> स्वर्गे फले च धूपादि -
> वर्धन्ते ?? वैश्य-शूद्रकाः॥
>
> दीपं प्रथमतो **दद्यात्**
> पश्चाद् धूपं **समाचरेत्**।
> वाम-नासा-पुटे धूपं
> दीपम् अक्षिणि दक्षिणे॥

रत्नाकरे --

> अर्घ्यम् आचमनञ् चैव
> हविस् ताम्बूलम् एव च।
> दक्षिणे देव-देवस्य
> हस्ते **दद्याद्** विचक्षणः॥

१० घण्टा①

सङ्ग्रहे --

> **उद्घाटने** कवाटस्य
> **प्रस्तुते** पूजने तथा।
> आवाहने ऽर्घ्ये **स्नपने**
> पुष्पे धूपे च **दित्सिते**॥
> नीराजने यवनिका-
> समुद्धारे **निवेदने**।
> **होमे** भूत-बलौ कर्मण्य्
> **उद्वाहे चालनं** मणेः॥
> **उत्सादनं** पिशाचादेः
> **प्रीणनञ्** च हरेः परम्।
> **सन्निधानम्** अ-मर्त्यानां
> घण्टायाश् चालने भवेत्॥
>
> अ-संस्कृतायाश् **चलने**
> ग्रामादेश् **चलनं** भवेत्।
> निष्फला चापि पूजा स्यात्
> परस्य परमात्मनः॥

असंस्कृता - अप्रतिष्ठिता,
वङ्गीश्वरः --

> घण्टा-नाद-सनाथौ द्वौ
> धूप-दीपौ **निवेदयेत्**।
> तन्-नाद-**संयुताव्** एतौ
> दुष्ट-सत्त्व-**निबर्हणौ**॥
> भगवत्-**प्रीति-जनकौ**
> **शृण्वतां** पाप-**नाशनौ**॥

भट्टाचार्याः --

> अर्घ्य-धूप-प्रदीपेषु
> घण्टां भोज्ये निनादयेत्॥

[[221]]

११ यम-नियमाः, भागवतार्चा①

शाण्डिल्यः --

> **न शब्दयन्** पात्र-सङ्घम्
> अम्बुना **नार्द्रयन्** महीम्।
> नाहङ्कारं न जल्पं च
> शुद्ध-**मौनी** भवेद् **वशी**॥
> इज्या मध्ये तथा होमे
> यागे च जप-कर्मणि।
> **आगतं** पञ्च-काल-ज्ञं
> **सम्पूज्यैवार्चयेत्** परम्॥

१२ महा-भागवतार्चा①

नारायण-संहितायाम् --

> मद्-भक्तान् शठ-कोपादीन्
> **पूजयेद्** वैष्णवोत्तमः।
> मन्त्र-रत्न-विधानेन
> उपचारैश् च सर्वशः॥
> मत्-**सान्निध्यं** सदा तत्र
> मम **प्रीति-करं** शुभम्।
> मयि पूजाधिकं विद्धि
> मत्-सायुज्यम् **आवाप्नुयात्**॥

विष्णु-तत्त्वे --

> शठारि--पर-कालादि-
> भक्तान् **सम्पूजयेद्** द्विजः।
> वैष्णवांश् च विशेषेण
> मन्त्र-रत्न-विधानतः॥

शाण्डील्य-संहितायाम् --

> शठ-कोपादि-भक्तानां
> **पूजां कुर्याद्** विशेषतः।
> पुरुष-सूक्तेन मार्गेण
> श्रीमद्-अष्टाक्षरेण वा॥
> मन्त्र-द्वयेन वा **कुर्यान्**
> मूर्ति-मन्त्रेण वा द्विजः॥

वराह-संहितायाम् --

> मद्-भक्त--शठ-कोपादि-
> भक्तानां पूजने सदा।
> मम **पूजा**-शताधिक्यं
> सर्वथा नात्र संशयः॥
> सहस्र-वार्षिकी **पूजा**
> विष्णोर् भगवतो हरेः।
> सकृद्-भागवतार्चायाः
> कोटि-भागेन नो समा॥

> शठारि--पर-कालादि--
> भक्तानान् तु विशेषतः।
> मूर्ति-प्रतिकृतिं **कुर्याल्**
> लोह-शैल-मृद्-आदिषु॥
> तत्-तद्-वर्णाकृतिं कृत्वा
> हस्त-मुद्रासनानि च।
> पूर्वोक्तेन विधानेन
> प्रतिष्ठा-प्रोक्षणादिकम्॥
> **कृत्वा सम्पूजयेन्** नित्यं
> त्रि-कालं वैष्णवोत्तमः॥

[[222]]

अत्र शठारि--पर-कालादि-भक्तानां घण्टा-मूलादीनाञ् च प्रतिष्ठा प्रोक्षणादिवत् कर्तव्यम्।*(5)*

१३ शठ-कोप-देवत्वम्①

स च शठकोपस् साक्षाद् भगवान् एव,
तथा ब्राह्मे पुराणे कुरुका-माहात्म्ये प्रथमे ऽध्याये
ब्रह्माणं प्रति श्री-भगवान् --

> द्वितीये तु परार्धे तु
> दिने त्व् आद्ये तु सप्तमे।
> मन्वन्तरे वर्तमाने
> आष्टाविंशे चतुर्-युगे॥
> कलेर् आदौ **जन्म-योगी**
> शठ-कोप इति श्रुतिः।
> मद्-भक्तो ऽहं **भविष्यामि**
> **नेतुं** द्राविडतां श्रुतिम्॥
> ततः क्षेत्रे जन्म-भाजा
> शठ-कोपेन योगिना।
> **मुक्तिं** भुवि जनास् सर्वे
> **गमिष्यन्ति** कलाव् अपि॥

ब्रह्माण्ड-पुराणे उत्तर-भागे अशीतितमे ऽध्याये
मार्कण्डेयार्जुन-तीर्थ-यात्रायां ताम्र-पर्णि-माहात्म्ये --

> तस्मिन् क्षेत्रे महा-पुण्ये
> विष्णोस् सान्निध्य-निर्मले।
> क्रूरे कलि-युगे **प्राप्ते**
> नास्तिके **कलुषी-कृते**॥
> विष्णोर् अंशांश-**सम्भूतो**
> वेद-वेदार्थ-तत्त्व-**वित्**।
> स्तोत्रं वेद-मयं **कर्तुं**
> तत्र द्राविड-भाषया॥
> **जनिष्यति** सतां श्रेष्ठा
> लोकानां हित-काम्यया।
> न पुमान् सर्व-शास्त्र-ज्ञो
> ह्य् अनन्तं वेदम् अव्ययम्॥
> सर्वाधिकारं धर्मात्मा
> **कीर्तयिष्यति** वै मुनिः।
> क्रूरे कलि-युगे **प्राप्ते**
> विष्णोः **कीर्तनम्** एव हि॥

> **कथितं** सर्व-शास्त्रज्ञैर्
> मुनिभिर् वेद-पारगैः।
> तस्मात् स पुरुष-श्रेष्ठो
> भक्तानाम् अ-मृतोपमम्॥
> स्त्री-युगत्वाच् च विप्रेन्द्रा
> विष्णुर् अ-व्यक्त-मूर्तिमान्।
> कलेर् दोषाभितप्तानां
> **प्रजानां पालनाय** वै॥
> **धारयिष्यति** तद्-रूपं
> कृपया पुरुषोत्तमः।
> **प्रयास्यति** पुनस् सो ऽपि
> सायुज्यं परमात्मनः॥
> **अध्येतव्यं** द्विज-श्रेष्ठैर्
> वेद-रूपम् इदं कृतम्।
> स्त्रीभिश् शूद्रादिभिश् चैव
> तेषां **मुक्तिः** करे **स्थिता**॥

इति।

[[223]]

०२ सङ्कल्पादि①

०१ सङ्कल्पः①

> ॐ कृतञ् च - इज्यया - करिष्यामि

देवस्य॥

> ॐ भगवान् एव स्व-नियाम्य--स्व-रूप--स्थिति--प्रवृत्ति--स्व-शेष-भूतैक-रसेनानेनात्मना स्वकीयैश् च देहेन्द्रियान्तः करणैः स्वकीय-कल्याणतम-द्रव्यमयान् औपचारिक-सांस्पर्शिकाभ्यवहारिकादि-समस्त-भोगान् अतिप्रभूतान् अतिप्रियतमान् आतिसमग्रान् अत्यन्त-भक्ति-कृतान् अखिल-परिजन-परिच्छदान्विताय स्वस्मै स्व-प्रीतये स्वयम् एव प्रतिपादयितुम् उपक्रमत

इत्य् अनुसन्धायाथ भगवद्-आराधनं कुर्यात्।

०२ भूत-शुद्धिः①

...
[[197]]

प्राणायामाः②

मूल-मन्त्रस्य कुम्भके अष्टा-विंशति-वारं जपः
पूरके तद्-अर्धं
रेचके चतुर्-विंशतिः -
एवं प्राणायाम-त्रयं कृत्वा

प्रथमे प्राणायामे दक्षिण-नासया तूष्णीं वायुं **विसृज्य** -
वाम-नासया वायुम् **आपूर्य**
कुम्भकं **कृत्वा**
रेचक-समये नाभि-देशस्थं भगवन्तं सुषुम्नया हृदयम् **आगम्य**
जीवस्य कल्मषं **गृहीत्वा**
तूष्णीं वायुं सह दक्षिण-नासया **निर्गमय्य**
द्वादशाङ्गुल्यन्त-स्थित--शत-दल-पद्मे **स्थित्वा**
जीवस्य कल्मषं **क्षिपन्तं ध्यायेत्**।

द्वितीये प्राणायामे वाम-नासया तूष्णीं वायुं **विसृज्य**
दक्षिण-नासया वायुना सह भगवन्तं हृदये **स्थापयित्वा**
कुम्भकं कृत्वा
वाम-नासया वायुं विसृजेत्।

तृतीये प्राणायामे वाम-नासया वायुम् आपूर्य
कुम्भकं कृत्वा
दक्षिण-नासया रेचक-समये
वायुना सह भगवन्तं **निर्गमय्य**
द्वादशाङ्गुल्य्-अन्त-स्थित--शत-दल-पद्मे **स्थापयेत्**।

पञ्चोपनिषदां संहार-न्यासः②

अथ "लां नम" इत्य् आदिना
पाद--गुह्य--हृदय--नासाग्र--शिरस्सु
अधः क्रमेण पञ्चोपनिषदो **न्यस्य** -

तत्त्व-सङ्क्षयः②

> ॐ कं पृथ्व्यै नमः
> ॐ चं गन्ध-तन्-मात्रात्मने नम

इति पादयोः -

> खम् अद्भ्यो नमः
> छं रस-तन्-मात्रात्मने नमः

इति गुह्ये -

> गं तेजसे नमः
> जं रूप-तन्-मात्रात्मने नमः

इति हृदये,

> घं वायवे नमः
> झं स्पर्श-तन्-मात्रात्मने नमः

इति मुखे।

> मं ङं आकाशाय नमः
> तं ञं शब्द-तन्-मात्रात्मने नम

इति शिरसि।

[[198]]

> टं वायवे नमः
> डं उपस्थाय नमः
> ठं पादाभ्यां नमः
> ढं पाणिभ्यां नमः
> णं वाचे नमः

> तं प्राणाय नमः
> थं जिह्वायै नमः
> दं चक्षुर्भ्यां नमः
> धं त्वचे नमः
> नं श्रोत्राभ्यां नमः

> पं मनसे नमः
> भम् अहङ्काराय नमः
> बं बुद्ध्यै नमः
> भं प्रकृत्यै नमः
> मं जीवाय नमः
> मं जीवेभ्यो नमः
> मं देवेभ्यो नम

इति हृदये-

आत्म-स्नपनम्②

मूल-मन्त्रेण भगवद्-दक्षिण-पादाङ्गुष्ठाधस्ताद् आत्मानं **निवेश्य**
तत्र-स्थेनाग्निना भगवत्-कैङ्कर्य-**भोग्यताम् आपाद्य**
मूलेन भगवद्-वाम-पादाङ्गुष्ठाधस्तान् **निवेश्य**
तस्माद् विनिस्सृतामृत-धारया ऽऽत्मानम् **अभिषिच्य**

शोषणम्②

नाभि-देशे दक्षिणेन पाणिना
"ओं यं" इत्य् अष्टकृत्व उच्चार्य
"वायवे नम" इति मूल-मन्त्र-शिरस्कं **विन्यस्य**

> मन्त्रोद्भूत--चण्ड-वायु-व्यापित--नाभि-देश-स्थ--वायुना
> शरीरम् अन्तर् बहिश् च सर्वं तत्त्व-क्रमेण **शोषयामि**।

दक्षिण-नासया वायुं **विसृज्य**
"ॐ यम्" इति षोडश-वारम् उच्चरन् वायुम् आपूर्य
द्वा-त्रिंशद्-वारं जपन् कुम्भकं कृत्वा
अष्ट-वारं जपन् रेचयेत्।

दाहनम्②

हृदये "ओम्" इत्य् अष्टकृत्व उच्चार्य
"अग्नये नम" इति मूल-मन्त्र-शिरस्कं **विन्यस्य**

> मन्त्रोद्भूत--चक्राग्नि--ज्वालोपबृंहित--जाठराग्निना
> तत्-तत्-समष्टि-प्रलीन-सर्व-तत्त्व--सर्व-किल्बिष--
> सर्व-ज्ञान--तद्-वासना--सहितं शरीरं **दाहयामि**।

वाम-नासया वायुं **विसृज्य**
दक्षिण-नासया "ॐ रम्" इति षोडश-वारं **जपन्**
वायुम् **आपूर्य**
द्वा-त्रिंशद्-वारं **कुम्भकं कृत्वा**
अष्ट-वारं जपन् वाम-नासया **रेचयेत्**।

देह-ज्वालां भगवति लीनां **ध्यात्वा**
भगवतो विनिस्सृतेन वायुना भस्मनि राजस-तामसांशाव् **अपोह्य**

अभिषेकः②

शिरसि "ॐ वम्" इत्य् अष्ट-वारं **जपन्**
"अमृताय नम" इति मूल-मन्त्र-शिरस्कं **विन्यस्य**

> भगवद्--वाम--पादाङ्गुष्ठ--नख--शीतांशु-मण्डल-निर्गलद्--
> दिव्यामृत-धारया **ऽभिषेचयामि**,

[[199]]

दक्षिण-नासया वायुं **विसृज्य**
वाम-नासया "ॐ वम्" इति षोडश-वारं **जपन्**
वायुम् **आपूर्य**
द्वा-त्रिंशद्-वारं जपन् **कुम्भकं कृत्वा**
ऽष्ट-वारं जपन् दक्षिण-नासया **रेचयेत्**।

सात्त्विक-पकृत्य्-आसनम्②

भगवद्-वाम-पादाङ्गुष्ठ-नख--
शीतांशु-मण्डल-**निर्गलद्**--दिव्यामृत-धारया
तद्-भस्म-संप्लाव्यामृत-मयं तटाकं **ध्यात्वा** -

तत

> "आधार-शक्त्यै नमः पद्माय नम"

इत्य् आधार-शक्तौ पद्मं,
तस्मिन् "वम् अमृताय नम" इति पिण्डी-भूतम् अमृतं **ध्यात्वा**
भगवद्-वाम-पादाङ्गुष्ठाधस्ताज् जीवात् सात्त्विकीं सूक्ष्मां प्रकृतिं **विविच्य**
तत्र **प्रवेश्य** ततो महद्-आदि-क्रमेण सावयवं देहम् **उत्पादयेत्**।

तत्त्वेत्पत्तिः②

शिरो-मध्ये, पुरः-प्रभृति चतुर्-दिक्षु

> ॐ क्षं सत्यायै नमः
> हं वासुदेवाय नमः
> सं सङ्कर्षणाय नमः
> षं प्रद्युम्नाय नमः
> शम् अनिरुद्धाय नमः

हृदये ऊर्ध्व-भागम् **आरभ्य** अधः क्रमेण

> वं राकायै नमः
> लं मायायै नमः
> रं नित्यायै नमः
> यं क्रियायै नमः;

ललाटे ऊर्ध्व-भागम् आरभ्य

> सं देवेभ्यो नमः
> मं जीवेभ्यो नमः
> मं जीवाय नमः
> भं प्रकृत्यै नमः,

हृदये ऊर्ध्व-देशम् आरभ्य

> बं बुद्ध्यै नमः
> फम् अहङ्काराय नमः
> पं मनसे नमः

इति **विन्यस्य**।

> नं श्रोत्राभ्यां नमः
> धं त्वचे नमः
> दं चक्षुर्भ्यां नमः

> थं जिह्वायै नमः
> तं घ्राणाभ्यां नमः

> णं वाचे नमः
> ढं पाणिभ्यां नमः
> डं पादाभ्यां नमः
> ठं उपस्थाय नमः
> टं पायवे नमः

> ~~त~~ं ञं शब्द-तन्-मात्रात्मने नम ~~ञ~~ं ङं आकाशाय नमः

शिरसि,

> झं स्पर्श-तन्-मात्रात्मने नमः
> घं वायवे नमः

मुखे,

> जं रूप-तन्-मात्रात्मने नमः
> गं तेजसे नमः

हृदये,

> छं रस-तन्-मात्रात्मने नमः
> खम् अद्भ्यो नमः

गुह्ये,

> चं गन्ध-तन्-मात्रात्मने नमः
> कं पृथ्व्यै नमः

पादयोः,

पञ्चोपनिषदां सृष्टि-न्यासः②

> ॐ षौं नमः पराय परमेष्ठ्य्-आत्मने वासु-देवाय नमः

शिरसि,

> ॐ यां नमः पराय पुरुषात्मने सङ्कर्षणाय नमः

नासाग्रे,

> रां नमः पराय विश्वात्मने प्रद्युम्नाय नमः

हृदये,

> ॐ वां नमः पराय निवृत्त्य्-आत्मने अनिरुद्धाय नमः

गुह्ये,

> लां नमः पराय सर्वात्मने नारायणाय नमः

पादयोः॥

[[200]]

आत्मनोः प्रवेशः②

अथ पूर्ववच् छिरस्य् अमृत-बीजं*(=वम्)* **विन्यस्य**
प्राणायामेन शरीर-विशिष्टात्मानम् **अभिषेचयेत्**।

अथ मूल-मन्त्रेण परमात्मानं हृदये **प्रवेश्य**
ततः प्राण-प्रतिष्ठां **कुर्यात्**।

प्राण-प्रतिष्ठा②

> अस्य प्राण-प्रतिष्ठा-मन्त्रस्य
> ब्रह्म--विष्णु--महेश्वरा ऋषयः
> ऋग्--यजुस्--सामाथर्वणानि छन्दांसि -
> जगत्--सृष्टि-कारिणी--प्राण-प्रतिष्ठात्मिका--शक्तिर् नारायणी देवता;
> आं बीजं
> ह्रीं शक्तिः
> क्रों कीलकं
> प्राण-प्रतिष्ठार्थे विनियोगः ॥

> ॐ अं कं खं गं घं ङं पृथव्य्-अप्-तेजो-वाय्व्-आकाशात्मने
> आं हृदयाय नमः,

ॐ इं छं जं झं ञं
शब्द--स्पर्श--रूप--रस--गन्धात्मने नमः,
ईं शिरसे स्वाहा

ॐ उं टं ठं डं ढं णं
श्रोत्र--त्वक्--चक्षु--जिह्वा--घ्राणात्मने
ऊं शिखायै वषट्,

ॐ एं तं थं दं थं नं
वाक्--पाणि--पाद--पायूपस्थात्मने
ऐं कवचाय हुम्,

ॐ ॐ पं फं बं भं मं
मनो--बुद्ध्य्--अहङ्कार--चित्तात्मने *(←४ एव तत्त्वानि)*
औं नेत्र-त्रयाय वौषट्,

ॐ अं यं रं लं वं शं षं सं हं लं क्षं
वचनादान-गमनाकुञ्चनानन्द-विसर्गात्मने अः अस्त्राय फट्।

आं ह्रीं क्रों ऐं क्लीं यरलवशषसहों,
हंसस् सोहम्
अमुष्य-प्राणा इह प्राणो
अमुष्य जीव इह स्थितः

अमुष्य सर्वेन्द्रियाणि
वाङ्--मनश्--
चक्षु--श्रोत्र--जिह्वा--घ्राण--(त्वग्)-- वाक्--पाणि--पाद--पायूपस्थ--
असृङ्--मांस--मेदो--ऽस्थि--मज्जा--शुक्लानीह **यान्तु**
सुखं चिरं **तिष्ठन्तु**
सो ऽहं स्वाहा।

[[201]]

ध्यानं-

रक्ताम्भो-धि-स्थ-पाथो-**लसद्**--अरुण-सरो-जा**ऽधिरूढा**-कराब्जैः
पाशं कोदण्डम् इक्षूद्भव-मणि-गुणम् अप्य् अङ्कुशं पञ्च-बाणान्।
बिभ्राणा ऽसृक्-कपालं त्रि-नयन-लसिता पीन-वक्षो-**रुहाढ्या**
देवी बालार्क-वर्णा **भवतु सुख-करी** प्राण-शक्तिः परा नः॥ *(4)*

पूर्ववत् पुनर् अपि शिरस्य् अमृत-बीजं विन्यस्य
प्राणायामे स-शरीर-विशिष्टात्मानम् **अभिषेचयेत्** ।

आभरणास्त्र-कल्पनम्②

"किरीटाय नमः" शिरसि,
"श्री-वत्साय नमः" दक्षिणोरसि,
"श्री-कौस्तुभाय नमः" उरो-मध्ये,
"वन-मालायै नमः" पार्श्वयोः,
"सुदर्शनाय हेति-राजाय नमः" दक्षिणे भुजे,
"पाञ्च-जन्याय शङ्खाधिपतये नमः" वाम-भुजे,
"कौमोदक्त्यै गदाधिपतये नमः" ललाटे,
"शार्ङ्गाय चापाधिपतये नमः" शिरसि,
"नन्दकाय खड्गाधिपतये नमः" हृदये।

अथ पूर्ववद् ऊर्ध्व-पुण्ड्राणि धृत्वा अञ्जलिं कुर्यात्।

०३ मातृका-न्यासः①

वर्ण-न्यासः②

"ॐ अं नमः ॐ आं नम" इत्यादिभिः भ्रू--नेत्र--श्रोत्र--नासा--कपोलोष्ठ--दन्त-जिह्वा--मूलाग्रेषु न्यसेत्।

▼ विश्वास-टिप्पनी

(अ इ उ ऋ ऌ)*२ ए ऐ ओ औ अं अः इति १६।
भ्रू--नेत्र--श्रोत्र--नासा--कपोलोष्ठ--दन्त-जिह्वा--मूलाग्रा अपि १६।

"ॐ कं नमः खं नमः" इत्यादिभिः दोः-पत्-सन्ध्य्-अङ्गुल्य्-अग्रेषु क-च-ट-त-वर्गाः
पार्श्व-द्वय-पृष्ठोदर-नाभिषु पवर्गः,

यरौ नाभिस्थ-वायु-जाठराग्न्योः,
लवौ हार-कटि-सूत्रयोः,
शषौ कुण्डलयोः,
सहौ हृत्-पद्म--(जीव)परमात्मनोः
लक्षौ देह-प्रभायां

"रङ्गाय*(=ँ)* नमः" नासिकाग्रे
"यमाय*(←पलिक्कँनीः चख्खँनतुः जग्गँमतुः, जघ्घँनतुः)* नमः" हृदये
"जिह्वा-मूलीयाय नमः" जिह्वा-मूले
"उपध्मानीयाय नमः" ओष्ठयोः

सदेवताक-न्यासः②

[[202]]

> ॐ अं वासुदेवाय नमः लक्ष्म्यै नमः,
> ॐ आं सङ्कर्षणाय नमः कीर्त्यै नमः,
> ॐ इं प्रद्युम्नाय नमः जायायै नमः,
> ॐ ईम् अनिरुद्धाय नमः मायायै नमः,
> ॐ उं केशवाय नमः प्रियायै नमः,
> ॐ ऊं नारायणाय नमः वागीश्वर्यै नमः,
> ॐ ऋं माधवाय नमः का[[??]]नमः,

ॐ ऋं ॠं गोविन्दाय नमः क्रियायै नमः,
ॐ ऌं ॡं वैश्णवे नमः शक्त्यै नमः,
ॐ ऌं ॡं मधुसूदनाय नमः भूत्त्यै नमः,
ॐ एं त्रिविक्रमाय नमः, [[??]] यै नमः,
ॐ ऐं वामनाय नमः प्रीत्त्यै नमः,
ॐ ॐ श्री-धराय नमः [[??]] नमः,
ॐ औं हृषीकेशाय नमः मायायै नमः,
ॐ अं पद्मनाभाय नमः धिये नमः,
ॐ आः दामोदराय नमः महिम्ने नमः,

ॐ कं पद्मनाभाय नमः धिये नमः,
ॐ खं ध्रुवाय नमः तारायै नमः,
ॐ गं अनन्ताय नमः वारुण्यै नमः,
ॐ घं शक्त्यात्मने नमः शक्त्यै नमः,
ॐ ङं ञं मधुसूदनाय नमः पद्मायै नमः,

ॐ चं विद्याधिदेवतायै नमः विद्यायै नमः,
ॐ छं कपिलाय नमः सङ्ख्यायै नमः
ॐ जं विश्व-रूपाय नमः विश्वायै नमः,
ॐ झं हंसाय नमः खड्गायै नमः,
ॐ ञं क्रोडात्मने नमः भुवे नमः,

ॐ टं बडबावक्त्राय[[??]] नमः गवे नमः,
ॐ ठं धर्माय नमः लक्ष्म्यै नमः,
ॐ डं वागीश्वराय नमः वागीश्वर्यै नमः,
ॐ ढं एकार्णव-शयनाय नमः अमृतायै नमः,
ॐ णं कूर्माय नमः धारिण्यै नमः,

ॐ तं वराहाय नमः छायायै नमः,
ॐ थं नारसिंहाय नमः नारसिंह्म्यै नमः,
ॐ दं अमृताहरणाय नमः सुधायै नमः,
ॐ धं श्रियः पतये नमः श्रियै नमः,
ॐ नं कान्त्यात्मने नमः कान्त्यै नमः,

ॐ पं राहुजिते नमः विश्वायै नमः,
ॐ फं काल-नेमिघ्नाय नमः रामायै नमः,
ॐ बं पारिजात-हरणाय नमः सत्यायै नमः,
ॐ भं शान्त्यात्मने नमः शान्त्यै नमः,
ॐ मं दत्तात्रेयाय नमः सरोरुहायै नमः,

> ॐ यं न्यग्रोध-शायिने नमः मायायै नमः, ॐ रं एक-शृङ्गाय नमः पद्मासनायै नमः,
> ॐ लं वामनाय नमः खर्वायै नमः,
> ॐ वं त्रिविक्रमाय नमः विक्रान्त्यै नमः,
> ॐ शं नाराय नमः सत्यायै नमः,
> ॐ षं नारायणाय नमः नारायण्यै नमः,
> ॐ सं हरये नमः हरि-प्रीत्यै नमः,
> ॐ हं कृष्णाय नमः गान्धार्यै नमः,
> ॐ क्षं परशुरामाय नमः काश्यप्यै नमः,

[[203]]

सर्वत्र (प्रणव--नमश् शब्दौ योज्यौ)

> ॐ रङ्गाय *(=ॐ)* नमः
> रामाय नमः
> ॐ वैदेह्यै नमः,
>
> ॐ यमाय *(←पलिक्क्ँनीः चख्ख्ँनतुः जग्ग्ँमतुः, जघ्घ्ँनतुः)* नमः"
> वेद-विदे नमः
> वेद-विद्यायै नमः,
>
> ॐ जिह्वामूलीयाय नमः
> कल्किने नमः
> ॐ पद्मिन्यै नमः,
>
> ॐ उपध्मानीयाय नमः
> पाताल-शयनाय नमः
> नाग-शायिन्यै नमः

इति पूर्वोक्त-स्थानेषु न्यसेत्।

०४ प्रणव-जपः①

> अस्य प्रणव-मन्त्रस्य अन्तर्यामी-नारायण ऋषिः
> देवी गायत्री छन्दः
> परमात्मा देवता,
> भगवत्-प्रीत्यर्थम्
> उच्छ्वास--निश्वास-रूपेण षट्-छताधिकैक-विंशति-सहस्र-कृत्वः *(5)*
> **प्रणव-जपं करिष्य**

इति सङ्कल्पः।

> ॐ आं ज्ञानाय हृदयाय नमः
> ॐ ईम् ऐश्वर्याय शिरसे स्वाहा
> ॐ ऊं शक्त्यै शिखायै वषट्
> ॐ ऐं बलाय कवचाय हुम्
> ॐ औं ~~ॐ~~ तेजसे नेत्राभ्यां वौषट्
> ॐ आः वीर्यायास्त्राय फट्

एवम् एव उदरादि-षट् *(=??)* "ॐ नम" इति मन्त्र-जपो यथा-शक्ति कार्यः।

०५ ह्रौं-जपः①

> अस्य प्रासाद-मन्त्रस्यान्तर्यामी ऋषिः
> देवी गायत्री छन्दः
> परमात्मा देवता
> (पूर्ववत् सङ्कल्पः) करिष्य

इति।
"ॐ हां हीं" इत्यादिना ज्ञानादिभिस् सह द्वादशाङ्ग*(=??)*-न्यासः,
"ॐ ह्रौं नम" इति मन्त्र-जपः।

०६ अजपा-जपः①

> अजपामन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिः
> देवी गायत्री छन्दः
> हंसो देवता
> भगवत्-प्रीत्यर्थम्
> उछ्वास--निश्वास-रूपेण पट्-छताधिक-एकैक-विंशति-सहस्र-कृत्वो
> ऽजपा-मन्त्र-जपं करिष्य

▼ विस्तारः (द्रष्टुं नोद्यम्)

उछ्वास--निश्वास-रूपेण पट्-छताधिक-एकैक-विंशति-सहस्र-कृत्वः इति यद् उच्यतेऽत्र, तत् कथम् अवगन्तव्यम्? किम् इदम् उच्छ्वछस-निश्वास-रूपेणेति? प्रतिश्वासं कति जप्यत इति भावः??

इति सङ्कल्पः ,

> ॐ सूर्याय ज्ञानाय हृदयाय नमः
> सोमाय ऐश्वर्याय शिरसे स्वाहा
> निरञ्जनाय शक्त्यै शिखायै वषट्
> निराभासाय बलाय कवचाय हुम्
> ॐ ॐ तेजसे नेत्राभ्यां वौषट्
> हंसः वीर्यायास्त्राय फट्

> ॐ हंसः

इति जपः।

[[204]]

०७ मूल-मन्त्र-जपः①

मूलेन पूर्ववत् प्राणायाम-त्रयं कृत्वा ऋष्यादि-पूर्वकं "सव्यं पादम्" इति ध्यात्वा
स्व-देहं भगवद्-विग्रहं ध्यात्वा
यथा-शक्ति मूल-मन्त्रं जपित्वा ...

तत्-क्रमः - भगवन्तं प्रणम्य
मूल-मन्त्रेण पञ्च-विंशति-कृत्वो ऽभ्यस्तेन त्रिः प्राणानायम्य

> श्री-भगवद्-आज्ञया श्रीमन्नारायण-प्रीत्यर्थम्
> इज्यायां श्रीमदष्टाक्षर-महा-मन्त्र-जपं करिष्य

इति सङ्कल्प्य।

> अस्य श्रीमदष्टाक्षर-महा-मन्त्रस्याऽन्तर्यामि-नारायण ऋषिः
> (बदरिकाश्रम-वासी श्रीमन्नारायण-ऋषिर् इति वा)
> देवी गायत्री च्छन्दः
> परमात्मा श्रीमन्नारायणो देवता,
> श्रीर् अधिष्ठान-देवता,
> आं बीजं
> आय शक्तिः
> मं कीलकं
> श्रीं कवचं
> ह्रीम् अस्त्रं
> शुक्लो वर्णः
> उदात्तादिस् स्वरः
> विष्णुस् (बुद्धिस्) तत्त्वं;
> वैकुण्ठं क्षेत्रं
> जीवात्म--परमात्मनोस् स्व-स्वामिभावस् सम्बन्धः
> श्रीमन्नारायण-प्रसाद-सिद्ध्यर्थे जपे विनियोगः।

मूल-मन्त्रेण
आ-कूर्परम् अङ्गुल्य्-अग्र-पर्यन्तं स्व-हस्तौ परस्परं त्रिः **परामृश्य**
ततः शुद्धयोर् हस्तयोर् मन्त्रस्य व्यापक-न्यासं कृत्वा
"ॐ ओम्" इति दक्षिण--हस्त--तर्जनी--मध्यम-पर्वणि न्यस्याद्यन्त-पर्वणोः "ॐ ओम्" इति प्रणवं न्यसेत्।

[[205]]

एवम् "ॐ नम्" इति मध्यमा-मध्यम-पर्वणि "ॐ ओम्" इति प्रणवम् आद्य-अन्त-पर्वणोर् न्यसेत्। एवम् "ॐ मोम्" इति अनामिका-मध्यम-पर्वणि "ॐ ओम्" इत्य् आद्य्-अन्तयोः; "ॐ नाम्" इति कनिष्ठिका-मध्यम-पर्वणि "ॐ ओम्" इत्य् आद्य्-अन्तयोः, "ॐ राम् ॐ ओम्" इति वाम-तर्जन्यां पूर्ववत्, "ॐ यम् ओम् ओम्" इति वाम-मध्यमायाम् "ॐ शाम् ओम् ओम्" इति वामानामिकायाम् "ॐ यम् ओम् ओम्" इति वाम-कनिष्ठिकायाञ् च पूर्ववन् मध्यमाद्य्-अन्तपर्वसु क्रमेण न्यसेत्। एष स्थिति-न्यासो गृहस्थस्य। वाम-तर्जन्यादि-दक्षिण-तर्जन्य्-अन्तम् अष्टानाम् अङ्गुलीनां मध्यम-पर्वसु प्रणवेनोपेतस्य नादान्तस्य मन्त्राक्षरस्याद्य्-अन्त-पर्वणोः प्रणवस्य च क्रमेण न्यासस् संहाराख्यो यतीनां वन-स्थानाञ् च। दक्षिण-तर्जन्यादि-वाम-तर्जन्य् अन्तं सृष्टि-न्यासो ब्रह्म-चारिणाम् अयम्। "ॐ ॐ ज्ञानाय हृदयाय नम" इति हृदये दक्षिण-तर्जन्या दक्षिणाङ्गुष्ठे न्यस्य,

> ॐ नं ऐश्वर्याय शिरसे स्वाहा, ॐ मों शक्त्यै शिखायै वौषट्, ॐ नां बलाय कवचाय हुम्, ॐ रां वीर्यायास्त्राय पड्

इति क्रमेण दक्षिणाङ्गुष्ठेन दक्षिण-तर्जन्यादि-तत्-कनिष्ठिकां तास्व् अङ्गुलीषु न्यस्य, "ॐ यं तेजसे नेत्राभ्यां नम" इति वाम-तर्जन्या वामाङ्गुष्ठे न्यस्य,

> ॐ णां तेजसे उदराय नमः, ॐ यं तेजसे पृष्टाभ्यां नमः, ॐ यं तेजसे बाहुभ्यां नमः, ॐ यं तेजसे ऊरुभ्यां नमः

इति क्रमेण वामाङ्गुष्ठेन तत् तर्जन्यादि-कनिष्ठिकां तास्व् अङ्गुलीषु न्यस्य, "ॐ यं तेजसे जानुभ्यां नम" इति दक्षिणाङ्गुष्ठेन तद् इतराङ्गुलि-नख-मुखेषु न्यसेत्, "ॐ यं तेजसे पादाभ्यां नम" इति वामाङ्गुष्ठेन तद् इतराङ्गुलि-नख-मुखेषु न्यसेत् ; एष स्थिति-न्यासः।

वामाङ्गुष्ठादि-दक्षिणाङ्गुष्ठान्तं तथैव नख-मुखे ऽपि न्यासस् संहारः। दक्षिणाङ्गुष्ठादि-वामाङ्गुष्ठान्तं तथैव नख-मुखे च न्यासस् सृष्टि-न्यासः।

[[206]]

अथाङ्ग-न्यासः - मूल-मन्त्रेण पाणिभ्यां शिरः प्रभृति पादान्तं पद्म-वेष्टनवत्-पार्श्वयोः....[[??]] व्यापक-न्यासं कृत्वा; "ओम् ओम्" इति दक्षिणाङ्गुष्ठ-कनिष्ठिका ....[[??]] भ्यां विन्यस्य, "ॐ नम् मोम्" इत्य् अक्षर-द्वयम् अङ्गुष्ठाभिर् अङ्गुलीभिर् गुह्ये जान्वोश् च क्रमेण न्यस्य "ॐ नाम् ओम्" इति साङ्गुष्ठाभिर् [[??]] अङ्गुलीभिः पादयोः पृष्ठतो न्यस्य "ॐ राम्" इति मध्यमाङ्गुल्या शिरसि न्यस्य "ओं यम्" इति तर्जनी-मध्यमाभ्यां नेत्र-द्वये, "ॐ णाम्" इति साङ्गुष्ठानामिकया मुख-मध्ये, घ्राणस्य पुरतः "ॐ यम्" इति साङ्गुष्ठ-तर्जन्य्-अग्रेण न्यसेत्। अयं स्थिति-न्यासः।

अत्रापि शिरः प्रभृति पादान्त-न्यासस् सृष्टि-न्यासः, पादादि-शिरोन्तस् संहार, "ओम् ओं ज्ञानाय हृदयाय नम" इत्य् अङ्गुष्ठ-युक्त--तर्जन्या हृदये, "ओं नं ऐश्वर्याय शिरसे स्वाहा" इत्य् अङ्गुष्ठाभिर् अङ्गुलीभिर् मस्तके, "ॐ मों शक्त्यै शिखायै वषड् इत्य् अङ्गुष्ठ-नालेन मुष्टिना शिखा-मध्ये, "ॐ नां बलाय कवचाय हुम्" इति कण्ठादि-कट्यन्तां तनुं पाणिभ्यां वर्मवत् स्पृष्ट्वा, "ॐ रां

वीर्यायास्त्रायफड्" इति साङ्गुष्ठ-तर्जन्या असंयोः[[??]] क्रमेण शब्दयेत्, "ॐ यं तेजसे नेत्राभ्यां नम" इति मध्यमा-तर्जनीभ्यां युगपन् नेत्र-द्वये, "ॐ णां तेजसे उदराय नम" इति नाभ्याम् अङ्गुलीर् न्यस्य, "ॐ यं तेजसे पृष्ठाभ्यां नम" इति पृष्ठयोः, "ॐ यं तेजसे बाहुभ्यां नम" इति बाह्वोः, "ॐ यं तेजसे ऊरुभ्यां नम" इत्य् ऊर्वोः, "ओं यं तेजसे जानुभ्यां नम" इति जान्वोः, "ॐ यं तेजसे पादाभ्यां नम" इति पादयोर् अङ्गुलीभिर् न्यसेत्।

[[207]]

ततस् सास्त्रच्छोटेन साङ्गुष्ठ--तर्जन्यग्रेण पूर्वाद्य् आदिशः पूर्वं पश्चाद् वह्न्य्-आद्य् आदिशश् च बध्नीयात्। सास्त्रच्छोटेन साङ्गुष्ठ--तर्जन्य्-अग्रेण भ्रामयन् सन्नात्मनः प्राकारं कुर्यात्, "ॐ बलाय कवचाय हुम्" इति देहावगुण्ठनं कुर्यात्। ततः -

> इदं गुरुभ्यस् सर्वेभ्यः क्रियये शिरसा नमः।
> मन्त्र--ज्ञान--प्रदातृभ्यस् तद्-गुरुभ्यो ऽपि साम्प्रतम्॥
> नमस्ते मन्त्र-राजाय नमस्ते ऽष्टाक्षरात्मने।
> नमस्ते चेतनाधार--पर-ब्रह्माभिदायिने॥
> स्थित्वा ऽन्तर् हृदये सर्वान् आत्मनस् सन्नियच्छते।
> ऋषये ऽष्टाक्षरस्यान्तर्यामिणे हरये नमः॥
> अष्टाक्षर--महा-मन्त्र--वर्ण--सङ्ख्याभिधायिनीम्।
> छन्दश् च देवीं गायत्रीं शिरसा प्रणमाम्य् अहम्॥
> मन्त्रस्य दैवतं चापि परमात्मानम् अव्ययम्।
> नारायणं परं ब्रह्म नतो ऽस्मि शिरसा हरिम्॥
> मन्त्र-शक्ति-स्थिता यस्मिन्नाश्रितेष्टार्थ-साधिनि।
> पदं नारायणायेति शक्तिं तां प्रणमाम्य् अहम्॥
> अकाराद् उत्थिताद् बीजाद् वासुदेवाभिधायिनः।
> तद्-बीजम् अस्य प्रभवं प्रणवं प्रणतो ऽस्म्य् अहम्॥

इति गुर्वादीन् प्रणम्य मनसा गन्धाद्यैर् अभिपूज्य;

> सव्यं पादं प्रसार्य श्रित-दुरित-हरं दक्षिणं कुञ्चयित्वा
> जानुन्य् आधाय सव्येतरम् इतर-भुजं नाग भोगे निधाय।
> पश्चाद् बाहु-द्वयेन प्रतिभट-शमने धारयन् शङ्ख-चक्रे
> देवी-भूषादि-जुष्टो जनयतु जगतां शर्म वैकुण्ठ-नाथः॥

इति ध्यात्वा

[[208]]

> ओम् अर्थाय नमो नारायणायेत्य् एक-वाक्यता।
> न्यासो ऽत्र नमसो ऽर्थस् स्यात् तेनोपायपरो मनुः॥

ओम् अर्थ-नारायणाय शेष-वृत्तिं नमो गिरा।
उपलक्ष्य तथैकात्मा कृत्स्नः फल-परो मनुः॥
अर्थ-नारायणस्यैव स्वम् अहं नास्म्य् अहं मम।
इति द्वि-वाक्यो जीवेश-स्व-रूपे तत् परो मनुः॥
आर्थ-नारायणस्याहं भरत्वेनार्पितो न मे।
भरो ऽस्मीति द्वि-वाक्यस् सन्न् उपायैकपरो मनुः॥
आर्थ-नारायणस्याहं किङ्करस् तद्-विरोधि मे।
न स्याद् इति द्विवाक्यस् सन् पुम्-अर्थैकपरो मनुः॥
आयैवाहं नमो नारायण-कैङ्कर्यम् अस्तु मे।
इति त्रि-वाक्यो जीवेश स्व-रूप--फल--तत्-परः॥
आयैवास्मीत्य् एक-वाक्यात् स्व-रूपं शेष-वाक्ययोः।
अनिष्टं नश्यताद् इष्टं स्याद् इत्याह त्रि-वाक्यतः।
स्व-रूपं तार-नमसोर् अर्थो गोप्तृत्व-याचनम्।
शेषस् स्याद् अस्त्रि-वाक्यो ऽसौ स्व-रूपोपाय-तत्-परः॥
केचित् तु चरम-श्लोके द्वये चोक्त-क्रमाद् इह।
भर-न्यासपरं तारं शेषं फलपरं विदुः॥
तारे स्व-रूपं नमसि न्यासं शेष-फलार्थनाम्।
प्राह त्रि-वाक्यो मन्त्रो ऽयं माहत्यार्था दशेरिताः॥
वाक्यैकत्वे योजने द्वे तिस्रो वाक्य-त्रये तथा।
वाक्य-त्रये पञ्चतयस् ताः पृथक् पृथग् ईरिताः॥

इति कारिका-दर्पणोक्त--सङ्ग्रह-क्रमेण श्री-निगमान्त-देशिकोक्तं मन्त्रार्थम् अपि चिन्तयन् यथा-शक्ति मूल-मन्त्रं जपेत्

०८ सात्त्विक-त्यागान्तम्①

अथ

> भगवतो बलेन भगवतो वीर्येण भगवतस् तेजसा भगवतः कर्मणा भगवन्तम् अर्चयिष्यामि

> भगवान् एव स्व-नियाम्य स्व-रूप--स्थिति--प्रवृत्ति--स्व-शेषतैक-रसेनानेनात्मना स्व-कीयैश् च देहेन्द्रियान्तः-करणैः
> स्वकीय-कल्याणतम--द्रव्यमयान्
> औपचारिक-सांस्पर्शिक-सान्दृष्टिकाभ्यवहारिकादि-समस्त-भोगान्
> अतिप्रभूतान् अतिप्रियतमान् अतिसमग्रान् अत्यन्त-भक्तिकृतान् अखिल--परिजन--परिच्छदान्विताय स्वस्मै
> स्व-प्रीतये
> स्वयम् एव कारयति

इत्य् अनुसन्धाय।

[[209]]

०३ हृद्-यागः①

(हृद्-यागं कृत्वा),

... तत्-क्रमः -

> हृन्-नालीके **विभान्तं** हृदय-ग-शिखिनो मध्य-गे भद्र-पीठे
> शङ्खं चक्रं गदाञ् चाभयम् अपि **दधतं** पाणि-पद्मैश् चतुर्भिः।
> मौलि--श्री-वत्स--पीताम्बर--मणि--तुलसी-हार--केयूर-मुख्यैः
> **कान्तं** भूषा-विशेषैर् मम हृदि **कलये** मेघ-रम्यं रमेशम्॥

> सौवर्णे स्थालि-वर्ये मणि-गण-**खचिते** गो-घृताक्तान् सु-पक्वान्
> भक्ष्यान् भोज्यांश् च लेह्यान् परमम् अथ हविश्-चोष्यम् अन्नं **निधाय**।
> नाना शाकैर् उपेतं स-दधि--मधु--घृत--क्षीर--पानीय-युक्तं
> ताम्बूलं चात्मने ऽस्मै प्रतिदिवसम् अहं मानसे **कल्पयामि**॥

इति हृद्-यागं प्रार्थ्य॥

> भगवन् पुण्डरीकाक्ष
> हृद्-यागन् तु मया कृतम्।
> **आत्मसात् कुरु** देवेश
> बाह्ये त्वां सम्यग् **अर्चये**॥

इति बहिर्-यागं प्रार्थ्य,

०४ बहिर्-यागः①

०१ जल-साधनम्①

आत्मनो वाम-पार्श्वे जल-भाजने
हृन्-मन्त्रेण *(=ॐ ज्ञानाय हृदयाय नमः??)* तुलसी--गन्ध--पुष्पाणि **निक्षिप्य**
शोषणादि कृत्वा

> "यं वायवे नमः शोषयामि"
>
> "रं अग्नये नमः दाहयामि"
>
> "वं अमृताय नमः प्लावयामि"॥
>
> सर्वे समुद्रास् सरितस्
> तीर्थानि च सरांसि च।
> **आयान्तु** विष्णु--पूजार्थं
> कलशाम्बु-समाश्रिताः॥

इत्य्-अनेन सकृत्,
सप्तकृत्वो मूल-मन्त्रेण चाभिमन्त्र्य

अस्त्र-मन्त्रेण दिक्षु रक्षां कृत्वा

"ॐ स्वीं सुरभ्यै नम" इति सुरभि-मुद्रां प्रदर्श्य

०२ अर्घ्यादि-पूरणम्①

अन्यानि पूजा-द्रव्याणि दक्षिणतो **निधाय**
आत्मनः पुरतः स्वास्तीर्णे क्रमेणाग्नेयादिषु कोणेषु अर्घ्यादि-पात्राणि
मध्ये शुद्धोदक--पात्रञ् च **निधाय**
अस्त्र-मन्त्रेण **प्रक्षाल्य**
शोषणादि **कृत्वा**
तानि कुम्भ-स्थ-तोयेन हृदय-मन्त्रेण **पूरयित्वा**

तेषु हृदयेन एला--चन्दन--कर्पूर--कोष्ठ--लामञ्चानि[[??]] **विन्यसेत्**।
अथवा तुलसीं पात्रेषु **निक्षिप्य**

सुरभि-मुद्रया अमृत-पूर्णानि **ध्यात्वा**

अर्घ्यञ् च पवित्र-मूलाभ्याम् **अभिमन्त्र्य**

> "ॐ नमो भगवते अर्घ्यं **परिकल्पयामि**"

इत्य् अर्घ्यं **परिकल्प्य**

अन्यानि मूलेनाभिमन्त्र्य
स्व-स्व-नाम्ना परिकल्प्य
तानि गन्धादिभिर् **अभ्यर्चयेत्**।

[[210]]

आदि-शब्देन पुष्प-दीपा उच्यन्ते, सर्वत्रैवम्।*(4)*

०३ विरजया प्रोक्षणम्①

अथोद्धरण्या ऽर्घ्य-जलम् आदाय
मुख-समम् उद्धृत्य "ॐ विं विरजायै नम" इति विरजा-मन्त्रं चतुर्-आवर्त्य
विरजाम् आवाह्य
अर्घ्यादिषु कुम्भे च किञ्चित् किञ्चित् प्रक्षिप्य
शेषेण भगवद्-विग्रहं याग-भूमिं पूजा-द्रव्याणि स्वात्मानञ् च
मूल-पवित्राभ्यां प्रोक्ष्य
आसनं परिकल्पयेत्।

०४ आसन-कल्पनम्①

"ॐ आधार-शक्त्यै नम" इत्यादिभिर्
आधार-शक्त्यादीन् क्रमात् परिकल्प्य
आस्तरणोपर्य्-आग्नेयादिषु धर्मादीन् प्रागादि-स्व-धर्मादीन्
मध्ये नाग-राजं
तद् उपरि पद्म-दल--केसर-कर्णिकासु सूर्य-मण्डलादीन्
प्रागादि दलेषु विमलादीन्, कर्णिका-पूर्व-भागे अनुग्रहां
मध्ये योग-पीठादीन्
पुरतः पाद-पीठञ् च
प्रणवादिनमोन्तैः परिकल्प्य
आधार-शक्त्यादिपीठान्तानि गन्धादिभिर् अभ्यर्च्य
अनन्त--गरुड--विष्वक्सेनानां सपीठकानि पद्मासनानि परिकल्प्य
अन्येषाञ् च परिवाराणां सपीठ-पद्मासनानि परिकल्प्य
सर्वतः पुष्पाक्षतान् विकीर्य

०५ गुरु-कल्पनादि①

योग-पीठस्य पश्चिमोत्तर-दिग्-भागे भगवत्-पाद-समीपे
उद्धरण्या सर्वार्थ-जलम् आदाय
घ्राणसमम् उद्धृत्य
"ॐ अस्मद्-गुरुभ्यो नमः",
"ॐ अस्मत्-परम-गुरुभ्यो नमः",
"ॐ अस्मत्-सर्व-गुरुभ्यो नमः" इति चतुर्-आवर्त्य
"ॐ भगवन्त आगच्छत अगच्छत" इत्य् आवाह्य व्यापक-न्यासं कृत्वा गन्धादिभिर् अभ्यर्च्य

> ॐ
> गुरवस् तदीयगुरवो दिशन्तु मम साध्व् अनुग्रहम्।
> युष्मद्-उपजनित-शक्ति--मतिर् हरिम् अर्चयामि गत-भीः प्रसीदत॥

इति विज्ञाप्य

०६ आवाहनम्①

अथ भगवन्तम् आवाहयेत् तत्रायं क्रमः।

> मन्त्र-योगस् समाह्वानं कर-पुष्पोपदर्शनम्।
> बिम्बोपवेशनञ् चैव योग-विग्रह--चिन्तनम्॥
> प्रणामश् च समुत्थानं स्वागतं पुष्पम् एव च।
> सान्निध्य-याचनञ् चेति तत्राह्वानस्य सत्-क्रिया॥

[[211]]

मन्त्र-न्यासः②

मन्त्र-योगो नाम -
उद्धरण्या ऽर्घ्य-जलम् आदाय
तत्र पुष्प-द्वयं निधाय
उरस् समं कृत्वा
कर-द्वयेन धारण-विधारणे कृत्वा
मूल-मन्त्रं चतुर्-आवर्त्य
"ॐ भगवन्न् आगच्छागच्छ" इत्य् आवाह्य
भगवद्-विग्रह-ध्यानम्।

समाह्वानम्②

समाह्वानन् तु –
परम-धामावस्थित--मद्-अनुग्रहाभियोगोद्यतावतार
इहाभिमत-सिद्धिद-मन्त्र-शरीर
"ॐ नमो नम" इति।

"ओं षौम्" इत्यादिना उद्योग-ध्यानम्
"ॐ याम्" इत्यादिना दक्षिण-नासया निर्गमय्य
कर-स्थ-जले प्रवेशभावना च।
"ॐ राम्" इत्य्-आदिना भगवन्-मुखे तद् दर्शयित्वा,

कर-पुष्पोपदर्शनम्②

पुरतो निधाय -
एकं पुष्पम् जल-सहितं तेजो-रूपम् अञ्जलिना ऽऽदाय
भगवन्मुखे दर्शनं कर-पुष्पोपदर्शनम्।

बिम्बोपवेशनम्②

> इज्या-कालस् तृतीयो ऽयम्
> अह्नो ऽंशस् **समुपागतः**।
> सम्भृताश् चैव सम्भाराः
> कल्पितान्य् आसनानि च॥
>
> **आयातु** भगवान् देवस्
> सर्व-सम्पत्-करः प्रभुः।
> अच्युतो मद्-गृहार्चायां
> मद्-अनुग्रह-काम्यया॥
>
> **आवाहयामि** लक्ष्मीशं
> परमात्मानम् अव्ययम्।
> आतिष्ठताम् इमां मूर्तिं
> मद्-अनुग्रह-काम्यया॥
> श्रिया सार्धं जगन्-नाथो
> दिव्यो नारायणः प्रभुः॥

इति "ॐ वाम्" इत्यादिना च भगवन्-मूर्ध-प्रभृति-पादान्तं पुष्प-जलाभ्याम् अभिषिच्य प्रवेश-ध्यानं बिम्बोपवेशनम्।

योग-विग्रह--चिन्तनम्②

अन्यत् पुष्पम् आदाय
"ॐ लाम्" इत्यादिना ब्रह्म-रन्ध्रं पिधाय
शेषं प्रक्षिप्य
मूल-मन्त्रेण सकली-करणं
योग-विग्रह--चिन्तनम्।

[[212]]

सकली-करणं नाम - पञ्चोपनिषन्-न्यासः।*(4)*

प्रणामोत्थान-स्वागतादि②

मूल-मन्त्रेण प्रणामोत्थाने,

> ब्रह्माद्यास् सकला देवा
> यं न स्मर्तुम् अनीश्वराः।
> स एष भगवान् अद्य
> मम **प्रत्यक्षतां गतः**॥
> स्वागतं भगवान् अद्य
> मां **तारयितुम् आगतः**।
> धन्यो ऽस्म्य् अनुगृहीतो ऽस्मि
> कृतार्थो ऽस्मि कृपानिधे॥ *(5)*

> स्वागतं भगवते

इति निवेदनम्।
अथ पादयोर् मूल-मन्त्रेण पुष्प-प्रदानम्।

सान्निध्य-याचनम्②

सान्निध्य-याचनं तु -

> "ॐ ॐ ज्ञानाय हृदयाय नमः"
> "सन्निधत्स्वेह भगवन्न्"

इति भगवन्-मूर्ध्न्य् अर्घ्य-जलं पुष्पेण प्रदाय
शेषं निरस्य

> ॐ नां बलाय कवचाय हुं
> सन्निधत्स्व विग्रहे

इति पुष्पेणार्घ्य-जलं मूर्ध्नि प्रदाय
शेषं निरस्य

> ॐ यं तेजसे नेत्राभ्यां वौषट्
> भगवन् यावद् आराधन-परिसमाप्ति-साम्मुख्यं भजस्व

इति पुनर् अपि पुष्पेणार्घ्य-जलं भगवन्-मूर्ध्नि प्रदाय
शेष-निरसन-पर्यन्तम् एव

+आवाहनाङ्गम् अर्घ्य-त्रयम् उच्यते।

श्री-भू-नीलाः②

भगवद्--दक्षिण--वक्षसि "ॐ श्रीं श्रियै नमः"
वाम-वक्षसि "ॐ भूं भूम्यै नमः"
तत्रैव "ॐ नीं नीलायै नमः"

मन्त्र-न्यासः②

भगवन्--मूर्ध--नासाग्र--हृदय--गुह्य--पाद-प्रदेशेषु पञ्चोपनिषन्-न्यासः।
विग्रहे तत्-तत्-स्थाने स्थिति-न्यास-प्रक्रियया प्रणव-सम्पुटित-मूल-मन्त्राक्षर-न्यासः,
दक्षिणेतर-हस्तयोः पद्म--गदा--चक्र--शङ्खानां प्रणवादि-नमोन्त-न्यासः,

एवं किरीट--श्री-वत्स--कौस्तुभ--वन-मालानां
शिरो-वक्षो--दक्षिण-भागोरो-मध्योभय-पार्श्वेषु न्यासः,

श्री-पुष्टि--सरस्वती--निद्रा--कान्ति--पृथिवी--गरुडानां तत्-तन्-मन्त्रेण तत्-तत्-स्थानेषु *(=??-)* न्यासः,

एवं न्यस्तानां गन्धादिभिर् अर्चनं

मुद्राः②

आवाहिनी--स्थापिनी--सन्निधीकरणी--स
न्निरोधिनी--सम्मुखीकरणी--अवकुण्ठना--
प्रार्थना--योनि-मुद्रा--महा-योनि-मुद्रा--चक्र-मुद्रा--मुसल-मुद्राश् च दर्शयेत्।

[[213]]

श्री-भू-नीलाः②

श्री-भू-नीलानां प्रत्येकं तत्-तन्-मन्त्रं चतुर्-आवर्त्य
"भगवत्यागच्छागच्छे"ति भगवतो वक्षस्-स्थलात्
तत्-तत्-स्थानेषु पूर्ववद् आवाहयेत्।

तत्-तन्-मुद्राः देवीनाम् आवाहनानन्तरम्।

> "ॐ श्रां ज्ञानाय हृदयाय नमः",
> "ॐ श्रीं ऐश्वर्याय शिरसे स्वाहा",
> "ॐ श्रूं शक्त्यै शिखायै वौषट्",
> "ॐ श्रैं बलाय कवचाय हुम्",
> "ॐ श्रौं तेजसे नेत्राभ्यां वौषट्",
> "ॐ श्रः वीर्यायास्त्राय फट्"

एवं भूम्याः "भां भीम्" इत्यादिना
तथैव नीलायाः "नां नीम्" इत्यादिना तत्-तत्-स्थानेषु न्यसेत्।

परिजनाः②

अथ किरीटाय "मकुटाधिपतये नम" इत्यादिभिर् विष्वक्सेन-परिजनान्तं परिकल्प्य
चण्डादीन् पूर्वादि-द्वार-पार्श्वेषु
प्राग्-आदिषु कुमुदादीन् परिकल्प्य
अथ "सर्वेभ्यो भगवत्-पारिषदेभ्यो नम"
इति सर्वस्माद् बहिः परिकल्प्य तान् सर्वान् प्रणमेत्।

०७ निवेदनम्①

एवं सपरिवारं भगवन्तं ध्यात्वा प्रणम्य
मूल-मन्त्रेण स्वात्मानं निवेद्य अनुज्ञाप्य पूजाम् आरभेत।

> इज्या-कालस् तृतीयो ऽयम्
> अह्नोंशस् **समुपागतः**।
> **सम्भृताश्** चैव सम्भाराः
> **कल्पितान्य्** आसनान्य् अपि॥
> स्नानाद्यर्थानि देवेश
> तवेच्छा **वर्तते** यदि।
> अवलोकन-दानेन
> तत् सर्वं **स-फलं कुरु**॥
> तद्-अर्थं सह-देवीभ्यां
> सानुगैस् सचिवैस् सह।
> मद्-अनुग्रहाय कृपया
> **अत्रागन्तुं** त्वम् अर्हसि॥

इति प्रार्थ्य -

> यावद् आद्य्-आसनं मन्त्रासनान्तं **पूज्यसे** मया।
> तावत् **सान्निध्यम्** अत्रैव **कुरुष्व** पुरुषोत्तम॥

इत्य् अनुसन्धाय

> "ॐ त्वद् आराधनाय माम् अनुजानीहि"

इत्य् अनुज्ञाप्य

०८ मन्त्रासनम्①

आसन-कल्पनम्②

> "ॐ मन्त्रासनाय नम"

इति मन्त्रासनं समर्प्य
"मन्त्रासनम् अलङ्कुरुष्वे"ति प्रार्थ्य
पादुके प्रदाय
तत्रोपविष्टे
भगवति उद्धरण्या शुद्ध-जलम् आदाय
"आसनम्" इत्य् आसनार्थं प्रक्षिपेत्।

[[214]]

अर्घ्यम्②

उद्धरण्या ऽर्घ्य-जलम् आदाय
पाणिभ्यां घ्राण-समम् उद्धृत्य
"ॐ भगवन् मत्-पूजां प्रतिग्रह्णीष्व" इति चिन्तयन्
भगवन्-मुखे दर्शयित्वा
दक्षिण-हस्ते किञ्चिद् दत्त्वा
शेषम् अर्घ्य-प्रतिग्रह-पात्रे प्रक्षिपेत्।

अर्घ्य-प्रतिग्रहार्थं
प्रत्य् अर्घ्यं "ॐ भगवन्न् अर्घ्येणार्चयिष्यामि" इति सङ्कल्प्य
मूल-मन्त्रेण प्रदाय
"भगवन्न् अर्घ्यं क्षमस्वे"ति क्षामयित्वा
"भगवन् सन्तुष्ये"ति प्रीणनं कर्तव्यम्।

एवम् एव पाद्यादेर् अप्य्
आसन-व्यतिरिक्तं कर्तव्यम्।

पाद्यम्②

हस्त-शाटिकां प्रदाय
पादयोः पुष्पाणि समर्प्य

> अ-कृत्रिम--प्रेम-रस--
> निर्भरैस् स्व-कराम्बुजैः।
> शुद्धैः स्वभाव-सुभगैः
> सुख-स्पर्शैस् सुगन्धिभिः॥
> संवाह्यमानम् अनिशं
> शेष-शेषाशनादिभिः।
> असत्यस्याति नीचस्य
> भक्ति-हीनस्य दुर्मतेः॥
> ममापि करयोर् अद्य
> स्वयैव कृपया हरे।
> निधेहि चरण-द्वन्द्वं
> त्वाम् अस्मि **शरणं** गतः॥

इति प्रार्थ्य
पाद्य-जलम् आदाय
पादयोः किञ्चित् प्रदाय
मनसा पादौ प्रक्षालयन्
शेषं पाद्य-प्रतिग्रह-पात्रे प्रक्षिपेत्।

आचमनीयम्②

आचमनीय-पात्राज् जलम् आदाय
पूर्ववत् कृत्वा
भगवद्-दक्षिण-हस्ते किञ्चित् प्रदाय
आचामन्तं भगवन्तं ध्यात्वा
शेषं आचमनीय-प्रतिग्रह-पात्रे प्रक्षिपेत्।

समापनम्②

ततो गन्ध--पुष्प--धूप--दीपाचमनानि
[[??]]रजाती मातुलङ्ग-समुदाय-रूप--मुख-वास--ताम्बूलञ् च दत्त्वा प्रणम्य -

> आत्मात्मीयञ् च यत् किञ्चिद्
> दुर्भरं दुस्त्यजं मम।

> तत् सर्वं तव विन्यस्तं
> शुभयोः पादयोर् हरे॥

इति निवेद्य स्नानासनम् आनीय
"ॐ स्नानासनाय नम" इति समर्प्य।

अग्रे नयनम्②

गन्धादिभिर् अभ्यर्च्य
"भगवत्-पादुकाभ्यां नम" इति पादुके समर्प्य
गन्धादिभिर् अभ्यर्च्य
भगवन्तं प्रणम्य

०९ स्नानासनम्①

निवेदनम्②

स्व-मूर्ध्न्य् अञ्जलिं कृत्वा -

[[215]]

> स्नान-कालस् त्व् अयं प्राप्तः
> तवेच्छा वर्तते यदि।
> अभ्यञ्जयित्वा देवेश
> सु-स्नानं कर्तुम् अर्हसि॥
> स्फुटी-कृतं मया देव
> इदं स्नानासनं त्वयि।
> स-पाद-पीठं परमं
> शुभं स्नानासनं महत्॥
> आसादयाशु स्नानार्थं
> मद्-अनुग्रह-काम्यया॥

इति प्रार्थ्य
"ॐ भगवन्निमे पादुके" इति पादुके प्रदाय

वस्त्रादि-निष्कासनम्②

तत्रोपविष्टे अर्घ्य--पाद्याचमन--गन्ध--पुष्पाणि दत्त्वा
माल्य--भूषण--वस्त्राणि अस्त्र-मन्त्रेणापनीय
विष्वक्सेनाय दत्त्वा

उपकरणानि②

स्नान-शाटिकोत्तरीय--पाद्याचमन--पाद-पीठ--
दन्त-काष्ठ--जिह्वा-निर्लेखन--गण्डूष--
मुखारविन्द-प्रक्षालनाचमनादर्श-मुख-वास--ताम्बूल--तैलाभ्यङ्गानि
माष-चूर्णेन विग्रह-सम्मर्दनं
शिरस्य् उष्णोदकं, स्नान--केश-वेष्टनामलक-तोय-प्रदान--कङ्क-प्लोत--
देह-शोधन--शाटिका-प्रदान--हरिद्रा-लेपन--

प्रक्षालन-वस्त्रोत्तरीयोपवीत-पाद्याचमन--
गन्ध--पुष्प--धूप--दीपाचमन--
नृत्त-गीत-वाद्यादि--
सर्व-मङ्गल-संयुक्ताभिषेकानि च **दत्त्वा**;

> देव देव सुरास् सिद्धास्
> तीर्थानि च महर्षयः।
> त्वत्-सेवार्थम् इहायाताः
> स्नानेनैतान् कृतार्थय॥

स्नानम्②

सर्व-मङ्गल-स्नानार्थं पुरुष-सूक्तादिभिर् वाद्य--घोष-पूर्वकं
सहस्र-धाराभिषेक-प्रदान--नीराजनानि
बल-पवित्राभ्यां स्नान--देह-शोधन--प्लोत-वस्त्रोत्तरीयोपवीताचमन--कूर्च-प्रसारणं कुर्यात्।

> सुस्नातं भवता देव
> मन्त्र-सम्भाविताम्बुभिः।
> वयं व्यपगत-क्लेशा
> जातास् स्म विगतांहसः॥

इति विज्ञापयेत्।

निर्गतिः②

[[216]]

> सम्पन्नं देव सद्-वस्त्र--
> भूषा--स्रक्--चन्दनादिकम्।
> अलङ्कारासनं भद्रम्
> अधितिष्ठ तृतीयकम्॥

इत्य् अनुज्ञाप्य -

"ॐ अलङ्कारापनाय नमः" गन्धादिभिर् अभ्यर्च्य
"भगवन्न् इमे पादुके" इत्य् अर्चिते पादुके दत्त्वा
तत्रोपविष्टे भगवति

१० अलङ्कारासनम्①

अलङ्कारः②

पूर्ववत् स्नानीय-वर्जम् अर्घ्य-पाद्याचमनानि परिकल्प्य
अर्घ्य--पाद्याचमन--गन्धपुष्पाणि भगवते दत्त्वा
गन्ध-सम्मर्दनं कृत्वा
वस्त्र-भूषणोपवीतोत्तरीयाचमनानि दत्त्वा,

अथ सर्व-परिवाराणां स्नान-वस्त्र--भूषणान्तं कृत्वा

ततो भगवन्तं
गन्ध--पुष्प-माल्यालङ्काराञ्जनोर्ध्व-पुण्ड्रादर्श--
धूप-दीपाचमन-ध्वज--छत्र--चामर--वाहन--
शङ्ख--चक्र--मृदङ्ग--काहल--भेर्यादि-सकल-वाद्य-नृत्त-गीतादिभिर् अभ्यर्च्य

पुष्पादि②

मन्त्रेण पुष्पं प्रदाय
प्रत्येकं पुष्पं प्रदाय
द्वादशाक्षरेण विष्णु-गायत्र्या पञ्चोपनिषदैः पुरुष-सूक्त-ऋग्भिश् च
प्रत्येकं पुष्पं प्रदाय
अन्यैश् च भगवन्-मन्त्रैः शक्तश् चेत् पुष्पं प्रदाय

देव्यादि-पारिषदां तं तत्-तन्-मन्त्रेण पुष्पं प्रदाय
ततस् सर्व-परिवारान् गन्धादिभिर् अभ्यर्च्य प्रणम्य
प्रतिदिशं प्रदक्षिण-प्रणाम-पूर्वकं पुष्पं दत्त्वा
भगवते पुष्पाञ्जलिं दद्यात्।

प्रदक्षिणम्②

प्रथमे प्रदक्षिणे "जितन्त" इति मन्त्रस्थैश् चतुर्भिः पादैः
प्रतिदिशं प्रदक्षिण-प्रणाम-पूर्वकं पुष्पं दत्त्वा

द्वितीये प्रदक्षिणे

> जितं ते पुण्डरीकाक्ष
> वासुदेवामितद्युते।
> रागादि-दोष-निर्मुक्त-
> समग्र-गुण-मूर्तये॥ नाथ ज्ञान-बलोत्कृष्ट
> **नमस्** ते विश्व-भावन।
> सङ्कर्षण विशालाक्ष
> सर्वज्ञ परमेश्वर॥
> देव ऐश्वर्य-वीर्यात्मन्
> प्रद्युम्न जगतां पते।
> **नमस्** ते ऽस्तु हृषीकेश
> जगन्-मूर्ते जगन्-मय॥
> स्थित्य्-उत्पत्ति-लय-त्राण-
> हेतवे शक्ति-तेजसे।
> जयी निरुद्ध भगवन्
> महा-पुरुष पूर्वज॥

इति प्रणामादि कृत्वा

स्तोत्रादि②

पुरतः प्रणम्य
श्रुति-सुखैः स्तोत्रैः स्तुत्वा -
स्वात्मानम् आत्मीयम् इति नित्य-किङ्-करतया निवेद्य
तथैव ध्यात्वा
यथा-शक्ति मूल-मन्त्रं जपित्वा

मात्रा-दानादि②

[[217]]

> भोगापवर्ग-फलदान्
> भुंक्ष्व भोगान् जगद्-गुरो।
> सताम् अप्य् असतां तेषाम्
> अस्तु ते परिपूर्णता॥

इति सर्व-भोग-पूरणीं मात्रां दत्त्वा
मुख-वास-ताम्बूले प्रदाय॥

> ऐश्वर्येणोपचारेण
> विविधेन विशेषतः।
> भोग-योगेन भगवान्
> **प्रियतां** मे वर-प्रद

इति विज्ञाप्य

निर्गतिः②

> **प्राप्तं** तु **प्रापणे** काले
> भवता **नीत** एष ते॥
> मृष्ट-मेध्य-स्थिरान्नानि
> भक्ष्य-भोज्यान्य् अनेकशः।
> सम्पन्नानि जगन्-नाथ
> भोज्यासनम् **उपाश्रय**॥

इति विज्ञप्य

"ॐ भोज्यासनाय नमः"
गन्धादिभिर् अभ्यर्च्य
"ॐ भगवन्न् इमे पादुके"
इति गन्धाद्यर्चिते दत्त्वा

११ भोगासनम्①

अर्घ्य--पाद्याचमन--गन्ध--पुष्पाणि दत्त्वा
कर्पूरादि-वासितम् अर्हण-जलं दत्त्वा

मधु-पर्कः②

गुडं माक्षिकं सर्पिर् दधि क्षीरञ् चेति पात्रे निक्षिप्य
शोषणादिभिर् विशोध्यार्घ्य-जलेन प्रोक्ष्यास्त्रेण रक्षां कृत्वा
सुरभि-मुद्रां प्रदर्श्य
मधु-पर्कम् अवनत-शिरा हृष्ट-मना दत्त्वा

शीतलोदकं तर्पणम् आचमनञ् च दद्यात्।

> मधु-पर्काख्य-योगेन
> यन् मया कल्पितं प्रभो।
> यद् यन् न्यूनातिरिक्तं तत्
> **क्षम्यतां** प्रीतये प्रभो॥

यत् किञ्चिद् द्रव्यं भगवते दीयते
तत्-सर्वं शोषणादिभिर् विशोध्य
+अर्घ्य-जलेन प्रोक्ष्य
+अस्त्र-मन्त्रेण रक्षां कृत्वा
सुरभि-मुद्रां प्रदर्श्य दद्यात्।*(5)*

ततश् च गां सुवर्ण-रत्नादिकं च यथा-शक्ति दद्यात्।

भोग-निवेदनम्②

ततः सुसंस्कृतान्नम् आज्याढ्यं
दधि-क्षीर-मधूनि च फल-मूल-व्यञ्जनानि मोदकांश्
चान्यानि शास्त्राविरुद्धानि आत्मनश् चेष्टानि सम्भृत्य
शोषणादि कृत्वा
ऽर्घ्येण प्रोक्ष्यास्त्र-मन्त्रेण रक्षां कृत्वा सुरभि-मुद्रां प्रदर्श्य
परिषिच्यार्हणं दत्त्वा

[[218]]

> प्रभूतम् अथ नैवेद्यं
> भक्ष्य-भोज्यान्य् अनेकशः।
> मधुराद्या रसास् सर्वे
> शाकाद्या बहु-मूलकाः॥
> मोदकानि विचित्राणि
> चापूप-व्यञ्जनानि च।
> अ-सत्यम् अ-शुचिं नीचम्
> अपराधैक-**भाजनम्**॥
> अल्प-शक्तिम् अ-चैतन्यम्
> अनर्हं तत्-क्रियास्व् अपि।
> माम् **अनादृत्य** दुर्बुद्धिं
> स्वीयया कृपया विभो॥
> अति प्रभूतम् अत्यन्त-
> भक्ति-**स्नेहोपपादितम्**।
> शुद्धं सर्व-गुणोपेतं
> सर्व-दोष--**विवर्जितम्**॥
> स्वानुरूपं विशेषेण
> स्व-देव्योस् **स-दृशं** गुणैः।
> त्वम् एवेदं हविः प्रीत्या
> **स्वीकुरुष्व** सुरेश्वर॥

इति प्रार्थ्य

पुष्पार्घ्यं हविषि **विन्यस्य**
सव्य-हस्त-स्पृष्टेन कुञ्चिताग्रेण दक्षिणेन पाणिना
अन्न-सूक्तम् उच्चरन्
मूल-मन्त्रेण हविर् **निवेद्य**

पयः-प्रभृत्य्--अनुपान-शीतलोदकार्हणाचमनानि

शोधनादि②

माष-चूर्णेन हस्त-प्रक्षालन--
गण्डूष--मुख-प्रक्षालन--हस्त-प्रक्षालन--चन्दन--
मुख-वास-ताम्बूलादीनि **दत्त्वा प्रणम्य**

> अनेनान्नेन यागेन
> सम्यग् **आराधितेन** च।

> पद्म-नाभो ऽरविन्दाक्षः
> **प्रीतिम् अभ्येतु** मे ऽच्युत॥

इति **विज्ञाप्य**

निर्गतिः②

पुनर्-मन्त्रासनं कूर्चेन **मार्जयित्वा**
"ॐ मन्त्रासनाय नम" इति गन्धादिभिर् अभ्यर्च्यन्
"भगवन्न् इमे पादुके" इत्य् अर्चिते पादुके दत्त्वा
द्विः प्रदक्षिणी-कृत्य द्विर् दण्डवत् प्रणम्य।

१२ पुनर्-मन्त्रासनम्①

▼ विश्वास-टिप्पनी

एतद् विवरणं मूले नास्ति??

Source: TW

निर्गतिः②

"ॐ पर्यङ्कासनाय नम" इति गन्धादिभिर् अभ्यर्च्य
पादुके चाभ्यर्च्य
"ॐ भगवन् पर्यङ्कासनम् आसादय भगवन् इमे पादुके" इति विज्ञाप्य

१३ पर्यङ्कासनम्①

शायनादि②

तत्रोपविष्टे अर्घ्य-पाद्याचमनानि **दत्त्वा**
सर्व-माल्यानि भूषणानि वासश् च विष्वक्सेनाय **दत्त्वा**
सुख-शयनोचितं सुख-स्पर्शं वासस्,
तद्-उचित-भूषणानि उपवीतम् आचमनञ् च **दत्त्वा**

गन्ध--पुष्प--धूप--दीपाचमन--मुख-वास--ताम्बूलादिभिर् **अभ्यर्च्य**
श्रुति-सुखैस् स्तोत्रैः स्तुत्वा

सात्त्विक-त्यागः②

> भगवान् एव
> स्व-नियाम्य-- स्व-रूप--स्थिति--प्रवृत्ति--
> स्व-शेषतैक-रसेनानेनात्मना
> स्वकीयैश् च देहेन्द्रियान्तः-करणैः
> स्वकीय-कल्याणतम-द्रव्यमयान्
> औपचारिक-सांस्पर्शिकाभ्यवहारिकादि-समस्त-भोगान्
> अतिप्रभूतान् अतिप्रियतमान् अतिसमग्रान् अत्यन्त-भक्ति-कृतान्
> अखिल-परिजन-परिच्छदान्विताय स्वस्मै स्व-प्रीतये
> स्वयम् एव प्रतिपादितवान्

इत्य् अनुसन्धाय

विष्वक्सेनाद्य्-अर्चना②

> "भगवन् विष्वक्सेनार्चनाय माम् अनुजानीहि"

इत्य् अनुज्ञाप्य
भगवन् निवेदिताद् +धविषो
विष्वक्सेनाय किञ्चिद् *(←तुर्यांशं)* **उद्धृत्य निधाय**

अन्यत् सर्वम् अनन्ताय गरुत्मते स्वाचार्य-प्रमुखेभ्यो वैष्णवेभ्यश् च **प्रदाय**

भगवद्-याग-शिष्टैर् जलादिभिर् विष्वक्सेनम् **अभ्यर्च्य**
पूर्वोद्धृतं हविश् च **दत्त्वा**

तद्-अर्चनं **परिसमाप्य**

उद्वासनम्②

भगवन्तं

[[219]]

> मनो--बुद्ध्य्-अभिमानेन
> सह **न्यस्य** धरा-तले।
> कूर्मवच् चतुरः पादान्
> शिरस् तत्रैव पञ्चमम्॥

इत्य् उक्ताष्टाङ्गेन द्विः प्रणम्य
पूर्ववच् छरणम् उपगच्छेत्।

अथार्घ्यं दत्वा

> "ॐ भगवन् मन्त्र-मूर्ते
> स्व-पदम् आसादय क्षमस्व क्षमस्व नमो नम"

इति स्व-हृदय उद्वास्य

क्षमा-याचनम्②

...

> उपचारापदेशेन
> स्वयैव विहितान् विभो।
> अपचारान् अशेषेण
> **क्षमस्व** पुरुषोत्तम॥
> अज्ञानाद् अथवा ज्ञानाद्
> अशुभं यत् कृतं मया।
> **क्षन्तुम् अर्हसि** तत् सर्वं
> दास्येन च **गृहाण** माम्॥
> ज्ञानतो ऽज्ञानतो वापि

> **यथोक्तं न कृतं** मया।
> तत् सर्वं **पूर्णम् एवास्तु**
> **तृप्तो** भवतु सर्वदा॥
> ओम् अच्युत जगन्-नाथ
> मन्त्र-मूर्ते जनार्दन।
> **रक्ष** मां पुण्डरीकाक्ष
> **क्षमस्वाद्य प्रसीद** मे॥

रक्षा-विधानम्②

> पन्नगाधीश पर्यङ्के
> रमा-हस्तोपधानके।
> सुखं **शेष्व** जगन्-नाथ
> सुदर्शन-सु-**रक्षित**॥

इत्य् अनुसन्धाय

तीर्थं स्वीकृत्य,

> शङ्ख--चक्र--गदा-मुख्या
> दिव्यायुध-गणास् सदा।
> श्रीश-रक्षा-विधानाय
> शक्त्या **जाग्रत जाग्रत**॥

इति कवाटं बध्वा
अस्त्रेण दिग्-बन्धनं कृत्वा

१४ समाप्तिः①

...
पूजानन्तरं योग-याज्ञवल्क्यः --

> एवं सम्पूज्य देवेशं
> क्षणं **ध्यात्वा** निरञ्जनम्।
> ततो **ऽवलोकयेद्** अर्कं
> "हँसश् शुचिषद्" इत्य् ऋचा॥
> स **याति** ब्रह्मणस् स्थानं
> **स्नात्वेक्षेतानया** तु यः॥

...

> "हँसश् शुचिषद् वसुर् अन्तरिक्षसद्"

इति मन्त्रेण आदित्यम् अवलोक्य

तीर्थं प्रसादञ् च योग्येभ्यो दत्वा
वह्नि-सन्तर्पणादिकं कृत्वा
अनुयागञ् च कुर्यात्।

[[220]]

०५ सङ्क्षेपः①

...

०१ पुरुष-सूक्तेन सङ्क्षेपः①

एवं सहस्रोपचारैर् भगवद्-आराधनं कर्तुम् अशक्तस्य
सङ्क्षेपेणापि भगवद्-आराधनम् **उच्यते**,

छन्द-ऋषि-देवताः②

अत्र नारदः --

> वेदे तु पौरुषं सूक्तम्
> **अर्चितं** गुह्यम् उत्तमम्।
> आनुष्टुभस्य सूक्तस्य
> छन्दश्च यो ऽधि देवता॥
> पुरुषो यो जगद्-बीजम्
> ऋषिर् नारायणः स्मृतः।

[[225]]

अत्र विशेषः -

> श्रीमत्-पुरुष-सूक्तस्य
> श्रीमन्-नारायणो ऋषिः।
> छन्दो--ऽनुष्टुप्--पञ्च-दशर्चां
> तिसृणां त्रिष्टुब् अन्ततः॥
> नारायणो ऽस्य भगवान्
> परमात्मा तु देवता॥

भगवच्-छास्त्रे प्रत्य् ऋचम् ऋषि-भेद उक्तः --

> बृहस्पतिर् मनुर् दक्ष
> शौनको ऽत्रिश् च मुद्गलः।
> शातातपो वसिष्ठश् च
> याज्ञवल्क्यश् च नारदः॥
> गौतमाथ भरद्वाजश्
> शुक-गर्गोशनाङ्गिराः।
> व्यासः पराशरश् चैव
> **ऋषयो** ऽष्टादश-स्मृताः॥

> मत्स्यः कूर्मो वराहाश् च
> नारसिंहो ऽथ वामनः।
> रामो रामश् च रामश् च
> कृष्णः कल्कीति ते दश॥ श्री-वल्लभो हरिश् शौरिर्
> अच्युतो धरणी-धरः।
> जनार्दनो हृषीकेशो
> माधवश् च तथैव च॥
> **देवा** अष्टादश **प्रोक्ता**
> न्यासं **वक्ष्ये** यथा-क्रमम्॥

न्यासः②

नारदः --

> प्रथमां विन्यसेद् वामे
> द्वितीयां दक्षिणे करे।
> तृतीयां वाम-पादे तु
> चतुर्थीं दक्षिणे पदे॥
> पञ्चमीं वाम-जङ्घायां
> दक्षिणस्यां तथोत्तराम्।
> सप्तमीं वाम-कट्यां तु
> दक्षिणस्यां तथा ऽष्टमीम्॥
> नवमीं नाभि-देशे तु
> दशमीं हृदि विन्यसेत्।
> एकादशीं कण्ठ-देशे
> द्वादशीं वाम-बाहुके॥
> त्रयोदशीं दक्षिणे तु
> तथा ऽऽस्ये तु चतुर्दशीम्।
> अक्ष्णोः पञ्चदशीं न्यस्य
> न्यसेन् मूर्धनि षोडशीम्॥

इति।

अर्चनम्②

अत्र सङ्ग्रहे -

"सहस्र-शीर्षे"त्य् आवाहनम्,
"पुरुष एवेदम्" इत्य् आसनम्,
"एतावान् अस्ये"ति पाद्यम्,
"त्रि-पादोर्ध्व" इत्य् अर्घ्यम्,
"तस्माद् विराड्" इत्य् आचमनीयम्,
"तत्-पुरुषेणे"ति मधु-पर्कम्,
"सप्तास्यासन्" इति स्नानम्,
"तं यज्ञम्" इति वस्त्रम्,
"तस्माद् यज्ञात् सर्व-हुत" इति यज्ञोपवीतम्,
"तस्माद् यज्ञाद्" इति गन्धम्,
"तस्मादश्वा" इति पुष्पम्,
"यत् पुरुषम्" इति धूपम्,
"ब्राह्मणोऽस्ये"ति दीपम्,
"चन्द्रमा" इति नैवैद्यम्,
"नाभ्या आसीद्" इति ताम्बूलम्,
"वेदाहम्" इति पुष्पाञ्जलिः,
"धाता पुरस्ताद्" इति प्रदक्षिणम्,
"यज्ञेन यज्ञम्" इत्य् उद्वासनम्।

[[226]]

नारदः --

> स्नान-वस्त्रोपवितेषु
> **चरेद्** आचमनीयकम्।
> पुनश् षोडशभिर् मन्त्रैर्
> दद्यात् पुष्पाणि षोडश॥
> तच् च सर्वं **जपेद्** भूयः
> पौरुषं सूक्तम् उत्तमम्।
> ततः **प्रदक्षिणं कृत्वा**
> नारायणम् अनामयम्॥
> शङ्ख--चक्र--गदा-पाणिं
> **नत्वा** विष्णुं **समापयेत्**। षण्-मासात् सिद्धिम् **आप्नोति**
> ह्य् एनम् एव समर्चयन्॥

इति।

०२ तद्-विष्णोर् इत्यनेन①

एवम् अपि कर्तुम् अशक्तः "तद्-विष्णोर्" इति मन्त्रेण वा षोडशोपचारान् कुर्यात्। तथा व्यासः --

> निष्पीड्य स्नान-वस्त्रम् वै द्विराचम्यार्चयेद् धरिम्।
> स विष्ण्व् आरधानात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम्॥
> तस्माद् अनादि-मध्यान्तं नित्यम् आराधयेद् धरिम्।
> तद्-विष्णोर् इति मन्त्रेण सूक्तेन पुरुषेण वा॥
> नैताभ्यां सदृशो मन्त्रो वेदेषूक्तश् चतुर्ष्व् अपि॥

इति।

०६ संविभागः①

०१ तीर्थम्①

...
सङ्ग्रहे --

> साल-ग्राम-शिला--शङ्खं
> चक्रञ् च तुलसी-दलम्।
> पुरुष-सूक्तादयो मन्त्राः
> पञ्चभिस् तीर्थम् **उच्यते**॥

...

०२ विष्वक्सेन-निर्माल्यम्①

विष्वक्सेन-निवेदितम् अन्नं
तत्-परिवारेभ्यो दत्वा
जले प्रक्षिपेद्,
अथवा तद्-गणानुचरो भूत्वा स्वयम् एव भुञ्जीत।
विष्वक्सेनस्याचार्य-परम्परा-भूमित्वाद् आचार्य-प्रसादत्वेन स्वीकार्यम्। *(5)*

...
विष्णु-रहस्ये --

> विष्वक्सेनस्य तुर्यांशं
> दत्त्वा ऽम्भसि **विनिक्षिपेत्**॥

...
तथा वङ्गीश्वरः --

> भुक्तोज्झितैश् च देवेन
> गन्ध-पुष्पाम्बरादिभिः।
> **अर्चयेत्** स-परिवारं
> स्व-मन्त्रेण चमू-पतिम्॥
> तेन **भुक्तोज्झितं** सर्वं
> हविस्-स्रक्-चन्दनादिकम्।
> देव-भुक्तोज्झिता चापि
> पवित्रं पाप-नाशनम्॥
>
> **न** कस्मैचित् **प्रयच्छेत्**
> तद्-अपात्राय विशेषतः।
> अ-पात्रे **ददतं** मूढं
> तद्-भूतानि **शपन्ति** हि॥
>
> ततस् तद्-भूत-तृप्त्य्-अर्थं
> विशुद्धे ऽम्भसि **निक्षिपेत्**।
> तद्-गणानुचरो **भूत्वा**
> **भुञ्जीत** स्वयम् अप्य् अदः॥
> तद्-आश्रितानां भूतानां
> पाताल-तल-**वासिनाम्**।

स्वेन **भुक्तोज्झितं** सर्वं
दत्तं तेन महात्मना॥

०३ अपात्रे न①

शाण्डिल्यः --

> अन्नम् अम्बूनि वस्त्राणि
> पात्राणि स्रक्-फलादिकम्।
> इष्ट-मिष्टावशिष्टं वा
> **प्रदद्यात्** पञ्च-कालिने॥
> सर्व-पाप-**प्रशमनं**
> सर्व-दुःख-**निवारणम्**।
> भगवद्-भुक्तम् अन्नाद्यम्
> अयोग्येभ्यो **न योजयेत्**॥
> अयोग्य-**योजनाद्** एव
> योग्ये चाप्य् **अवियोजनात्**।
> भगवद्-भक्ति-युक्तोपि
> प्रायश्चित्ती भवेन् नरः॥

ईश्वर-संहितायाम् --

> **रक्षणीयम्** अ-भक्तेभ्यस्
> तद्-अन्नं विष्णु-याजकैः।
> **प्रायश्चित्ती** भवेद् दाता
> अपात्रे **प्रतिपादनात्**॥

वङ्गीश्वरः --

> **नैव देयम्** अपात्रेभ्यः
> कदाचिद् अपि किञ्चन।
> **प्रायश्चित्ती भवेद्** दाता
> अपात्रे **प्रतिपादनात्**॥
> भगवन्-मन्त्र-दृक्-पूतम्
> अपात्रेभ्यो ददाति यः।
> सिद्धो ऽपि याति **पातित्यम्**
> **आरुरुक्षुस्** तु किं पुनः॥
> दाता प्रतिगृहीता च
> नरकं **व्रजतो** ध्रुवम्॥

[[224]]

शाण्डिल्यः --

> ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं
> शूद्रं स्त्रियम् अथेतरम्।
> **पूजयेत्** तान् यथा-योग्यं
> भगवद्-भक्ति-भावितान्॥
> अ-कृत्रिमा भगवति
> **प्रीतिर्** यस्मिन् **प्रदृश्यते**।
>
> भक्तेषु **वाच्य** एवायं
> बाह्य-लिङ्ग-**धरो** ऽपि वा॥
> वैष्णवो ऽहं **प्रदेहीति**
> याचितो येन केन वा।
> **नावमन्येत** तं विद्वान्
> **तर्पयेद्** अन्यथा ऽपि च॥
>
> अविज्ञाता अनर्हाश् च
> **मान्या** ये गृहमेधिनः।
> देवानिवेदितैर् द्रव्यैस्
> **तर्पयेत्** तद्-असन्निधौ॥
>
> भुक्तं भगवता यद् यद्
> भुक्त-शेषम् अथापि वा।
> हुत-शेषं तथोच्छिष्टं
> भक्ति-हीने **न योजयेत्**॥
> अवश्यं भोजनीयानाम्
> अ-भागवत-वेदिनाम्। लौकिकाग्निषु पक्वेन
> कार्यम् अन्नेन **तर्पणम्**॥

सच्-चरित्र-रक्षायाम् --

> नैव भोक्तव्यम् अन्नाद्यम्
> अवैष्णव-निवेदितम्।
> **नावैष्णवाय दातव्यं**
> स्वयं विष्णोर् निवेदितम्॥

...

०४ पञ्च-महा-यज्ञादि-चोदनम्①

अथ संविभाग उच्यते; दक्षः --

> पञ्चमे तु तथा भागे
> **संविभागो** यथार्हतः।
> पितृ-देव-मनुष्याणां
> कीटानाञ् **चोपदिश्यते**॥

दर्पणे --

> **प्रक्रम्य** पर्वण्य् अथ वैश्व-देवं
> **कुर्याद्** ग्रहस्थो ह्य् अनिशं दिवा वा।
> शुद्ध्य्-अर्थम् अन्नस्य तथा ऽऽत्मनश्
> च **नाश्नन्** प्रवासे तु फलादिभिर् वा॥
> औपासने वा पचने ऽथवा ऽग्नौ
> घृताक्तम् अन्नं **जुहुयात्** करेण।
> स्वकीय-शाखोदित-मन्त्र-सङ्घैर्
> बलिञ् च **हुत्वा** ऽथ विहायसाञ् च॥

व्यासः --

> सायं प्रातर् वैश्व-देवः
> **कर्तव्यो** बलि-कर्म च।
> अनश्नाता ऽपि **कर्तव्यम्**
> अन्यथा किल्बिषी भवेत्॥

नृ-सिंह-पुराणे --

> वैश्व-देवेन ये हीना
> आतिथ्येन बहिष्कृताः।
> सर्वे ते वृषला **ज्ञेयाः**
> **प्राप्त**-वेदा अपि द्विजाः॥

[[227]]

व्यासः --

> पञ्च सूना गृहस्थस्य
> **वर्तन्ते** ऽहर् अहस् सदा।
> खण्डनी पेषणी चुल्ली
> उद-कुम्भ उपस्करः॥
> एताभिर् **वाहयेद्** विप्रो
> **बध्यते** वै मुहुर् मुहुः।
> एतासां पावनार्थन् तु
> पञ्च-यज्ञाः प्रकीर्तिताः॥

खण्डनी - क्रकचोलूखलादि,
पेषणी - दृषदादि,
चुल्ली - पाक-स्थानं,
उद-कुम्भः - उदधानं,
उपस्करः - शूर्पादि।
एवं पावनार्थत्व-मात्रं न भवति,
किन्त्व् अकरणे प्रत्यवाय-स्मृतेः;
आश्वमेधिके --

> पञ्च-यज्ञान् परित्यज्य
> यो भुङ्क्ते हि द्विजाधमः।
> स भवेद् विड्-वराहश् च
> श्वान-योनिषु **जायते**॥

...

भृगुः --

> यत् फलं सोम-यागेन
> **प्राप्नोति** धनवान् द्विजः।
> सम्यक् पञ्च-महा-यज्ञैर्
> दरिद्रस् तद् **अवाप्नुयात्**॥

...

पाद्मे उत्तर-खण्डे --

> श्रुति-स्मृत्य्-उदितं कर्म
> **नाचरेद्** यदि वैष्णवः।
> स पाषण्डत्वम् आपन्नो
> रौरवे नरके **वसेत्**॥

व्यासः --

> अकृत्वा वैश्व-देवन् तु
> यो **भुङ्क्ते** ऽनापदि द्विजः।
> स मूढो नरकं **याति**
> काल-सूत्रम् अवाक्-शिराः॥

रत्नाकरे --

> सायं प्रातश् च **कुर्वीत**
> वैश्व-देवं यथा-विधि।
> महतः पञ्च-यज्ञांस् तु
> दिवैवेत्य् **आह** गौतमः॥

व्यासः --

> नैवेद्यार्थं पृथग् भाण्डे
> पत्नी **स्नात्वा पचेद्** गृहे।
> वैश्व-देवार्थम् अन्यस्मिन्
> व्यञ्जनानि पृथक् पृथक्॥
> एकस्मिन् वा **पचेद्** भाण्डे
> पूर्वं विष्णु-निवेदनम्।
> वैश्व-देवम् ततश् शिष्टाद्
> व्यासस्य वचनं यथा॥

इदं वैश्व-देवं कर्म व्यजनाकारम् एवाग्नि-समीपे शिष्टैर् अनुष्ठीयते॥

अनुकल्पः②

...

व्यासः --

> पयो-मूल-फलैर् वा ऽपि
> पञ्च-यज्ञान् **समाचरेत्**।
> **अ-कृत्वा** पञ्च-यज्ञांस् तु
> **भुक्त्वा** चान्द्रायणं चरेत्॥

...

कात्यायनः --

> पक्वाभावे प्रवासे तु
> तण्डुलान् ओषधीं तु वा।
> पयो--दधि--घृतं वा ऽपि
> कन्द--मूल--फलानि वा॥

जुहुयाद् इति शेषः। रत्नाकरे --

> अलाभे येन केनापि
> फल-शाकोदकादिभिः।
> अथवा मन्त्रतः **कुर्याद्**
> **भवेन् नावैश्वदेविकः** ॥

[[228]]

अनेनैवाभिप्रायेण शाण्डिल्यः --

> लवणं चोदकं हित्वा
> कर्मण्यं यद् **उदाहृतम्**।
> तत्-सर्वं **जुहुयाद्** अग्नौ
> तिल--पुष्प--फलादिकम्॥
> **आवाह्यग्नौ** जगन्-नाथं
> मनसा ऽभ्यर्च्य शक्तितः।
> **जुहुयात्** काष्ठ--पुष्पान्न--
> घृत--क्षीर--तिलादिकम्॥

तथा ऽऽपस्तम्बः - "देवेभ्यस् स्वाहा-कार आकाष्ठाद्" इति।*(5)*

नियमः②

अत्र नियमम् आह कात्यायनः --

> पयो-दधि-घृतैः **कुर्याद्**
> वैश्व-देवं स्रुवेण तु।
> हस्तेनान्नादिभिः **कुर्याद्**
> अद्भिर् अञ्जलिना जले॥

अनेन क्षार-लवणोदक-व्यतिरिक्तं सर्वं
वैश्व-देव-कर्मण्य् अग्नाव् एव **जुहुयात्,**

जलं तु जल एव,*(5)*
क्षार-लवण-मिश्रं तु उत्तरोष्ण-भस्मनीति-व्यवस्था।
तथा बोधायनः --

> अङ्गारान् भस्म-मिश्रांस् तु
> **निरस्योत्तरतः** पृथक्।
> **जुहुयाद्** वैश्व-देवं तु
> यदि क्षारादि-मिश्रितम्॥

सर्वैः कार्यम्②

यमः --

> स्नातको ब्रह्म-चारी च
> पृथक्-**पाकी भवेद्** यदि।
> वैश्व-देवं **प्रकुर्वीत**
> स्त्री-बालौ **कारयेद्** यथा॥
> ब्रह्म-चारी गृही वा ऽपि
> विधुरो विधवा अपि।
> होमाग्र--दान-रहिता
> **न भोक्तव्यं** कदाचन॥

इदं वैश्व-देवादिकं शूद्रेणापि तन्त्रतः कर्तव्यम्। तथा याज्ञवल्क्यः --

> भार्या-रतिश् शुचिर् भृत्य-
> भर्ता श्राद्ध-क्रिया-परः।
> नमस्-कारेण मन्त्रेण
> पञ्च-यज्ञान् **न हापयेत्**॥

"स शूद्र" इत्य् अनुवर्तते;

मनुष्य-यज्ञ-विवृतिः②

मुख्य-कल्पानन्तरं मनुष्य-यज्ञं **प्रकृत्योक्तम्**।

> हन्त-कारम् अथाग्रं वा
> भिक्षां वा शक्तितो द्विजः।

> **दद्याद्** अतिथये नित्यं
> **बुध्येत** परमेश्वरम्॥

शातातपः --

> ग्रास-मात्रं भवेद् भिक्षा
> त्व् अग्रं ग्रास-चतुष्टयम्॥

विज्ञानेश्वरे --

> ग्रास-मात्रा भवेद् भिक्षा
> पुष्कलं तच्-चतुर्-गुणम्।
> हन्त-कारं चतुर्भिस् स्याद्
> अग्रं तत्-त्रि-गुणं भवेत्॥

[[229]]

०५ स्व-भुक्तेः प्राक्①

...
याज्ञवल्क्यः --

> बालस् सुवासिनी वृद्धा
> गर्भिण्य्-आतुर-कन्यका।
> **सम्भोज्या** ऽतिथि-भृत्याश् च,
> दम्पत्योश् शेष-भोजनम्॥

सुवासिनी - परिणीता पितृ-गेहे स्थिता दुहिता,

> **विघसाशी** भवेन् नित्यं
> नित्यं चामृत-**भोजनः**। विघसं भुक्त-**शिष्टं स्याद्**
> यज्ञ-**शिष्टं** तथा ऽमृतम्॥

गीतायाम् --

> यज्ञ-शिष्टाशिनस् सन्तो
> **मुच्यन्ते** सर्व-किल्बिषैः।
> **भुञ्जते** ते त्व् अघं पापा
> ये **पचन्त्य्** आत्म-कारणात्॥

श्रुतिः --

> केवलाघो भवति केवलादी॥
> [[TODO: परिष्कार्यम्]]

०६ वैश्वदेव-प्रयोगस् तैत्तिरीयकः①

... भार्यादिः पाक-कृज् जनः
वैश्व-देवार्थं स्थापितम् अन्न-भागं सूप-व्यञ्जन-सहितम् **आदाय**
"भूतम्" इत्य् उक्त्वा यजमानाय **दद्यात्,**
"तत् सुभूतँ सा विराट् तन् मा क्षायी"ति **प्रत्युक्ते**
ऽग्नाव् **अधिश्रित्य प्रोक्ष्य**
वाम-भागे **निधाय**
पञ्चधा **विभज्य**
"वैश्व-देवं करिष्य" इति **सङ्कल्प्य परिषिच्य**
"अग्नये स्वाहे"त्य्-आदिभिष् षड्भिः अक्षार-लवणं घृतादि-मिश्रम् अन्नं **हुत्वा**
उदीचीनम् उष्णं **भस्मापोह्य**
तत्र सूपादिकं सर्वं व्यञ्जनम् आदायाहविष्यं "स्वाहे"ति सकृद् **+धुत्वा**
परिषिच्य
अङ्गुल्यग्राणि यथा भूमिं न स्पृशन्ति तथा बलि-**हरणञ्** च
सूप-व्यञ्जन-मिश्रैर् बदरी-फल-मात्रैर् अन्नादिभिः "धर्माय स्वाहे"त्यादिभिर् मन्त्रैः **कुर्यात्**।

अनन्तरम् अग्रं **दत्त्वा**

"देवेभ्यः स्वाहे"त्य्-आदिभिः*(=??)* पञ्च-महा-यज्ञान् **कृत्वा**

तच्-छेषेणैव **भोजनं कार्यम्,**
अहुत-शेष-भोजने प्रत्यवाय-स्मृतेः।

अत्र शाण्डिल्यः --

> विशेष-वस्तु **सम्पाद्य**
> हृद्यं पुष्पोदनादिकम्।
> **अनिष्ट्वा** च तथा **ऽदत्त्वा**
> तम् अग्नौ नर-सूकरः॥
> चक्राकारम् अथाष्टारं
> **कुर्याद्** अग्नि-समीपतः।
> बदरी-फल-मात्रन् तु
> घृत-क्षीरान्न-मिश्रितम्॥

०७ पितृ-यज्ञः①

पितृ-यज्ञं **प्रकृत्याह** शाण्डिल्यः --

> **दद्यात्** पितॄन् समुद्दिश्य
> भगवज्-ज्ञान-योगिने।
> चत्वारो बहवो द्वौ वा
> सम्यक् ज्ञान्य् एक एव वा॥
> **पूज्यो** नित्यं प्रयत्नेन
> पित्रर्थं भोज्य-सम्पदा॥

रत्नाकरे --

> नामन्त्रणं न होमञ् च
> नाह्वानं न विसर्जनम्।
> न पिण्ड-दानं न सुरो*(→सुरार्थ-भोजनम्)*
> नित्ये **कुर्याद्** विचक्षणः॥

न सुरः - पित्रर्थम् एव भोजयेत्, न देवार्थम् इत्य् अर्थः।

अनुकल्पः②

व्यासः --

> विप्राभावे तु पिण्डं वा
> **दद्याद्** दक्षिणतो ऽपि च।
> कुक्कुटाण्डक-मात्रं तु
> पिण्डम् इत्य् **अभिधीयते**॥
> अङ्गुष्ठ-पर्व-मात्रं स्याद्
> अवदानम् इति स्थितिः॥

[[230]]

०८ अनग्निकस्य यज्ञाः①

विधुरं प्रकृत्यात्रिः

> साग्निकः पितृ-यज्ञं तं
> बलि-कर्म समाचरेत्।
> अनग्निर् हुत-शेषं तु
> बलिं काक-बलिं **हरेत्**॥ पुरुष-यज्ञाद् **ऋते** नान्यस्
> त्व् अनग्नेस् तु महा-मखे॥ *(5)*

तु-शब्दाभ्यां देवादि-यज्ञ-चतुष्टयं व्यावर्तते,
स्वाध्यायन् त्व् अविस्मृत्य्-अर्थं केवलं नित्यम् **अधीयीत**,
"न ब्रह्म-यज्ञं कुर्याद्" इति च विशिष्यते।

> पञ्च क्लृप्ता महा-यज्ञाः
> प्रत्य् अहं गृहमेधिनाम्

इति पराशरेण पञ्च महा-यज्ञानां गृहमेधि-विशिष्टत्व-स्मरणात्;
मनुष्येभ्यो ऽन्न-दानम् इति न विरोधः।
वसिष्ठः --

> अनग्निकस् तु यो विप्रस्
> सो ऽन्नं व्याहृतिभिस् स्वयम्।
> **हुत्वा** शकल-होमं च
> शिष्टं काक-बलिं हरेत्॥

विष्णुश् च --

> अन्नं व्याहृतिभिर् **हुत्वा**
> **हुत्वा** मन्त्रैश् च शाकलैः।
> प्रजा-पतेर् हविर् **हुत्वा**
> **पूरयेन्** नाधिकं ततः॥

त्रिभिर् व्याहृतिभिर् अन्नाहुतीर् **हुत्वा**
“प्रजा-पतये स्वाहे”ति च,
ततो "जीव-कृतस्यै न स" इत्य् आद्यैश्*(=??-)* शकल-होमञ् च **हुत्वा**
होमं **समापयेत्;**
ततो ऽधिकम् अनग्नेः किञ्चिन् नास्तीत्य् अर्थः।

व्यासः --

> ततश् शनैश् शनैर् **दद्यात्**
> बलिं काक-शुनां तथा।
> कृत्वैतद्-बलि-कर्मैवम्
> अतिथिं **पूज्यम् आशयेत्**॥
> भिक्षां च भिक्षवे **दद्याद्**
> विधिवद्-ब्रह्म-चारिणे।
> यतिश् च ब्रह्म-चारी च
> पक्वान्न-स्वामिनाव् उभौ॥
> तयोर् अन्नम् **अदत्वा**
> तु **भुक्त्वा** चान्द्रायणं चरेत्॥

०९ यति-भिक्षा①

...

दान-चोदना②

पराशरः --

> **दद्याच्** च भिक्षा-त्रितयं
> परिव्राड्-ब्रह्म-चारिणम्।
> इच्छया वा बुधो **दद्याद्**
> विभवे सत्य् अवारितम्॥
> यतेर् हस्ते जलं **दद्याद्**
> भैक्षं **दद्यात्** पुनर् जलम्। तद्-भैक्षं मेरुणा तुल्यं
> तज् जलं सागरोपम्॥

[[231]]

रत्नाकरे --

> यतिर् यस्य गृहे **भुङ्क्ते**
> तत्र **भुङ्क्ते** हरिस् स्वयम्।
> हरिर् यस्य गृहे **भुङ्क्ते**
> तत्र **भुङ्क्ते** जगत्-त्रयम्॥

सङ्ग्रहे --

> पञ्चाहं सप्त-रात्रं वा
> यस्मिन् **भिक्षा** न लभ्यते।
> तद्-गृहं **वर्जयेद्** दुष्टं
> चण्डाल-गृहवद् यतिः॥

पात्रम्②

यति-धर्म-समुच्चये --

> सुवर्ण-रूप्य-पात्रैर् वा
> ताम्र-कांस्यायसेषु च।

> भिक्षां **दत्वा** न धर्मो ऽस्ति
> **गृहीत्वा** नरकं व्रजेत्॥

इदं यति-विषयम्, ब्रह्म-चारिणे न दोषः।

वैश्वदेवम्②

पराशरः --

> वैश्व-देव-कृतं पापं
> भिक्षुर् एको **व्यपोहति**।
> न भिक्षुणा कृतं पापं
> वैश्व-देवो व्यपोहति॥

ततश् च वैश्वदेवात् प्राग् एव भिक्षौ समागते
भिक्षैव देया, *(5)*
वैश्व-देवाकरणे न दोष इति भावः।
एतद् एक-भाण्ड-पक्व-विषयम् ;
पृथक् पाके तु वैश्व-देवः कर्तव्यः। *(5)*

वन्दन-निषेधः②

> भिक्षा-काले च केनापि
> नमस्कारः कृतो यदि।
> तद् अन्नन् तु परित्याज्यं
> भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्। *(4)*

ग्रहणाधिकारः②

मनुः --

> प्रेषितस्य दरिद्रस्य
> कुटुम्बात् **प्रच्युतस्य** च।
> अध्वानं वा **प्रपन्नस्य**
> भिक्षा-चर्या **विधीयते**॥ *(5)*

तद् एवम्

> यतये काञ्चनं **दत्त्वा**
> तण्डुलं ब्रह्म-चारिणे।
> पक्वान्नन् तु गृहस्थाय
> **दाता** दुर्गाणि **गच्छति**॥

इत्य् उक्त-दोषो नास्तीति भावः।

मात्रा②

चन्द्रिकायाम् --

> माधू-करीं य **आदाय**
> ब्राह्मणेभ्यः **प्रयच्छति**।
> **दाता** तु नरकं **याति**
> भोक्ता **भुञ्जीत** किल्बिषम्॥

अतो
नान्यार्थं **भिक्षेत** ब्रह्म-चारी यतिर् वा
नाधिकम् **आहरेद्** इत्य् अभिप्रायः। यमः --

> आहार-मात्राद् अधिकं
> **न** कश्चित् **भैक्षम् आहरेत्**। **युज्यते स्तेय**-दोषेण
> कामतो ऽधिकम् **आहरन्**॥
> तस्मान् **नोपहरेद्** भैक्षम्
> अतिरिक्तं यतिर् व्रति॥

"कामत" इत्य् उक्तेर् अकामतो न दोषः।*(4)*

[[232]]

दर्वी②

रत्नाकरे --

> हस्त-दत्ता तु या भिक्षा
> लवण-व्यञ्जनानि च।
> भोक्ता ऽप्य् **अशुचितां याति**
> दाता स्वर्गं **न गच्छति**॥
> हस्त-दत्तानि तु स्नेहाल्

> लवण-व्यञ्जनानि च।
> दातारं **नोपतिष्ठन्ति**
> भोक्ता **भुञ्जीत** किल्बिषम्॥
> तस्माद् अन्तर्-हितं चान्नं
> पर्णेनाथ तृणेन वा।
> प्रदद्यान् न तु हस्तेन
> नास्तिके (न स[[??]] हस्ते तु) न कदाचन॥

अतो भोक्तृभ्यः पर्णाद्य-अन्तरितम् एव देयम् न तु केवलेन हस्तेन।

> हस्ते **ददाति** यस् स्नेहं
> लवण-व्यञ्जनादिकम्।
> दाता तु नरकं **याति**
> भोक्ता **भुञ्जीत** किल्बिषम्॥

दर्व्या क्वचिन् निषेधम् आह यमः --

> दर्व्या **देयं** श्रितान्नं च
> समस्त-व्यञ्जनानि च।
> तैल-पक्वम् अपक्वञ् च
> न तु दर्व्या कदाचन॥

पराशरः --

> आयसेन तु पात्रेण
> यद् अन्नम् उपनीयते।
> शुनोच्छिष्टम् असौ **भुङ्क्ते**
> दाता च नरकं **व्रजेत्**॥
> अयः पात्रम् अयोग्यं स्यात्
> स्नानाचमन-कर्मसु।
> तत्र स्थितं घन-रसं
> **नोपयोज्यं** द्विजातिभिः॥

१० अतिथि-पूजनम्①

शङ्खः --

> गो-दोह-मात्रम् अङ्कणे
> ऽतिथिं प्रतीक्षमाण आसीत॥

पुराणे --

> नाडिकायाश् चतुर्-भागं गो-दोहं ब्रुवते बुधाः॥

...

पराशरः --

> इष्टो वा यदि वा द्वेष्यो
> मूर्खः पण्डित एव वा।
> सम्प्राप्तो वैश्वदेवान्ते
> सो ऽतिथिः स्वर्ग-**सङ्क्रमः**॥
> चोरश् चैवाथ चण्डालश्
> शत्रुर् वा पितृ-घातुकः।
> देश-काले तु **सम्प्राप्तस्**
> सो ऽतिथिस् स्वर्ग-**सङ्क्रमः**॥*(5)*

"द्विषन्तं नैव भोजयेद्"
इति वचनम् अ-देश-काले स्वयं प्रार्थना-विषयम्। *(4)*

आश्वमेधिके --

> दूराध्व-गं श्रान्तम् **अनुव्रजन्ति**
> देवाश् च सर्वे पितरो ऽग्नयश् च।
> तस्मिन् द्विते*(=??)* **पूजिते पूजितास्** स्युर्
> **दिते***(=खण्डिते)* निराशा अपि ते **प्रयान्ति**॥

दिते - खण्डिते,

> अतिथिर् यस्य भग्नाशो
> गृहात् प्रतिनिवर्तते।

> **न** तस्मै **दुष्कृतं दत्त्वा**
> पुण्यम् **अदाय गच्छति**॥

हारीतः --

> शूद्रो वा प्रतिलोमो वा
> यदि श्रान्तः क्षुधा ऽऽतुरः।
> **भोजयेत्** तं प्रयत्नेन
> गृहम् **अभ्यागतो** यदि॥
>
> पाषण्डः पतितो वा ऽपि
> क्षुधार्तो गृहम् **आगतः**।
> **नैव दद्यात्** स्व-पक्वान्नम्
> आमम् एव **प्रदापयेत्**॥ *(5)*

[[233]]

मनुः --

> न पृच्छेद् गोत्र-चरणौ
> न स्वाध्यायं न च श्रुतम्।
> चित्ते **विभावयेत्** तत्र
> देवो ऽयं **समुपस्थितः**॥
> अभ्यागतो ज्ञात-पूर्वो,
> ऽज्ञातो ऽतिथिर् **उच्यते**॥

मनुः --

> पाषण्डिनो विकर्मस्थान्
> बैडाल-प्रतिकान् शठान्।
> हैतुकान् बक-वृत्तिंश् च
> वाङ्मात्रेणापि **नार्चयेत्**॥

बृहस्पतिः --

> नष्ट-शौचे व्रत-भ्रष्टे
> विप्रे वेद-विवर्जिते।
> **दीयमानं रुदत्य्** अन्नं
> "किं मया दुष्कृतं कृतम्"॥
> वेद-विद्या-व्रत-स्नाते

> श्रोत्रिये गृहम् **आगते**।
> क्रीडन्त्य् ओषधयः सर्वा
> "यास्यामः परमां गतिम्"॥*(5)*

मनुः --

> **न** भोजनार्थं स्वे विप्रः
> कुल-गोत्रे **निवेदयेत्**।
> भोजनार्थं हि ते शंसन्
> "वान्ताशी"त्य् **उच्यते** बुधैः॥

रत्नाकरे --

> द्वाव् इमौ पुरुषौ लोके
> स्वर्गस्योपरि **तिष्ठतः**।
> अन्न-प्रदाता दुर्भिक्षे
> सुभिक्षे हेम-वस्त्र-दः।

११ वैकुण्ठ-होमः①

महा-भागवतोत्तमस् तु वैकुण्ठ-होमञ् च कुर्यात्।
तत्-प्रकारस् तु पाद्मे उत्तर-खण्डे अष्ट-पञ्चाशे ऽध्याये --

> प्रीत्य्-अर्थं वासुदेवस्य
> कर्म-ज्ञानादिकं नरः।
> स विप्रः परमैकान्ती
> महा-भागवतोत्तमः॥
> हरेर् नैवेद्य-शेषेण
> **जुहुयाद्** वह्नि-मण्डले।
> प्रत्य्-ऋचं पुरुष-सूक्तेन
> श्री-सूक्तं मङ्गलाह्वयम्॥
> **होतव्यम्** आज्य-सम्मिश्र--
> हविषा वैदिकानले।
> मन्त्रेण मन्त्र-रत्नेन
> **जुहुयाद्** भक्ति-संयुतः॥
> अष्टोत्तर-शतं वा ऽपि
> अष्टा-विंशतिर् एव वा।
> यज्ञ-रूपं महा-विष्णुं
> **ध्यायन्** वै जुहुयाद् धविः॥
> शुद्ध-जाम्बूनद-निभं
> शङ्ख--चक्र--गधा-**धरम्**।
> समस्त-वेद-वेदाङ्ग-
> साङ्गोपाङ्ग-**युतं** प्रभुम्॥
> देव्या श्रिया समासीनं
> **ध्यात्वा** होमं समाचरेत्।

[[234]]

> एकैकाम् आहुतिं पश्चान्
> नामभिर् **जुहुयाद्** धविः॥
> नित्यान् मुक्तान् समुद्दिश्य
> महा-भागवतोत्तमः।
> भू-नीला-विमलाद्याश् च
> शक्तयः प्रथमं क्रमात्॥
> अनन्त-विहगेन्द्रादि-
> देवतास् तद्-अनन्तरम्।

वासुदेवादयः पश्चात्
तथा सत्यादि*(=शक्त्यादि??)*-देवताः॥
होतव्याः क्रमशस् तस्मिन्
सम्पूज्याश् च विशेषतः।
एतद्-वैकुण्ठ-होमन् तु
महा-भागवतोत्तमः। नित्यार्चन-विधौ नित्यं
कुर्वीत सुसमाहितः॥
बलिञ् च सर्व-भूतानां
दिक्षु **दद्याद्** अतन्द्रितः॥
गृहार्चने गृह-द्वारे
पञ्च-यज्ञ-विधानतः॥
दत्त्वा बलिं विधानेन
पश्चाद् **आचमनं चरेत्**॥

१२ वैष्णवार्हणम्①

पराशरः --

> षष्टिर् वर्ष-सहस्राणि
> विष्णोर् आराधनात् फलम्।
> सकृद् वैष्णव-पूजायाः
> कलां **नार्हति** षोडशीम्॥

शाण्डिल्यः --

> गृहे भागवतं **प्राप्तम्**
> अ-ज्ञानाद् यो **ऽवमन्यते**।
> नष्ट-श्रीको भवेत् सद्यः
> क्षीणायुः पुण्य-संक्षयः॥

उशन-स्मृतौ --

> यत्र भागवतानान् तु
> पादोदक-निषेवणम्।
> पावनं सर्व-भूतानां
> सोम-पानवद् **आचरेत्**॥

भारते --

> वैष्णवानान् तु यो मर्त्यः
> **पिबेत्** पादोदकं सदा।
> क्षय-रोगादि--कुष्ठान्तं
> सर्वे **नश्यन्ति** भारत॥

पराशरः --

> तिस्रः कोट्य्-अर्ध-कोटी च
> तीर्थानि भुवन-त्रये।
> वैष्णवाङ्घ्रि-जलात् पुण्यं
> कोटि-भागेन नो समम्॥

[[235]]

विष्वक्सेन-संहितायाम् --

मण्डलं पुरतः **कृत्वा**
तद् ऊर्ध्वे त्व् आसनं **न्यसेत्**।
तस्योपरि **न्यसेत्** पात्रं
तच् च पुष्पैः **समर्चयेत्**॥
आगतं वैष्णवं साक्षाद्
विष्णुम् इत्य् एव **चिन्तयेत्**।
प्रणिपत्य यथा-न्याय्यं
प्रार्थयेच् छ्री-पद-द्वयम्॥
तत्-कृपा--दत्त-चरणौ
मूर्ध्नि फाले दृशोर् हृदि।
विन्यस्य भक्ति-पूर्वन् तु
क्षालयेद् गन्ध-वारिणा॥
प्रथमं दक्षिणं पादं
ततो वामं यथा-विधि।
धौत-वस्त्रेण **संशोध्य**
पूर्ववत् स्वाङ्गके **न्यसेत्**॥
तांम्बूलाद्य्-उपहारांश् च
निधाय पुरतो **नमेत्**।
तद्-अनुज्ञां पुरस्-कृत्य
त्रिस् तीर्थं तत् **पिबेत्** सुधीः॥
रुक्मे च रजते चैव
ताम्रे चैव च मृण्-मये।
न कांस्ये **क्षालयेत्** पादौ
कदाचिद् अपि वै नरः॥
वस्त्रञ् च द्वि-गुणी **कृत्य**
पाणौ पाणिञ् च विन्यसेत्।
तत्र तीर्थं **प्रतिष्ठाप्य**
त्रिः पिबेद् बिन्दु-वर्जनम्॥
परमाणु-समं तीर्थं
यावत् तु **पतितं** भुवि।
तावद् वर्ष-सहस्राणि नरकेषु **निमज्जति**॥
अर्चान्तं **पूजयेद्** भक्त्या
स्वर्ण--वस्त्रादि--भूषणैः।
फलैश् च विविधैः भक्क्ष्यैस्
ताम्बूलैश् च समाहितः॥
तत्-तीर्थं **प्राशयेद्** भक्त्या
पुत्र--दार--सुहृज्-जनैः।

०७ भोजन-विधिः①

०१ निवेदितान्न-निवेदनम्①

...
शाण्डिल्यः --

> प्रापणं भगवद्-भुक्तं
> **लब्ध्वा** भागवतेन तत्।
> पुनर् **इष्ट्वैव भोक्तव्यं**
> दानं तस्य **न चेष्यते**॥

इदं मानसिकाभिप्रायम्; तथा तेनैवोक्तम् -

> मूर्त्य्-अन्तरेण **सम्भुक्तम्**
> अयत्नेन **समागतम्**।
> स्व-मन्त्र-मूर्त्यै **सञ्चिन्त्य**
> मनसा तत् **समर्पयेद्**॥

इति। किञ्च -

> अनर्पितं स्व-भगवते
> स्वाराध्याय स्व-मन्त्रतः।
> यद् **भुक्त्वा कुरुते** कर्म
> तद् द्रव्यं यस्य तस्य तत्॥
> कर्मण मनसा वाचा
> यथा-कालं यथा-बलम्।
> स्वाराध्याय **निवेद्यैव**
> सर्वं **भुञ्जीत** बुद्धिमान्॥

इति च।

०२ आचमनम्①

आपस्तम्बः --

> भोक्ष्यमाणस् तु प्रयतो ऽपि द्विर् आचामेत्।

स्मृत्य्-अन्तरे --

> यस् तु भोजन-शालायां
> भोक्तु-काम **उपस्पृशेत्**।
> आसन-स्थो न चान्यत्र
> स विप्रः पङ्क्ति-दूषकः॥
> भोक्तु-कामो यदा विप्र
> **आचान्तो** ह्य् आसने **स्थितः**।
> **अभिवादं** करोत्य् अस्य
> पुनर् **आचमनं चरेत्**॥

०३ कालः①

मनुः --

> सायं प्रातर् द्वि-जातीनाम्
> **अशनं** श्रुति-चोदितम्।
> **नान्तरा** भोजनं कुर्याद्
> अग्नि-होत्र-समो विधिः॥

[[236]]

द्विर्-भोजन-निषिद्ध-दिवसाः②

... देवलः --

> पित्रोर् मृताहे पूर्वेद्युर्
> भानु-वारे च सङ्क्रमे। तथा चतुर्दश्य्-अष्टम्योर्
> व्रतेषु च महोत्सवे॥
> श्रोत्रिये **मरणं प्राप्ते**
> गुरूणां दुःख-सम्भवे।
> पितरि **व्याधिना ग्रस्ते**
> महा-राज-**निपातने**॥
> **उक्तेष्व्** एतेषु दिवसेष्व्
> अन्येषु व्रत-पर्वसु।
> **न** द्वि-वारं **समश्नीयाद्**
> विप्रो धर्म-परायणः॥
> तस्य पाप-विशुद्ध्य्-अर्थं
> सहसा निष्कृतिं चरेत्।
> पञ्च-गव्येन शुद्धस् स्याद् विप्रो द्वि-वार-भोजने॥

सङ्ग्रहे --

> अर्क-द्वि-पर्व-रात्रौ च
> चतुर्दश्य्-अष्टमी दिवा।
> एकादश्याम् अहोरात्रं
> **भुक्त्वा चान्द्रायणं** चरेत्॥

०४ स्थानम्①

...
अखण्डादर्शे --

> **उपलिप्य** सम-स्थाने
> शुचौ श्लक्ष्णासनान्विते।
> चतुरश्रं त्रि-कोणञ् च
> वर्तुलं चार्ध-चन्द्रकम्॥
> **कर्तव्यम्** आनुपूर्व्येण
> ब्राह्मणादिषु मण्डलम्॥

वृद्धात्रेयः --

> यातु-धानाः पिशाचाश् च
> असुराश् चाथ राक्षसाः।
> **घ्नन्ति** वै बलम् अन्नस्य
> मण्डलेन **विवर्जितम्**॥
> ब्रह्मा विष्णुश् च रुद्रश् च
> श्रीर् हुताशन एव च।
> मण्डलान्य् **उपजीवन्ति**
> तस्मात् **कुर्वीत** मण्डलम्॥
> गोमयं मण्डलं **कृत्वा**
> भोक्तव्यम् इति निश्चितम्।
> पात्रावस्थानतो ऽन्यूनम्
> अधिकं वा **न कारयेत्**॥
> **उपलिप्य** शुचौ देशे
> निश्छिद्रं चतुर्-अश्रकम्।
> स-विताने समीपे च
> **भोक्तव्यं** भगवन्-मयैः॥

समीपे - इज्या-प्रदेशस्य, भगवन्-मयैः - भगवद्-ध्यान-प्रचुरैः,

> कबले कबले **कुर्वन्**
> गोविन्दस्यानुकीर्तनम्।
> जीवन् मुक्तो ऽन्यथा कुर्वन्
> केवलोदर-**पूरक**॥ *(5)*

इति स्मृतेः।

०५ दिग्-वेषादि①

> आयुष्यं प्राङ्-मुखो **भुङ्क्ते**
> यशस्यं दक्षिणा-मुखः।
> प्रत्यङ्-मुखश् श्रियं **भुङ्क्ते**
> ऋतं **भुङ्क्त** उदङ्-मुखः॥

"कामयमान" इति शेषः।

> पञ्चार्द्रो भोजनं **कुर्यात्**
> प्राङ्-मुखो मौनम् **आस्थितः**।
> हस्ता पादौ तथैवास्यम्
> एषां **पञ्चार्द्रता स्मृता**॥

गोबिलः --

> प्राङ्-मुखावस्थितो विप्रः
> प्रतीचीं वा यथा-सुखम्।
> उत्तरां पितृ-कार्येषु
> दक्षिणान् तु विवर्जयेत्॥

मनुः --

> यो **वेष्टित**-शिरा भुङ्क्ते
> यो **भुङ्क्ते** दक्षिणा-मुखः।
> सोपानत्कश् च यो **भुङ्क्ते**
> तद् वै रक्षांसि **गच्छति**॥

अत्र "प्राङ्-मुखो ऽन्नानि भुञ्जीते"ति नियम-विधिर् अन्यस् तु काम्यः।

पवित्रम्②

हारीतः --

> स-पवित्रेण यो भुङ्क्ते
> सर्व-यज्ञ-फलं लभेत्॥

भरद्वाजः --

> ब्रह्म-यज्ञे जपे चैव
> ब्रह्म-ग्रन्थिर् विधीयते।
> भोजने वर्तुलं प्रोक्तम्
> एवं धर्मो **न हीयते**॥

विश्वामित्रः -

> पवित्रं **धारयेन्** नित्यं
> कौशेयं दक्षिणे करे।
> भोजनादौ विशेषेण
> अन्न-दोषैर् **न लिप्यते**॥

शाण्डिल्यः --

> भुवं **स्पृष्ट्वा** पदाग्रेण
> पात्रं सव्येन पाणिना।
> इज्या-प्रदेशाभिमुखस्
> **समश्नीयात्** प्रसन्न-धीः॥

[[237]]

०६ पात्रम्①

योग-याज्ञवल्क्यः --

> अमत्रं वा ऽथ कांस्यं वा
> राजतं वा हिरण्मयम्।
> तानि पात्राणि सर्वेषां
> यथा विभवम् **आचरेत्**॥
> एक एव तु भुञ्जीत
> विमले कांस्य-भाजने।
> पलाद् विंशतिकाद् अर्वाग्
> अत ऊर्ध्वं यथेच्छया॥

इदं भ्रात्रादि-विषयम्,
तद् अपि शिष्टाः **परिहरन्ति**।
माधवीये --

> प्रशस्त-शुद्ध-पात्रेषु
> भुञ्जीताकुपितो[[??]] द्विजः।
> सौवर्णे राजते कांस्ये
> पद्म-पत्र--पलाशयोः॥
> भोजने ऽभोजने चैव
> त्रि-रात्रं फलम् **अश्नुते**॥
> ब्रह्म-पत्रे तु यो **भुङ्क्ते**
> मासम् एकं निरन्तरम्।
> त्रिभिश् चान्द्रायणैस् तुल्यं
> महा-पातक-नाशनम्॥

ब्रह्म-पत्रं - पेयत्ति[[??]],

> सौवर्णं राजतं वा ऽपि
> शूद्र-पात्रं **न** तु **स्पृशेत्**।
> इतरेषान् तु **शुद्धिस्** स्यात्
> **ताप-घर्षणतस्** तथा॥

किम् उत ताम्र-कांस्यादि-पात्रम् इति भावः।

स्मृत्यन्तरे --

> पनसाम्र--नारिकेल--
> कदली--बिल्व-पत्रके। उहिनाकाञ्चि-पत्रे[[??]] च
> चान्द्रायण-फलं लभेत्॥

मनुः --

> वटार्काश्वत्थ-पत्रेषु
> कुम्भी--तिन्दुक-पत्रयोः।
> कोविदार--करञ्जेषु
> **भुक्त्वा** चान्द्रायणं **चरेत्**॥

▼ द्राविड-टिप्पनी

कुम्भी - ताण्ति, तिन्दुकं - तुम्बिल्, कोविदारं - मलैयात्ति, करञ्जं - फुङ्गै।

व्यासः --

> पलाश--पद्म-पत्रेषु
> गृही भुक्त्वैन्दवं **चरेत्**।
> यतिश् च ब्रह्म-चारी च
> **लभते** चान्द्रकं फलम्॥

माधवीये पलाश--पद्म-पत्रयोर् व्यवस्था दर्शिता --

> वल्ली--पलाश-पत्रे च
> स्थलजे पौष्करे तथा।
> गृहस्थश् चेत् **समश्नीयाच्**
> छुद्ध्यै चान्द्रायणं चरेत्॥

[[238]]

स्मृति-रत्ने च --

> कदली-गर्भ-पत्रे च
> पद्म-पत्रे जलास्पृशि।
> वल्ली--पलाश-पत्रे च
> **भुक्त्वा** चान्द्रायणञ् **चरेत्**॥

ततश् चैतद् व्यतिरिक्त-पलाश-पद्म-विषयो [[??]]र्द्रष्टव्यः, सर्वत्रापवाद-परिहारेणोत्सर्ग-प्रवृत्तेः [[??]] स्मृति-सङ्ग्रहे --

> कर-कर्पटके चैव
> पाषाणे ताम्र-भाजने।
> वटार्काश्वत्थ-पर्णेषु
> **भुक्त्वा** चान्द्रायणं चरेत्॥

अत्र चान्द्रायण-स्मरणं बहुकालाभ्यास-विषयम्,
प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात्;
एवम् अन्यत्रापि बोद्धव्यम्। *(5)*

> मृण्मये पर्ण-पृष्ठे वा
> कार्पासे तान्तवे ऽश्मनि।
> **नाश्नीयान् न पिबेच्** चैव
> न करे न तथाञ्जलौ॥

कार्पासे - पत्रे, तान्तवे - वस्त्रे, शाण्डिल्यः --

> नाति दोष-वहं कांस्यं
> भोजने ऽश्वत्थम् एव च।
> कुटुम्बिनाम् अकामानाम्
> अपीच्छन्तीह केचन॥

हारीतः --

> स्व्-अलङ्कृते मण्डले ऽस्मिन्
> विमलं भाजनं **न्यसेत्**।
> स्वर्णं रौप्यञ् च कांस्यं वा
> पर्णं वा शास्त्र-**चोदितम्**॥
> चतुष्-षष्टि-पलं कांस्यं
> तद् अर्धं पादम् एव वा।
> गृहिणाम् एव भोज्यं स्याद्
> अतोहीनन् तु वर्जयेत्॥
> वटार्काश्वत्थ-पर्णानि
> कुम्भी-तिन्दुकयोस् तथा॥
> भल्लातकाश्व-पर्णानां
> पर्णानि **परिवर्जयेत्**।
> मोचा-गर्भ-पलाशञ् च
> **वर्जयेत्** सर्व-कर्मसु॥
> मधूकं कुटजं ब्राह्मं
> जम्बू-प्लक्षम् उदुम्बरम्।

मातुलङ्गं पानसञ् च
मोचा-चर्म-दलानि च॥
पारक्य-पर्णं श्री-पर्णं
शुभानीमानि **भोजने**॥

०७ आसनम्①

शाण्डिल्यः --

> चतुरश्रेषु शुद्धेषु
> सद्यः प्रक्षालितेषु च।
> भूमि-संस्पृष्ट-पार्श्वेषु
> विष्टरेषु **समाविशेत्**॥
> पालाश--वट-तालानाम्
> अश्वत्थस्य च काष्ठ-जम्।
> चक्रादि-**लाञ्छितं भिन्नं**
> यद् वै स्याद् उच्चम् आसनम्॥
> वेत्र-चर्म-कृतं चैव
> ताल-पत्र-कृतं कुशम्।
> आयसं **वर्जयेद् भुक्तौ**
> याग-योगोपयोगि च॥

[[239]]

पराशरः --

> **स्नातो** यथावत् **कृत्वा** च
> देवर्षि--पितृ-**तर्पणम्**। प्रशस्त-रत्न-पाणिस् तु
> **भुञ्जीत प्रयतो** गृही॥
> **कृते पाके हुते** चाग्नौ
> शुद्ध--वस्त्र-धरो नृप।
> **दत्त्वा** ऽतिथिभ्यो विप्रेभ्यो
> गुरुभ्यस् संश्रिताय च ॥
> पुण्य--गन्ध-धरश् शस्त--
> माल्य-धारी नरेश्वर।
> विशुद्ध-वदनः **प्रीतो**
> **भुञ्जीत न** विदिङ्-मुखः॥ प्राङ्-मुखोदङ्-मुखो वा ऽपि
> **न चैवान्य-मना** नरः॥

हारीतः --

> वंश-तालादि-पत्रैस् तु
> **कृतं** वसनम् अश्म च। कपालम् इष्टकं वा ऽपि

वर्णं तृण-मयं तथा॥
चर्मासनं शुष्क-काष्ठं
खलं पर्यङ्कम् एव च।
निषिद्ध-धातु-पीठञ् च
दान्तम् अस्थिमयञ् च यत्॥
दग्धं परावितं*(=??)* तालम्
आयसञ् च विवर्जयेत्।
विनीतकं तिन्दुकञ् च
करञ्जं व्याधि-घातुकम्॥
भल्लातकं कपित्थञ् च
हिन्तालं शिग्रुम् एव च।
निषिद्ध-तरवो ह्य् एते
सर्व-कर्मसु गर्हिताः॥

०८ परिषेचनादि①

क्रमः②

स एव -

> यथा कालोपपन्ने तु
> भोजने **कृत-संस्कृते**।
> पत्न्यादिभिर् **दत्तम्**
> अन्नं **वासुदेवार्पितं** शुभम्॥
>
> गायत्र्या मूल-मन्त्रेण
> **सम्प्रोक्ष्य** शुभ-वारिणा।
> "ऋतं त्वा, सत्या"भ्याम्
> इति मन्त्रेण **परिषेचयेत्**॥
>
> अन्न-रूपं विराट्-पुंसं
> **ध्यात्वा** रूपं **जपेद्** बुधः।
> **ध्यात्वा** हृत्-पङ्कजे विष्णुं
> सितांशु--सदृश--द्युतिम्॥
> शङ्ख--चक्र--गदा--पद्म
> -धारिणं दिव्य-भूषणम्।
> **मनसैवार्चयित्वा** ऽथ
> मूल-मन्त्रेण वैष्णवः॥
>
> पादोदकं हरेः पुण्यं
> तुलसी-दल-मिश्रितम्।
> "अमृतोपस्तरणम् असि"
> इति मन्त्रेण **प्राशयेत्**॥

अथ वर्तुल-पवित्र-पाणिः
हृत्-पुण्डरीक-स्थ-पत्नी-समेतं स्वाराध्यं **ध्यात्वा**
मनसा **ऽभ्यर्च्य**
यथोपदेशं प्राणाग्नि-होत्र--मन्त्र--ऋषिच्छन्दो-देवतादिकं **जपित्वा**
परिषेचनादिकं कृत्वा
प्राणाहुतीः कुर्यात्।

प्राणाग्नि-होत्र--मन्त्रादिकं तत्-प्रकारश् च
सद्-उपदेश-लभ्यत्वाद्
अत्र **न लिख्यते**।

[[240]]

रत्नाकरे --

> **आसीनश्** चासने भोक्तुं
> पादौ भूमौ **प्रतिष्ठितौ**।
> पादाग्राभ्यां भुवं **स्पृष्ट्वा**
> पादेनैकेन वा पुनः॥
> ततो **विधायापोशनं**
> **ध्यात्वा** चान्नाधि-दैवतम्।
> **हुत्वा** प्राणाहुतीः पञ्च-
> पात्रं सव्येन **संस्पृशन्**॥
> **भुक्त्वा** "ऽमृतापिधानम्
> असी"ति चैव **निपीय** तत्।
> **आचान्तः** पुनर् **आचामेन्**
> मुखं हस्तौ **विशोध्य** च॥

आपोशन-विधिः②

स्मृत्य्-अर्थ-सारे --

> आपोऽशनं वाम-भागे
> सुरा-पान-समं भवेत्।
> तद् एव दक्षिणे भागे
> सोम-पान-समं भवेत्॥
>
> आपोऽशनं **करे कृत्वा**
> पात्रे कृत्वा तलोदकम्।
> पूरणन् तु पुनः कृत्वा
> सुरा-पान-समं भवेत्॥

पुराणे --

> आपोऽशनञ् चासनञ् च
> तैलाभ्यङ्गं तथैव च।

> **स्वयङ्**-कर-**कृतं प्रोक्तम्**
> आयुः श्री--पुत्र-**हानि-दम्**॥
>
> आऽपोशनं करे **कृत्वा**
> आशीर्वचनम् **अब्रवीत्**।
> अ-भोज्यं तद् भवेद् अन्नं
> **भुक्त्वा** चान्द्रायणं चरेत्॥
>
> **भोजने तिष्ठमानास्** तु
> स्वस्ति **कुर्वन्ति** ये द्विजाः।
> **न** देवास् **तृप्तिम्** आयान्ति
> **निराशाः** पितरस् तथा॥
>
> भुञ्जानो **ऽभिवदेद्** यस् तु
> तद् अन्नं **परिवर्जयेत्**॥
>
> अङ्गुष्ठ-तर्जनी चैव
> मध्यमा च तृतीयका।
> तिस्रो वामाङ्गुलीश् चैव
> प्रशस्ताः पात्र-धारणे॥

तीर्थम्②

शाण्डिल्यः --

> भोजनाद्य्-अन्तयोर् दिव्य- पादाम्ब्व् एकं स-मन्त्रकम्।
> **पिबेद्** अवश्यं सद्-भक्तो
> मिश्रितं वा ऽर्हणादिभिः॥

पात्र-स्पर्शः②

आपस्तम्बः -- "नापजहीतापजहीत वा" इति -
आभोजनान्तं वाम-हस्तेन भोजन-पात्रं स्पृशन् भुञ्जित
न पात्रम् उत्सृजेत्,
प्राणाहुत्य्-ऊर्ध्वं त्यजेद् वा। तथा स्मृत्यर्थसारे --

> प्राणाहुतीषु सर्वासु
> हुतास्व् एव **त्यजेद्** बुधः।

> पात्रस्य धारणं मौनं
> यावत् **सिद्धिर् भुजेर्** भवेत्॥
> आस्ये वान्नस्य **निक्षेपो**
> मन्त्रैः प्राणादि-संज्ञकैः।
> तद् एव **भोजनं** ज्ञेयं
> तत्रैव नियमाः स्मृताः॥

अतो ऽवश्यं पात्र-स्पर्शः कर्तव्यः,

> समुत्थितस् तु यो **भुङ्क्ते**
> यो **भुङ्क्ते** मुक्त-भाजने।
> एवं वैवस्वतः **प्राह**
> **भुक्त्वा** सान्तपनं चरेत्

इति प्रायश्चित्त-स्मृतेः।
मुक्त-भोजने - "वाम-हस्तेने"ति शेषः,
समुस्थितः - उत्तरापोऽशनम् अकृत्वा समुस्थितः,
पुनर् भुङ्क्त इत्य् अर्थः।

[[241]]

प्राणाहुति-नियमः②

आगम-प्रामाण्ये --

> हृदि ध्यायन् हरिं तस्मै
> **निवेद्यान्नं समाहितः**।
> मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैर्
> **जुहुयाद्** आहुतीः क्रमात्॥

इदं सर्वाश्रमि-साधारणम्। वाराहे --

> **निवेद्य** हृदि तद् भूयः
> **परिषेकादि**-पूर्वकम्।
> **जुहुयाद्** आहुतीः पञ्च
> विष्णौ प्राणादि-संज्ञके॥

सुमन्तुः --

> दन्त-चर्वणम् आहुतीनां **वर्जयेद्,** अन्तर् एव **निगिरेद्**

इति। हारीतः --

> पञ्च प्राणाहुतीः **कुर्याच्**
> छुद्धान्नैर् **अभिघारितैः**।
> **उच्छिष्टे न** घृतं **दद्यात्**
> प्राघ् +घुतेर् लवणान्वितम्॥

अतः प्राणाहुतेः पश्चाद् एव
लवणान्वित-व्यञ्जनं दद्याद्
इत्य् अर्थः।

मनसा निवेदनम्②

चन्द्रिकायाम् --

> भक्ष्यं भोज्यं च लेह्यं च
> "नमो नारायणे"ति च।
> **अभिमन्त्र्य स्पृशन्** भुङ्क्ते
> स याति परमाङ्गतिम्॥ *(5)*

अत्र महोपनिषदि --

> विष्णुना ऽक्तम् अश्नन्ति,
> विष्णुना पीतं पिबन्ति,
> विष्णुना घ्रातं जिघ्रन्ति,
> विष्णुना रसितं रसयन्ति,
> तस्माद् विद्वांसो विष्णु-भुक्तं **भक्षयेयुर्** *(5)*

इति।

[[242]]

रहस्याम्नाय-ब्राह्मणे च परिव्राजक-प्रकरणे --

> अथ यदि कारिणं नासादयेत्
> स्वयम् अन्नेन **कुर्वीत**
> *(भोजन-रूप-भगवत्-समाराधनेन)*

इति;
भोजन-रूप-भगवत्-समाराधनेनेति शेषः।

एतद् एव वाक्यं
ब्रह्म-चारि-वान-प्रस्थ-प्रकरणयोर् अप्य् आम्नातम्।

कौटुम्बि*(??)*-प्रकरणे ऽप्य्
"अथ यदि कारिणो ऽप्य् असन्निहितास् स्युस्
स्वयम् अन्नेन कुर्वीते"ति।

पूर्वम् अनिवेदितानां भोजन-समय-समागतानाम् अपि हि द्रव्याणां
मनसा **निवेद्यैव भोजनम् आम्नायते**। *(4)*

दूषण-वारणम्③

अथ यदि पश्चात् प्रभूत-गुणाः *(पाकाः??)* **प्रादुष्युर्** *(अपात्र-स्पर्शादिना?)*
यैर् "नष्टं स्याद्" इति
भगवन्-**निवेदित-प्राशन**-रूपम् अनुयागं **प्रस्तुत्य**
+अन्तरत एव
"ॐ नमो भगवते वासुदेवाये"ति **कृत्वा प्रकुर्वीत**।

अथ यदि पश्चात् प्रभूत-गुणाः *(पाकाः??)* प्रादुष्युर् *(अपात्र-स्पर्शादिना?)*
यैर् **नष्टं स्याद्** अप्य् **उताप्राप्ता**,
मनसा **समीक्षितव्या** भवन्ति,
तस्मान् **न** ह्य् अस्ति मनस **उपघातः**
अन्तरेण मलवद्-वासिनीं सूतिकां शव-स्पृष्टञ् चेति।

सन्ति च भगवच्-छास्त्रेषु परश् शतानि वचांसि। पारमेश्वर --

> ततस् तु भगवद्-भुक्तं
> **प्राश्नीयान्** नियतः स्वयम्।
> क्षयाय सर्व-पापानां
> मोक्ष-संसिद्धये ऽपि च॥

ब्राह्मे --

> विष्णोर् **निवेदितं** शुद्धं
> मुनिभिर् **भोज्यम्** उच्यते।
> अन्यन् **निवेदितं** यत् तु
> भुक्त्वा **चान्द्रायणञ् चरेत्**॥

ईश्वर-संहितायाम् --

> निर्माल्य-बुद्ध्या देवीयं
> पावनं **दूषयन्ति** ये।
> ते यान्ति नरकं मूढास्
> तत्-प्रभावापलापिनः॥

तत्रैव --

> कुङ्कुमं चन्दनं माल्यं
> कर्पूरञ् चानुलेपनम्।
> विष्णु-देह-**परामृष्टं**
> तद् वै परम-पावनम्॥
> **उपभुक्तस्य** सर्वस्य
> गन्ध-पुष्पादिकस्य च।
> स्नानादाव् **उपयुक्तस्य**
> दधि-क्षीरादिकस्य च॥
> **दूषणं न प्रयोक्तव्यं**
> शब्दैर् अ-प्रतिपत्ति-जैः

इति। सच्-चरित्र-रक्षायाम् --

> हृदि रूपं, मुखे नाम,
> **नैवेद्यम्** उदरे हरेः।
> पादोदकञ् च निर्माल्यं
> यस्य मूर्ध्नि स वैष्णवः॥ *(5)*

एषु निर्माल्य-शब्दो भुक्तोज्झित-माल्य-मात्र-विवक्षया; न तु निन्दाभिप्रायेण।

[[243]]

शेष-भुक्त्व-प्रशंसा②

श्री-नारसिंहे --

> गङ्गा-प्रयाग-गय-नैमिश-पुष्कराणि
> पुण्यानि यानि कुरु-जाङ्गल-यामुनानि। कालेन तीर्थ-स-तिलानि **पुनन्ति** पापं
> पादोदकं भगवतस् तु **पुनाति** सद्यः॥ *(5)*

> मुकुन्दाशन-शेषन् तु
> यो **भुञ्जति** (भुनक्ति) दिने दिने।

> **सिद्धे ऽसिद्धे** च मासेन
> चान्द्रायण-शताधिकम्॥

श्री-सात्वते --

> सुगन्ध-फल-पुष्पाद्यम्
> अ-पूर्वम् उचितञ् च यत्।
> **अ-भोज्यं** गुरु-देवाग्नि-
> **विनिवेदन-वर्जितम्**॥
> कपित्थस्य फलं चैव
> यथा कुञ्जर-**भक्षितम्**।
> तस्य सारञ् च **गृह्णीयात्**
> तथा हवि-रसं भुवि॥

पारमेश्वरे समाराधनाध्याये --

> ये वैश्वदेव-**निरता**
> विप्राद्या वैष्णवास् तु ते।
> यल् लब्धं भगवद्-भुक्तं
> तस्माद् **आदाय** चांशकम्॥
> तेन **कृत्वा** वैश्वदेवम्
> अवशिष्टांशकेन तु।
> **कुर्युः** प्राणाग्नि-होत्रादीन्
> **विधानेन** द्विजोत्तमाः॥

इति। भारते ज्ञान-काण्डे तृतीये ऽध्याये --

> यश् श्राद्ध-काले हरि-भुक्त-शेषं
> **ददाति** भक्तः पितृ-देवतानाम्।
> तेनैव पिण्डञ् च तीलैर् विमिश्रम्
> आकल्प-कोटिं पितरस् **सुतृप्ताः**॥

पारमेश्वरे --

> एवन् तु भगवद्-**भुक्त-**
> **प्राशनं कुर्वते** तु ये।
> तेषां पुण्य-**फलावाप्तिं**
> कश् **शक्नोत्य् अभिवर्णितुम्**॥

पाद्मे उत्तर-खण्डे षष्टितमे ऽध्याये --

> सकृद् एव हि यो **ऽश्नाति**
> ब्राह्मणो ज्ञान-दुर्लभः।
> निर्माल्यं शङ्करादीनां
> स चण्डालो **भवेद्** ध्रुवम्॥
> कल्प-कोटि-सहस्राणि
> **पच्यते** नरकाग्निना।
> निर्माल्य-**भुग्** द्विज-श्रेष्ठो
> रुद्रादीनां दिवौकसौम्॥
> यक्ष-रक्षः-पिशाचानां
> मद्य--मांस--सुरा-समम्।
> तद्-ब्राह्मणो **न कुर्याद्** वै
> देवानाम् **अर्पितं** हविः॥
> तस्मान् नित्यं **परित्यज्य**
> विष्णुम् एव सनातनम्।
> **पूजयध्वं** द्विज-श्रेष्ठा
> यावज् जीवम् अतन्द्रिताः॥
> तद् विष्णोः परमं धाम
> **यास्यन्त्य्** एव न संशयः।
> मक्षिका--पाद-मात्रं वा
> निर्माल्यं यदि **भक्षयेत्**।
> रौरवे नरके घोरे
> तस्य वासो **विधीयते**॥

काशी-खण्डे --

> शिव-निर्माल्य-**दातारश्**
> शिव-निर्माल्य-**लङ्घकाः** *(=??)*।
> शिव-निर्माल्य-**भोक्तारस्**
> ते वै निरय-गामिनः॥

[[244]]

श्री-भागवते --

> त्वयोपभुक्त-स्रग्--गन्ध--
> वासो--ऽलंकार-चर्चिताः।
> उच्छिष्ट-**भोजिनो** दासास्
> तव मायां **जयेमहि**॥ *(4)*

रत्नाकरे --

> प्रापणेन महा-विष्णोर्
> वैश्वदेवं करोति यः।
> प्राणाग्नि-हवनञ् चैव
> तेन लोका **जितास्** त्रयः॥ *(5)*

परिषेचनात् पूर्वम् अन्न-परिमर्दन-निषेधः②

...
रत्नाकरे --

> **अकृत्वा** परिषेकन् तु
> यद् अन्नं **परिमर्दति**।
> हस्तेन **मर्दितञ्** चान्नं
> भुक्त्वा **चान्द्रयणं** चरेत् ॥
> पिबतः पतितं तोयं
> यदा भोजन-भोजने।
> अभोज्यं तद् भवेद् अन्नं
> भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्॥

०९ यतेः पृथग् भोजनम्①

...
यति-विषय-सङ्ग्रहे --

> शूद्रान्नं सूतिकान्नञ् च
> गृहस्थैस् सह **भोजनम्**।
> लशुनादि-**युतं** दुष्टं
> प्रयत्नेन **विवर्जयेत्**॥
> गृहस्थैस् सह यो **भुङ्क्ते**
> यदि भिक्षुः प्रमादतः।
> स-चेलो जलम् **आविश्य**
> गायत्रीम् अयुतं **जपेत्**॥

यति-धर्म-समुच्चये --

> एकान्नं मधु-मांसं च
> अन्नं *(??=)*विष्ठादि-**दूषितम्**।
> हन्त-कारम् अनैवेद्यं
> **भुक्त्वा** चान्द्रायणं चरेत्॥
> यतिर् **न** सह **भुञ्जीत**
> गृहस्थाद्यैः कदाचन।
> अज्ञानाद् अथ **भुञ्जानः**
> कुर्यात् त्र्य्-अहम् **उपोषणम्**॥

अत्रिः --

> भैक्षञ् च पर-पाकान्नं
> सम्मिश्रं यो **ऽत्ति** वै यतिः।
> त्रि-रात्रोपोषितो **भूत्वा**
> प्राणायाम-शतं चरेत्॥

१० भोजन-काले①

पान-भाषणादि②

शङ्खः --

> पीतावशेषितं **पीत्वा**
> पानीयं ब्राह्मणः क्वचित्।
> त्रि-रात्रन् तु व्रतं **कुर्याद्**
> वाम-हस्तेन वा पुनः॥

परिहारम् आह व्यासः --

> पात्र-**शिष्टन्** तु यत् तोयं
> **पाने पादावनेजने**।
> भूमौ तद्-अम्बु **निस्राव्य**
> शिष्टं तत्-पानम् अर्हति॥

अत्रिः --

> आस्येन न **पिबेत्** तोयं
> तिष्ठन् नाञ्जलिना पिबेत्।
> वाम-हस्तेन शय्यायां
> तथैवान्य-करेण वा॥
> तोयं पाणि-नख-**स्पृष्टं**
> ब्राह्मणो **न पिबेत्** क्वचित्।
> सुरा-पानेन तत् तुल्यं
> मनुस् स्वायम्भुवो **ऽब्रवीत्**॥
> वाम-हस्तेन यो **भुङ्क्ते**
> यो ऽपः **पिबति** वा द्विजः।
> सुरा-पानेन तत् तुल्यम्
> इत्य् एवं मनुर् **अब्रवीत्**॥

अत्र वाम-हस्तेन भुक्त्यादि-निषेधो दक्षिण-हस्तस्य शक्यत्वे। *(5)*

[[245]]

रत्नाकरे --

> भुञ्जानो दक्षिणं बाहुं
> **न संयुञ्ज्यात्** कदाचन।
> **उद्धृत्य** वाम-हस्तेन
> तृषार्थस् सलिलं **पिबेत्**॥

अतो वाम-हस्तेन पान-निषेधो भोजन-कालाद् अन्यत्र।
यमः --

> **न** हस्तेन **पिबेत्** तोयं
> **न पिबन् शयनं** चरेत्।
> पीत्वा ऽवशिष्टं चषके
> पुनस् तन् **न पिबेज्** जलम्॥
>
> शाकाद्यं **नोत्सृजेत्** स्थाल्यां
> पाणिना वा ऽपि **भुञ्जताम्**।
>
> स्नानाचमन-पानार्थम्
> अर्हणाद्य्-अर्थम् अम्बु यत्॥
> उपयुक्तं भगवता
> **पानीयं** तत् **प्रकल्पयेत्**।
>
> अङ्केनारोपयेत् पादं
> पाणिना **नाक्रमेद्** भुवम्॥
> आङ्गं वा **न स्पृशेत्** पद्भ्यां
> पादं पादान्तरेण च।
> अन्नस्य वा निषेदार्थम्
> उपदंशस्य वा पुनः॥
> धर्मार्थां **विसृजेद्** वाचं
> नासद् वाचं कदाचन॥

अतो भोजने वाग्-विसर्जनानुज्ञानाद्
अवश्य-कर्तव्यार्थे **भाषणम्** एव **कर्तव्यम्**।

केशादि-दुष्टान्ने②

हेमाद्रौ --

> अन्ने वा पक्व-शाके वा
> केश-मात्रे **व्यवस्थीते**।

> कबले वा ऽपि राजेन्द्र
> कबलं तं **परित्यजेत्**॥
>
> गण्डूषम् एकं **कुर्यात्** तु
> शेषान्नं **प्रोक्षयेज्** जलैः।
> मृदं भस्म *(वा)* **क्षिपेत्** तत्र
> पश्चाद् **भुक्त्वा** न दोष-भाक्॥

मृदं वा भस्म वेत्य् अर्थः।

स-शब्दता-निषेधः②

अत्रिः --

> शब्देनापः पयः **पीत्वा**
> शब्देन घृत-पायसम्।
> शब्देनापोशनं **कृत्वा**
> सुरा-पान-समं भवेत्॥

पैठीनसिः --

> **न कुर्यात् क्रन्दनं शब्दं**
> **क्रोधम्** अन्यत्र **चिन्तनम्**।
> शिशूनां **भर्त्सनञ्** चापि
> श्व--चण्डालादि-**दर्शनम्**॥
> अशुचीनां तथा मध्ये
> **प्रेक्षताम्** अप्य् **अनश्नताम्**॥

हारीतः --

> शब्देनापोऽशनं **पीत्वा**
> शब्देन दधि-पायसे।
> शब्देनान्यं रसं क्षीरं
> **पीत्वैव पतितो** भवेत्॥

[[246]]

वसिष्ठः --

> शब्देनापोऽशनं **पीत्वा**
> शब्देन दधि-पायसे।
> शब्देनापः पयस् तक्रं
> सुरा-**पान**-समं स्मृतम्॥

प्रकाश-दर्शनादि②

व्यासः --

> न भिन्न-भाजने ऽश्नीयान्
> न भूम्यां न च पाणिषु।
> नान्धकारे न चाकाशे
> न च देवालयादिषु॥

आकाशे - हर्म्यादौ। स्मृत्यन्तरे --

> चण्डालं पतितं श्वानम्
> उदक्यां सूतिकां तथा।
> **दृष्ट्वा** भुक्त्य्-अन्तरे **स्नात्वा**
> "मानस् तोके"त्य् ऋचं जपेत्॥

संवर्तश् च --

> उदक्याम् अथ चण्डालं
> ग्राम-सूकर--कुक्कुटौ।
> भुक्त्य्-अन्तरे **समीक्ष्यैतान्**
> **जपेत् पूर्वोदिताम्** ऋचम्॥

ऋक् -- मानस्तोके,

> होमे दाने च यागे च
> यद् एभिर् **अवलोकितम्**।
> दैवे कर्मणि पित्र्ये च
> तत् सर्वं **परिवर्जयेत्**॥
> रजस्वला-दृष्टम् अन्नं
> **भुक्त्वा वमनम्** इष्यते।
> चण्डाल-दृष्टम् अन्नञ् च
> सूतिका-दृष्टम् एव च॥

एतेन स्वस्य शूद्राद्य्-अ-दर्शने ऽपि तैर् दृष्टं त्याज्यम् इति।

> चण्डालं पतितं प्रेतं
> श्व-शूद्रादीन् रजस्वलाम्।
> एतान् निरीक्ष्य **भुञ्जन्** हि
> **वमित्वोपवसेत्** त्र्य्-अहम्॥

आश्वमेधिके --

> **उत्थाय** च पुनः **स्पृष्टं**
> पाद-**स्पृष्टञ्** च **लङ्घितम्**।
> केश--कीटादि-**संसृष्टं**
> **मुख्यम्***(=मुख-निस्सृतम्)* आज्य-**विवर्जितम्**॥
> अन्नं तद् राक्षसं **विद्यात्**
> तस्माद् यत्नेन **वर्जयेत्**।
> राक्षसोच्छिष्ट-भुग् विप्रस्
> सप्त-पूर्वान् परान् अपि॥
> रौरवे नरके घोरे
> स पितॄन् **पातयिष्यति**॥

मुख्यं - मुख-निस्सृतम्,

श्लेष्म②

... व्यासः --

> श्लेष्म-शिङ्घाणिकोत्सर्गो
> नान्न-काले प्रशस्यते।
> बलि-मङ्गल-जप्यादौ
> न होमे न महा-जने॥ ...

उच्चिष्टम्, पङ्क्तिः②

स्मृत्य्-अर्थ-सारे --

> उच्छिष्ट-स्पर्शने ज्ञात्वा
> तत् पात्रं **परिहृत्य** च।
> अस्पृष्ट्वा पाणिना पात्रं
> भूमिं **समनुलिप्य** च॥
> अन्नं पात्रे **निधायैव**

> तद् अन्नं **परिवेष्टयेत्**।
> **परिषिच्य** ततः पश्चाद्
> **भोजयेच्** च न दोष-कृत्॥

> एक-पङ्क्तिषु भुञ्जानो
> ब्राह्मणो ब्राह्मणं स्पृशेत्।
> तद् अन्नम् **अत्यजन् भुक्त्वा**
> गायत्र्य्-अष्ट-शतं जपेत्॥
> भुञ्जानेषु च विप्रेषु
> यो ऽग्रे पात्रं **विमुञ्चति**।
> स चोरस् स च पापिष्ठो
> ब्रह्म-घ्नश् च स उच्यते॥ *(4)*
> अप्य् एक-पङ्क्त्यां **नाश्नीयाद्**
> ब्राह्मणस् स्व-जनैर् अपि।
> को हि जानाति किं तस्य
> प्रच्छन्नं पातकं **भवेत्**॥ *(5)*

पराशरः --

> एक-पङ्क्त्य्-उपविष्टानां
> दुष्कृतं यद् दुरात्मनाम्।
> सर्वेषां तत् समानं स्याद्
> यदि पङ्क्तिर् **न भिद्यते**॥
> अग्निना भस्मना चैव
> स्तम्भेन सलिलेन वा।
> दर्भादिना च मार्गेण
> पङ्क्ति-भेदो विधीयते॥
> द्वारेण निम्न-भूम्या वा
> षड्भिः पङ्क्तिर् **विभिद्यते**॥

इति पाठान्तरम्।

सङ्ग्रहे --

> एक-पङ्क्तिषु भुञ्जाना
> उच्छिष्टं **स्पृशतो** यदि।
> द्वौ विप्रौ **विसृजेद्** अन्नं
> **भुक्त्वा** चान्द्रायणं चरेत्॥

अत्रायं विवेकः -
मिथस् स्पर्शे "तद्-अन्नम् अत्यजन्न्" इत्य् उक्तं दृष्टव्यम्,
भुक्ति-पात्रोच्छिष्ट-स्पर्शने तु "द्वौ विप्रौ विसृजेद् अन्नम्" इत्य् उक्तं ग्राह्यम्।

पराशरः --

> एक-पङ्क्त्य् उपविष्टानां
> विप्राणां सह भोजने।
> यद्य् एको ऽपि **त्यजेत्** पात्रं
> शेषम् अन्नं न भोजयेत्॥
> मोहाद् **भुञ्जीत** चेद् विप्रः
> पङ्क्त्याम् उच्छिष्ट-भोजनम्।
> **प्रायश्-चित्तं चरेद्** विप्रः
> कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम्॥

[[248]]

> एक-पङ्क्त्य्-उपविष्टेषु
> विषमं यः **प्रयच्छति**।
> यश् **चैवाश्नाति** विषमं
> **कुर्याद्** ब्रह्म-हणो व्रतम्॥

एतच् चिराभ्यास-विषयम्।

> पङ्क्ति-भेदी पृथक्-पाकी
> नित्यं ब्राह्मण-निन्दकः।
> आदेशी वेद-विक्रीता
> पञ्चैते ब्रह्म-**घातकाः**॥

> यम् इच्छेन् नरकं नेतुं
> सपुत्र-पशु-भान्धवम्।
> तं देवेष्व् **अधिपं कुर्याद्**
> गोषु च ब्राह्मणेषु च॥ *(4)*

व्यासः --

> भार्या--भृतक--शिष्येभ्य
> उच्छिष्टं **शेषयेद्** बुधः।
> भोजनन् तु न निश्शेषं
> कुर्यात् प्राज्ञः कदाचन॥

> अन्यत्र दधि--सक्त्व्--आज्य--
> पलल-क्षीर--मध्व्--अपाम्॥ *(4)*

आपस्तम्बः --

> पितुर् ज्येष्ठस्य च भ्रातुर् उच्छिष्टं **भोक्तव्यं**
> धर्म-विप्रतिपत्ताव् **अभोज्यम्**

इति।

अत्रिः --

> क्षीरं लवण-**सम्मिश्रम्,**
> उच्छिष्टे घृत-**सेचनम्**।
> रजस्वला-मुखास्वादस्
> सुरा-पान-समं त्रयम्॥ *(4)*

स्त्री-अपाङ्क्तेयादि-पङ्क्ति-भोजने प्रायश्चित्तम्③

...

व्यासः --

> माता वा भगिनी वा ऽथ
> भार्या वा ऽन्याश् च योषितः।
> **न** ताभिस् सह **भोक्तव्यं**
> **भुक्त्वा** चान्द्रयणं चरेत्॥

यत् त्व् अङ्गिरो-वचनम्

> **गृहिण्या** सह यो **ऽश्नीयाद्**
> उच्छिष्टं वा कदाचन।
> तत्र दोषं **न मन्यन्ते**
> सर्व एव मनीषिणः॥

इदं पत्न्या सह भोजनं विवाह-विषयम्
आपद्-विषयं वेति
विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातम्।

> अपाङ्क्तेयस्य यः कश्चित्
> पङ्क्तौ **भुङ्क्ते** द्विजोत्तमः।
> अहोरात्रोपोषितस् सन्
> पञ्च-गव्येन **शुद्ध्यति**॥
> पक्षे वा यदि वा मासि
> यस्य **नाश्नन्ति** देवताः।
> **भुक्त्वा** दुरात्मनस् तस्य
> द्विजश् चान्द्रायणं चरेत्॥

"पक्षे नाश्नाती"ति स्थाली-पाकाभाव उक्तः
"मासेनाश्नाती"ति दर्श-शाद्धाभाव उक्तः
अतस् तद् द्वयम् अवश्यं कर्तव्यम्,

> तद्-अकरणे तद्-अन्न-भोजने चान्द्रायणं कार्यम्

इत्य् अर्थः।
एवं दुरन्नादि-प्रायश्चित्तं तत्र तत्र स्मृतिषु द्रष्टव्यम्,
ग्रन्थ-विस्तर-भयाद् अत्र न लिख्यते।

[[255]]

वस्त्रम्②

...

गालवः --

> नीली-वस्त्रञ् च तच्-चिह्नं
> **धृत्वा** कर्म करोति यः।
> स विप्रस् तु **न कर्मार्हस्**
> तत्-कर्म विफलं भवेत्॥
> एकत्र दिवसे **भुक्त्वा**
> धृत्वा नीलीमयं पटम्।
> **कुर्याद्** देह-विशुद्ध्य्-अर्थं
> यावकं मुनि-चोदितम्॥
> अभ्यासे तु पराकं स्याद्
> वत्सरे चान्द्रम् उच्यते॥

क्रमः②

... और्वः --

> **अश्नीयात्** तन्-मयो भूत्वा
> पूर्वन् तु मधुरं रसम्।
> लवणाम्लौ तथा मध्ये
> कटु-तिक्तादिकांस् ततः॥
>
> प्राग्-द्रवं पुरुषो **ऽश्नीयान्**
> मध्ये तु **कठिनाशनः**।
> अन्ते पुनर् द्रवाभ्याशी
> आरोग्येन **न मुञ्चति**॥

११ श्राद्ध-भोजन-प्रायश्चित्तम्①

क्रमशो वृद्धिः②

... विज्ञानेश्वरीये --

> **भुक्तश्** चेत् पार्वण-श्राद्धे
> **प्राणायामान्** षड् **आचरेत्**।
> **उपवासस्** त्रि-मासादि-
> वत्सरान्तं **प्रकीर्तितः**॥
>
> **प्राणायाम**-त्रयं वृद्धौ
> अहोरात्रं स-पिण्डने।
> आम-रूपे स्मृतं नक्तं
> **व्रतं** पार्वणिके तथा॥
>
> द्वि-गुणं क्षत्रियस्यैतत्
> त्रि-गुणं वैश्य-**भोजने**।
> साक्षाच् चतुर्-गुणं ह्य् एतत्
> स्मृतं शूद्रस्य **भोजने**॥
>
> **प्राजापत्यं** *(मृतेर् अनन्तरम्)* नव-श्राद्धे
> **प्राजापत्यन्** तु मिश्रके*(=आद्य-मासिके)*।
> **एकाहन्** तु पुराणेषु
> **प्रायश्चित्तं विधीयते**॥

मिश्रके - आद्य-मासिके।

द्वितीयादौ तु षट्-त्रिंशन्-मते --

> प्राजापत्यं नव-श्राद्धे
> पादोनं चार्ध-मासिके।
> त्रैपक्षिके तद्-अर्धन् तु (पा॥ पादो द्वै-मासिके तथा)
> पञ्च-गव्यं द्वि-मासिके॥

तथा -

> पादोनं कृच्छ्रम् उद्दिष्टं
> षण्-मासे तु तथा ऽब्धिके।

[[249]]

अर्ध-मासिके - ऊन-मासिके।

अपात्रान् उद्दिश्य②

सर्पादि-हत-श्राद्ध-विषये शङ्खः --

> **चाद्रायणं** नव-श्राद्धे
> **पराको** मासिके स्मृतः।
> पक्ष-त्रये **त्रि-कृच्छ्रं** स्याच्
> छण्-मासे **कृच्छ्रम्** एव तु॥
> आब्दिके **पाद-कृच्छ्रं** स्याद्
> **एकाहं** पुनर् आब्दिके।
> अत ऊर्ध्वं **न दोषस्** स्याच्
> छङ्खस्य वचनं यथा॥ *(4)*

इदं स्तेन-पतित-क्लीबादि-विषयम्,
शूद्र-श्राद्ध-विषयं च।

> अ-पाङ्क्तेयान् यद् **उद्दिश्य**
> श्राद्धम् एकादशे ऽहनि।
> ब्राह्मणस् तत्र **भुक्त्वा** ऽन्नं
> **शिशु-चान्द्रयणं** चरेत्॥
> आम-श्राद्धे तथा भुक्त्वा
> **तप्त-कृच्छ्रेण** शुद्ध्यति।
> सङ्कल्पिते तथा भुक्त्वा
> **त्रि-रात्रं** क्षपणं भवेत्॥

अस्नातैः②

यमः --

> मासिकादिषु यो ऽश्नीयाद्
> अ-समाप्त-व्रतो द्विजः।

> त्रिरात्रम् उपवासो ऽस्य
> प्रायश्चित्तं **विधीयते**॥
> प्राणायाम-त्रयं कृत्वा
> घृतं प्राश्य **विशुद्ध्यति**॥

कामतस् तु स एवाह --

> मधु-मांसञ् च यो ऽश्नीयाच्
> छ्राद्धं सूतकम् एव वा।
> प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं
> व्रत-शेषं समापयेत्॥
> आम-श्राद्धे भवेद् अर्धं
> प्राजापत्यस्य सर्वदा॥

अभ्यासे पुनर्-उपनयनं भोधायनोक्तं द्रष्टव्यम्।

साधारण-नियमः②

अनुक्त-प्रायश्चित्त-श्राद्धे तूशना --

> दश-कृत्वः **पिबेद्** आपः
> सावित्र्या श्राद्ध-**भुग्** द्विजः।
> ततस् सन्ध्याम् **उपासीत**
> शुद्ध्येत् तु तद्-अनन्तरम्॥

अभ्यासो मा भूत्②

मार्कण्डेयः --

> अयुतं वा सहस्रं वा
> द्विजो ब्राह्मण-भोजने।
> जिह्वा-चापल्यतः क्षिप्रं
> पञ्च-गव्यं **पिबेत्** ततः॥
> पक्षं वा मासम् एकं वा
> भुक्त्वा विप्रो निरन्तरम्।
> तप्तं **पराकं चान्द्रञ्** च
> कृत्वा शुद्धिम् अवाप्नुयात्॥

> वर्षोपरि च शूद्रत्वम्
> **अवाप्य** बहु-वत्सरान्॥

[[250]]

१२ गर्हितान्नानि①

...

शूद्रादि-शिष्टान्न-निषेधः②

रत्नाकरे --

> शूद्र-**भुक्तावशिष्टन्** तु
> नाद्याद् भाण्ड-स्थितं क्वचित्।
> पात्रान्तरे निधायास्माद्
> **दद्यान् निरवशेषतः**॥

पाक-भाण्डात् पात्रान्तरे **निधाय**
तत आदाय सव्यञ्जनोदनादिकं शूद्रोदक्यादिभ्यः **प्रदेयम्,**
एवं सति भाण्ड-स्थं **भोज्यम्** इत्य् अर्थः।

[[247]]

भरद्वाजः --

> तैल-यन्त्रेषु यन्त्रादेश्
> शब्दो यावत् **प्रवर्तते**।
> तावत् कालं **न भोक्तव्यं**
> (शूद्रान्त्य-पतितस्य च) मुसलोलूखलस्य च॥ *(4)*

एतेषां नादा यावत् तावत् कालम् अभोजनम्।

दीर्घ-सत्र-भोजन-निषेधः②

...

देवलः --

> वर्ष-द्वयं वा वर्षं वा
> यो वा को वा जनाधिप। सङ्कल्प्य **भोजयेद्** विद्वान्
> तद् दीर्घं सत्रम् **उच्यते**॥
> विप्रस् तत्र **न भुञ्जीयात्**

> पूर्ववद् दुष्ट-सङ्गमात्।
> महद् दोषम् **अवाप्नोति**
> नरकं वा **ऽधि गच्छति**॥
> दीर्घ-सत्रे **न भुञ्जीयाद्**
> एकस्मिन् दिवसे नृप।
> महद् दोषम् **अवाप्नोति**
> तत्र नाना जनागमः॥
> कर्तारं स्व-**कृतं** पुण्यं
> संवत्सरम् **उपार्जितम्**।
> सद्यः **प्रविश्य** तत् सर्वम्
> अन्न-मात्र-परिग्रहात्॥ **प्रायश्चित्ती** भवेत् तस्माद्
> अन्यथा दोष-कार्य् असौ॥

मास-संवत्सरादिकम् आलोच्य
पूर्व-प्रायश्चित्तवत् सर्वं कुर्यात्।

शूद्र-सत्र-भोजने प्रायश्चित्तम्②

देवलः --

> शूद्र-सत्रे न भुञ्जीयात्
> प्राणैः कण्ठ-गतैर् अपि।
> **इच्छन्** विप्रो महा-लोकं
> दुस्-सङ्गाद् वा महद्-भयात्॥
> महान्तं नरकं **गत्वा**
> वायसत्वम् **अवाप्नुयात्**॥
> पक्षे मासे ऋताव् अब्दे
> भोजने च यथा-क्रमम्।
> यावकं तप्त-कृच्छ्रञ् च
> प्रजापत्यम् अथैन्दवम्॥
> क्रमशश् शुद्धिम् **आप्नोति**
> कृत्वा पापाद्य् अनुक्रमात्॥

वैश्य-शूद्र-गृहेषु आम-पाक-निषेधः②

जाबालिः --

> वैश्य-शूद्र-गृहे राजन्
> **गृहीत्वा** ऽऽमं द्विजाधमः।
> तत्रैव **पक्त्वा** तद्-द्रव्यं
> **भुञ्जीयाद्** अविचारयन्॥
> स-महान्तं गिरिं गत्वा
> तत्रैव **वपनञ् चरेत्**।
> तेन **शुद्धिम्** अवाप्नोति
> **नान्यथा गतिर्** अस्ति हि॥

क्रीतान्न-भोजने प्रायश्चित्तम्②

हेमाद्रौ --

> विप्रः कण्ठ-गत-प्राणः
> क्रीतान्नं यदि **भुञ्जते**।
> ग्रामे वा नगरे तीर्थे
> महा-देवालये ऽपि वा॥
> स **गत्वा** नरकं घोरं
> नाना योनिषु **जायते**।
> तस्मात् तस्य विशुद्ध्य्-अर्थं
> **प्रायश्-चित्तम् उदीरितम्**॥
> त्रि-रात्रं **भोजने कायं**
> पक्षे **तप्तं** निरन्तरम्।
> **महा-तप्तन्** तु मासे च
> वत्सरे **चान्द्रम्** उच्यते॥
> अतः परं शूद्र-तुल्यो
> विद्वान् अपि स दोष-भाक्।

विप्र-स्त्रीणाम् एतद् अर्धम्,
यति-ब्रह्मचारी-विधवानां तद् द्वै-गुण्यम्,
महा-क्षेत्रम् इति जन-सादृश्यात्।

[[251]]

क्रीतान्न-भोजने विशेषम् आह जाबालिः --

> विप्रस् त्वैतन्-महा-क्षेत्रं
> महा-तीर्थं जनावृतम्।
> क्रीताऽन्नं जन-सादृश्याद्

> इति **जग्ध्वा** सकृद् यदि॥
> केशानां वपनं **कृत्वा**
> तप्त-कृच्छ्रं समाचरेत्॥

इति क्रीतान्न-भोजन-प्रायश्चित्तम्।

सङ्घान्न-भोजने प्रायश्चित्तम्②

गौतमः --

> सङ्घी-भूय-द्विजास् सर्वे
> मार्गे तीर्थागमे ऽपि वा।
> स्व-द्रव्य-**मेलनं कृत्वा**
> **पक्त्वा भुक्त्वैक-देशतः**॥
> ते सर्वे नरकं **यान्ति**
> शूद्र-तुल्या न संशयः।
> तेषाम् इदं मुनि-प्रोक्तं
> प्रायश्चित्तं **विशुद्धि-दम्**॥
> एक-रात्रे पञ्च-गव्यं
> द्वि-रात्रे यावकञ् चरेत्।
> प्राजापत्यं त्रि-रात्रे च
> पक्षे चान्द्रायणं स्मृतम्॥
> मासे तु शूद्र-तुल्यास् स्युः
> स्त्रीणाम् अर्धं मनीषिभिः॥

चौल-सीमन्ताद्य्-अन्न-भोजने प्रायश्चित्तम्②

हेमाद्रौ --

> चौल-कर्मणि सीमन्ते
> पुंसवे यो ऽन्य गोत्र-जः।
> मुहूर्ताद् ऊर्ध्व-**भुक् पापी**
> सुरा-पानम् **अवाप्नुयात्**॥
> प्रायश्चित्तं द्विजैः प्रोक्तं
> दुष्टान्ना दिवि भोजने।
> सु-मुहूर्तात् परं तप्तं
> तत्-पूर्वं वेद-मातरम्॥
> **जप्त्वा शुद्धिम्** अवाप्नोति

> सहस्रं विधि-पूर्वकम्।
> स्त्रीणाम् अर्धं यतीनाञ् च
> व्रतिनां चान्द्रम् उच्यते॥
> चौल-कर्मणि पूर्वत्र
> परत्र च समं विदुः॥

व्रात्य-कुष्ठ्य्-अन्न-भोजने प्रायश्चित्तम्②

देवलः --

> व्रात्यान्नं यदि कुष्ठ्य्-अन्नं
> भुङ्क्ते विप्रः क्षुधातुरः।
> कबले कबले चान्द्रं
> **कृत्वा शुद्धिम्** अवाप्नुयात्॥

ताम्र-पात्र-स्थित-गव्यादि-निषेधः②

यमः --

> ताम्र-पात्र-स्थितं गव्यं
> नारिकेलोदकं तथा।
> लवणाक्तं पयश् चैव
> मध्य-गन्धं तथैव च॥
> **पीत्वा** द्विजश् चरेच् चान्द्रं
> प्राजापत्यम् अकामतः॥

[[252]]

पर-निवेदितम्②

हेमाद्रौ --

> शम्भोर् निवेदितं भक्तं
> तत्-तीर्थं शाकम् एव वा।
> विप्रः कदा **न भुञ्जीयाद्**
> भुक्त्वा **तप्तं समाचरेत्**॥

अप-पात्रान्तरम्②

शातातपः --

> यो हि हित्वा विवाहाग्निं
> गृह-स्थ इति **मन्यते**।
> अन्नं तस्य **न भोक्तव्यं**
> वृथा पाको हि स **स्मृतः**॥

रत्नाकरे --

> अवीर-स्त्री--स्वर्णकार-स्त्री--
> जित-ग्राम-याजिनाम्।
> शस्त्र-विक्रय-कर्मकार-
> तन्तुवायाश्व-वृत्तिनाम्॥

अवीर-स्त्री- स्वतन्त्र-व्यभिचारिणी, पति-पुत्र-रहितेत्य् अन्ये। कर्मकारः - तक्षा, एषाम् अन्नं न भोक्तव्यम्।

परपाकः②

स्मृति-दीपिकायाम् --

> किल्बिषं हि मनुष्याणाम्
> अन्नम् **आश्रित्य तिष्ठति**।
> यो हि यस्यान्नम् **अश्नाति**
> स **तस्याश्नाति** किल्बिषम्॥
> स्व-पाके वर्तमाने तु
> पर-पाकं **निषेवते**।
> स श्वत्वं सूकरत्वञ् च
> गर्दभत्वञ् च **गच्छति**॥
> गृह-**स्थ-पतनं** ह्य् एतत्
> पर-पाकोपजीवनम्॥ *(4)*

इति यमादि-वचनं नित्य-विषयम्।

[[253]]

> पर-पाक-रुचिर् न स्याद्
> अनिन्द्यामन्त्रणाद् ऋते।

इति याज्ञवल्क्य-स्मृतेः;
अतश् शिष्टान्नं **भोज्यम्** एव।

ब्रह्म-विद्-अन्नम्③

तथा व्यासः --

> सद्-आचारस्य विप्रस्य
> तथा वेदान्त-वेदिनः।
> **भुक्त्वान्नं** मुच्यते पापात्
> पावनं नात्र संशयः॥

माघ-माहात्म्ये श्री-कण्ठ--दूत-संवादे --

> **प्रार्थयेद्** वैष्णवस्यान्नं
> प्रयत्नेन विचक्षणः।
> सर्व-पाप--**विशुध्य्**-अर्थं
> तद्-अभावे जलं **पिबेत्**॥
> विष्णु-दासस्य दासा ये
> वैष्णवान्न-भुजश् च ये।
> ते ऽपि क्रतु-भुजां वैश्य
> **गतिं यान्ति** निराकुलाः॥ *(4)*

श्राद्धे शिष्टान्नम्③

किञ् च "भुञ्जीत पितृ-सेवितम्" इत्य् अस्य एकोद्दिष्ट-विषये निषेधो दृश्यते,

> एकोद्दिष्टे तु यच् छिष्टं
> गृहे पर्युषितञ् च यत्।
> दम्पत्योर् भुक्त-शिष्टञ् च
> **न भुञ्जीत** कदाचन॥

इति विज्ञानेश्वरेण एकोद्दिष्ट-शेषस्यैवा भोज्यत्व-प्रतिपादनात्; आपस्तम्बेन

> तद्-गुणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत्,
> न वा तद्-गुणायोच्छिष्टं दद्युर्

इति च श्राद्ध-विशेषे ऽपि
निमन्त्रित-विसदृश-गुणेभ्य एव पितृ--शेष--दान--निषेधाद्
“इष्टैस् सह भुज्यताम्” इतीष्टानाञ् च शिष्टान्न-भोजनाभ्यनुज्ञानाच् च

> एकोद्दिष्टे तु यद् भोक्तुर्
> अभोज्यं शिष्टम् ओदनम्।
> चन्द्र-सूर्योपरागे च
> शिष्टम् अन्नञ् च **वर्जयेत्**॥

इति विशेष-निषेधाच् च,
पार्वणेषु पितृ-शेषम् अपि भोज्यम् एव।

जाबालिः --

> श्वशुरस्य गुरोर् वा ऽपि
> मातुलस्य महात्मनः।
> ज्येष्ठ-भ्रातुश् च पुत्रस्य
> ब्रह्म-निष्ठस्य ज्ञानिनः।
> एतेषां श्राद्ध-शिष्टान्नं
> भुक्त्वा दोषो न विद्यते॥

इति,

> स्व-गोत्राणां स्व-कुल्यानां
> ज्ञातीनाञ् च न दोषभाक्॥

इति च हेमाद्रौ लिखितत्त्वाच् च
पार्वणेष्व् अन्येषाम् अपि पितृ-शेषं भोज्यम् एवेति सिद्धम्।

[[254]]

यत्यन्नादि-निषेधः②

रत्नाकरे --

> यत्य्-अन्नं यति-पात्र-स्थं
> यतिना **प्रेरितञ्** च यत्।
> अन्न-त्रयं **न भोक्तव्यं**
> **भुक्त्वा** चान्द्रायणं चरेत्॥

यतिर् द्रव्याण्य् अर्जयित्वा
समाराधनादिकं करोति तद्-यत्य्-अन्नं,
यतिर् भिक्षाम् अटित्वा
भोजनोपरि यच् छेषयति तद्-यति-पात्र-स्थम्।

१३ प्राजापत्यादि-प्रत्याम्नायाः①

प्राजापत्याद्य्-अशक्तौ विज्ञानेश्वरे --

> प्राजापत्ये तु गाम् एकां
> दद्यात् सान्तपने द्वयम्।
> पराक-तप्त-कृच्छ्राति-
> कृच्छ्रे तिस्रस् तु गास् स्मृताः॥
> प्राजापत्य-क्रियाशक्तौ
> धेनुं दद्याद् **विचक्षणः**।
> धेनोर् अभावे तद्-द्रव्यं
> तन्-मूल्यं वा न संशयः॥
> गवाम् अभावे निष्कं स्यात्
> तद्-अर्धं पादम् एव वा।
> पाद-हीनं न कर्तव्यम्
> इति वेद-विदो विदुः॥

कृच्छ्रे तु ब्राह्मण-भोजन-व्यवस्थोक्ता तत्रैव --

> कृच्छ्रे पञ्चाति-कृच्छ्रे त्रि-गुणम् अहर् अहस् त्रिंशद् एव तृतीये
> चत्वारिंशच् च सप्त-प्रतिगुण-गुणिता विंशतिस् स्यात् पराके।
> कृच्छ्रे सान्तपने भवति षड्-अधिका विंशतिस् सैव हीना
> द्वाभ्यां चान्द्रायणे स्यात् तपसि, कृषि-वलो भोजयेद् विप्र-मुख्यान्॥

> गोमता गौर् देया, धनिना धनं,
> कर्षता विप्र-भोजनं,
> दरिद्रेण वेद-पारायण-गायत्री-जपादिकम्

इति व्यवस्था।*(5)*

सर्वत्रापि प्रायश्चित्त-प्रयोगे
कृच्छ्राचरणानन्तरं पञ्च-गव्य-प्राशनञ् च कार्यम्।*(4)*

तत्-प्रयोगस् तु नारायणीये सनत्कुमार-संहितायाम् ॥

पञ्च-गव्य-विधिः②

देवलः --

> ज्ञातं स्नानादिकं सर्वं
> प्रायश्चित्तं परं गुरो।
> प्राशने पञ्च-गव्यानां
> को विधिः का क्रिया पृथक्॥
> केन क्रमेण संयोज्यं
> स **विधिः कथ्यतां** क्रमात्॥

सनत्कुमारः --

> श्रृणु वत्स **प्रवक्ष्यामि**
> पञ्च-**गव्याशन-क्रमम्**।
> पञ्च-गव्य-प्राशने स्यान्
> महा-पातक-**नाशनम्**॥
>
> काय-जं कर्म-जं वाग्भिर्
> जात-दोषादिकं नृणाम्।
> अभ्यन्तर-स्थं बाह्य-स्थं
> जन्मान्तर-कृतं तु वा॥
> दुष्ट-संसर्ग-जं वापि
> दुष्टान्न-प्राशनादिकम्।
> ज्ञानाज्ञानादि-जनितं
> मत्-पापं देह-संस्थितम्॥
> आर्द्रं शुष्कं लघु स्थूलं
> महा-दोषम् अघं तु वा।
> तत्-सर्व-पापं निश्-शेषं
> पुंसां स्त्रीणां तु वा तथा॥ पञ्च-गव्याशनान् **नश्येत्**
> कृशानौ तूल-राशिवत्।

[[256]]

> ग्राह्यं पलैकं गो-मूत्रं
> कर्ष-मात्रं तु गोमयम्॥
>
> क्षीरं सप्त-फलं **ग्राह्यं**
> दधि **ग्राह्यं** फल-त्रयम्॥
> घृतम् एक-पलं **ग्राह्यं**
> पलम् एकं कुशाम्बु च।
> सर्वं तु सम-भागं वा
> भागैकैकाधिकं तु वा॥
> शकृद्-गो-मूत्रम् आज्यञ् च

कुशाम्बु दधि वै पयः।
ग्राह्यं पृथक् पृथक् पात्रे
भागैकैकाधिकं क्रमात्॥
नीलायास् तु च गो-मूत्रं
कृष्णाया गोस् तु गोमयम्।
ताम्राया गोस् तु गो-क्षीरं
श्वेताया गोस् तु वै दधि॥ कपिलाया घृतं ग्राह्यं
तत् तद्-उक्त-प्रमाणतः।
अलाभे सर्व-वर्णानां
ग्राह्यम् एकैक-वर्णतः॥

गो-मूत्रं रुद्र-दैवत्यं
दधि-ब्रह्माधिदैवतम्।
घृतन् तु वायु-दैवत्यं
क्षीरं सोमाधिदैवतम्॥
गो-मयं यज्ञ-दैवत्यं
पञ्च-गव्याधिदेवताः।

अष्टोपचारैस् ताः **पूज्या**
पुण्याहं **वाचयेद्** बुधः॥
स्थण्डिले ऽग्निं **प्रतिष्ठाप्य**
परिस्तीर्य कुशैस् तथा।
संस्तीर्य सव्ये प्राग्-अग्रान्
तेषु पात्राण्य् अवाङ् **न्यसेत्**॥ पालाश-पद्म-पत्रैर् वा
कृतान्य् अन्यैर् द्रुमैस् तु वा।
सकुशाग्रान् सप्त-कुशान्
श्यामान् काण्डैक-संयुतान्॥
होमार्थं पञ्च-गव्यानां
गव्य-पात्रेण **सादयेत्**।
तस्य प्राक्-प्रोक्षणी-पात्रं
मन्थान-समिधा सह॥
तयोर् उदीच्यां दर्भेषु द्रव्याणि प्रक्रमान् न्यसेत्।
प्रोक्षण्या जलम् उत्पूय कुश-दर्भ-द्वयेन च॥
प्रोक्ष्योत्तानानि पात्राणि गव्यानि च तद्-अम्बुभिः।
पात्रे गव्यं नियुञ्जीत मन्त्रैर् एकैकशः क्रमात्॥
गायत्र्या चैव गो-मूत्रं गन्ध-द्वारेति गो-मयम्।
आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि॥
शुक्रमसि-ज्योर् इत्य् आज्यं देवस्यत्वा कुशोदकम्।

विभज्याङ्गारकं सव्ये तेषु गव्यान् निधाय च॥
दर्भाग्नि-ज्वालया चैवम् आलोड्य प्रणवेव हि।
विसृज्योल्काम् अपः स्पृष्ट्वा दर्भाग्रे द्वे विनिक्षिपेत्॥

[[257]]

पुनस् त्रि-वारं पर्यग्नि कृत्वा कुश-कृशानु ना।
उद्वास्य वामे तत्-पात्रं निरूह्याङ्गारकान् ततः॥
तत्-पात्रं पश्चिमे न्यस्य दर्भाभ्यां त्रिः प्रतापयेत्।
तौ तु दर्भौ जलं स्पृष्ट्वा कुशाग्नौ तु विनिक्षिपेत्॥
कुश-काण्डञ् च मन्थान-समिधं युगपत् ततः।
वह्नौ प्रताप्य सम्मृज्य दर्भैस् सन्ताप्य तौ पुनः॥
प्रोक्ष्य निक्षिप्य तान् दर्भान् जलं स्पृष्ट्वा दहेत् ततः।
गव्यं मन्थान-समिधा प्रणवेन विलोडयेत्॥
निर्मथ्य मन्थना-युक्तं पाणिभ्यां प्रणवेन च।
परितोग्निं समभ्यर्च्य परिषिच्य जलैस् तथा॥
जुहुयात् कुश-काण्डाग्रैः गव्यं वह्नौ समन्त्रकम्।
अग्नये चैव सोमाय शन्नो देवी त्रियम्बकम्॥
इरावती इदं विष्णुर् मानस्तोके प्रजापते।
गायत्र्या व्याहृतीभिश् च महा-व्याहृतिभिस् तथा॥
होतृभिश् चैव होतव्यं हुत-शेषन् तु पुण्यदम्।
गव्यञ् च सर्व-पाप-घ्नं काय-शुद्धि-करं सदा॥
मन्थान-समिधं वह्नौ प्रहृत्य परिषिच्यते।
उत्थायाग्निम् उपस्थाय प्रणम्य च कृताञ्जलिः॥
प्राग्-उदीच्याग्र-दर्भेषु समासीनो हरिं स्मरन्।
प्राणानायम्य तद्-गव्यं प्रणवेनोद्धरेत्व् इति॥
प्रणवेन समालोड्य प्रणवेवेनाभिमन्त्र्य च।
प्रणवेन ततोद्धृत्य प्रणवेन च तत् पिबेत्॥
यत् त्वग्-अस्थि-गतं पापं देहे तिष्ठति मामके।
प्राशनं पञ्च-गव्यस्य दहत्व् अग्निर् इवेन्धनम्॥
इदं मन्त्रं समुच्चार्य स्वाहान्तं प्रणवं तथा।
सकृद् उक्त्वा तु मन्त्रान्ते पिबेत् तूष्णीं पुनः पुनः॥
आचम्याङ्गानि संस्पृश्य गायत्रीं तु जपेत् ततः।
आसूर्यास्तं यथा-शक्ति अयुतं वा सहस्रकम्॥
अष्टोत्तर-शतं वा ऽपि अष्टाविंशतिर् एव वा । नारायणं नमस्कुर्यात् सूर्य-मण्डल--
मध्य-गम्।
एवं यः प्राशयेद् भक्त्या पञ्च-गव्यं यथा-विधि॥

[[258]]

> स मुक्तस् सर्व-पापौघैश् शुद्धस् स्याद् ज्ञानवान् सुधीः।
> इति देवल ते सम्यक् पुंसां स्त्रीणां तु वा तथा।
> गव्या[[??]] विधिः प्रोक्तः किम् अन्यच् छ्रोतुम् इच्छसि॥

सर्व-पाप-हरम्②

पौर्णमास्याम् **उपोष्य**
परेद्युः पञ्च-गव्य-प्राशने
सर्व-पाप-हरं भवतीत्य् उक्तम् आश्वमेधिके -

> **पिबेत्** तु पञ्च-गव्यं यः
> पौर्णमास्याम् उपोषितः।
> तस्य **नश्यति** तत् सर्वं
> यत् पापं पूर्व-सञ्चितम्॥
> तथैव ब्रह्म-कूर्चं तु
> समं तत् तु पृथक् पृथक्।
> मासि मासि **पिबेद्** यस् तु
> तस्य पापं **प्रणश्यति**॥

इति।

१४ गण्डूषादि①

...

उत्तरापोऽशनम्②

मार्कण्डेयः --

> **गण्डूष**-करणात् पूर्वं हस्तं **प्रक्षालयेद्** द्विजः।
> हतं दैवञ् च पित्र्यञ् च
> आत्मानञ् चापि **घातयेत्**॥

गूण्डूषम् अत्रोत्तरापोशनम्, यतस् स एवाह --

> अर्धं **पिबति** गण्डूषम्
> अर्धं **त्यजति** भू-तले।
> **प्रीणन्ति** पितरस् सर्वे
> ये चान्ये भूमि-देवताः॥

गण्डूषार्ध-त्याग-मन्त्रम् आह स एव --

> रौरवे ऽपुण्य-निलये
> पद्मार्बुद-निवासिनाम्।
> अर्थिनाम् उदकं **दत्तम्**
> अक्षय्यम् **उपतिष्ठतु**॥

"अपुण्य-निलय" इति पदच्छेदः।

रत्नाकरे --

> हस्तं **निर्लिह्य** च **क्षाल्य**
> **विधूयोद्धूय** पात्रतः।
> गण्डूषं **धारयेद्** यस् तु
> सुराम् इव स **धारयेत्**॥

पवित्र-त्यागः②

स्मृत्य्-अन्तरे --

> दक्षिणे भू-तले **त्यक्त्वा**
> गण्डूषार्धं द्विजोत्तमः।
> तत्रैव **विसृजेद्** विद्वान्
> **विसृज्य** च पवित्रकम्॥

रत्नाकरे --

> भुक्त्वा ग्रन्थिं **निसृज्याथ**
> तेन **पीत्वा** जलं सह। तत् पवित्रं **त्यजेद्** भूमाव्
> अथ मन्त्रेण मन्त्र-वित्॥
> **विस्मृत्य** यदि पात्रे तु
> पवित्रं **विसृजेद्** यदि।
> **प्रायश्-चित्तं चरेत्** कृच्छ्रं
> तत्-किल्बिष-विशुद्धये॥

[[259]]

क्षालनादि②

शाण्डिल्यः --

> माषादि-चूर्णैर् मृद्भिर् वा
> **प्रक्षाल्य** करयोर् द्वयम्।
> **प्रक्षाल्य** जानु-पादौ च
> काष्ठैर् दन्तान् **विशोधयेत्**॥

रत्नाकरे --

> मूत्रे पुरीषे भुक्त्य्-अन्ते
> ऽभक्ष्याणां **भक्षणे** ऽपि च।
> चतुर्--अष्ट--द्वि-षट्--द्व्य्-अष्ट--
> गण्डूषैस् तु विशुद्ध्यति॥ *(5)*

न गण्डूष-पानम्②

... शातातपः --

> आस्यं **प्रक्षाल्य** गण्डूषं
> पिबेद् **भुक्त्वा** च यो द्विजः।

> दैवं श्राद्धम् असौ **हन्यात्**
> पितॄन् आत्मानम् एव च॥

गण्डूष-काले आस्य-स्थ-जलं न पिबेद् इत्य् अर्थः।

आचमनम्, शोधनम्②

...

> आचान्तो ऽप्य् **अशुचिस्** तावद्
> यावत् पात्रम् **अनुद्धृतम्**।
> **उद्धृते** ऽप्य् अशुचिस् तावद्
> यावन् मण्डल-**शोधनम्**॥ *(5)*

रत्नाकरे --

> भुक्तोच्छिष्टस् त्व् **अनाचान्तश्**
> शूद्रादीन् यदि **पश्यति**।
> प्रायश्चित्तम् अकुर्वाणः
> तैस् सार्धं **भुक्तवान्** असौ॥

१५ देव-स्मृतिः①

...
और्वः --

> **भुक्त्वा** सम्यग् **अथाचम्य**
> प्राङ्-मुखोदङ्-मुखो ऽपि वा।
> स्वस्थः प्रशान्त-चित्तस् तु
> **कृतासन**-परिग्रहः॥
> अभीष्ट-देवतानान् तु
> **कुर्यात् संस्मरणं** बुधः॥ *(4)*

...
कुत्सः --

> **आचान्तो** नाभि-देशन् तु
> "प्राणानां ग्रन्थिर् असी"ति।
> विमृश्यादित्यम् **ईक्षेत**
> रात्रौ दीप-मुखं ततः॥

व्यासः --

> **आचम्या"ङ्गुष्ठ**-मात्रे"ति
> पादाङ्गुष्ठे तु दक्षिणे।
> **निस्रावयेद्** +धस्त-जलम्
> ऊर्ध्व-हस्तस् **समाहितः**॥
> **हुतानुमन्त्रणं** कुर्याच्
> "छ्रद्धायाम्" इति मन्त्रतः।
> अथाक्षरेण स्वात्मानं
> **योजयेद्** "ब्रह्मणी"ति हि॥
> सर्वेषाम् एव योगानाम्
> आत्म-**योगः** परस् **स्मृतः**।
> यो ऽनेन विधिना कुर्यात्
> स **याति** पदम् अक्षयम्॥

[[260]]

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो
ऽङ्गुष्ठञ्चं समा॒श्रितः ।
ईशस्सर्वस्य जगतः
प्रभुः प्रीणातिं विश्व॒भुक् । (53)

३२-३६ प्राणे निविष्टः③

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

अ॒मृ॒तो॒प॒स्तर॑णमसि । (47)

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

प्रा॒णे निविं॑ष्टो॒ऽमृतं॑ञ्जुहोमि । प्रा॒णाय॒ स्वाहा॑ ।
अ॒पा॒ने निविं॑ष्टो॒ऽमृतं॑ञ्जुहोमि । अ॒पा॒नाय॒ स्वाहा॑ ।
व्या॒ने निविं॑ष्टो॒ऽमृतं॑ञ्जुहोमि । व्यानाय॒ स्वाहा॑ ।
उ॒दा॒ने निविं॑ष्टो॒ऽमृतं॑ञ्जुहोमि । उ॒दा॒नाय॒ स्वाहा॑ ।
स॒मा॒ने निविं॑ष्टो॒ऽमृतं॑ञ्जुहोमि । स॒मा॒नाय॒ स्वाहा॑ ।

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

ब्रह्मं॑णि म आ॒त्माऽमृं॑त॒त्वाय॑ । (48)

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

प्रा॒णे निविं॑ष्टो॒ ऽमृतं॑ञ्जुहोमि।
शि॒वो मां ऽऽवि॒शाऽप्र॑दाहाय।
प्रा॒णाय॒ स्वाहा॑ ।

अ॒पा॒ने निविं॑ष्टो॒ऽमृतं॑ञ्जुहोमि।
शि॒वो मां ऽऽवि॒शाऽप्र॑दाहाय।
अ॒पा॒नाय॒ स्वाहा॑ ।

व्या॒ने निविं॑ष्टो॒ऽमृतं॑ञ्जुहोमि।
शि॒वो मां ऽऽवि॒शाऽप्र॑दाहाय।
व्या॒नाय॒ स्वाहा॑ ।

उ॒दा॒ने निविं॑ष्टो॒ऽमृतं॑ञ्जुहोमि।
शि॒वो मां ऽऽवि॒शाऽप्र॑दाहाय।
उ॒दा॒नाय॒ स्वाहा॑ ।

स॒मा॒ने निविंष्टो॒ऽमृतंञ्जुहोमि।
शि॒वो मां ऽऽवि॒शाऽप्रंदाहाय।
समा॒नाय॒ स्वाहां ।
▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

ब्रह्मं॑णि म आ॒त्माऽमृंत॒त्वायं । (48)

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

अ॒मृ॒ता॒पि॒धा॒नमंसि । (50)

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

- श्र॒द्धायां प्रा॒णे निविंश्या॒मृतँ हु॒तम्, प्रा॒णम् अन्नेंनाप्यायस्व ।
- अ॒पा॒ने निविंश्या॒मृतँ हु॒तम्, अंपा॒नम् अन्नेंनाप्यायस्व ।
- व्या॒ने निविंश्या॒मृतँ हु॒तवँ, व्या॒नम् अन्नेंनाप्यायस्व ।
- उ॒दा॒ने निविंश्या॒मृतँ हु॒तम्, उंदा॒नम् अन्नेंनाप्यायस्व ।
- स॒मा॒ने निविंश्या॒मृतँ हु॒तँ, संमा॒नम् अन्नेंनाप्यायस्व ।
- ब्रह्मं॑णि म आ॒त्माऽमृंत॒त्वायं । (51)

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

ब्रह्मं॑णि म आ॒त्माऽमृंत॒त्वायं । (48)

...

श्री-विष्णु-पुराणे --

> अग्निर् **आप्याययेद्** धातुं
> पार्थिवं **पवनेरितः**।
> **दत्तावकाशं** नभसा
> **जरयत्य्** अस्तु मे सुखम्॥
>
> अन्नं बलाय मे भूमेर्
> अपाम् अग्न्य्-अनिलस्य च।
> **भवत्व्** एतत् **परिणतं**
> ममास्त्व् अविरतं सुखम्॥
>
> प्राणापान-समानानाम्
> उदान-व्यानयोस् तथा।

> अन्नं पुष्टि-**करञ्** चास्तु
> ममाप्य् अनाहतं सुखम्॥
>
> अगस्तिर् अग्निर् बडबानलश् च
> **भुक्तं** मया ऽन्नं **जरयत्व्** अशेषम्।
> सुखञ् च मे तत् **परिणाम-जातं**
> **यच्छत्व्** अरोगं मम चास्तु देहे।
>
> विष्णुस् समस्तेन्द्रिय-देह-देही
> प्रधान-भूतो भगवान् यथैकः। सत्येन **तेनात्तम्** अशेषम्
> अन्नम् आरोग्य-**दं** मे **परिणामम् एतु**॥ *(5)*

> विष्णुर् **अत्ता** तथैवान्नं
> **परिणामश्** च वै यतः।
> सत्येन तेन मद्-भुक्तं
> **जीर्यत्व्** अन्नम् इदं तथा॥
>
> इत्य् उच्छार्य स्व-हस्तेन
> **परिमृश्य** तथोदरम्।
> अनायास-प्रदायीनि
> **कुर्यात् कर्माण्य्** अतन्द्रितः॥

तुलसी-भक्षः②

शाण्डिल्यः --

> आदाय तुलसीं **त्यक्तां**
> भगवत्-पाद--मण्डिताम्।
> **भक्षयेच् छोधयेद्** देहं
> भगवत्-पाद--वारिणा॥
> **भक्षितं** भगवत्-पाद--
> संस्पृष्टं तुलसी-दलम्।
> आरोग्यं भक्ति-**वृद्धिञ्** च
> पाप-**हानिं** करोत्य् अपि॥

सङ्ग्रहे --

> भोजनानन्तरं विष्णोर्
> अर्पितं तुलसी-दलम्।

> **भक्षयेत्** सर्व-पाप-घ्नं
> चान्द्रायण-शताधिकम्॥

[[261]]

१६ ताम्बूल-चर्वण-विधिः①

> **भुक्त्वा** तु सुखम् **आसीनस्**
> ताम्बूलं **भक्षयेद्** द्विजः।
> **निवेदितं** भगवतः
> परिशुद्धं यथा-विधि॥

सङ्ग्रहे --

> **भुक्त्वा** तु सुखम् आसीनस्
> ताम्बूलेनास्य-**शोधनम्**।
> सु-पूगञ् च सु-पत्रञ् च
> सुधया च **समन्वितम्**॥
> **प्रदद्याद्** द्विज-देवेभ्यस्
> ताम्बूलं **चार्पयेद्** बुधः।
> एक-पूगं सुखारोग्यं
> द्वि-पूगं निष्फलं भवेत्॥
> अतिश्रेष्ठं त्रि-पूगन् तु
> अधिकं **नैव दुष्यति**।
>
> पर्ण-मूले **भवेद्** व्याधिः
> पर्णाग्रे पाप-**सम्भवः**॥
> चूर्ण-पर्णं **हरत्य्** आयुस्
> सिरा बुद्धि-**विनाशिनी**।
> **अखण्डितञ्** च क्रमुकं
> पर्णम् **अक्षालितं** तथा॥
> **अशोधितं** तथा चूर्णं
> भक्षयन् सर्व-दोष-**भाक्**।
> **अनिधाय** मुखे पर्णं
> पूगं **खादति** यो नरः॥
> सप्त--जन्म--दरिद्रस् स्यान्
> नरकेषु **निमज्जति**॥

निषेधः②

गौतमः --

> अमा-श्राद्धादि-काले तु
> यस् ताम्बूलन् तु **खादयेत्**।
> तस्य दोष-विशुद्ध्य्-अर्थं
> **जपेद्** अष्टोत्तरं बुधः॥
> अन्यथा दोषम् **आप्नोति**
> विष्ठाशी जायते भुवि॥

हेमाद्रौ --

> अमायां श्राद्ध-दिवसे
> तीर्थ-यात्रासु सर्वदा।
> क्षायाशौचे बन्धु-मृतौ
> पक्ष-द्वय-हरेर् दिने॥
> **अश्नीयान्** मार्ग-मध्ये च
> सन्ध्ययोर् उभयोर् अपि।
> देवालये सभा-स्थाने
> तथा **कर्मणि भाषणे**॥
> दुःखायिते बहु-जने
> तथैवोत्पात-दर्शने।
> राज-भङ्ग--प्रजा-क्षोभ--
> गुरु--देवार्चनेषु च॥
> व्रताचरण-काले तु
> पुराण-श्रवणे तथा।
> ताम्बूलं **भक्षयेद्** यस् तु
> विष्ठा-समम् इदन् नृप॥

इति।

१७ चलनम्①

... बाहटः --

> **भुक्त्वोपविशतस्** तुन्दम्
> ओजो भवति **तिष्ठतः**।
> आयुश् **चङ्क्रमतो**, मृत्युर्
> **धावतस्, स्वपतो** वपुः॥

०८ इज्या-समाप्तिः①

ॐ भगवान् एव "स्व-नियाम्य" इत्य् आरभ्य स्वयम् एव प्रतिपादितवान् ।

> ॐ कृतञ् च + इज्यया भगवत्-कर्मणा भगवान् प्रीयतां वासुदेवः।

इतीज्यां समापयेत् ।

इति भारद्वाज-कुलतिक-वङ्गीशान्वय-जातस्य
श्री-सुन्दरार्य-पुत्रस्य वैकुण्ठ-नाथस्य कृतिषु
प्रपन्न-धर्म-सार-समुच्छये इज्या-प्रयोगो नाम चतुर्थः परिच्छेदः।

[[262]]

०५ स्वाध्यायादि①

स्वाध्यायः②

> ॐ कृतञ् च + स्वाध्याये + अर्चयिष्यामि + भगवतो + वासुदेववस्य।

> ॐ भगवान् एव + स्वाध्यायं मया कारयति

इति **सङ्कल्प्य**
मूल-मन्त्रादिकं यथा-शक्ति **जपित्वा**
पुराणादिभिश् शेषं कालं नयेत्।
अत्र वङ्गीश्वरः -

> **अर्चयंश्** च ततो देवं
> ततो मन्त्रान् **जपन्न्** अपि

इति।

शाण्डिल्यः --

> अष्टाङ्ग-**योग-प्रीतिञ्** च
> **कृत्वा** ध्यान-परो वशी।
> स्वाध्यायम् अपि **सङ्कल्प्य**
> यथा-शक्ति **जपेन्** मम॥
> स्तोत्र-पाठैश् च **सन्तोष्य**
> शक्तश् चेद् गान-**विद्यया**।
> स्वर-योगेन देवेशं
> **तोषयेद्** भक्ति-वृद्धये॥

स एव --

> सच्-छास्त्र-**पाठ-पठनैश्**
> शास्त्रार्थस्यापि **शिक्षया**।
> शास्त्रार्थ-**ज्ञापनैर्** वा ऽपि
> **शिक्षयेच्** छास्त्रम् आदरात्॥
> व्याख्याया **लेखनेनापि**
> ग्रन्थ-निर्माण-कर्मणा।

> शिष्याणां **शिक्षया** वा ऽपि
> स्वाध्यायार्थो ऽयम् **उच्यते**॥ *(5)*

दक्षः --

> इतिहास-पुराणाभ्यां
> षष्ठं सप्तमम् **अभ्यसेत्**।

शङ्खः --

> भुक्त्वोपस्थाय मार्ताण्डं
> पुराणानि सदा **पठेत्**। भाव-शुद्ध्या हरौ **भक्तिः**
> पुराण-**श्रवणाद्** भवेत्॥ *(5)*

लिखितः --

> विचार्य च पुराणार्थान्
> वेदार्थान् **भक्तिमान् स्थितः**। विष्णुं सदा हृदि **ध्यायेत्**
> सकलं निष्कलं तु वा॥

शाण्डिल्यः --

> सकृद् आवर्तितो ह्य् एष
> स्वाध्याये द्वादशाक्षरः।
> भक्तानां पातकान्य् आशु
> **नाशयत्य्** अवशाद् इव ॥

[[263]]

०६ उत्सवादि①

०१ मार्गशीर्षादि-नैमित्तिकाराधनम्①

अथ मार्गशीर्षादि-नैमित्तिकाराधन-विषये किञ्चिद् उच्यते। ज्योतिश्-शास्त्रे भास्करीये --

> अयनं दक्षिणं रात्रिर् उत्तरन् तु दिनं भवेत्।
> दैवतं तद्-अहोरात्रं तत् त्रिंशन्-मास उच्यते॥
> तद्-दिनस्य उषः कालं चापमासं विदुर् बुधाः।
> तस्मात् सर्व-प्रयत्नेन चापमासे दिने दिने॥
> उषः काले तु सम्प्राप्ते बोधयित्वा जगत्-पतिम्।
> समभ्यर्च्य भजेद् विष्णुं जनानां दोष-शान्तये॥

ब्रह्माण्डे --

> आषाढादिषु मासेषु शयानं कार्तिकावधि।
> चापङ्गते दिवानाथे उत्थाप्य शयनाद् धरिम्॥
> स विष्णु-लक्षणैस् स्तोत्रैर् बहुभिः परिगीयते।
> उषः काले तु सम्प्राप्ते अर्चयित्वा जनार्धनम्॥
> उपचारैश् षोडशभिर् मुद्गान्नञ् च निवेदयेत्॥

आदित्य-पुराणे --

> चापङ्गते ततस् सूर्ये प्रत्यूषे स्नानम् आचरेत्। अर्चयेच् च जगन्-नाथं यावत् सूर्योदयात् पुरा॥
> ततः प्रभात-समये अर्घ्यं प्रक्षिप्य वैष्णवम्।
> गायत्रीं च ततो जप्त्वा उपतिष्ठेत भास्करम्॥

अतः प्राग् उदयाद् एवार्चनं "विष्णव्-अर्चानन्तरम् एव सन्ध्योपासनम्" इति सिद्धम्। अत्र श्रुतिः --

> तद्-अस्य प्रियम् अभिपाथो अश्यां - नरो यत्र देव यवो मदन्ति - उरु-क्रमस्य सह बन्धुरित्था - विष्णोः पदे परमे मध्ववुत्सः॥ [[TODO: परिष्कार्यम्]]

अयम् अर्थः - विष्णोः प्रियं तत्-पाथः - निवेदितम् अन्नादिकम् अभ्यश्याम्, देवयवो नरः - देवाराधका जनाः, यत्र मदन्ति - यस्मिन् निवेदिते हृष्यन्ति, निवेदित-तीर्थ-प्रसादादिकं स्वीकृत्य हृष्टा भवन्तीत्य् अर्थः। इत्थं प्रतिदिनं वर्तमानः, उरुक्रमस्य - विष्णोः, बन्धुः - स एवातीवाभिमतः, परमे - सर्वोत्कृष्टे, मधुवद् भोग्यतमे, विष्णोः पदे, वुत्सः - उत्सुक इति।

> त्वयोपभुक्त-स्रग्--गन्ध--वासोलङ्कार--चर्चिताः।
> उच्छिष्ट-भोजिनो दासास् तव मायां तरेम हि

इत्य् उक्त-रीत्या वर्ततेत्य् अर्थः पराशरः --

> द्वादश्यां शुक्ल-पक्षे तु तपो-मासे विधानतः।
> क्रोध-रूपं[[??]] हरिं सम्यग् अर्चयेत् पुरुषोत्तमम्॥

[[264]]

०२ श्री-राम-नवमी①

श्री-पराशर-धर्म-शास्त्रे उत्तर-खण्डे विंशतितमे ऽध्याये --

> मासि चैत्रे शुक्ल-पक्षे नवम्याञ् च पुनर्वसौ।
> तस्यां जुतो जगन्-नाथः काकुथ्सो हरिर् अच्युतः॥
> तस्याम् उपोष्य विधिवत् स्नात्वा सम्पूजयेद् विभुम्।
> रामं कमल-पत्राक्षं कौसल्या-नन्द-वर्धनम्॥
> नैवेद्यैर् भक्ष्य-भोज्यैश् च पूजा-जागरणादिभिः।
> जपैर् होमैश् च दानैश् च तत्र कुर्वीत मङ्गलम्॥
> त्रि-वारं सम्प्रकुर्वीत जप-होमार्चनादिभिः।
> पूर्णे महोत्सवे रम्ये कुर्याद् अवभृथं शुभम्॥ ब्राह्मणान् भोजयेच् छक्त्या दक्षिणाभिः प्रतोषयेत्॥

वासिष्ठ-संहितायां षष्ठे ऽध्याये --

> मासि चैत्रे सिते पक्ष्ये नवम्याञ् च पुनर्वसौ।
> कौसल्यायां समुत्पन्नो विष्णुः काकुत्स्थ ईरितः॥
> तस्यां स्नानोपवासाद्यैः पूजा-जागरणादिभिः।
> अर्चयेद् गन्ध-पुष्पाद्यैर् गीत-वादित्र-नर्तनैः॥
> अत्रोत्सवं प्रकुर्वीत कृष्ण-जन्माहवन् नरः।

श्री-पञ्च-रात्रे अगस्त्य-संहितायां पारमहंस्ये एक-विंशे ऽध्याये --

> चैत्र-मासे नवम्यान् तु जातो रामस् स्वयं हरिः।
> पुनर्वस्वर्क्ष-संयुक्ता सा तिथिस् सर्व-कामदा॥ पुनर्वस्वर्क्ष-संयोगस् स्वल्पो ऽपि यदि दृश्यते।
> चैत्र-शुद्ध-नवम्यान् तु सुपुण्या सर्व-कामदा॥
> श्री-राम-नवमी प्रोक्ता कोटि-सूर्य-ग्रहाधिका।
> चैत्र-मासे शुद्ध-नवमी पुनर्वसु युता यदि॥
> तस्मिन् दिने महा-पुण्ये रामम् उद्दिश्य भक्तितः॥
> सकृत् कृतं भवेत् कर्म तद्ध भव-क्षय-कारणम्।
> उपोषणं जागरणं तस्मिन् कुर्याद् विशेषतः॥
> यस् तु राम-नवम्यान् तु भुङ्क्ते मोहाद् विमूढ-धीः।
> रौरवं नरकं प्राप्य पद्यते वर्ष-कोटिकम्॥ सूर्य-ग्रहे कुरु-क्षेत्रे महा-दानैः कृतं मुने।
> यत् फलं समवाप्नोति श्री-राम-नवमी व्रतात्॥
> कुर्याद् राम-नवम्यान् तु उपोषणम् अतन्द्रितः।
> मातृ-गर्भम् अवाप्नोति नैव रामो भवेत् स्वयम्॥

> नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णु-परायणै।
> उपोषणं नवम्याञ् च दशम्याम् एव पारणम्॥

[[265]]

तत्रैव षड्विंशे ऽध्याये --

> यस् तु राम-नवम्यान् तु भुङ्क्ते स च नराधमः।
> कुम्भी-पाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र संशयः॥
> अकृत्वा राम-नवमी-व्रतं सर्व-व्रतोत्तमम्।
> व्रतान्य् अन्यानि कुरुते न तेषां फलभाग् भवेत्॥
> रहस्य् अकृत-पापानि प्रख्यातानि बहूनि च।
> महान्ति च प्रणश्यन्ति श्री-राम-नवमी-व्रतात्॥
> एकाम् अपि नरो भक्त्या श्री-राम-नवमीं मुने।
> उपोष्य कृत-कृत्यस् स्यात् सर्व-पापैः प्रमुच्यते॥

सङ्ग्रहे --

> जयन्ती द्वि-विधा प्रोक्ता मत्स्यादि-दश-जन्मनाम्।
> तिथि-प्रधानं सर्वेषां विना कृष्ण-त्रिविक्रमौ॥
> पुनर्वसौ चैत्र-मासे जन्म रामस्य मङ्गलम्।
> तिथौ नवम्यां लग्ने च कुलीरे कमलासन॥

इदं श्री-राम-नवमी-व्रतं नित्यं प्रत्यवाय-स्मृतेः ; फल-श्रवषात् काम्यञ् च।

०३ वैशाख-पूर्णिमायां फल-पूजा①

फल-पूजा - विश्वामित्र-संहितायां[[??]] षड्विंशे ऽध्याये --

> वैशाखस्य सिते पक्षे विशाखा पौर्णमी-युता।
> उत्तमोत्तमम् एवोक्तं (सर्व-पाप-प्रणाशनम्) विचारन् तु न कारयेत्॥
> विशाख-ऋक्षायोगे ऽपि केवलायां तिथौ भवेत्।
> विशाखोत्सवम् एवोक्तं सर्व-पाप-प्रणाशनम्॥
> चूतादिषु समस्तानि फलान्य् आहृत्य देशिकः।
> पाचयेद् गुड-मिश्रन् तु मरीची जीरकान्वितम्॥
> नारिकेल-फलोपेतम् एला--कर्पूर-मिश्रितम्।
> पाचयेत् क्षीर-मिश्रन् तु महा-हविस्-समन्वितम्॥

इत्य् आरभ्य -

> चूतादि-फल-संयुक्तं यथा-कामं प्रदापयेत्।
> महा-हविर्-निवेद्याथ ताम्बूलं च निवेदयेत्॥

[[266]]

०४ वैशाख-पूर्णिमायां धात्री-स्नानम्①

श्री-पराशर-धर्म-शास्त्रे उत्तर-खण्डे विंशे ऽध्याये --

> वैशाख्यां पौर्णमास्यां वा प्रभाते विमले सति।
> धात्री-स्नानं नरः कृत्वा कृत-कृत्यो यथा-विधि॥
> रक्तास् सरो-रुहैर् देवम् अर्चयेन् मधुसूदनम्।
> दध्य्-अन्नं पानकं शीतं हृद्यैश् चूत-फलैस् सह॥
> निवेद्य वैष्णवान् भक्त्या पूजयेत् प्रयतो द्विजः।
> सहस्र-वार्षिकीं पूजां युज्यते नात्र संशयः ॥

०५ श्री-नृसिंह-जयन्ती①

> त्रेतादाव् आदि-कल्पे ऽखिल-कमल-भवे माधवे मासि पक्षे
> शुक्ले साध्ये च योगे फणिमित-करणे भूत-तिथ्यां मरुद्भे।
> मन्दे वारे प्रदोषे कनक-कशिपोः खण्डनार्थं जनित्वा
> रक्षस्-स्तम्भान् नखाग्रैस् तम् अहनद् अखिल-त्राण-हेतुर् नृसिंहः॥

०६ कृष्ण-जयन्ती-निर्णयः①

दश-निर्णये --

> सिंह-स्थे ऽर्के ऽसिते पक्षे रोहिण्याम् अष्टमी युते।
> चन्द्रोदये जयन्ती स्यात् केशवाराधनं परम्॥

काल-प्रकाशिकायाम् --

> श्रावणे मासि रोहिण्यां कृष्णाष्टम्याञ् च हर्षणे[[??]]।
> बुध-वारे वृषे लग्ने जातो देवकि-नन्दनः॥
> शुद्धा विद्धेति मुनिभिर् जयन्ती द्वि-विधा स्मृता।
> शुद्धा मुमुक्षुभिर् ग्राह्या न तु विद्धा कदाचन॥
> अष्टमी सप्तमी विद्धा रोहिणी कृत्तिकायुता।
> विद्धेति प्रोच्यते तत्र नोपवासाधिकं चरेत्॥
> सूर्योदये कृत्तिकया विद्धा स्याद् रोहिणी यदि।
> प्रातः काले न वेधो[[??]] ऽयं निन्दितो व्रत-कर्मणि॥

तत्रैव --

> अष्टम्यां वा नवम्यां वा दशम्यां यदि रोहिणी।
> अविद्धा यदि लभ्येत सा जयन्ती प्रकीर्तिताः॥

नारदीये --

जयन्ती द्वि-विधा प्रोक्ता शुद्धा विद्धेति तद् द्विधा।
विद्धा तु सप्तमी युक्ता शुद्धा तु नवमी युता॥
रोहिणी कृत्तिका युक्ता विद्धा शुद्धा वरान्विता॥

[[267]]

नारदीय-संहितायाम् --

> अष्टम्यां वा नवम्यां वा दशम्यां यदि रोहिणी।
> सा जयन्तीति विख्याता प्रशस्ता भुक्ति--मुक्ति--दा॥

ज्योतिषार्णवे --

> श्रावण्यां प्रोष्ठपद्यां वा यदा सिंह-गतो रविः।
> जयन्त्य् आराधनं कुर्यान् न तु कर्कट-कन्ययोः॥

ब्रह्म-संहितायाम् --

> शुद्धाष्टमीं विनावापि शुद्धर्क्षस्याप्य् अभावतः।
> मृगेण च दशम्या च युक्ता ग्राह्या तु वैष्णवैः॥

तत्रैव --

> ब्राह्मणैः क्षत्रियैर् वैश्यैश् शूद्रैश् च मुनि-सत्तम।
> विशुद्धोपोषणं कार्यं नित्यं विष्णु-परायणैः॥

काल-प्रकाशिकायाम् --

> मासे संवत्सरे चैव तिथि-द्वैधं यदा भवेत्।
> तत्रोत्तरा तिथिर् ग्राह्या दैव-सङ्क्रान्त्य्-अ-वेधिता॥
> सङ्क्रान्ति-वेधिता या तु द्वयोस् सा परिवर्जिता।
> एका सङ्क्रान्तिना त्व् अन्या सप्तमी कृत्तिका युता॥
> सप्तमी वेधितां त्यक्त्वा भजेत् सङ्क्रान्त्य्-अ-वेधिताम्॥

जयन्ती विद्धा ऽपि बुध-वारय् उक्ता चेत् सैव वैष्णवैर् अपि ग्राह्या; तथा दश-निर्णये --

> चन्द्रोदये ऽष्टमी युक्ता रोहिणी बुध-वार-गा।
> विद्धा ऽपि वैष्णवैर् ग्राह्या (विद्धा शुद्धा ऽपि वा ग्राह्या) ह्य् उपवासार्चनादिषु॥

इतिः। तत्रैव - "जयन्ती द्वि-विधे"त्यादिना विद्धाम् अभिधाय “एषा जयन्ती विद्धोक्ता ह्य् अविद्धां श्रुणु नारदे"त्य् उपक्रम्य बुध-वारं बहुशः प्रशस्य

> तस्माज् जयन्ती विज्ञेया बुध-वार-युता शुभा।
> एषा जयन्ती शुद्धाख्या भुक्ति--मुक्ति--फल--प्रदा॥

इति वार-योगातिशयेन विद्धाया अपि शुद्धत्वाभिधानाद् इति।

दश-निर्णये --

> ये न कुर्वन्ति जानन्तः कृष्ण-जन्माष्टमी व्रतम्।
> ते भवन्ति नराः प्राज्ञा व्याल-व्याघ्राश् च कानने॥
> क्रिया-हीनस्य मूर्खस्य परान्नं भुञ्जतो ऽसतः।
> कृतघ्नस्य न लोको ऽस्ति जयन्त्यां भुञ्जतस् तथा॥
> जयन्ती वासरे प्राप्ते करोत्य् उदर-पोषणम्।
> छिद्यते तिलशः कुक्षिर् यम-दूतैस् सहस्रशः॥

इति प्रत्यवाय-स्मृतेर् नित्यं फल-श्रवणात् काम्यञ् च काल-प्रकाशिकायाम् --

> वर्षे वर्षे च कर्तव्यं कृष्ण--जन्म--दिनोत्सवम्।
> उपवासश् च कर्तव्यो महा--पातक--नाशनः॥

[[268]]

पारणम्②

दश-निर्णये --

> भक्तानां वैष्णवानाञ् च शुद्धानां नियतात्मनाम्।
> विहिता सात्त्वताभिज्ञैः रात्राव् एव तु पारणम्॥

शुद्धानाम् - प्रयोजनान्तर-गन्ध-रहितानाम्, भक्तः -- वैष्णवः।

> अनन्य-देवता-भक्ता ये मद्-भक्त--जन-प्रियाः।
> मामेव शरणं प्राप्ता मद्-भक्तास् ते प्रकीर्तिताः॥
> अधृत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः प्राकृतो भवेत्।
> विष्णुर् एव हि येषां वै दैवता वैष्णवास् तु ते॥

आश्वमेधिके --

> पञ्च-काल-रतानाञ् च दीक्षितैकान्तिनाम् अपि।
> भक्तैर् भागवतैस् सार्धं रात्रौ वेव तु पारणम्॥

सङ्ग्रहे --

> जयन्ती-वासरे प्राप्ते पञ्च-काल-रतात्मभिः।
> करणीयं प्रयत्नेन रात्राव् एव तु पारणम्॥

०७ एकादशी द्वादशी च①

उपवास-लक्षणम्②

विष्णु-धर्मे --

> उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस् तु वासो गुणैस् स वा।
> उपवासस् स विज्ञेयस् सर्व--भोग--विवर्जितः॥
> वर्जनीयानि सन्त्यज्य गुणान् सङ्गृह्य चोदितान्।
> निराहार-स्थितिर् या सा उपवासः प्रकीर्तितः॥

नारदीये --

> यानि कानि च पापानि ब्रह्म-हत्या-समानि च।
> अन्नम् आश्रित्य तिष्ठन्ति सम्प्राप्ते हरि-वासरे॥

इतिहासोत्तमे --

> वरं स्व--मातृ--गमनं वरं गो--मांस--भक्षणम्।
> वरं हत्या वरं पानम् एकादश्यान् तु भोजनात्॥

[[269]]

कालादर्शे --

> जह्याद् भक्त-द्वयं नित्ये काम्ये भक्त-चतुष्टयम्॥

नारदीयो रुक्माङ्गद-चरिते --

> अष्ट-वर्षाधिको मर्त्यो ह्य् अशीतिर् न हि पूर्यते।
> यो भुङ्क्ते मामके राष्ट्रे विष्णोर् अहनि पाप-कृत्॥
> स मे वध्यश् च दण्ड्यश् च निर्वास्यो विषयाद् बहिः।
> ब्रह्म-हा च स गो-घ्नश् च स्तेयी च गुरु-तल्पगः॥
> एकादश्यां हि भुञ्जानः पक्षयोर् उभयोर् अपि॥

सङ्ग्रहे --

> अलाभे वा निषेधे वा काष्टानां दन्त-धावने।
> पर्णादिना विशुध्येत जह्वोल्लेखस् सदैव तु॥

> तृण-पर्णैस् सदा कुर्याद् अमाम् एकादशीं विना।
> तयोर् अपि च कुर्वीत जम्बू-निम्ब-रसालकैः॥

ब्रह्म-कैवर्ते --

> इति विज्ञाय कुर्वीतावश्यम् एकादशी-व्रतम्।
> विशेष-नियमाशक्तो ऽहो-रात्रं भुक्ति-वर्जितः॥
> निगृहीतेन्द्रिय-श्रद्धा-सहायो विष्णु-तत्-परः।
> उपोष्यैकादशीं पापान् मुच्यते नात्र संशयः॥

पापात् - प्रत्यवायात्।

कात्यायनः --

> मिथ्या वादे दिवा स्वापे बहुशो ऽम्बु निषेवणे।
> अष्टाक्षरं व्रती जप्त्वा शतम् ष्टोत्तरं शुचिः॥

व्यासः --

> असकृज् जल-पानाच् च सकृत् ताम्बूल-चर्वणात्।
> उपवासः प्रणश्येत् तु दिवा-स्वापाच् च मैथुनात्॥
> स्त्रीणान् तु प्रेक्षणात् स्पर्शात् ताभिस् सङ्कथनाद् अपि।
> निष्पतेत ब्रह्म-चर्यं न दारेष्व् ऋतु-सङ्गमात्॥

सुमङ्गली-विषये मनुः --

> पुष्पालङ्कार--वस्त्रादि--गन्ध--धूपानुलेपनम्।
> उपवासे न दुष्यन्ति दन्त-धावन (मज्जनम्)-वर्जनम्॥

विष्णु-रहस्ये --

> श्राद्धोपवास-दिवसे
> खादित्वा दन्त-धावनम्।
> गायत्र्या शतशः पूतम्
> अम्बु-प्राश्य विशुध्यति॥

नारदः --

> उपवास-दिने राजन् दन्त-धावन-कृन् नरः।
> स पूति--वस्त्र--संयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते॥

[[270]]

गारुडे --

> यत् तु सा कुरुते पुण्यं विना पापं पति-व्रता।
> तत् तस्यास् सकलं देवि तस्यार्धं न लभेत् पतिः॥
> भर्ता करोति यान् साध्वि यत् किञ्चित् कुरुते शुभम्।
> तस्य पुण्यस्य सम्पूर्णम् अर्धं प्राप्नोत्य् असंशयः॥
> नारी खल्व् अनुज्ञाता भर्त्रा पित्रा सुतेन वा।
> निष्फलं तु भुवेत् तस्या[[??]] यत् करोति व्रतादिकम्॥
> अनापृच्छ्यच्छ्य तु भर्तारम् उपोष्य व्रतम् आचरेत्।
> आयुष्यं हरते भर्तुस् सा नारी नरकं व्रजेत्॥
> नास्ति स्त्रीणां पृथग् धर्मो न व्रतं नाप्य् उपोषणम्।
> पति-शुश्रूषणं तासां तेन स्वर्गो विधीयते॥

यद्यपि पाणि-ग्रहणाद् धि सह त्वं कर्मसु तथापि शक्तौ भर्त्राद्य् अनुज्ञाने न दोषः

श्री-वाराहे --

> सूतके मृतके चापि दानार्चन-विवर्जितः।
> एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतम् एतन् न लुप्यते॥

ऋश्यशृङ्गः --

> संप्रवृत्ते ऽपि रजसि न त्याज्यं द्वादशी-व्रतम्।
> काम्ये नियोजयेद् विप्रं स्वयं नाद्याद् रजस्वला॥

पुलस्त्यः --

> एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्य् अपि।
> सूतके मृतके चापि नाश्नीयाद् धरि-वासरे॥

विष्णु-धर्मे --

> असम्भाष्यांश् च सम्भाष्य तुलस्य् अत सिका-दलम्।
> आमलक्याः फलं वा ऽपि पारणे प्राश्य शुद्ध्यति॥

विष्णु-पुराणे --

> तस्मात् पाषण्डिभिः पापैर् आलाप-स्पर्शने त्यजेत्।
> विशेषतः क्रिया-काले यज्ञादौ वा ऽपि दीक्षिते॥
> स्पर्शने तु बुधस् स्नात्वा शुद्धिर् आदित्य-दर्शनात्।

> सम्भाष्यतांश् च शुद्ध्य्-अर्थं चिन्तयेद् अच्युतं बुधः॥
> तेषाम् आलोकने सूर्यं पश्येत मतिमान् नरः॥

एकादशी-श्राद्ध-विचारः②

श्राद्ध-विषये विज्ञानेश्वरीये --

> उपवासो यदा नित्य-श्राद्धञ् च प्रकृतं भवेत्।
> उपवासं तदा कुर्याद् आघ्राय पितृ-सेवितम्॥

दश-निर्णये --

> एकादशी-व्रतं चैव पितुस् सांवत्सरं दिनम्।
> ऋतु-कालञ् च तत्रापि श्राद्धङ् कर्म विधीयते॥

स्मृत्य्-अर्थ-सारे --

> पित्रोः क्षय-दिने प्राप्ते भवेद् एकादशी यदि।
> अभ्यर्च्य पितृ-देवादीन् आजिघ्रेत् पितृ-सेवितम्॥

[[271]]

सुधी-विलोचने --

> ज्ञानिनो ऽज्ञानिनो वा ऽपि मूर्खाः पण्डित एव वा।
> मृताहं समतिक्रम्य चण्डालः कोटि-जन्मसु।

देवलः --

> माता-पित्रोः क्षये प्राप्ते भवेद् एकादशी यदा।
> अभ्यर्च्य च पितॄन् देवान् आजिघ्रेत् पितृ-सेवितम्॥

ब्रह्म-कैवर्ते --

> सर्वम् अन्नं समुद्धृत्य दक्षिणेन करेण तु।
> घ्राणाघ्रातन् तु कर्तव्यं व्रत-भङ्गो ऽन्यथा भवेत्॥

अत्र एकादशी-श्राद्धे "आघ्राय पितृ-सेवितम्" इत्यादीनि वचनानि परश् शतानि सन्ति विस्तर-भयान् न लिख्यन्ते। किञ् च आघ्राणेन एकादश्यां श्राद्ध-शेष-भोजनञ् च सम्भवतीति श्रुतिर् एवाह -

> अवघ्रियम् एव तन् नैव प्राशितं दैवा प्राशितम् [[TODO: परिष्कार्यम्]]

इति, एवं विज्ञानेश्वर--चन्द्रिका--कालादर्श--सुधी-विलोचन--दश-निर्णयादि-निबन्धनेष्व् अपि "उपवासो यदा नित्यम्" इत्यादि-पूर्वोदाहृत-वचनान्य् एव सर्वत्र लिखित्वा एक-कण्ठेन पितृ-सेवितान्नाघ्राणांगकैकादशी-श्राद्धम् एव समर्थितम्। अत एव द्वादश्यां श्राद्ध-परं पुराण-वचनम् अनादरणीयम्, स्मृतेः प्रबलत्वात्,

> श्राद्ध-विघ्ने समुत्पन्ने न विज्ञाते मृते ऽहनि।
> एकादश्यान् तु कर्तव्यं दर्शे वा ऽथ विचक्षणैः॥

इति पराशरादिभिर् अविज्ञाते ऽप्य् एकादश्याम् एव श्राद्ध-विधानाच् च श्रीमन्-नारायण-मुनि-कृते पुरुषार्थ-सुधा-निधौ च स्मृतिर् एव प्राबल्यम् उक्तम्।

> स्मृतीतिहास-पुराणेषु धर्म-विरोधे स्मृत्य्-उक्तम् न ग्राह्यम्, व्रत-विरोधे इतिहासोक्त-सर्गादि-विरोधे पुराणोक्तम्

इति ज्ञानार्णवे च तत्रोक्तम्। "तस्य तस्य तत्र तत्राधिकृतत्वाद्" इति। न्याय-परिशुद्धाव् अपि तथोक्तं वेदान्ताचार्यैः अतो धर्म-शास्त्रस्य मुमुक्ष्व् अमुमुक्ष्व् आचार-मात्राधिकृतस्य पुराणापेक्षया प्राबल्याद् एकादशी-श्राद्धं सर्वैर् अप्य् अनुष्ठेयम् इति सिद्धम्,

[[272]]

अनुकल्पाः②

सङ्ग्रहे --

> अशक्तस् तूपवासेषु
> बालो वृद्धश् च रोगवान्।
> कृत्वैक-भुक्तं विप्रेन्द्र
> उपवास-फलं लभेत्॥।

[[??]]-काशिकायाम् --

> परम् आपदम् आपन्नो हर्षे च समुपस्थिते।
> सूतके मृतके चैव न त्यजेद् द्वादशी-व्रतम्॥

तत्रैव --

> सूतके च नरस् स्नात्वा
> प्रणम्य मनसा हरिम्।

> एकादश्यां न भुञ्जीत
> व्रत एवं न लुप्यते॥
> एकादश्यां न भुञ्जीत
> नारी दृष्टे रजस्य् अपि।

नियमाः②

विष्णु-रहस्ये --

> गात्राभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम्।
> व्रतस्थो वर्जयेन् नित्यं यच् चान्यत्र निराकृतम्।

इति,

> त्यजेद् उष्णोदक-स्नानं सुगन्धामलकादिकम्।
> काव्यालापं गन्ध-लेपं पुष्प-धारणम् एव च॥
> स्त्री-सङ्गं मर्दनञ् चैव क्षारम् अभ्यङ्गम् एव च।
> दधि--क्षीरं घृतं गव्यम् ऐक्षवं कदली-फलम्॥
> तिलाश् चैवासिता मुद्गाः कन्द--केसरम् एव च।
> एवम् आदीनि सर्वाणि वर्जयेद् धरि-वासरे॥

कौर्मे --

> बहिर् ग्राम्यान्त्यजान् सूतिं पतितं च रजस्वलाम्।
> न स्पृशेन् नापि भाषेत नेक्षेत व्रत-वासरे॥

विष्णु-धर्मोत्तरे --

> विष्णुम् अभ्यर्च्ययेद् भक्त्या रात्रौ जागरणादिकम्।
> तद्-अर्चनं च तन्-नाम कीर्तन-श्रवणादयः॥
> तत् तज्-जप--तपो--ध्यान--तत्-कथा-श्रवणादिकम्। उपवास-कृताम् एते गुणा
> प्रोक्ता मनीषिभिः॥

पाद्मे --

> अनुकल्पस् स्वयं प्रोक्तः क्षीणानां वर-वर्णिनि।
> मूलं फलं पयस् तोयम् उपभोक्ष्यं भवेच् छुभम्॥
> नत्वैव भोजनं कैश्चिद् एकादश्यां बुधैस् स्मृतम्।
> दधि--क्षीरं घृतं गव्यम् ऐक्षवं गुड-वर्जितम्।

> तिलाश् चैव सीता मुद्गाः कन्द--केसर--गुड--वर्जितम्॥
> प्रशस्त-सैन्ध-लवणं घृतेनाभ्यञ्जनं व्रते॥

यमः --

> इक्षु-दण्डैर् गुड-रसैर् सुपक्वैः कदली-फलैः।
> निघ्नन्ति ये हरि-दिनं तान् आनयत किङ्कराः॥

काम्य-विषये अङ्गिराः --

> य इच्छेद् विपुलान् भोगान् मुक्तिञ् चात्यन्त-दुर्लभाम्। एकादश्याम् उपवसेत् पक्षयोर् उभयोर् अपि ॥

[[273]]

स्कान्दे --

> कांस्यं मांसं मस्करिञ् च क्षौद्रञ् चानृत-भाषणम्।
> पुनर् भोजम् अत्याशं दशम्यां परिवर्जयेत्॥

वाराहे --

> गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारि-पूर्णम् उदङ्-मुखः।
> उपवासन् तु गृह्णीयाद् यद् वा वार्य् एव धारयेत्॥

सङ्कल्प-मन्त्रस् तु।

देवलः --

> एकादश्यां निराहारो भूत्वा ऽन्नम् अपरे ऽहनि।
> भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष गतिर् भव ममाच्युत॥
> कांस्यं मांसं तथा क्षौद्रं तैलं वितथ-भाषणम्।
> व्यायामञ् च प्रवासञ् च दिवा स्वापञ् च मैथुनम्॥
> शष्कुल्य्-अपूपान् द्वादश्यां वर्जयेद् भोजनं पुनः॥

एकादश्य्-उपवासो नित्य-काम्य-रूपेण द्वि-विधम् अपि प्रमाण-बलाद् अध्यवसीयते।

> नित्यं सदा यावद् आयुर् न कदाचिद् अतिक्रमेत्।
> इत्य् उक्ता ऽतिक्रमे दोष-श्रुतेर् अत्याग-चोदनात्॥
> फलाश्रुतेर् विप्सया च तन् नित्यम् इति कीर्तितम्॥

नित्य-शब्दादीन्य् अष्टौ नित्यत्व-साधकानि। नित्य-शब्द उदाहृतो गारुड-पुराणे --

> उपोश्यैकादशी नित्यं पक्षयोर् उभयोर् अपि॥

सदा शब्दस् सनत्-कुमार-संहितायाम् --

> एकादशी सदोपोष्या पक्षयोश् शुक्ल-कृष्णयोः॥

यावद् आयुश्-शब्द उक्तः विष्णु-रहस्ये --

> उपोष्यैकादशी राजन् यावद् आयुस् सु-वृत्तिभिः॥

अतिक्रम-निषेधः कण्वेन दर्शितः --

> एकादश्याम् उपहसेन् न कदाचिद् अतिक्रमेत्॥

अकरण-दोषम् आह सनत्-कुमारः --

> न करोतीह यो मूढः एकादश्याम् उपोषणम्।
> स नरो नरकं याति रौरवं तमसा ऽऽवृतम्॥
> एकादश्यान् तु यो भुङ्क्ते शक्तिमान् निरुपद्रवः।
> सुरा-पान-समं पापं भवेत् तस्य न संशयः॥
> मध्य-पानान् मुनि-श्रेष्ठ पातैव (पातैको) नरकं व्रजेत्।
> एकादश्य्-अन्न-कामस् तु पितृभिस् सह मज्जति॥
> यानि कानि च पापानि ब्रह्म-हत्या समानि च।
> अन्नम् आश्रित्य तिष्ठन्ति सम्प्राप्ते हरि-वासरे॥
> तानि पापान्य् उपाश्नाति सम्प्राप्ते हरि-वासरे।
> मातृ-हा पितृ-हा चैव भ्रातृ-हा गुरु-हा तथा॥
> एकादश्यान् तु यो भुङ्क्ते पक्षयोर् उभयोर् अपि॥

[[274]]

अ-त्याग-चोदना दर्शिता विष्णु-रहस्ये --

> परम् आपदम् आपन्नो हर्षे ऽथ समुपस्थिते।
> सूतके मृतके वा ऽपि न त्याज्यं द्वादशी-व्रतम्॥

कूर्म-पुराणे --

> रटन्तीह पुराणानि भूयो भूयो महा-मुने।
> न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरि-वासरे॥
> नित्यं भक्ति-सदा-युक्तैर् नरैर् विष्णु-परायणैः।
> पक्षे पक्षे च कर्तव्यम् एकादश्याम् उपोषणम्॥

इत्यादिभिर् अष्टभिर् हेतुभिर् उपवासस्य नित्यत्वं सिद्धम्। काम्यत्वञ् च सायुज्यादि-फल-श्रवणाद् अवगम्यते। तद् उक्तं विष्णु-रहस्ये --

> यदीच्छेद् विष्णु-सायुज्यं सुतान् सम्पदम् आत्मनः।
> एकादश्याम् उपवसेत् पक्षयोर् उभयोर् अपि॥

कात्यायनः --

> ऐश्वर्यं सन्ततिं स्वर्गं मुक्तिं वा यद् यद् इच्छति। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोर् उभयोर् अपि॥

नारदोपि --

> एकादशी-समं किञ्चित् पाप-त्राणं न विद्यते।
> स्वर्ग--मोक्ष-प्रदा ह्य् एषा राज्य--पुत्र--प्रदायिनी॥
> सु-कलत्र--प्रदा ह्य् एषा शरीरारोग्य-दायिनी॥

इत्यादि वचनात् काम्यत्वं सिद्धम्।

एकादशी-वेध-निर्णयः②

उपवासाङ्ग-तिथि-निर्णयस्य वेधाधीनत्वात् प्रथमं तावद् वेधो निरूप्यते।

ब्रह्म-कैवर्ते --

> कीदृशस् तु भवेद् वेधो योगो विप्रेन्द्र-कीदृशः।
> योग-वेधौ ममाचक्ष्व याभ्यां दुष्टम् उपोषणम्॥
> चतस्रो घटिकाः प्रातः अरुणोदय उच्यते।
> चतुष्टय-विभागो ऽत्र वेधादीनां किलोदितः॥
> अरुणोदय-वेधस् स्यात् सार्धन् तु घटिका त्रयम्।
> अति वेधो द्वि-घटिका प्रभासं[[??]] दर्शनाद् रवेः॥

[[275]]

महा-वेधो ऽपि तत्रैव दृश्यते --

> तुरीयस् तत्र कथितो योगस् सूर्योदये बुधैः।
> सर्व-प्रकार-वेधो ऽयम् उपवासस्य दूषकः।

एते वेधातिवेध-महा-वेदाख्या दोषा उक्ताः, तेषु सत्सु एकादशीं सम्पृक्त--सन्दिग्ध--संयुक्त--सङ्कीर्ण-नामभिः व्यवह्रीयते, एतास् सम्पृक्तादयश् चतस्रो ऽपि त्याज्याः। तथा गोबिलः --

> अरुणोदय-वेलायां दशमी यदि दृश्यते।
> सम्पृक्तैकादशी तान् तु मोहिन्यै दत्तवान् विभुः॥

गारुड-पुराणे --

> उदयात् प्राक् त्रि-घटिका व्यापिन्यैकादशी यदा।
> सन्धिग्धैकादशी नाम वर्ज्या स्याद् धर्म-काङ्क्षिभिः॥
> उदयात् प्राङ् मुहूर्तेन व्यापिन्येकादशी यदा।
> संयुक्तैकादशी नाम वर्जयेद् धर्म-वृद्धये॥
> आदित्योदय-वेलायां विद्यते दशमी यदि।
> सङ्कीर्णैकादशी नाम त्याज्या धर्म-फलेप्सुभिः॥

इति,

> पुत्र-पौत्र-प्रवृद्ध्य्-अर्थं द्वादश्याम् उपवासयेत्।
> तत्र क्रतु-शतं पुण्यं त्रयोदश्यान् तु पारणम्॥

इति, अरुणोदय-वेधो ऽपि यदा सन्त्यज्यते तदा किमु वक्तव्यं सूर्योदय वेध इति। तथा ऽपि वक्ष्यते कण्व-स्मृतौ --

> उदयोपरि विद्धा तु दशम्यैकादशी यदा।
> दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान् पाक-शासनः॥

इति।

स्मृत्य्-अन्तरे ऽपि --

> दशम्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवाकरः।
> तेन स्पृष्टं हरि-दिनं दत्तं जम्भासुराय तु॥

यदा दशम्यैकादशी-द्वादशीत्य् एतादृशं दिन-त्रयं भवति तदा कथम् उपवास इत्य् अत्राह ऋश्यशृङ्गः --

> एकादशी यदा ब्रह्मन् दिन-त्रय-तिथिर् भवेत्।
> तदा ह्य् एकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्॥

कण्वः --

> अरुणोदय-काले तु दशमी यदि दृश्यते।
> तत्रोपोष्या द्वादशी स्यात् त्रयोदश्यान् तु पारणम्॥

[[276]]

नारदीये --

> कलान्वये ऽपि विपेन्द्र दशम्यैकादशीं त्यजेत्।
> सुराया बिन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भ इव दुष्यति॥

ब्रह्माण्डे --

> अरुणोदय-वेलायां दशमी-कलया ऽपि च।
> त्याज्या मुमुक्षुभिर् नित्यं सुरा-मिश्रोदकं यथा॥

गारुड-पुराणे --

> दशमी वेध-संयुक्तो यदि स्याद् अरुणोदयः।
> नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्-दिनैकादशी-व्रतम्॥

हारीत-स्मृतौ --

> दशमी [[??]]तां त्यक्त्वा वेलायाम् अरुणोदये।
> उपोष्यैकादशीं शुद्धां द्वादशीं वा ऽपि वैष्णवः॥

भविष्यत्-पुराणे --

> अरुणोदय-काले तु दशमी यत्र दृश्यते।
> साविद्धैकादशी तत्र पाप-मूलम् उपोषणम्॥

स्मृति-सार-समुच्चये --

> उदयात् प्राग् यदा विप्र मुहूर्त-द्वय-सङ्गता।
> सम्पूर्णेकादशी सा स्यात् तत्रैवोपवसेद् गृही॥

सौर-धर्मे --

> आदित्योदय-वेलायाः प्राङ् मुहूर्त-द्वयान्विता।
> सैकादशी तु सम्पूर्णा विद्धा ऽन्या परिकीर्तिता॥

स्कान्द-पुराणे --

> प्रतिपत्-प्रभृति ह्य् एता उदयाद् उदयाद् रवेः।
> सम्पूर्ण इति विख्याता हरि-वासर--वर्जिता॥

दश-निर्णये --

> द्वादशी तु कला-काष्ठा यदि स्याद् अपरे ऽहनि।
> द्वादश द्वादशीर् हन्ति पूर्वस्यां पारणं कृतम्॥

सङ्ग्रहे --

> विद्धा ऽप्य् एकादशी ग्राह्या परतो द्वादशी न चेत्।
> शुद्धा ऽप्य् एकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि॥

इदं स-काम-विषयम्।

ब्रह्माण्डे --

> षट्-पञ्चाशद्-घटिकान्ते चतस्रो घटिकास् तु याः।
> अरुणोदय इत्य् आहुस् तत्र वेधाश् चतुर्-विधाः॥

मात्स्ये --

उदयात् प्राक् चतस्रस् तु घटिका अरुणोदयः॥

गारुडे --

> अर्ध-रात्रम् अतिक्रम्य दशमी दृश्यते यदि।
> एकादशीं परित्यज्य द्वादशीम् उपवासयेत्॥

ब्रह्म-कैवर्ते --

> अर्ध-रात्रे ऽपि केषाञ्चिद् दशम्या वेध इष्यते।
> अरुणोदय-वेलायां नावकाशो विचारणे॥

[[277]]

नवमी-शेष-संयुक्त-दशमी-विचारः②

अत्र केचिन् नवमी-युक्त-दशमीं त्याज्याम् आहुः तथा बृहद्-धारीतः --

> नवमी कलया युक्ता यदि स्यात् पूर्व-वासरे।
> एकादशीं तां सन्त्यज्य द्वादशीं समुपोषयेत्॥
> उदये नवमी किञ्चिद् दशमी स-कला यदि।
> उपोष्य द्वादशीं शुद्धां त्रयोदश्यान् तु पारणम्॥

इति। श्री-पाञ्च-रात्रे खगेन्द्र-संहितायाम् --

> कला-मात्रा तु नवमी दशम्यां यदि दृश्यते।
> पूर्वाम् एकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्॥

श्री-पराशर-संहितायाम् --

> नवमी शेष-संयुक्ता दशम्य् एकादशी-युता।
> उपोष्य द्वादशीं तत्र पारणन् तु परे ऽहनि॥

सनत्-कुमार-संहितायाम् --

> नवमी कलया यत्र दशम्यां यदि चेद् युता।
> शुद्धाम् एकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्॥
> तत्र क्रतु-शतं पुण्यं त्रयोदश्यां तं पारणम्॥

श्री-पाञ्च-रात्रे पद्मोद्भव-संहितायाम् --

> यदा तु नवमी किञ्चिद् दशम्यां यत्र संयुता।
> एकादशीं परित्यज्य द्वादशीं समुपोषयेत्॥
> पारणन् तु त्रयोदश्यां मम भक्तैस् समाचरेत्॥
> दशमीं यो हि दृष्ट्वैव नवमी शेष-संयुताम्।
> एकादशीम् उपवपेत् स तु मां नोपयास्यति॥
> यो द्वादशीम् उपवसेन् मद्-भक्तस् स च मे प्रियः॥
> पारणन् तु मम प्रीत्यै त्रयोदश्याम् अथाचरेत्॥

वायु-स्मृतौ --

> अर्कोदय-दशम्यान् तु नवमी कलया यदि।
> शुद्धाम् एकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्॥
> अरुणोदय-काले तु दशम्या व्याप्य संयुता।
> दशम्याम् उदये किञ्चिन् नोपोष्यैकादशी तदा॥
> द्वादशीं समुपोष्यैव त्रयोदश्यान् तु पारणम्॥

[[278]]

श्री-वाराहे --

> कला-काष्ठादि-संयुक्ता दशम्यां नवमी यदि।
> एकादशीं तदा त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्॥

नारदीये --

> घटिका वा तद्-अर्धं वा दशम्यां नवमी भवेत्।
> अरुणोदय-वेलायां दशम्या च न संयुताम्॥
> एकादशीं विहायैतां द्वादश्यां समुपोषयेत्।

यदा त्व् आद्य्-अन्तयोर् एकादशी-त्रयोदश्योर् मध्ये द्वादशीत्य् एतादृशं दिनं भवति तदा नारदेन स्मर्यते --

> एकादशी द्वादशी च रात्रि-शेषे त्रयोदशी।
> तत्र क्रतु-शतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम्॥

कूर्म-पुराणे --

> एकादशी द्वादशी च रात्रि-शेषे त्रयोदशी।
> त्रिभिर् या सा तिथिः कार्या सर्व-पाप-हरा स्मृता॥

चन्द्रिकायाम् --

> एकादशी द्वादशी च रात्रि-शेषे त्रयोदशी।
> त्रि-स्पर्शी नाम सा प्रोक्ता ब्रह्म-हत्यां व्यपोहति॥

स्मृति-सार-समुच्छये --

> द्वि-स्पृग् एकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः।
> पुण्यं क्रतु-शतस्योक्तं त्रयोदश्यां तु पारणम्॥
> एकादशी द्वादशी च रात्रि-शेषे त्रयोदशी।
> त्र्य्--अह-स्पृग्--अहो-रात्रं नोपोष्यं तत् सुतार्थिभिः॥

इति। स्मृति-सार-समुच्चये --

> यानि कानि च वाक्यानि विद्धोपोष्य पराणि तु।
> अ-सुराणां मोहनार्थं पाषण्डानां विवृद्धये॥
> अतो विद्धां परित्यज्य द्वादशीम् उपवासयेत्॥

नारदीये --

> मोहिन्यास् तु वचश् श्रुत्वा सुरास् सर्वे मही-पते।
> सञ्चिन्त्य सुचिरं कालं दिग्-अम्बर--पुरो-गमाः॥
> यमस्य दर्शनार्थाय वैकुण्ठ-व्यसनाय च।
> पाषण्डीनां प्रवृद्ध्य्-अर्थं पाप-सञ्जननाय च॥
> ऊचुस् ते मोहिनीं देवा लोक-सम्मोहनाय वै॥
> उक्तं मोहिनि ते स्थानं प्रत्यूषे दशमी-युता॥

इति। नारदः --

> न चेद् एका-दशी विष्णौ द्वादशी-परतस् तथा।
> उपोष्य द्वादशीं तत्र यद् ईच्छेत् परमं पदम्॥

[[279]]

विद्धैकादश्य्-उपवासे प्रायश्चित्तम्②

प्रमादाद् दशमी विद्धैकादश्य्-उपवासे प्रायश्चित्तम् उक्तं स्कान्दे --

> उपोष्य दशमी विद्धां प्रायश्चित्तम् इदं चरेत्।
> तप्त-कृच्छ्रं नरः पीत्वा गां दद्याच् च स-वत्सकाम्॥
> सुवर्णस्यार्धकं देयं तिल--द्रोण--समन्वितम्॥

चन्द्रिकायाम् --

> बहु--वाक्य--विरोधेन सन्देहो यत्र जायते।
> उपोष्य द्वादशीं तत्र त्रयोदश्यां तु पारणम्॥

स्मृत्य्-अर्थ-सारे --

> बह्व्-आगम-विरोधेन ब्राह्मणेषु विवादिषु।
> उपोष्य द्वादशीं तत्र त्रयोदश्यां तु पारणम्॥

काल-प्रकाशिकायाम् --

> बहुनात्र किम् उक्तेन सन्देहो जायते यदि।
> एकादशीं परित्यज्य द्वादशीम् उपवासयेत्॥
> पारणन् तु त्रयोदश्यां न कर्तव्यं फलार्थिभिः। पारणन् तु त्रयोदश्यां निष्कामानान् तु मुक्तिदम्॥
> सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनर् एव सा।
> लुप्यते द्वादशी तस्मिन् उपवासः कथं भवेत्॥
> पूर्वाम् उपवसन् कामी निष्कामास् तूत्तरां सदा॥

तथा बोधायनः --

> निष्कामस् तु च गृह्णीयाद् उत्तरैकादशीं सदा।
> स-कामस् तु सदा पूर्वाम् इति बोधायनो ऽब्रवीत्॥

इति।

> शुद्धैव द्वादशी राजन्न् उपोष्या मोक्ष-काङ्क्षिभिः।
> स-कामैर् गृहिभिः पूर्व-विद्धा ऽपीति विनिर्णयः॥

इति। शुद्धाधिकैकादशी विषये व्यासेन विशेषो दर्शितः --

> सम्पूर्णैकादशी[[??]] यत्र प्रभाते पुनर् एव सा।
> तत्रोपोष्या द्वितीया तु पुत्र-पौत्र-प्रवर्धिनी

गारुडे --

> सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनर् एव सा।
> वैष्णवी चेत् त्रयोदश्यां घटिकैका ऽपि दृश्यति॥
> गृहस्थो ऽपि परां कुर्यात् पूर्वां नोपवसेत् तदा॥

इति।

[[280]]

अधिक-द्वादशी-विषयः②

अधिक-द्वादशी-विषयम् आह स्मृति-सार-समुच्चये --

> सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनर् एव सा।
> द्वादश्याम् उपवासो ऽत्र त्रयोदश्यां तु पारणम्॥

वाराहे --

> न चेद् एकादशी विष्णौ द्वादशी परतस् स्थिता।
> उपोष्या द्वादशी तत्र यद् ईच्छेत् परमां गतिम्॥

स्मृत्य्-अन्तरे --

> एकादशी तु सम्पूर्णा द्वादशी वृद्धि-गामिनी।
> वञ्जुला नाम सा प्रोक्ता कोटि-यज्ञ--फल-प्रदा॥
> वञ्जुलां द्वादशीं त्यक्त्वा यः कुर्यात् पूर्व-वासरे।
> सप्त-जन्म-कृतं पुण्यं तत्-क्षणाद् एव नश्यति॥

श्रवण-द्वादशी-विचारः②

...
नारदः --

> शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणान्विता।
> तयोर् एवोपवासस् स्यात् त्रयोदश्यां तु पारणम्॥

दश-निर्णये --

> यदा ह्य् एकादशी शुद्धा द्वादशी श्रवणान्विता।
> शुद्धाम् एकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्॥

सार-समुच्चये --

> द्वादशीं श्रवणोपेतां
> यो नोपोष्यति दुर्मतिः।
> पञ्च-संवत्सर-कृतं
> पुण्यं तस्य विनश्यति॥

इति प्रत्यवाय-स्मृतेः
श्रवण-द्वादशी नित्या।
अत्र "शुद्धाम् एकादशीं त्यक्त्वे"ति वचनम् अशक्त-विषयम्, शक्तस् तु एकादशीं श्रवण-द्वादशीञ् चोपवसेत्।

[[283]]

तथा सार-समुच्चये --

> एकादशीम् उपोष्याथ द्वादशीं समुपोषयेत्।
> न तत्र व्रत-लोपस् स्याद् उभयोर् देवता हरिः॥

अत्र एकाशी-युक्तैव श्रवण-द्वादश्य् उपोष्या न तु त्रयोदशी-युक्ता; तथा कौर्मे --

> नाग-विद्धा तु यो षष्ठी रुद्र-विद्धो दिवाकरः।
> काम-विद्धो भवेद् विष्णुर् हन्ति पुण्यं पुरा कृतम्॥

न ग्राह्यास् ते तु "वासरा" इति पाठान्तरम्।

नागः - सप्तमी, रुद्रः - अष्टमी, दिवाकरस् - सप्तमी, कामः - त्रयोदशी, विष्णुः - श्रवण-द्वादशी।
वेधे नियमम् आह पैठीनसिः --

> पक्ष-द्वये ऽपि तिथयस् तिथिं पूर्वां तथोत्तराम्।
> त्रिभिर् मुहूर्तैर् विध्यन्ति सामान्यो ऽयं विधिस् स्मृतः॥

न पुनर् अत्र विशेष-विधिर् दृश्यते अतस् त्रि-मुहूर्त-वेध एवात्रग्राह्यः। विष्णु-पुराणे विशेषः --

> याः काश्च तिथयः पुण्याः प्रोक्ता नक्षत्र-योगतः।
> तान् वेव तद्-व्रतं कुर्याच् छ्रवण-द्वादशीं विना॥
> द्वादशी-श्रवणर्क्षञ् च स्पृशेद् एकादशीं यदि।
> स एव वैष्णवो योगो विष्णु-शृङ्खल--सञ्ज्ञितः॥

अत्र श्री-वैष्णव-विषये विशेषः। पराशर-धर्म-शास्त्रे उत्तर-खण्डे विंशतितमे ऽध्याये --

> उपोष्यैकादशीं सम्यक् द्वादश्याम् अरुणोदये।
> धात्री-स्नानं नरः कुर्यात् पूजयेन् मधु-सूदनम्॥
> कोमलैस् तुलसी-पत्रैर् हृद्यैर् मञ्जरि-संयुतैः।
> अर्चयेन् मन्त्र-रत्नेन शतम् अष्टोत्तरं हरिम्॥
> मध्व्--आज्य--गुड--संयुक्तं पायसान्नं निवेदयेत्।
> द्वयेन जुहुयाद् अग्नौ मन्त्रेणैव तु भक्तितः॥

सङ्ग्रहे --

> एकादश्याम् अहो-रात्रं निराहारो जितेन्द्रियः।
> विष्णुम् आराध्य तत्-तीर्थं पिबेत् तुलसि-संयुतम्॥
> उपवास-दिने यस् तु तीर्थेन तुलसी-दलम्।
> न प्राश्नाति विमूढात्मा रौरवं नरकं व्रजेत्॥
> विष्णु-पादोदकं पीत्वा पश्चाद् अशुचि-शङ्कया।
> प्रक्षालयति यः पाणिं स एव नरकं व्रजेत्॥

श्री-गारुड-पुराणे श्री-रङ्ग-माहात्म्ये नवतितमे ऽध्याये सङ्कल्पन-समापन-मन्त्राव् अभिहितौ

> एकादश्याम् अहं किञ्चिद् अनश्नन् पुरुषोत्तम।
> भ्योक्ष्ये ऽहनि परे श्रीमन् पाहि मां शरणागतम्॥

इति स्नानानन्तरं सङ्कल्प्य -

> अनन्त-भव-संसिद्ध-पाप-प्रग्रथितं मनः।
> ज्ञान-दीपास्त-तिमिरं व्रतेन कुरु मे ऽच्युत॥

इति पारणात् पूर्वं समापयेत्।

[[284]]

कला-मात्रावशिष्ट-द्वादशी-पारण-विचारः②

नारदः --

> कलायाम् अपि विपेन्द्र द्वादश्यां पारणं स्मृतम्।
> अज्ञानाच् च त्रयोदश्यां पारणं राक्षसं भवेत्॥
> यदा भवेत् त्रयोदश्यां द्वादश्यास् तु कला तदा।
> द्वादश द्वादशीर् हन्ति त्रयोदश्यां तु पारणम्॥

काल-प्रकाशिकायाम् --

> कला-द्वयं त्रयं वा ऽपि द्वादशीं न त्व् अतिक्रमेत्।
> महा-हानि-करी ह्य् एषा द्वादशी-लङ्घने नृणाम्॥
> यदा भवेद् अतीवाल्पा द्वादशी पारणा-दिने।
> उषः काले द्वयं कुर्यात् प्रातर् माध्याह्निकञ् च यत्॥

पद्मे --

> कलायाम् अपि राजेन्द्र द्वादश्याम् अरुणोदये।
> स्नानार्चन-क्रिया कार्या दान-होमादि-संयुता॥
> एतस्मात् कारणाद् विप्रः प्रत्यूषे स्नानम् आचरेत्।
> पितृ-तर्पणादिकं कृत्यं स्वल्पां दृष्ट्वैव द्वादशीम्॥
> अरुणोदय-वेलायां कृत्यं सर्वं समापयेत्।
> नातिक्रमेद् द्वादशीं तु यथा-कालं द्विजोत्तमः॥

देवलः --

> सङ्कटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारणं कथम्।
> अद्भिस् तु पारणं कुर्यात् पुनर् भुक्तिर् न दोष-कृत्॥

अत्राष्टाङ्ग-भगवद्-आराधन-विषये विशेषा ऽभिहितश् श्री-पाञ्च-रात्र-रक्षायाम् --

> एकादश्य्-आद्य्-उपवास-दिवसेषु अनुयागस्य लोपो भवति, तदानीं सप्ताङ्गम् एव यजनम्, अनुयागस्यानियतत्व-व्यञ्जनाय भाष्य-कारेण तदनुक्तिर्

इति।

> कदाचिद् द्वादश्य्-आदिषु प्रभाते पारणं भवति, तद्-अर्थं पूर्वं यजने कृते ऽपि पश्चात् स्व-स्व काले मध्याह्ने सप्ताङ्ग-यजनं भवति, तदा पूर्व-दिवसार्जितैर् द्रव्यैर्

इति च।

[[285]]

उदक-पारणे मन्त्रम् आह सङ्ग्रह-कारः --

> अशितानशितं यस्माद् आपो विद्वद्भिर् ईरिताः।
> केवलेनाम्भसा तस्मात् करिष्ये व्रत-पारणम्॥

दश-निर्णये --

> कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथ-भाषणम्।
> व्यायामञ् च प्रवासञ् च दिवा स्वापम् (च मैथुनम्) अथाञ्जनम्॥
> तिल-पिष्टं मसूरांश् च द्वादशैतानि वैष्णवः।
> द्वादश्यां वर्जयेन् नित्यं सर्व-पापैः प्रमुच्यते॥

क्षौद्रम् अत्र शाकः।

> द्वादश्यां पारणं कुर्याद् वर्जयित्वा ह्य् उपोतकीम्[[??]]॥

अनेन शाकं व्याख्यातम्।

दश-निर्णये --

> व्यायामं व्यवसायञ् च दिवा स्वापञ् च मैथुनम्।
> शुष्कुल्य्-अपूपं द्वादश्यां वर्जयेद् भोजनं पुनः॥
> अतसी तुलसी चैव धात्री-फलम् अथाच्युतम्।
> द्वादश्यां प्रथमं भुङ्क्ते जीवन्-मुक्तो न संशयः॥

अत्रेदं किञ्चिच् चिन्त्यते - "नित्यं नैमित्तिकं काम्यञ्" चेति त्रिविधं कर्म, तत्र नित्यं यथा-शक्ति करणेनापि चरितार्थम्, काम्यं तु सङ्गानुष्ठानेनैव सफलम्, तच् च न शक्यं कर्तुम्, द्रव्य-मनश्-शरीरादि-शुद्ध्य्-अभावात्; अतः काम्यानुष्ठानान् नित्य-सिद्धिर् इति व्यामोह-मात्रम्, कर्म-कर्तृ-साधन-वैगुण्येन काम्यस्यैवासिद्धेः;

अत एवापस्तम्बः --

> नेमं लौकिकम् अर्थं पुरस्कृत्य धर्मांश् चरेन् निष्फला ह्य् अभ्युदये भवन्ति

इति साङ्गानुष्ठान-वैकल्येन काम्यस्य नैष्फल्यम् अभिधाय

> तद् यथा आम्रे फलार्थे निमित्ते छाया-गन्ध इत्य् अनूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणम् अर्था अनूत्पद्यन्ते नोचेद् अनूत्पद्यन्ते न धर्म-हानिर् भवति

इति नित्यानुष्ठानाद् एव काम्य-सिद्धिम् आह। तथा उज्वलायां च --

> यथेक्षु-हेतोस् सलिलं निषेचितं
> तृणानि वल्लीर् अपि च प्रसिञ्चति।
> एवं नरो धर्म-पथेन वर्तयन्
> यशश् च कामांश् च वहानि चा ऽश्नुते॥

[[286]]

तथा स्मृत्य्-अन्तरे --

> अ-कृत्स्नत्वात् साधनानां मौढ्यात् कर्म-कृतस् तथा। फलस्य चा ऽपि सम्बन्धाद् अ-पवित्रो विधिस् स्मृतः॥

आतो नित्यानुष्ठानेन[[??]] काम्य-सिद्धिः तद्-असिद्धाव् अपि[[??]] काम्यवन्नार्धहानिः[[??]]। एवं प्रथम-कल्प-शक्तस्यानुकल्पानुष्ठाने ऽपि नार्थसिद्धिः;

> प्रभुः प्रथम-कल्पस्य यो ऽनुकल्पेन वर्तते।
> न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर् विद्यते पलम्

इति मनु-याज्ञवल्क्यादि-स्मृतेः यथावन् मुख्य-कल्पासम्भवाद् गौण-कल्प-निषेधाच् च यथा-शक्ति नित्यम् एवानुष्ठेयम्।

पाद्मे --

> हरि-दिवसम् उपोष्य प्रोक्त-मार्गेण जन्तुर्
> व्रजति न पुनर् अन्तर्-वर्ति-गोलं जनन्याः।
> बहु-वृजिन-समेतः कामरागान्वितो ऽपि
> व्रजति पदम् अनन्तं लोक-नाथस्य विष्णोः॥

०८ चातुर्मास्यम्①

...
वाराहे --

> आ-भा-का-सित-पक्षेषु
> मैत्र-श्रवण-रेवती।
> आदि-मध्यावसानेषु
> भवेयुर् द्वादशीषु चेत्॥
> ते वामनाह्वया योगा
> मुनिभिः परिकीर्तिताः॥

आ-भा-का-सित-पक्षेषु - "आषाढ--भाद्र-पद--कार्तिक--शुक्ल-पक्षेष्व्" इत्य् अर्थः।

[[281]]

श्री-धरीये --

> स्वापस् तु विष्णोर् मिथुने शुक्ल-द्वादशिका-तिथिः।
> पवित्रं विधधीतैवं मिथुनस्थे दिवा-करे॥

मात्स्ये --

> शेते विष्णुस् सदा ऽऽषाढे
> भाद्रे च परिवर्तते।
> कार्तिके तु प्रबुद्ध्येत
> शुक्ल-पक्षे हरेर् दिने॥

अतस् सदा मिथुनाषाढ एव विष्णोस् स्वापः। कर्कटके शयन-वचनं मिथुने दर्श-द्वय--सम्भव-विषयम्। तथा श्री-धरीये --

> मिथुनस्थो यदा भानुर् अमावास्या-द्वयं स्पृशेत्।
> द्विर् आषाढस् सविज्ञेयो विष्णुस् स्वपिति कर्कटे॥

अनेन द्विर् आषाढ-सम्भवे

> पूर्वस्य मल-मासत्वाद् उत्तरस्य शुद्ध-मासत्वाच् छुद्ध-मास एव विष्णोस् स्वाप

इत्य् अर्थः। भविष्यत्-पुराणे --

> मिथुनस्थे सहस्रांशौ स्वापयेन् मधु-सूदनम्।
> तुलां प्राप्ते महा-राज सम्यग् उत्थापयेद् धरिम्॥

किञ्च वृद्ध-मिहिरः --

> मेषादि-मिथुनास् तेषु यदा दर्श-द्वयं भवेत्।
> अब्दान्तरे तथा ऽवश्यं मिथुने ऽर्के हरिस् स्वपेत्॥
> कर्कटादि-त्रिके वा ऽपि यदा दर्श-द्वयं भवेत्।
> अब्दान्तरे तथा ऽवश्यं कर्कटार्के हरिस् स्ववेत्॥

एवम् आषाढ-शुक्ल-द्वादश्यां विष्णु-शयन-विधानाद् आषाढ-पौर्णमास्याम् एव यतीनां सङ्कल्पः, कथञ्चित् तत्रासम्भवे "यावत् स्यात् कृष्ण-पञ्चमी"ति स्मरणात् तत्र वा सङ्कल्पः कार्यः।

ननु --

> श्वो भाविनीं प्रतिपदम्
> आरभ्य श्रावणीं यतिः।
> न प्रयायाच् चतुर्-मासान्
> वपनं कारयेन् न च॥
> श्रावणं मासम् आरभ्य
> यावन् मास-चतुष्टयम्।
> वसेयुस् सर्व-यतयो
> एकत्रैवेति निश्चितम्॥

इत्य् आदि-वचनैः श्रावणे ऽपि यतीनां सङ्कल्पस् स्मर्यत इति चेन् मैवम् समर्थस् त्वं तद्-अर्थम् अ-विज्ञाय सम्बम्भ्रमीः

> दर्शान्ताः पौर्ण-मास्य्-अन्ताश्
> चान्द्र-मासा द्विधा स्मृताः।
> यतीनां पौर्णमास्य्-अन्ता
> दर्शान्ताः पितृ-कर्मणि॥

इति दर्शान्त-चान्द्र-मासाषाढान्तः पाति पौर्णमास्य्-अन्तत्वेन यत्य्-आषाढस्य गतत्वे ऽपि
कृष्ण-प्रतिपत्-प्रभृति-प्रवृत्त-यति-श्रावण-मासस्याषाढत्वात्
तद्-अवलम्बेन "श्रावणं मासम्" इत्य् आदि-वचनम्
इत्य् अ-विरोधः;
ततश् चाषाढादि-क्रमे

[[282]]

> सङ्कल्प-कालातिक्रम-प्रायश्चित्त-कृच्छ्रं कृत्वा सङ्कल्पः कार्य

इति विवेकः। नन्व् एवं

मासाधिक्य-चातुर्मास्य-व्यपदेश-भङ्ग-प्रसङ्ग

इति चेन् न -

> षष्टिभिर् दिवसैर् मासः कथितो बादरायणैर्

इति षष्टि-दिनानाम् एक-मासत्व-स्मरणात्; नन्व् अधिकाभावेप्य् आषाढ-मासम् आरभ्य कार्तिक-मास एव समापने ऽपि चातुर्मास्याधिक्यम् इति चेन् मैवम् - अ-विचारित-रमणीयत्वात्; आषाढ-कार्तिकयोः पौर्णमासयोर् एवारम्भ-समाप्ति-विधानात् सङ्कल्प-समापनयोः पूर्वत्र परत्र च पञ्च-दश-दिन-विरहान् न चोद्यावकाश इति निरवद्यम्।

श्री-भगवान् --

> उत्थाने शयने वा ऽपि
> मद्-अङ्ग-परिवर्तने।
> शाकाहारञ् च यो भुङ्क्ते
> हृदि शल्यं ममार्पयेत्॥ *(4)*

०९ कृत्तिका-दीप-निर्णयः①

अत्र भरद्वाजः --

> मास्य् उर्जे कृत्तिका-धिष्ण्ये सायङ् काले प्ररोपयेत्।
> दीपांश् चैव महा-दीपान् अनेकास् सर्वतो गृहे।
> देवालये नृप-गृहे नभायां पुण्य-भूमिषु॥

दश-निर्णये --

> वृश्चिक-स्थे दिवानाथे वृषभ-स्थे निशाकरे।
> वृषभस्योदये कुर्याद् दीपारोप-महोत्सवम्॥

भरद्वाजः --

> कृत्तिका द्वय-संयुक्ते मासि तस्मिन् कथं भवेत्।
> तन्-मासान्तर्गतास्व् एव तासु दीपान् प्ररोपयेत्॥
> कृत्तिका सङ्क्रम-युता यदि दीप-प्ररोपणम्।
> न तासु कारयेद् आदौ कृत्तिकास्व् एव कारयेत्॥
> मासादौ कृत्तिकास्व् एव सङ्क्रान्तिस् तासु सन्त्यजेत्।
> सङ्क्रम-द्वय-संयुक्तं कृत्तिकाद्वयम् एव चेत्॥
> द्वयोर् अपि च नक्षत्रे पूर्ण-बिम्बेन्दु-संयुते।
> आग्नेयं कारयेद् धीमान् महा-दीप--प्ररोपणम्॥
> द्वयोर् अन्यतमं पूर्णम् आस्या न च युतं कथम्।
> तदानीं रोहिणी-युक्ता पौर्णमासी यदि द्विज॥ तस्यां वा ज्वालयेद् धिमान् इति शास्त्रस्य निश्चयः॥
> सङ्क्रम-द्वय-संयुक्तं कृत्तिका-द्वयम् एव चेत्।
> तत्-पर्व-रोहिणी-युक्तं तत्-पार्श्वे पर्व-संयुतम्॥

[[287]]

दत्तात्रेयः --

> पौर्णमास्या न च युता रोहिणी कथम् अत्र वै।
> एवञ् चेत् पर-संक्रान्तौ कृत्तिकास्व् एव कारयेत्॥

ज्योतिषे --

> कार्तिके मासि नक्षत्रे कृत्तिकाख्ये विधोर् ग्रहे।
> तन्-मासं वर्जयन्त्य् एते तद्-दिनं वा परित्यजेत्॥

काल-प्रकाशिकायाम् --

> वृश्चिके ऽर्के विधौ तुङ्गे पूर्णायाम् अग्निभे वृषे।
> उपरागे ऽपि कुर्वीत महा-दीप-प्ररोपणम्॥
> कृत्तिकाभिर् अ-योगे तु केवलैव तिथिर् भवेत्।
> पर्वण्य् एव तदा कुर्यान् महा-दीप प्ररोपणम्॥

ज्योतिषे --

> अथ मास-प्रभेदेन पर्व-द्वयम् अथो भवेत्।
> उत्तरत्र-शुभं शस्तं दीपोत्सवम् अथाचरेत्॥

आत्रेये --

> द्वि-वार--गत-नक्षत्रम् आग्नेयञ् चेत् कथं भवेत्।
> अहो-रात्राधिकं यस्मिन् नक्षत्रं कृत्तिका-द्वयम्॥
> तस्मिन् प्ररोपयेद् दीपान् अहो-रात्र-द्वये समे[[??]]॥
> अ-परे दिवसे कार्यं महा-दीप-प्ररोपणम्॥

सुप्रभेदे --

> पर्व-युक्तं विवर्ज्यं स्याद् भौमम् अस्य दिने यदि।
> अ-परे दिवसे ग्राह्यः कृत्तिकाया महोत्सवः॥

विष्णु-रहस्ये --

> भरणी कृत्तिका-युक्ता पर्व-युक्ता चतुर्दशी।
> त्याज्याव् एतौ सदा ब्रह्मन् उत्सवं नैव कारयेत्॥
> भरणी कलया युक्ता कृत्तिका पूर्णिमा यदि।
> सा तिथिर् निष्फला त्याज्या दीप-दानं निषिध्यते॥
> रोहिणी कृत्तिका-युक्ता पूर्णिमा कलया युता।
> निश्य् आदौ दीप आरोपस् सर्व-सम्पत्-सुखावहः॥

दश-निर्णये --

> उदये रोहिणी-युक्ता कृतिकाभिर् विना भवेत्।
> केवलं पूर्णिमास्व् एव कृत्तिकोत्सवम् आचरेत्॥

[[288]]

यत् त्व् इदं वचनम् --

> ऊर्जे मासि चतुर् दश्यां संयुते वा ऽग्नि-दैवते।
> नक्षत्रे ऽस्य प्रदोषे तु कृत्तिकोत्सवम् आचरेत्॥

इति तत्-पर-दिने कृत्तिका-पर्वान्यतर-कला-मात्राभावे वा दुष्टे वा पूर्व-दिन-ग्राह्यतापरम्, मासान्ते शुद्ध-पर्वाग्नि-सम्भवे तत्रैव कुर्यात्, पूर्वत्र तत्-त्याग-परानेक-वचन-विरोधात्। तत् सर्वं प्रदोष-वेध-परम् इति चेन् न --

> पूर्णिमा कलया युक्ता॥ उदये रोहिणी युक्ता

इत्य् आदि-वचन-विरोधात्;

ज्योतिषे --

> कृत्तिका रोहिणी-मिश्रा कला वा पूर्णिमास्य् अपि।
> राज-राष्ट्र--सुभिक्षं स्यात् तत्-काले दीपम् आचरेत्॥

काल-प्रकाशिकायाम् --

> अ-परे न भवेत् पूर्णा विद्धा चेत् पूर्व-वासरे।
> प्रतिपद्य् अपि सङ्ग्राह्यो दीप-दानोत्सवः क्रमात्॥
> द्वयोर् वा विद्यते पूर्णा रजनी मुख-वेलयोः।
> अ-परस्मिन् दिने कुर्याद् एक-मास-द्वयोर् अपि॥

आत्र कामिके दीपारोपण-काल उक्तः --

> रवेर् अस्तमयात् पूर्वं याम-पाद-प्रभृत्य् अपि।
> भोगी दीपोत्सवं कुर्याद् राज-राष्ट्र--विवृद्धये॥

मासादि-दिनेष्व् अस्तमयाद् ऊर्ध्वं दीपारोपण-कालः, तत्रैव वृषभ-लग्न--सद्-भावात्; मास-मध्य-मासान्तदिनेष्व् अस्तमयाद् अर्वाक् कालः। अस्तमयात् प्राग् एव वृषभ-लग्न-प्रवृत्तेः; अतो

> वृषभादौ त्याज्यांशं विहाय प्रदोषे दीपारोपः कार्य

इति निरवद्यम्।

[[289]]

१० उपाकर्म-निर्णयः①

उपाकर्म-उपक्रमः, "वेदाध्ययनारम्भ" इत्य् अर्थः।

याज्ञवल्क्यः --

> अध्यायानाम् उपाकर्म श्रावण्याम्

इति। अध्यायः - वेदः। आत्रेयः --

> उपाकर्म स्व-गृह्योक्त-काले वस्व्-अर्क-विष्णु-भे॥

इति। अतस् स्व-गृह्योक्त-काल एवोपाकर्म कार्यम्। न शास्त्रान्तर-विहित काले। अन्यथा --

> स्व-धर्मे विद्यमाने ऽपि पर-धर्मेण वर्तते।
> अ-प्रमाणम् ऋषिं कृत्वा सो ऽन्धे तमसि मज्जति॥

इति स्मरणात् प्रत्यवायस् स्यात्।

आश्वलायनः --

> श्रवणे श्रावणस्य पञ्चम्यां हस्तेन वा

इति।

आपस्तम्बः --

> श्रावण्यां पौर्णमास्याम् अध्यायम् उपाकृत्य

इति।

द्राह्यायणः --

> प्रोष्ठपद्यां हस्तं गृहीत्वा

इति।

वैखानसः --

> श्रावण्यां पौर्णमास्यां शिष्यं वापयित्वा

इति।

दश-निर्णये --

> श्रावण्यां पौर्णमास्यां तैत्तिरीयकाः बह्वृचाश् श्रावणे श्रवण-नक्षत्रे हस्त-नक्षत्र-युक्तायां पञ्चम्याम् अमायां वा प्रोष्ठ-पद्यां सामगाः कुर्युः।

श्री-धरीये --

> श्रावण्यां पौर्णमास्यां स्याद् वेदोपाकरण-क्रिया।
> पर्वण्यौदयिके कुर्युश् श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः॥
> बह्वृचाश् श्रवणे कुर्युस् सङ्क्रान्ति-ग्रहणं विना॥

अत्र ग्रह-सङ्क्रम-वर्ज्य-स्मरणं प्रथमोपाकृति-विषयम्। अत्र व्यवस्थोक्ता काल-प्रकाशिकायाम् --

> अर्ध-रात्राद् अधस्ताच् चेत् सङ्क्रान्तिर् गृहणं तु वा।
> उपाकर्म न कुर्वीत परतश् चेन् न दोष-भाक्॥

औदयिक-शब्दार्थः स्मृत्य्-अन्तरे निरुक्तः --

> श्रावणी पौर्णमासी तु सङ्गव-स्पृग् यदा भवेत्।
> तद् एवौदयिकं ज्ञेयं नान्यद् औदयिकं विदुः॥

औदयिकम् - "सङ्गवान्त-व्याप्तम्" इत्य् अर्थः।

काल-प्रकाशिकायाम् --

> सन्धिस् सङ्गवतः पश्चाद् अर्वाङ् मध्यन्-दिनाद् यदि।
> तत्रैवोपाकृतिं कुर्यात् सद्यस् समिध आहुतिः॥

"समिदाधानम्" इत्य् अर्थः।

> सन्धिस् सङ्गवतः प्राक् स्यात् पूर्वस्मिन् पर्वणि क्रिया।
> श्वो-भूते समिदाधानम् एष श्रावणिको विधिः॥

निगमे --

> दिन-द्वयं समाश्रित्य पौर्णमासी यदि स्थिता।
> परेद्युस् सङ्गवं प्राप्य स्थिता सा कर्मणो ऽर्हति॥

अत्र -

> उपाकर्मापराह्णे स्याद् उत्सर्गः प्रातर् एव हि

इति स्मृतेः प्रातः काले गायत्री-जपं कृत्वा अपराह्णे उपाकर्म कार्यम्।

[[290]]

स्मृत्य्-अन्तरे --

> सिंह-दर्शात् तु या पूर्वा पूर्णा सा श्रावणी भवेत्।
> तत्रैवोपाकृतिं कुर्यात् सिंह-स्थो ऽर्को भवेन् न वा॥

काल-प्रकाशीकायाम् --

> स्वाध्यायस्य प्रधानत्वान् नित्यत्वाच् छ्रावणस्य च।
> ग्रह-सङ्क्रामयोश् शूलं श्रावणस्य न विद्यते॥
> मास-प्रोक्तेषु कार्येषु मूढत्वं जीव-शुक्रयोः।
> अधिमासादि-दोषाश् च न स्युः काल-विधेर् बलात्॥
> पौर्णमास्यास् तु नित्यत्वाद् आपस्तम्बस्य शासनात्।
> मुक्त्वा भाद्र-पदाषाढौ श्रावण्याम् एव कारयेत्॥

अतश्

> चान्द्र-श्रावण-पूर्णिमायाम् एवोपाकर्म कार्यम्

इति सिद्धम्। यत् त्व् इदं वचनं

> वेदोप करणे प्राप्ते कुलीर-स्थे दिवा-करे।
> उपाकर्म न कर्तव्यं कर्तव्यं सिंह-युक्तके॥

इति तन्-नर्मदोत्तर-विषयम्। तथा काल-प्रकाशिकायाम् --

> कुलीरे ऽर्केण संयुक्ते उपाकुर्यात् तु दक्षिणे।
> नर्मदोत्तर-तीरे तु कर्तव्यं सिंह-गे रवौ॥

दश-निर्णये --

> कुलीरे ऽर्के तु कर्तव्यं नर्मदायास् तु दक्षिणे॥

इति। यत् तु मनूक्तम् --

> श्रावण्यां प्रोष्ठ-पद्यां वा उपाकृत्य यथा-विधि।
> युक्तश् छन्धांस्य् अधीयीत मासान् विप्रो ऽर्ध-पञ्चमान्॥

इति तच्-छ्रावण्यां दुष्टत्वे प्रोष्ठ-पद्यां प्रथमोपाकर्म-परम्। कथञ्चिच् छ्रावण्याम् अ-सम्भवे सर्वेषां प्रोष्ठ-पदी-ग्रहण-परं वा। तथा ज्योतिश्-शास्त्रे --

> सौर-चान्द्र-नभसोस् तु पूर्णिमा-
> विश्व-विष्णु-वसुभेषु सङ्गता।
> शस्यते यजुर्-उपाकृतौ न चेद्
> वारुणी त्रिक-युता नभस्ययोः॥

विश्वं - उत्तराषाढाः, विष्णुः - श्रवणम्, वसुः - धनिष्ठा, वारुणम् - शत-भिषक्।

[[291]]

तत्रैव --

> चित्रादि-तारका-द्वन्द्वैः पौर्णमासी-समन्वितैः।
> मासाश् चैत्रादयो ज्ञेयास् त्रिभिष् षष्ठान्त-सप्तमाः॥

> एतत्-प्रोष्ठ-पदी-ग्रहणं श्रावण्याम् ओषधि-प्रादुर्भाव-विषयम्

इति केचिद् व्याचक्षते, तच् चिन्त्यम्

> तद्-अभावेप्य् उपाकर्मणो नित्यत्वेन सन्ध्या-वन्दनवद् अवश्यं कर्तव्यत्वात् सिंहे सवितुः स्थित्य्-अभाव-विषयम्

इत्य् अन्ये,तद् अप्य् असत्, देशान्तर-विषयत्वात् सिंहार्कोपाकर्मणः; अतश् श्रावण्याम् एव "ऋग्-यजुर्-उपाकर्म कर्तव्यम्" इति निश्चीयते। यत् तु स्मृत्य्-अन्तरम् --

> आषाढे श्रावणे वा ऽपि प्रौष्ठ-पद्याम् अथा ऽपि वा।
> यत्र निर्दोष-कालस् स्यात् कुर्यात् तस्मिन्न् उपाकृतिम्॥
> काल-त्रये ऽपि दोषश् चेच् छ्रावण्याम् आरभेद् बुधः॥

तद्-इदं स्व-गृह्यान् उक्त-काल-विषयम्। अर्ध-रात्राद् अधस्ताद् सङ्क्रम--ग्रहण-युक्त--पर्व-विषयं वा; मौढ्यादि-दोषे प्रथमोपाकृति-विषयं वा समर्थनीयम्। द्वितीयाद्य्-उपाकृतौ दोषाभावेन श्रावण्याम् एव कर्तव्यत्वात् ; तथा ऽऽत्रेये --

> गुरु-भार्गवयोर् मौढ्ये बाल्ये वा वार्धके ऽपि वा।
> तथा ऽधिमास--संसर्प--मल--मासादिषु त्रिषु॥
> प्रथमोपाकृतिर् न स्यात् कुर्याद् यदि विनश्यति॥

दश-निर्णये --

> श्रावणी पूर्णिमा यत्र ग्रह-सङ्क्रान्ति-दूषिता।
> स्वाध्यायस्य प्रधानत्वान् नित्यत्वाच् छ्रावणस्य च॥
> अञ्जसा श्रावणं विप्रैः कर्तव्यं नित्य-कर्मवत्॥

अतो द्वितीयाद्य्-उपाकर्म श्रावण्याम् एव कर्तव्यम् नान्यत्रेत्य् अर्थः।

हारीतः --

> उपाकर्म तथोत्सर्गं कार्यम् उत्सवम् अष्टकाम्।
> मास-वृद्धौ पराः कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकम्॥

ज्योतिषे --

> एको मूढो भवेद् अन्यस् स्वाच् च मित्रांश-गो यदि।
> अन्यस्यास्तमये काले कुर्याच् छ्रावणम् अञ्जसा॥
> शाखाधीशे शक्ति-युक्ते दुर्बलेऽपीतर-ग्रहे।
> प्रथमोपाकृतिञ् चापि कुर्याद् एवाविचारयन्॥

अयम् अर्थः - शुक्रे शक्ति-युक्ते गुरु-मौढ्ये ऽपि यजुश्-शाखोपाकर्म कर्तव्यम्, एवं शुक्र-मौढ्ये ऽपि गुरौ शक्ति-युक्ते ऋग्-वेदोपाकर्म कर्तव्यम्, एवम् अन्यतर-मौढ्ये ऽपि भौमे शक्ति-युते सामोपाकर्म कर्तव्यम्, 'शाखाधीशे शक्ति-युक्त' इति हेतूक्तेः; अतो मौढ्यादि-दोषेषूपाकर्म वर्जन-स्मरणं स्व-शाखाधीशस्य शक्त्य्-अभाव-विषयम्। श्री-धरीये --

> अन्-उप्त-बीजे नृ-पतौ विनष्टे
> सूते मृतौ राष्ट्र-समाकुले च।
> उत्सर्जनोपाकरणं स कुर्याद्
> ग्रस्तेन्दु-सूर्ये गुरुणा ऽस्त-याने॥

[[292]]

अत्राशौचं सर्व-विषयम् इतरत् प्रथमोपाकर्म-विषयम्। अत्रोपाकर्मणि ब्रह्म-चारिभिर् अवश्यं वपनं कर्तव्यम्, "श्रावण्यां पौर्णमास्यां शिष्यं पावयित्वे"ति वैखानसे दर्शनात्;

दश-निर्णये --

> क्षुर-कर्म न कर्तव्यं चौलात् परम् ऋतु-त्रये।
> तथोपनयनाद् ऊर्ध्वं उपाकर्म विना क्वचित्॥

वसिष्ठः --

> वैधे कर्मणि तु प्राप्ते काल-दोषं न चिन्तयेत्।
> सद्यः क्षौरं प्रकुर्वीत माता-पित्रोर् मृतौ तथा॥

अतो ऽत्र वैधत्वाज् जन्म-नक्षत्र कुज-वारादि न चिन्त्यम्, न पूर्वेद्युश् चतुर्दश्या दुष्टत्वाद् आचाराभावाच् च।

अत्र गोबिलः --

> अध्यायानाम् उपाकर्म कुर्यात् काले ऽपराह्णिके।
> पूर्वाह्णिके विसर्गस् स्याद् इति वेद-विदो विदुः॥

एवम् उत्सर्गस्य प्रातःकालीन-तद्-अकरण-प्रायश्चित्तार्थतया "कामोकार्षीन् मन्युर् अकार्षीद्" इति "जपेद् वे"ति विहित-जपः प्रातःकाल एव कर्तव्यः, न त्व् अपराह्णे, उत्सर्ग-कालत्वाभावात्; तद्-अ-करण-निमित्तो ऽयं हि जपः, यत् त्व् इदं वचनम् --

> श्रवणेन तु यत् कर्म उत्तराषाढ-संयुतम्।
> संवत्सर-कृतो ऽध्यायस् तत्-क्षणाद् एव नश्यति॥

इति तद्-बह्वृच-विषयम्। तद्-उपाकर्मणश् श्रवण-प्रधानत्वात्; भरद्वाजः --

> मौञ्जी-यज्ञोपवीतादीन् नवान् एव तु धारयेत्।
> कटि-सूत्रं नवं चैव नवं वस्त्रम् उपाकृतौ॥

एवम् एव प्राजापत्य-व्रत-चतुष्टये च --

> मेखलाम् अजिनं दण्डं वस्त्रं यज्ञोपवीतकम्।
> पूर्वोपयुक्तान्य् उत्सृज्य धारयेयुर् व्रते व्रते॥

[[293]]

कपर्दी --

> प्रजा-पति-मुखान् देवान् एकैकं त्रिस् तिलोदकम्।
> उद्धृत्य तर्पणं कुर्युश् श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः॥

तस्माद् इदम् अधीत-वेदानां गृहिणाञ् चावश्यं कर्तव्यम्। तथा ज्योतिश्-शास्त्रे --

> अधीत-वेद-विद्यानां कर्तव्यं हि द्वि-जन्मनाम्।
> अध्यायाङ्गम् इदं प्रोक्तम् इति होवाच भार्गवः॥

अतो ऽत्र गृहस्थस्याविरुद्धम् उपवीत-धारणं तर्पणं होमश् च।

यज्ञोपवीत-धारण-विधिः②

अत्र भरद्वाजः --

> अथ यज्ञोपवीतस्य धारणे कथ्यते विधिः।
> स्नात्वा शुद्धश् शुचौ देशे प्रक्षालित-पद-द्वयः॥
> स पवित्र-कर-द्वन्द्वः कृतोपस्पर्शनो द्विजः।
> उपविश्यासने दर्भे प्राणानायम्य वाग्-यतः॥
> मन्त्रं सदैवम् उच्चार्य ब्रह्म-सूत्रं गले क्षिपेत्।
> दक्षिणं बाहुम् उद्धृत्य शिरसैव सह द्विजः॥
> गृहस्थस्य वनस्थस्य सूत्रं प्रति पुनः पुनः।
> मन्त्रस्योच्चारणाचाम-द्वितयं क्रमशस् स्मृतम्॥

तस्मात् प्राङ्-मुखोदङ्-मुखो वा ऽनार्द्र-वस्त्रस् सन् उपविश्य सङ्कल्प्य सर्षि-छन्दो-दैवतं मन्त्रम् उच्चार्य यज्ञोपवीतं धारयेत्। नार्द्र-वस्त्रो न च प्रह्वो न तिष्ठन् वा; अत्र शाण्डिल्यः --

> आर्द्र-वासान् अ-कुर्वीत कर्म किञ्चित् कथञ्चन।
> राक्षसं तद् धि विज्ञेयं तस्माद् यत्नेन वर्जयेत्॥
> मौञ्जी-यज्ञोपवीतादीन् नवान् एव तु धारयेत्।
> कटि-सूत्रञ् चैव नवं नवं वस्त्रम् उपाकृतौ॥

तद् एवम् उत्सर्गाकरण-प्रायश्चित्तार्थं "कामोकार्षीन् मन्युर् अकार्षीद्" इति मन्त्रम् अष्टोत्तर-सहस्रं यथा-शक्ति वा प्रातः काल एव जपित्वा ऽपराह्णे स्नात्वा धौतं परिधाय माध्याह्निक-क्रियां कृत्वा प्राङ्-मुखोदङ्-मुखोवोपविश्य पवित्र-पाणिः त्रिः प्राणानायम्य सङ्कल्प्य यज्ञोपवीतं धृत्वा गृह-स्थः प्रतियज्ञोपवीतम् आचम्य मन्त्रम् उच्चारयेत्। ब्रह्म-चारी तु उपवीतानन्तरं मेखलाजिन-दण्डान् "इयं दुरुक्तात्॥ मित्रस्य चक्षुः॥ सुश्रव" इति मन्त्रैः क्रमेण धृत्वा ऽथाचामेत्।

[[294]]

अथाचार्यस् सह शिष्यैस् स्नात्वा उदङ्-मुख उपविश्य जले निवीति ऋषि-तीर्थेन तिलाञ्जलिभिः प्रजा-पतिं "काण्ड-ऋषिं तर्पयामी"त्याधिभिर् नवभिर् मन्त्रैः काण्ड-ऋषीन् एकैकशः त्रिस् तर्पयित्वा ऽऽचम्य वस्त्रं परिधायाचम्य गृहम् आगत्याग्नेर् उपसमाधानादि[[??]]-मुखान्तं कृत्वा शिष्यैर् अन्वारब्धः प्रजा-पति-मुखान् ऋषीन् नवाहूतीर् हुत्वा ऽऽद्यानुवाका "निषेत्वे”त्य् आदींश् चतुरो ऽध्याप्य जयादिं हुत्वा तन्त्र-शेषं समाप्याभ्युदय-श्राद्धं कृत्वा पुण्याहं वाचयीत। एवं प्रत्यब्दं श्रावण्याम् एवोपाकर्म कार्यम्।

> अ-काले चेत् कृतं कर्म कालं प्राप्य पुनः क्रिया।
> कालातीतं तु यत् कुर्याद् अ-कृतं तद्-विनिर्दिशेत्॥

११ स्थाली-पाक-निर्णयः①

अत्रापस्तम्बः --

> एवं अत ऊर्ध्वं दक्षिणावर्जम् उपोषिताभ्यां पर्वसु कार्यः पूर्ण-पात्रं तु दक्षिणेत्य् एके

इति। एवं - “पत्न्य् अवहन्ति श्रपयित्वे"त्य् आदिमात्रोक्त-प्रकारेण, अत ऊर्ध्वम् आग्नेय-स्थाली-पाकात् परम्, एवं वदता विवाह-शेष--होम-मध्ये पर्व-सम्भवे ऽपि तत्र स्थाली-पाकः कार्य इत्य् उक्तं भवति, आग्नेय-स्थाली-पाकस्य कृतत्वात्; यथा ऽऽहुः -

> विवाह-शेष-मध्ये तु पर्वण्य् उत्पतिते सति।
> तस्मिन्न् अपि च कर्तव्य-स्थाली-पाको यथा-विधि॥
> तत्र यद्य् अप्य् अमावास्या विवाहात् स्याद् अनन्तरम्।
> यदि वा पौर्णमासी स्यात् स्थाली-पाक-क्रिया मता॥

इति। अत्र अमावास्यायाम् अपि स्थाली-पाक-स्मरणम् आगामि पौर्णमास्या मौढ्यादि-दुष्टत्वे द्रष्टव्यम्।

[[295]]

तथा गौतमः --

> पौर्णमास्य्-उपक्रमौ दर्श-पूर्ण-मासौ दर्शश् चेत् पूर्वम् आपद्येत पौर्णमासेनेष्ट्वा ऽथ तत् कुर्यात् अ-कुर्वन् पूर्णमासीम् आकाङ्क्षेद् इत्य् एके

इति। चतुर्थी होमानन्तरं यदि दर्शः पूर्वम् आगच्छेत् तदा दर्श-कालात् पूर्वम् एव पौर्णमासी--स्थाली-पाकं कृत्वा ततस् स्व-काले दर्श--स्थाली-पाकं कुर्याद् इति तद्-व्याख्याने व्याख्यातम्। विवाहानन्तर-पर्वणि ग्रहणादि-सम्भवे दश-निर्णये --

> उपरागो ऽधिमासो वा यदि प्रथम-पर्वणि।
> नाहरेत् प्रथमाम् इष्टिं मौढ्ये च गुरु-शुक्रयोः॥

इति निषेधात् प्रथम--स्थाली-पाको न कार्यः, एवम् आषाढादि-पितृ-मास-सम्भवे च न कार्यः,

> स्थाली-पाक-क्रियां कुर्याद् विवाहाद् उत्तरायणे।
> पितृ-मास-चतुष्के तु यदि कुर्याद् विनश्यति॥

इति प्रत्यवाय-स्मृतेः इदं प्रथम--स्थाली-पाक--विषयम्; द्वितीयादौ तु न दोषः,

> प्रारब्धे तु द्वितीयादौ प्रोक्त-दोषो न विद्यते

इति स्मृतेः। ननु स्थाली-पाकाकरणे पुनर् औपासनाग्नेः प्राबल्यं नास्तीति चेत् तन् न - औपासनं होमो वैश्व-देवम् अष्टका-पार्वण-श्राद्धं सर्प-बलिर् ईशान-बलिर् इति सप्त-पाक-यज्ञानां पृथक् पृथक् कर्मत्वे नान्योन्य नैरपेक्ष्यात्;[[??]] अयं स्थाली-पाको नित्यः --

> पक्षे वा यदि वा मासि यस्य नाश्नन्ति देवताः।
> भुक्त्वा दुरात्मनस् तस्य द्विजश् चान्द्रायणं चरेत्॥

इति प्रत्यवाय-स्मृतेः; अत्र पर्व-विषये नियमम् आहापस्तम्बः --

> पर्वसु चोभयोर् उपवासः[[??]] औपवस्तम् एव कालान्तरे भोजनं तृप्तिश् चान्न-व्ययच् चैनयोः प्रियं स्यात् तद् एतस्मिन्न् अहनि भुञ्जीयाताम् अधश् च शयीयातां[[??]] मैथुन-वर्जनञ् च श्वो भूते स्थाली-पाकः तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यातः नित्यं लोक उपदिशन्ति

इति।

[[296]]

अत्र गृह्य-परिशिष्टे नियमान्तरम् अप्य् उक्तम् --

> शाकं मांस मसूरांश् च लवणं कोर-दूषकान्।[[??]]
> माषं मधु-परान्नञ् च त्यजेद् उपवसन् स्त्रियम्॥

इति। एवं प्रारब्धस्यास्य मौढ्यादाव् अपि कर्तव्यत्वं स्मर्यते। तथा विष्णु-यामिले --

> गुराव् अस्तङ्गते शुक्रे बाल्ये वा वार्धके ऽपि वा।
> न[[??]] दोषाय भवेत् (कर्म नित्यत्वान् न तु दुष्यति)न्नित्यं स्थाली-पाकं समाचरेत्॥

नित्य-ग्रहणात् काम्य-निषेधः "पक्षे वा यदि वा मासे" इत्य् अ-करणे प्रत्यवाय-स्मरणाच् च नित्यः। अस्य कालम् आह वृद्ध-शातातपः --

> पर्वणोयश् चतुर्थांश आद्याः प्रतिपदस् त्रयः।
> याग-कालस् स-विज्ञेयः प्रातर् उक्तो मनीषिभिः॥

दश-निर्णये --

> रविर् आवर्तते यस्मिंस् तदा वर्तनम् इष्यते।
> आवर्तनात् परं सन्धौ यागं कुर्यात् परे ऽहनि॥

इति। रवेर् आवर्तनं द्वेधा विभक्तस्य दीनस्यार्थं, न तु पञ्चधा विभक्तस्य तृतीयो मध्याह्न-भागः, न[[??]] हि षोडश-घटिका-काले तद्-अधिके वा रविर् आवर्तते।

> सर्व-प्रतिपदोस् सन्धिर् अर्वाग्-आवर्तनाद् यदि।
> तस्मिन्न् अहनि यष्टव्यं पूर्वेद्युस् स्याद् उपक्रमः॥
> आवर्तनात् परं सन्धिर् यदि तस्मिन् नुपक्रमः।
> परेद्यवीष्टि[[??]]इत्य् एष पर्व-द्वय-विनिर्णयः॥

यत् त्व् इदं कात्यायन-वचनम् --

> स[[??]]यष्टव्यश् चतुर्थांशे यागः प्रतिपदः क्वचित्।
> रक्षांसि तद्-विलुम्पन्ति श्रुतिर् एषा सनातनी॥

इति तन्-मध्यन्दिने तद्-अर्वाग् वा सन्धौ तत्रैव यागे कर्तव्ये आलस्यादिना तत्राकृत्वा पर-दिने प्रतिपच् चतुर्थांशे यदा करोति स्थाली-पाकं तद्-विषयम्। आवर्तनाद् ऊर्ध्वं पर्व-सन्धौ श्वः प्रतिपच् चतुर्थांशे याग-स्मरणात्। तथा वृद्ध-शातातपः --

> सन्धिर् यस्य पराह्णे स्याद् यागं प्रातः परे ऽहनि।
> कुर्वाणः प्रतिपद्-भागे चतुर्थे ऽपि न[[??]] दुष्यति॥

यत् त्व् इदं गार्ग्य-वचनम् --

> प्रतिपद्य् अ-प्रविष्टायां यदि चेष्टिस् समाप्यते।
> पुनः प्रणीय-कृत्स्नेष्टिः कर्तव्या याग-वित्तमैः॥

[[297]]

इति तद् इदम् इष्टि-विषयं न च स्थाली-पाक-विषयम्; “पुनः प्रणीय कृत्स्नेष्टिर् "इति ज्ञापनात्; मुख्य-कालातिपत्तौ गौण-कालम् आह गौतमः --

> सर्वो ऽपर-पक्षः पौर्णमासस्य पूर्व-पक्षो दर्शस्य

इति। कात्यायनश् च --

> पौर्णमास्य्-अत्यये हव्यं होता वा यद् अहर् भवेत्।
> तद् अहर् जुहुयाद् एवम् अमावास्यात्यये ऽपि च॥

अत्र वामनः --

> उक्त-काल-व्यतिक्रान्तौ दिवसे यत्र कुत्रचित्।
> आगामि-पर्वणः पूर्वं स्थाली-पाकं समाचरेत्॥

इति।

१२ आग्रयणम्①

आत्रिः --

> इषे वा ऽप्य् अथ और्जे वा मास्याग्रयण-देवताः।
> इष्ट्वैव नव-धान्येन दैवं पित्र्यं समाचरेत्॥

मार्कण्डेयः --

> शरत्-काले तु सम्प्राप्ते ऽनिष्ट्वाग्रायण-देवताः।
> नवान्नं यस् तु वै भुङ्क्ते स वै नरक-भाग् भवेत्॥

नारदः --

अ-कृत्वा ऽऽग्रयणं व्रीहीन् नवान् भुङ्क्ते द्विजो यदि।
नाश्नन्ति देवास् तस्यान्नं पितरो वह्नयस् तथा॥

ब्रह्माण्डे --

> शरत्-काले पौर्णमास्याम् अमायां वा द्विजोत्तमः।
> नवैर् आग्रयणं कुर्याद् व्रीहिभिर् हरि-तुष्टये॥

भगवान् --

> अ-नाग्रयण-(दोषेण) शेषेण यदि व्रीह्य्-आदिना द्विजः।
> नाराधय तु मां ब्रह्मन् यतो द्रव्यम् अ-शुद्धिकृत्॥

स्कान्दे --

> नवा वै यद्य् अ-लब्धास् स्युः व्रीहयश् शरदि द्विजैः।
> तद्-एष्टव्या हि नीवारैश् श्यामकैर् वा प्रियङ्गुभिः॥
> पुराणैर् व्रीहिभिर् वा ऽपि पुनश् चाभिनवैर् अपि।
> अन्यथा दोषम् आप्नोति गन्तव्यं नरकं ध्रुवम्॥

श्री-विष्णु-पुराणे श्राद्ध-प्रकरणे --

> अ-कृताग्रयणं यच् च धान्य-जातं नरेश्वर।
> राज-माषान् अणूंश् चैव मसूरांश् च विसर्जयेत्।

[[298]]

आग्रयण-स्थाली-पाक-प्रयोगः②

शरत्-काले पौर्णमास्याम् अमावास्यायां वा औपासनाग्नौ नवान्नं व्रीहीणां स्थाली-पाकं श्रपयित्वा मुखास् ते ऽन्वारब्धायां दर्व्या सकृद उपस्तीर्य द्विर् अवदाय जमदग्नि-वत्सयोस् त्रिर् अवदाय पुनस् सकृद् अभिघार्य क्षतम् अभिघार्य

> इन्द्रग्निभ्याँ स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यस् स्वाहा द्यावा-पृथिवीभ्याँ स्वाहा ऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहा

इति ब्रह्मोद्वासनान्तं कृत्वा तण्डुलैर् मुखं पूरयित्वा ऽचम्य ओदन-पिण्डं संसृज्य "परमेष्ठ्यसि परमा माँ श्रियं गमय" इत्य् आगार-स्तूप उपविध्येत्। अयम् आपस्तम्बिनाम् अन्येषां यथा "स्व-सूत्रम्" इति व्यवस्था।

१३ अमावास्या-निर्णयः①

काल-प्रकाशिकायाम् --

> अतः परम् अमावास्या निर्णयः कथ्यते मया।
> अमावास्या द्विधा शुद्धा भूत-विद्धा च सा पुनः॥
> चतुर्था प्रतिपद्य् एव भूत एवापराह्णिके।
> तथा विधोभयत्र स्याद् उभयत्र तथा-विधा॥
> शुद्धा निस्संशया विद्धा प्रथमा पर-कालिकी।
> द्वितीया तु भवेत् पूर्वा तृतीया तु तिथेः क्षये॥
> साग्न्य्--अन्-अग्नि--स्त्री-शूद्राणां पौर्वापर्याद् व्यवस्थिता।
> वृद्धौ परैव सर्वेषां सैवं साम्ये ऽपि सम्मता॥
> चतुर्था ऽपि परा ग्राह्या यत् सा कु-तप-कालिकी।
> प्रत्याब्दिकेप्य् एवम् एव तिथिर् ग्राह्या ऽपराह्णिके॥
> उभयत्र तथात्वे तु महत्त्वेन विनिर्णयः।
> समत्वे पूर्व-विध्यैव ह्य् अतथात्वे ऽपि सा यदि॥
> त्रि-मुहूर्ता भवेत् सायं सर्वेष्टो ऽयं विनिर्णयः॥

[[299]]

१४ पूजा न त्याज्या①

एवम् अन्येष्व् अपि सङ्क्रान्त्य्-आदिष्व्
अ-विशेषेण भगवद्-आराधनं कर्तव्यम्;
तथा पराशर-धर्म-शास्त्रे उत्तर-खण्डे विंशे ऽध्याये --

> सङ्क्रान्त्यां ग्रहणे चैव
> व्यतीपाते च वैधृतौ।
> श्रवणे जन्म-नक्षत्रे
> वैष्णवे गृहम् **आगते**॥
> गुरोर् जन्म-र्क्ष-दिवसे
> माता-पित्रोर् मृते ऽहनि।
> अमायां पौर्णमास्याञ् च
> मन्व्-आदिषु युगादीषु॥
> एतेषु **पूजा कर्तव्या**
> यथा-शक्त्य्-अनुसारतः॥

इति

०७ योगान्तम्①

सन्ध्या-वन्दनम्②

दक्षः --

> इतिहास-पुराणाभ्यां
> षष्टं सप्तमम् अभ्यसेत्।
> अष्टमे लोक-यात्रां तु
> **विचार्य** च गृही ततः॥
> बहिस् सन्ध्याम् उपासीत
> नदी-तट-गतश् शुचिः॥

लोक-यात्रा - बन्धु-जन-कार्यम्, देश-वार्ता, आत्म-गृह-क्षेत्रादि-चिन्ता चोच्यते।

सन्ध्या - अत्र विज्ञानेश्वरः --

> यस्मिन् काले रवि-मण्डलस्योपलब्धिस् सन्धिः,
> आहो-रात्रयोस् सन्धौ या क्रिया विधीयते सा सन्ध्या

इति।

शातातपः --

> अन्-ऋतं मद्य-गन्धञ् च
> दिवास्वापञ् च मैथुनम्।
> **पुनाति** वृषलस्यान्नं
> बहिस् सन्ध्या ह्य् **उपासिता**॥

बहिः - ग्रामाद् बहिः।
व्यासः --

> सूर्ये ऽस्त-शिखरं **प्राप्ते**
> पाद-**शौच**-क्रियान्वितः।
> बहिस् सन्ध्याम् **उपासीत**
> कुश-पाणिस् **समाहितः**॥
> विना दर्भैश् च यत् कर्म
> विना यज्ञोपवीततः।

> **राक्षसं** तद् **भवेत्** सर्वं
> नामुत्रेह फल-प्रदम्॥
> बहिस् सन्ध्या दश-गुणा
> गर्त-प्रस्रवणादिषु।
> पुण्य-तीर्थे शत-गुणा
> सहस्रं जाह्नवी-जले॥

तस्माद् ग्रामाद् बहिर् गत्वा
प्रातस् सन्ध्यावद् आवश्यकादि कृत्वा
दन्त-धावन-वर्जं सायं सन्ध्याम् उपासीत।

अत्र जल-प्राशने आवाहने जपे उपस्थाने च विशेषो वक्ष्यते।

सङ्ग्रहे --

> उत्थायैव त्रि-सन्ध्यासु दद्याद् अर्घ्यं विवस्वते।
> कृत्वा प्रदक्षिणं सिक्त्वा जलं नत्वा दिवा-करम्॥

व्यासः --

> कराभ्यां तोयम् आदाय गायत्र्याचाभिमन्त्रितम्।
> आदित्याभिमुखस् तिष्ठन् त्रिर् ऊर्ध्वं सन्ध्ययोः क्षिपेत्॥
> द्वौ पादौ समतस् स्थित्वा कराभ्यां पूरयेज् जलम्।
> गो-शृङ्ग-मात्रम् उद्धृत्य जल-मध्ये जलं क्षिपेत्॥

वृद्ध-मनुः -

> प्रक्षाल्य पादाव् आचामेत् स्नात्वा भोजनम् आचरेत्।
> स्थित्वा ऽर्घ्यं भानवे दद्यात् ध्यात्वा देवं मनुं जपेत्॥

हारीतः --

> तिष्ठन् पदौ समौ कृत्वा जलेनाञ्जलि-पूरणम्।
> गो-शृङ्ग-मात्रम् उद्धृत्य रविं दृष्ट्वा जलाञ्जलिम्॥

[[309]]

बोधायनः --

> रवेर् अभिमुखस् तिष्ठन् प्रणव-व्याहृति-पूर्वया।
> गायत्र्या चाभिमन्त्र्याम्भः त्रिः क्षिपेत् द्विज-सत्तमः॥

भरद्वाजः --

> मार्जयित्वा ऽथ दत्वा ऽर्घ्यम् ऊर्ध्वं त्रिस् सन्ध्ययोस् स्थितः॥

इत्य् आदिभिस् स्थिति-विधानात् सायं सन्ध्यायाम् अपि स्थित एवार्घ्यं दद्यात्। यत् तु

> सन्ध्ययोश् च बहिर् ग्रामाद् आसनम्

इत्यादिभिर् आसन-विधायक-वचनं गायत्री-जप-विषयम्।

> रवेर् अभिमुखस् तिष्ठन् ऊर्ध्वं त्रिस् सन्ध्ययोस् क्षिपेत्

इत्य् आदि-बहु-स्मृतिभिर् अर्घ्य-दाने सन्ध्ययोस् स्तिति-विधानाद् अविगीत-शिष्टाचाराच् च। "ईषत् प्रह्वः" इत्य् आदि-वचनं चानादरणीयम्,

> भूयसां स्याद् बलीयस्त्वम्॥ द्वेधे बहूनां वचनम्

इति सन्ध्ययोस् स्थिति-विधायक-बहु-वचनानां प्राबल्यात्; व्यासः --

> आसीनस् तु जपेद् देवीं गायत्रीं पश्चिमां प्रति॥

शातातपः --

> पूर्वां सन्ध्यां **जपंस् तिष्ठन्**
> नैशम् एनो **व्यपोहति**।
> पश्चिमां तु समासीनो
> मलं **हन्ति** दिवा-कृतम्॥

सङ्कल्पान्तम्③

पाणी-पादौ प्रक्षाल्य, आचम्य, धौतं परिधाय
मन्त्र-स्नानं कृत्वा
प्राङ्-मुख--उदङ्-मुखो वा शुचौ देशे निषण्णस्
"सायं सन्ध्याम् उपासिष्य" इति सङ्कल्प्य ऋष्य्-आदि-स्मरण-पूर्वकम्

प्राशनम्③

आपोहिष्ठादिभिर् मार्जयित्वा "ऽग्निश् च" इत्य् अपः पिबेत्।

> अग्निश् च इत्य् अनुवाकस्य सूर्य ऋषि गायत्री छन्दः अग्निर् देवता अपां प्राशने

विनियोगः॥

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

अग्निश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः।
पापेभ्यो रक्षन्ताम् ।

यद् अह्ना पापम् अकार्षम् ।
मनसा वाचा हस्ताभ्याम् ।
पद्भ्याम् उदरेण शिश्ना ।
अहस् तद् अवलुम्पतु ।

यत्किञ्चं दुरितं मयि ।
इदम् अहं माम् अमृत-योनौ ।
सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ।

इत्य् अपः प्राश्य,

[[310]]

अग्निश् चेत्य् अनुवाकस्य व्याख्या -- अग्रं नयतीत्य् अग्निर् इति व्युत्पत्त्या ऽग्निः परमात्मा, अहश् शब्दश् तद्-वाचकः, "अहस् संवत्सरो व्याल" इति तन्-नामसु पठितत्वात्; सत्य-शब्दश् च तद्-वाचकः,

> सत्यं ज्ञानम् अन्-अन्तं ब्रह्म।
> सत्यञ्च् चानृतञ्च् च सत्यम् अभवत्"

इत्यादिभ्यः।
अन्यत् सर्वं पूर्ववत्।

सरस्वती-ध्यानम्③

षड्-अङ्ग-न्यासानन्तरं ध्यानम् -

> सायं सरस्वतीं वन्दे कृष्ण-पद्मासने स्थिताम्।
> कृष्णाम्बरां कृष्ण-वर्णां कृष्ण-माल्यानुलेपनाम्॥
> वृद्धां श्री-विष्णु-दैवत्याम् एक-वक्त्रां चतुर्-भुजम्।
> उदाहरन्तीं सामानि द्वि-नेत्रां तार्क्ष्य-वाहिनीम्॥
> कमण्डलुं पाञ्चजन्यं पवित्रं चाक्ष-मालिकाम्।
> बिभ्रतीं ब्रह्म-कवचं चतुर्-विंशतिकाक्षराम्॥

> अग्नि-मुखिं रुद्र-शिखां श्री-विष्णु-हृदयां शुभाम्।
> मकार-मूर्तिकां देवीं सर्वाभरण-भूषिताम्॥

अन्यत् सर्वं पूर्ववत् कुर्यात्।

वरुण-वन्दनम्③

> इमं मे वरुणेत्य्-आदेश् शुनश्-शेफ ऋषिः
> गायत्री-छन्दः
> वरुणो देवता
> उपस्थाने विनियोगः।

इमं" मे वरुण श्रुधी *(=श्रुणु)*
ह"वम्*(=आह्वानम्)* अद्या" च मृळय *(=सुखय)*।
त्वा"म् अवस्यु"र् आ" चके *(=अवदन्)*॥

त"त् त्वा **यामि** ब्र"ह्मणा **व"न्दमानस्**
त"द् **आ" शास्ते** य"जमानो हवि"र्भिः ।
अ"हेळमानो *(=अक्रुध्यन्)* वरुणेह" **बोध्य्** उ"रुशंस
मा" न आ"युः **प्र" मोषीः** ॥

य"च् चिद्+धि" ते वि"शो यथा*(=विश इव)*,
प्र" देव वरुण व्रत"म् ।
मिनीम"सि*(=तर्कयामः)* द्य"वि-द्यवि*(=दिने दिने)* ।

य"त् किं" चेदं" वरुण दै"व्ये*(←देव+यज्)* ज"ने*(देवेषु)*,
ऽभिद्रोहं" मनुष्या"श् च"रामसि।
अ"चित्ती य"त् त"व ध"र्मा युयोपिम" *(विनाशयामः)*,
मा" नस् त"स्माद् ए"नसो देव रीरिषः ॥

(ऋत्विजः) कितवा"सो य"द् रिरिपु"र्*(=लिलिपुः)* न" दीवि" *(देवकर्मणि)*,
य"द् वा ऽघा सत्य"म् उत" य"न् न" विद्म" ।
स"र्वा ता" वि"ष्य*(=विनाशय)* शिथिरे"व*(=शिथिला +इव)*
देवा"था ते स्याम वरुण प्रिया"सः ॥

[[311]]

इमं मेति व्याख्या -
हे वरुण - परमात्मन्, "वरुणो वारुणो वृक्ष" इति तन्-नाम पाठाद् वरुणः परमात्मा, वृणोतीति

वरुण आवरणम् - चेतनाचेतनात्मकस्य प्रपञ्चस्य आवरण-भूत इत्य् अर्थः यद् वा सर्वत्र वसति पातकौघान् रुणद्धि सम्पदौघान् ददातीति वा वरुणः, इमं - प्रार्थना-रूपं, हव - माह्वानं - श्रुधि - शृणु, अद्याचमृडय -अद्या च - इदानीम् एव मां सुखिनं कुरु, त्वामवस्युराचके - अवस्युः - अवनं - रक्षणं,आत्मनो रक्षणम् इच्छन्, आचके त्वां - अभिमुख्येन प्रार्थयामि, तृप्तिं याच इति वा। “चकतृप्तावि"ति धातोर् लट्, त्वम् अर्थितार्थ-प्रदान-चतुर इति प्रसिद्धः खलु। तत्वायामि ब्रह्मणा वन्दमानः - तस्मात्, त्वा, ब्रह्मणा - वेदेन, प्रणवेन वा, वन्दमानः - स्तुव, यामि - शरणं प्रपद्ये, लोके शरणागत-मनो-रथ-साफल्य-करणं शरण्यस्य वैधो धर्म इति कपोत-वानरादि-वृत्तान्तेषु सुप्रसिद्धम्। सर्वज्ञस्य सर्व-शक्तेर् अ-पार-कारुण्य-सौशील्यादि-जल-धेः किं वक्तव्यम् इति भावः।

तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः - यतो भगवद्-आश्रयणं फलाविना-भूतं तत् - तस्माद् एव हेतोर्, यजमानः - पुरोडाशादिभिर् हविर्भिः, त्वाम् एव यजन् आशास्ते - स्वाभिलाष-सिद्धिं प्रार्थयते, यद् वा - मुमुक्षोः प्रथम-पर्व--भूत-कर्म--योग-निष्ठस्य फलाविनाभावे सति किमु वक्तव्यं शरणागतस्य सर्वात्मना न्यस्त-भरस्येति- कैमुतिक-न्यायेन तद्-आशास्त इत्य् अत्र तच्-छब्देन पूर्वोक्त-सुख-रूप-फलम् उच्यते।

अहेडमानोवरुणेहबोधि - हे वरुण! अहेडमानः - अ-क्रुध्यन्, इहास्मिन् लोके, मम याचनां, बोधि - बुध्यस्व, अन्-आदि-कालोपचिताकृत्य-करण-कृत्याकरणादिकम् अन्-अन्तम् अपराध-जातं अद्य मय्य् आलोच्य न क्षमामि क्षिपामीति कोपो न कार्यः, त्वद्-विषय-शरणागत्य्-उक्ति-मात्रे कृते त्वया सर्वस्यापि क्षन्तव्यत्वात्; न हि त्वत्-प्रसाद-कोप-व्यतिरेकेण पुण्य-पापात्मकं किञ्चिद् वस्तूपलभ्यते। उरुशँ समान आयुः प्रमोषीः - उरुशँस - (सर्वैस् स्तूयमान-शरणागत-वत्सल) महा-कीर्ते, ’रिपूणाम् अपि वत्सल' इति

[[312]]

Appendix - +Dyugangā द्युगङ्गा①

Goals ध्येयानि②

Dyugangā (https://rebrand.ly/dyuganga) is a work group dedicated to the promotion of ever-victorious Hindu ideals and arts. It's current focus is in presenting important texts for easy study.

The texts may be presented as

- audio files (eg: MahAbhArata audio book project),
- as web pages (eg: Apastamba-gRhya-sUtra, Apastamba-dharma-sUtra, EkAgnikANDa commentary, manu-smRti, raghuvaMsha, more kalpa-texts, tattva-texts, universal subhAShita DB),
- as dictionaries (eg: stardict)
- ebooks distributed on various platforms (eg: book-pub, amazon, google play).

You may subscribe to mail-streams for past and future announcements (dg, hv, san).

The choice of material heavily depends on the special interests of its current lead (vedas, kalpa, purANa-s).

संस्कृतानुवादः③

द्युगङ्गा नाम कार्यसंस्था ऽजेयानां भारतीयपुरुषार्थपरिकल्पनानाञ्च हिन्दुककलानाञ्च प्रसारणाय वर्तते। तदीयस् स्थूलोद्देशोऽधुना प्रमुखग्रन्थानाम् अध्ययनसौकर्याय प्रस्तुतिः। ततो ग्रन्थसङ्कलनकेन्द्रम् इति वक्तुमलम्।

ग्रन्थानाम् प्रस्तुतिर् ध्वनिसञ्चिकाभिस् स्यात् (यथा महाभारतपारायणप्रसारणे), जालक्षेत्रपृष्ठैर् वा (यथा विश्वासस्य मन्त्रटिप्पनीषु, एकाग्निकाण्डटीका), शब्दकोशैर् वाऽपि (stardict)।

सद्यश्च ग्रन्थाः संस्थाग्रण्या रुचिविशेषम् अनुसृत्य चिताः - वेदाः, इतिहासपुराणानि, कल्पवेदाङ्गग्रन्थाश् चेति।

Contribution दानम्③

Donations and sponsorship are welcome (use contact page) - they help offset operating costs (worker payments mainly ~1L/mo) and plan further projects. Project-specific sponsorship opportunities are occasionally advertised on our social media accounts and on certain mailing lists.